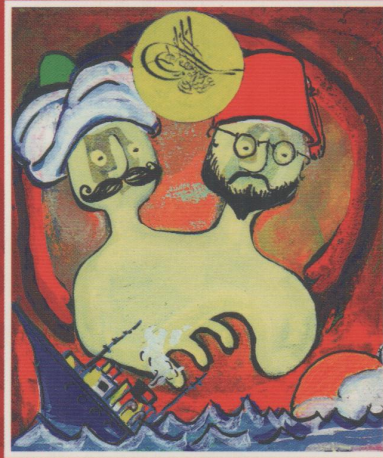

osmanlı imparatorluğu'nda reform

roderic h. davison

1856 - 1876

2. cilt

çeviren: osman akinhay

osmanlı imparatorluğu'nda reform • roderic h. davison

osmanlı imparatorluğu'nda reform, 1856-1876

2. cilt

roderic h. davison, 1963

türkçesi: **osman akınhay**

özgün basım: **reform in the ottoman empire, 1856-1876**

princeton university press

bu çevirinin bütün yayın hakları saklıdır;
tanıtım ve gönderme amacıyla yapılacak kısa alıntılar
dışında çevirmenin ve yayınevimizin resmi/yazılı izni
olmadan hiçbir surette çoğaltılamaz,
kısmen ya da tamamen sahneye konulamaz.

birinci basım: Ocak 1997

ISBN 975-7432-90-3

(TK) 975-7432-88-1

dizgi : atlantis dizgi
baskı: mart matbaacılık
montaj: neşet mut

©Papirüs Yayınevi

narlıbahçe sok. özhekim işhanı 1/32 cağaloğlu istanbul

tel: (0212) 512 09 27

genel dağıtım: PLA

klod fârer cad. iletişim han no: 7 B/1 34400 cağaloğlu istanbul

tel: (0212) 638 55 45 - 638 55 71

fax: (0212) 517 71 57-58

ankara

selanik cad. no: 72 06640 yenişehir

tel: (0312) 417 78 35

izmir

859. sok. saray işhanı C blok 1/8 konak

tel: (0232) 483 10 40

roderic h. davison

**osmanlı imparatorluğu'nda reform,
1856-1876**

ikinci cilt

türkçesi: osman akınhay

*louise ile
john ve richard'a*

içindekiler

- vii, âli ile fuad'ın son başarıları, 1867-1871 **7**
- viii. kaos dönemi, 1871-1875 **45**
- ix. 1876, üç padişahlı yıl **88**
- x. 1876 anayasası **140**
 - ekler **198**
 - not **211**

Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyılda giriştiği reform ve Batılılaşma çabalarının belirleyici dönemi olan Tanzimat dönemine ilişkin incelemeler hâlâ emekleme aşamasında bulunmaktadır. Bu nedenle, ancak Türk arşivlerinin ve onu aşkın sayıdaki dilde geniş biçimde dağılmış bulunan materyallerin baştan sonra incelenmesiyle mümkün olabilecek belirli bir tarih anlayışına varmamız için daha pek çok yıl geçmesi ve bir sürü monografi yazılması gerekiyor. Bırakın niçin olduğunu, henüz basitçe neler yaşandığını, olayların nasıl ve ne zaman geliştiğini dahi bilmiyoruz. Bu yüzden elinizdeki araştırma, başlıca reform gelişmelerini aktarıp değerlendirmek ve onları tarihsel bağlamına oturtmak üzere yapılmış bir ön deneme niteliği taşıyor. Araştırmanın odaklandığı dönem ise, 1876'da ilk Osmanlı anayasasının (Kanun-u Esasî) ilan edilmesine dek uzanan, Tanzimat'ın en yoğun yirmi yılıdır.

Batı'nın Batılı olmayan bir bölge üzerindeki etkisiyle ilgilenen toplumbilimciler, geç Tanzimat dönemi hakkında yapılan bu analizde yararlı karşılaştırma noktaları bulabilirler. Bu çalışma, büyük ölçüde Batılılaşmayı, özellikle siyasal alandaki Batılılaşmayı ele alıyor ve belki, ondan daha kaypak bir kavram olan modernleşme kavramıyla ilgili bir çalışma diye de düşünülebilir. Yine de ben bu çalışmayı bir örnekölay incelemesi şeklinde nitelendirmek istemiyorum. Burada Batı'nın siyasal ve kültürel etkisinin güçlü olduğu başka bölgelerle karşılaştırma yapma yoluna hiç başvurmam. Oysa o tür örneklerle kurulacak birtakım paralellikler olduğu gibi, aralarında keskin karşıtlıklar da vardır. Yine, tek tek kişilikler ile salt tarihsel olayların art arda sıralanmasının, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmak ve imparatorluğa yeniden hayat vermek amacıyla girişilen çabaları bir hayli etkilediğinin okuyucunun gözünde açık olacağını umuyorum. Örneğin, 1876 Anayasası'nın doğuşu başka türlü açıklanamaz. Modern Türkiye'nin tarihinin anahtar bir dönemiyle ilgili olan bu denemenin, ken-

disinden sonraki reform çabalarını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişme aşamalarını anlamakta gerekli temeli bir ölçüde sağlayacağı da güvenle iddia edilebilir. Gelgelelim, burada sadece modern Türk ulusunun doğuşunu önceden haber veren gelişmelerde yoğunlaşmakla kalmayıp, çok geniş ve heterojen bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki sorunlarına göz atmaya çalıştığımı da eklemeliyim.

Benim, zamanın olaylarıyla akımlarını kaydeden o devrin bilim adamları ile Tanzimat'ın çeşitli aşamalarına kadar uzanarak incelemeler yapmış çağdaş bilim adamlarına duyduğum borç hemen her sayfada açıkça görülmektedir. Bana şu veya bu noktada önerilerde bulunan ya da materyalleri doğru biçimde değerlendirmemde yardımcı dokunan çok sayıdaki bilim adamına da bir hayli borç duyuyorum. Bu insanlar arasında, bana verdiği cesaretle elinizdeki çalışmanın başlamasını sağlayan William L. Langer, Halil İncelik, Lewis V. Thomas, Niyazi Berkes, George C. Miles, Aydın Sayili, Sevinç Dıblan Carlson, Stanford Shaw ve yakın zamanlarda kaybettiğimiz Michael Karpovich ile Chester W. Clark'ı sayabilirim. Yıllar önce, bu kitabın başlangıcını oluşturan özgün doktora tezinin bazı ya da bütün bölümlerini eleştirel bir gözle okuyan, şimdi aramızdan ayrılmış şu dört insana minnettarlığımı ayrıca ifade etmek isterim: Abdülhak Adnan-Adıvar, J. Kingsley Birke, Walter L. Wright, Jr. ve Daniel C. Dennett, Jr. Yine Dankwart Rustow da ilerideki bir aşamada çok yararlı eleştirilerde bulunmuştur. A.O. Sarkisyan, Jakob Saper ve Elie Salem adlı üç dostum, Ermenice, Lehçe ve Arapça materyallerden yararlanmamda yardımcı oldular. Kardeşim W. Phillips Davison, İskandinav dillerindeki materyalleri kullanmama yardım etmenin dışında, İsveç arşivlerindeki bazı belgelerin kopya edilmesi işini de gerçekleştirdi. Howard A. Reed, Robert Devereux ve Albertine, yayımlanmamış doktora tezlerine başvurmama izin verme nezaketini gösterdiler.

Pek çok kütüphanenin personelinden de fazlasıyla yardım gördüm. Harvard College Kütüphanesi, Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, New York Public Library, Kongre Kütüphanesi, British Museum, Bibliothèque Nationale, Zürih'teki Centralbibliothek, George Washington Üniversitesi Kütüphanesi, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi ve Orta Doğu Enstitüsü Kütüphanesi bunlar arasındadır. Londra'daki Public Record Office, Paris'teki Archives des Affaires Etrangères, Viyana'daki Haus- Hof- und Staatsarchiv ve Washington'daki National Archives personeli de çok kibar davrandılar. American Board of Commissioners for Foreign Missions yetkilileri ise el yazması kayıtlarından yararlanmama izin verme cömertliğini gösterdiler.

Araştırmanın ilk aşamaları Social Science Research Council'den sağlanan bir bursla yürütülebildi. 1960 yılı ilkbaharında bu incelemenin bitirilmesine büyük yardımcı dokunan bir araştırma bursu sağlayan Sir

Hamilton Gibb, Derwood Lockard ile Harvard'daki Orta Doğu İncelemeleri Merkezi'nin öteki mensuplarına da çok şey borçluyum. Fazla yoğun olmayan bir çalışmayla bazı bilgileri toplama işinin yükünü Harvard Tarih Bölümü'nden Robert Lee Wolff ile Myron G. Gilmore üstlendiler. George Washington Üniversitesi Araştırma Komitesi de bir hayli yardımcı oldu. Ayrıca, Kaiser Vakfı'ndan Nancy Hull Keiser ile Orta Doğu Enstitüsü sayesinde birçok kere araştırma yapmak ve yazım işi için yer sağladım. Caroly Cross, Brenda Sens ve Bonnie Pugh elyazmalarımı çok titiz biçimde daktilo ettiler. Miriam Brokaw ile Mary Tozer çalışmanın yayıma hazırlanması konusunda çok yerinde öğütler verdiler. Karıma ve oğullarıma araştırma boyunca gösterdikleri hoşgörüyü duyduğum borcu sözlerle ifade edebilmem ise mümkün değildir. Nitekim bu kitap onlara ithaf edilmiştir.

R.H.D.

Washington
Ağustos, 1962

yazarın ingilizceye aktarma, isimler, tarihler ve kısaltmalar üzerine notu

Yakın Doğu üzerine kapsamlı bir okumaya girişmiş olan insanlar, Türk diline hiçbir şekilde uymayan Arap alfabesinden başka dillere aktarma sistemlerinde ortaya çıkan karışıklıkları bilirler. Türkiye'nin tarihini yazmaya kalkışan biri açısından ise, Türkiye'de 1928 yılında Arap harflerinden Latin harflerine geçilmiş olması bu durumu daha da güçleştirir. Türkçe sözcüklerle ilgili çağdaş yazım kuralları henüz her koşulda standart hale gelmiş değildir. Yine de fonetik bir imlâ vardır ve yapılacak incelemelerde en elle tutulur temel herhalde budur. Dahası, çağdaş Türkçede tarih bilimi üzerine hızlı şekilde artan bir literatür vardır. Bu yüzden ben, bir tercih yapma durumunun söz konusu olduğu yerlerde "p" ve "t" harfleri yerine "b" ve "d" harflerini tercih etmenin dışında, çağdaş Türkçe kullanıma bağlı kaldım.

Türk alfabesinde İngilizce okuyucuya sorun çıkaran sadece birkaç harf vardır ve bu harfler şunlardır:

c- "job"daki "j" gibi telaffuz edilir.

ç- "child"daki "ch" gibi telaffuz edilir.

ğ- çok yumuşak ve bazen gırtlaktan çıkarılan bir "gh" sesiyle telaffuz edilir.

ı- kabaca "bird"deki "i" gibi telaffuz edilir, ya da "will"deki "i" ile "bug"daki "u" arası bir sese karşılık gelir.

ö- Fransızca "peu"deki "eu" gibi telaffuz edilir.

ş- "shall"deki "sh" gibi telaffuz edilir.

ü- Fransızca "tu"deki "u" gibi telaffuz edilir.

Bir sesli harf üzerindeki uzatma işareti, yayılmış bir telaffuz biçimini gösterir. Bu nedenle Batı Avrupalılar, eskiden "Âli"yi "Aali" şeklinde yazarlardı.

Türkçede yaygın biçimde kullanılan pek çok isim, gerek telaffuzda gerekse kavramada İngilizce biçimlerine en ufak bir zorluk çıkarmayacak kadar yaygındır ve bu tür örneklerde Türkçe imlâyı kullanmak daha

doğru olur. Dolayısıyla, İngilizce okuyucuya ilk başta kötülük etmek gibi görünebilirse de, İngilizce biçimi olan "vizier" yerine "vezir", "firman" yerine "ferman", "spahi" yerine "sipahi", vb. sözcüklere yer verilecektir. Aynı durum, yine içinde İngilizcede bulunmayan yeni Türk harflerinden birisinin yer aldığı ve İngilizce biçimine yakın olan başka yaygın Türkçe sözcükler açısından da geçerlidir: Şöyle ki, "cadi" yerine "kadı", "mejlis" yerine "meclis", "shariat" yerine "şeriat" kullanılacaktır. Bu tür yaygın sözcükler için, sanki İngilizcede şimdiden yerleşmişler gibi (kuşkusuz pek çok örnekte kısa süre içinde yerleşecekleri için), italik olarak yazmaya gerek duyulmayan Türkçe imlâya yer verilecektir. Kullanımı pek yaygın olmayan Türkçe terimler ise italik harflerle yazılacaktır. İtalikle yazılacak grupta bulunan sözcüklerin çoğulları, Türkçe olarak ele alındıklarından sesli biçime göre doğru olarak değiştirilmelidir. Ancak ben, okumada kolaylık sağlaması açısından ve herhangi bir karışıklıkla karşılaşılmasın diye, Türkçe çoğul eklerini bırakıp onun yerine "s" eklemeyi yeğledim; böylece "âyanlar" yerine "ayan's", "kariyeler" yerine "kariye's" kullanmış oldum.

Özel isimlere gelince, Churchill'in savaş zamanında kibirli bir dille ifade ettiği, "'İstanbul' ismini aptallar kullanır; İngilizler kendilerini yabancı isimlere göre ayarlamazlar, bilakis yabancı isimler İngilizlere göre ayarlanır" şeklindeki sözlerine rağmen, burada "Konstantinopolis" yerine "İstanbul", "Adrianople" yerine "Edirne", "Smyrna" yerine "İzmir" isimlerini kullanmayı tercih ettim. Türkleri, yabancılar olarak göstermekten ziyade, kendi tarihsel gelişimleri içerisindeki merkezi kişiler olarak ele almayı tasarlamış olan bir incelemede, en azından modern Türkiye'nin sınırları içinde kalan yerler için Türkçe isimlere yer vermek herhalde daha uygun düşecektir. Modern Türkiye'nin sınırları dışında kalan yerlerin isimleri normal İngilizce biçimleriyle kullanılacak, ama haritada kolayca bulunması istenebilecek yerlerde Türkçe karşılığı ya da o yörede kullanılan biçimi de parantez içerisinde eklenecektir. Yine, kişi isimlerinde de benzer bir ilkeye sadık kaldım. Yani bu metinde, "Aali Pasha" yerine "Âli Paşa", "Sultan Abdul Aziz" yerine "Sultan Abdülaziz", "Djevdet Effendi" yerine "Cevdet Efendi", vb. kullanılacaktır. Ermeni ve Rum isimleriyle diğer isimler ise Türkçe karşılıklarından çok, İngilizce karşılıklarıyla anılacaktır.

Gregoryen takvimini on iki gün geriden izleyen Eski Takvim (Rumî Takvim) bu kitapta tartışılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın biçimde kullanılıyor olmasına rağmen, metinde geçen bütün tarihler Gregoryen (Miladî) takvimine göredir. Bibliyografik aktarmalarda 1200'lü ya da 1300'lü olarak gösterilen yılların hemen hepsi Hicrî tarihlerdir ve "M.S." ön eki atılarak yazılmışlardır. Burada tartışılan dönemde Hicrî takvimin yaklaşık bir yıl önünde giden Malî (Türk malî yılı) tarihlerin kullanılmasına ise çok ender rastlanır (bu takvime göre,

elli yıl içindeki farklılık yaklaşık üç yıl etmektedir).

Belli başlı Batı dillerinin dışındaki dillerde yayımlanan kitap başlıkları dipnotlar yerine kaynakça bölümünde çevrilmiştir.

Dipnotlarda kullanılan kısaltmalar ise şunlardır:

ABCFM- Harvard Üniversitesi, Houghton Library'de muhafaza edilen Archives of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.

AAE- Correspondance Politique, Archives des Affaires Etrangères, Paris.

FO- Foreign Office Archives, Public Record Office, Londra.

HHS- Politisches Archiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Viyana.

SRA- Diplomatica Samlingen, Svenska Riksarkivet, Stockholm.

USNA- Department of State Records, United States National Archives, Washington.

yedinci bölüm

âli ile fuad'ın son başarıları, 1867-1871

Yeni Osmanlı muhalifleri Paris, Londra ve Cenevre'den kendilerini eleştiri yağmuruna tutarlarken, Âli ile Fuad da İstanbul'da hükümet işleriyle meşguldüler. İlk görevleri imparatorluğu birarada tutmaktı. Girit isyanı Bab-ı Âli'nin hazinesini tüketerek¹ ve Sadrazam Âli Paşa'yı 1867 sonbaharında adaya uzun bir gezi yapmaya zorlayarak devam etmekle birlikte, ada 1868'te kontrol altına alınmış, Girit'e kadar genişletilen vilayet örgütlenmesi Hristiyanlara yerel idarede özel bir statü tanıdı. Yine 1868'de Balkan halklarının Türklere karşı muhtemel birleşik saldırısı da Sırp lider Mihailo Obrenoviç'in ölümüyle bertaraf edilmişti. Âli, Bulgar milliyetçilerinin yerel bir kilise örgütlenmesi isteyen ajasyonlarından, 1870'de ayrı bir Bulgar eksarhlığı getiren fermanı sonra Makedonya papazlığı konusunda Rumlarla Bulgarları birbirine düşürmekte yararlanmıştı. 1868'den Âli'nin öldüğü 1871'e kadar, isyanların ve diplomatik krizlerin yarattığı geleneksel öfke bir parça yatışmıştı. Ve Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine Avrupa'nın toplu olarak müdahalede bulunması, Osmanlı reformları konusunda Fransızlar ile Rusların görüşlerinin taban tabana zıt olması nedeniyle gündemde değildi.

Âli ile Fuad bu yıllardan Batılılaşmayı, laikleşmeyi ve küçük adımlarla Osmanlılık dayanışmasını gerçekleştirme programlarını izlemek için yararlanmışlardı. Padişah ve idarî sistem üzerindeki denetimleri tamdı. İçeride olsun dışarıda olsun sesi en gür çıkan eleştiricileri fazla zarar verememişlerdi. Fuad 1869 Şubat ayında öldüğünde, Âli başka bir hariciye nazırı bulmak yerine Fuad'ın önceki görevlerini kendisinininkiyle birleştirdi. Âli'nin 1871 Eylül'ünde ölümüne kadar geçen dört buçuk yıllık sadrazamlığı, 1839'dan beri en uzun, Osmanlı tarihinin o yüzyıldaki üçüncü en uzun sadrazamlıktı. O süre içerisinde gerçekleştirilen bütün reformlar onun ve Fuad'ın damgasını taşıyordu.

Bu dönemde alınan belli başlı tedbirler, yeni bir Şûra-yı Devlet'in kurulması, mezhep ayırımı tanımayan eğitim sisteminde yeni

bir atılım yapıp eksiklerin giderilmesi, medenî kanunun bir bölümünün çıkarılması, kapitülasyonlara darbe vurulması ve askerî örgütlenmede önemli bir gelişme sağlanmasıydı. Bu tedbirlerin çoğu, o yıllarda kuvvetli olduğu öne sürülen Fransa'nın nüfuzunu gösteriyordu; yine de iki devlet adamı kendilerine dayatılmış bir Fransız programına sahip değildiler. O yöne giden kendi eğilimleri idi. 1867'de hem Fransa hem de Rusya, Osmanlı reformları için oldukça ayrıntılı plânlar sunmuşlardı. Fransızların plânı, milletlerin eşit haklarının genişletilmesi, karma eğitim yapılması ve dinî etkinin asgariye indirilmesi yoluyla imparatorluk halklarının bir Osmanlı milliyeti içinde kaynaştırılması doğrultusunda idi.² Rusların plânı, imparatorluğu milliyet temelinde bazı özerk bölgelere ayırmayı öneriyordu.³ Hiçbir Osmanlı nazırı Rus plânından yana olamazdı. Çünkü bunu kabul etmek, Fuad'ın Rusya Büyükelçisi Ignatyev'e nükteli biçimde anlattığı gibi, "Etats Désunis de Turquie (Birleşik-olmayan Türk Devletleri)" kurulmasına varırdı.⁴ Bunun yanında, Fransızların plânı Âli ile Fuad'ın eğilimleriyle çakışıyordu. Dahası, onlar Rusların tasarılarına karşı Fransa ve Britanya'nın desteğine güveniyorlardı. III. Napoleon, 1867'de Meksika ve Lüksemburg'taki aksiliklere rağmen hâlâ seçkin bir patrondu. Fransız etkisindeki reform eğilimleri, Sultan Abdülaziz'in 1867 yazında Paris'e yaptığı geziyle hissedilir derecede kuvvetlenmişti.

Askeri seferler dışında o zamana dek başka hiçbir Osmanlı hükümdarı imparatorluk sınırları dışına adımını atmamıştı. Abdülaziz'in önceki örneklerden kopması birçok düşünceye bağlıydı. Seyahatin görünüşteki nedeni, III. Napoleon'un daveti üzerine 1867 Paris sergisini görmektir. Gerçek neden ise, Türklerin Batı Avrupa başkentlerinde Girit olaylarıyla sarsılmış olan itibarını geri kazanmak ve Girit isyanları lehinde gelişebilecek bir Fransız-Prusya işbirliğini önlemeye çalışmaktır. II. Alexander daha yeni Paris'e gelmişti ve padişahın gezisi çarın etkisini dengeleyebilirdi. Fazladan, Abdülaziz aynı zamanda Avrupa'yı ziyaret eden Hıdiv İsmail'in ve o sırada Paris'te kalan muhalifi Mustafa Fazıl'ın etkisini de kırabilirdi. Padişah, bunu başarmak için, ilerlemekte olan bir devletin başı olduğu izlenimini oturtmak zorundaydı. Aynı zamanda, Âli ile Fuad gezinin sadece diplomatik etkiyle sınırlı kalmayacağı, içeride de yankı yapacağını düşünüyorlardı. Abdülaziz'in Batı'daki monarşik yönetimleri ve Batı'nın maddî ilerlemesini bizzat yerinde görmesi gerekirdi. İki devlet adamı, gitmesi için Abdülaziz'i ikna etmeye kuşkusuz çok

uğraşmışlardı.⁵ Ve Abdülaziz ile imparatorluğunu, mümkün olan en olumlu biçimde göstermenin zeminini hazırlamışlardı. Süreç daha önce Fuad Paşa'nın 15 Mayıs 1867 tarihli muhtırasıyla başlatılmıştı; Fuad bu muhtırasında 1856 Hatt-ı Hümayun'undan itibaren reform alanındaki ilerlemeleri şaşıaı ifadelerle sıralarken, mümkün olduğu kadar çabuk düzeltilmesi gereken eksiklikler bulunduğunu da içtenlikle kabul ediyordu.⁶ Fuad ayrıca Batılı büyükelçilere gelecekteki yeni reformlardan bahsetmekteydi: Fransız modeline dayalı bir Şûra-yı Devlet kurulması, vakıf toprakları dahil belirli mülkiyet türlerine konmuş olan hukukî kısıtlamaların kaldırılması ve yabancıların imparatorlukta taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veren kanunların çıkarılması.⁷ Bundan başka Fuad, Avrupa'ya padişahın çevresinde Batılı duygulara saldıran tek bir kadın, köle, harem ağası ya da başka kimse olmayacağına dair güvence veriyordu.⁸ Fuad geziye resmî olarak Hariciye Nazırn sıfatıyla, ayrıca Abdülaziz'i kişisel tavırlarında zorluk çıkartan hatalardan korumak için katılmıştı. Padişahın dominyonlarından uzak geçirdiği kırk dört günlük yokluğu sırasında, Âli Paşa naip olarak (bir Osmanlı uyruğunun naipliğe atandığı ilk ve tek örnek) siyasal gücünün en yüksek noktasına ulaşıyordu.

Abdülaziz, Paris'e 30 Haziran 1867'de vardı ve on bir gün süren parlak bir ziyaretten sonra, Kraliçe Viktorya'nın aynı uzunlukta bir ziyaret daveti üzerine Londra'ya geçti. II. Leopold, I. Wilhelm ve Franz Joseph'le görüşerek, Brüksel, Coblenz, Viyana, Budapeşte yoluyla geri döndü. 3 Ağustos'ta, oradaki valinin (Midhat Paşa) çalışmasını takdirle karşıladığı Tuna vilayetinde Osmanlı topraklarına ayak basmıştı. Üç gün sonra da yine tantanalı biçimde karşılandığı kendi başkentindeydi.⁹ Gezinin padişah açısından kişisel olarak iki talihsiz yan etkisi olmuştu. Bunlardan birisi, halife padişahın gâvur topraklarını ziyaret etmesinin tutucu Müslümanlarda yarattığı şoktu; Müslüman âdetlerine göre, üstünü ziyaret eden her zaman için ast olurdu.¹⁰ Öteki etki, Abdülaziz'in yeğeni veliahd Murad'la ilişkileri konusundaydı. Abdülaziz, kendisi yurt dışındayken Murad'ı ve Murad'ın kardeşi Abdülhamid'i başkentte bırakmaktan korkarak, henüz on yaşına varmamış olan kendi oğlu Yusuf İzzeddin'le iki yeğenini beraberinde götürmüştü. Murad Avrupa'da oldukça olumlu izlenim bırakarak Abdülaziz'i kendi oğlu adına kışkırtmış, Murad'ın, padişahın ona yönelik kuşkularını arttırdığına dikkat çeken çeşitli söylentiler çıkmıştı. Aslında herhalde temelsiz olmayan, Abdülaziz'in kendi oğlunu

başta geçirmek amacıyla veraset düzenini değiştirmeyi istediği biçimindeki söylentiler de artmış ve padişaha karşı bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Bu yüzden, İstanbul'a döndükten sonra, hükümdarlığını sürdüren padişah (Abdülaziz), yeğeni Murad'ı her zamankinden daha sıkı bir gözetim altına aldı ve bu şekilde ikisi arasındaki uçurum iyice derinleşti.¹¹

Yine de seyahat genelinde bir başarıydı. Abdülaziz göze çarpan bir gaf yapmadı ve bunu bir ölçüde kesinlikle Fuad'ın uyanıklığına borçluydu.¹² Diplomatik açıdan gezi, Girit konusundaki Fransız-Rus işbirliğinin azaldığı noktada yapılmıştı.¹³ Batı uygarlığının Abdülaziz üzerinde bıraktığı izlenim de aynı önemi taşıyordu. Ona en çok maddî (özellikle askerî) yönler çekici gelmişti. Birkaç Britanya tersanesini ve donanmaya ait cephanelikleri dikkatle inceledi; Viktorya'nın ona kendi eliyle Dizbağı Nişanı'nı takmasından sonra Portsmouth'da donanmanın manevralarını izledi. Fransız ve Prusya birliklerini denetledi, özellikle Prusya birliklerinin silah ve disiplinlerine hayran oldu.¹⁴ Zırhlı savaş gemileri ve yeni silahlar tutkusuyla 1869'da Osmanlılardaki askerî örgütlenmenin sağladığı desteğin yaşadığı bu deneyimlerin sonucunda ortaya çıktığı tartışmasızdı. Abdülaziz'i etkileyen başka bir şey de demiryollarıydı. Daha 1863'te İzmir-Aydın hattının yapılmasına büyük ilgi göstermişti.¹⁵ 1867 sonbaharında Osmanlı hükümeti ile çeşitli Avrupalı girişimciler arasında Belgrad'dan İstanbul'a, oradan Basra Körfezi'ne kadar uzanan demiryolları hatlarının yapımına yönelik yeni görüşmeler yapıldı.¹⁶ Demiryolu yapımı çılgınlığı 1870'li yıllarda iyice çoğaldı. Ignatyev 1873'te, Abdülaziz'in "gerçek bir demiryolu krizinin kurbanı" olduğunu bildiriyordu.¹⁷ Abdülaziz'in zihninde yer eden sadece demiryollarına duyulan ihtiyaç değil, ayrıca Batı'nın sergilediği türden bir refaha ulaşmak için maddî temelin inşa edilmesi ve genişletilmiş bir maarif programı uygulama arzusuuydu. Avrupa'dan dönüşünde çıkardığı bir *har'ta* ve Heyet-i Vükelâ'daki konuşmasında bu noktaları vurgulamıştı Abdülaziz.¹⁸

Abdülaziz'in kısa gezisi sırasında gördüğü meşrutî monarşi örneklerinden fazla etkilenip etkilenmediğini söylemek güçtür. Avam Kamarası'nın bir oturumuna katılmasına rağmen kesinlikle bir meşrutiyetçi olarak dönmemişti. Ama genişletilmiş bir temsili meclis biçiminin imparatorluktaki konumuyla bağdaşacağına karar vermiş olabilir. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi, Londra'ya gönderdiği bir tavsiye notuyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyetçilik karşıtlarının padişaha mutlakiyetçilik olmadan

ihtişam olamayacağı görüşünü aşılamarından dolayı, Abdülaziz'e Kraliçe Viktorya'nın konumunun ihtişamının anlatılması gerektiği bildiriliyordu.¹⁹ Liberal imparator Napoleon ile meşrutî monark Viktorya kuşkusuz etkilemişlerdi onu. Abdülaziz, benzeri görülmemiş bir kişisel serbestlik gösterisiyle, İstanbul'a dönüşünde kendini ziyaret eden bir büyükelçiyle el sıkışmış ve ondan oturmasını istemişti.²⁰ Abdülaziz'in eski Meclis-i Vâlâ-yı Adliye'nin Fransız modeline dayalı Şûra-yı Devlet'e dönüştürülmesini onaylaması da herhalde Avrupa tecrübesinden kaynaklanıyordu.

...

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 1838'de II. Mahmud tarafından kurulan yeni nizamnameleri tartışmak ve hazırlamak amacıyla kurulmuştu. 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerif'inin ilân edilışinden sonra bu meclise, fermanla bildirilen genel ilkeleri kanun biçiminde hazırlama görevi verilmiş ve Batı'daki parlamenterlerin işleyişlerine benzeyen iç kurallar getirilmişti. 1854'te Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevi büyük ölçüde reform tedbirlerini hazırlamak üzere ana organdan ayrılan Tanzimat Meclisi'ne (Meclis-i Âli-i Tanzimat) devredilmişti. Belirli adlî ve denetim görevlerini elinde tutan Meclis-i Vâlâ'ya 1856'da gayri-müslim üyeler atandı; bu şekilde o yıl çıkarılan Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinden birisi yerine getirilmiş oluyordu.²¹ 1861'de iki organ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olarak yeniden birleşti. Çalışan üç dairesi vardı: İdarî, yasama ve adlî. 1861'den sonra bu meclisin işleyip işlemediği ya da etkili olup olmadığı belli değildir.²² Gayri-müslim üyelerin Meclis-i Vâlâ'nın yasama bölümünde (*Daire-i Kavanin*, yani kanun dairesi) söz hakkına sahip olmaları söz konusu değildir. Ama varolduğu sürece Meclis-i Vâlâ, imparatorlukta bütün unsurların temsili ilkesi üzerine inşa edilmiş, danışma niteliğindeki bir yasama organının gelişmesine potansiyel bir temel oluşturmuştu.

1867'de parlamento yanlısı olmamakla ve o yıl Midhat Paşa'yı "siyasetin her derde deva reçetelere tıptan bile daha çok isyan ettiğinden kuşkulanamaksızın, parlamenter rejimde bütün kötülüklerin çaresini gören" bir adam olarak eleştirmekle birlikte, Fuad'ın kafasında da galiba böyle bir gelişme vardı.²³ Fuad, 1867 Mart'ında hem Hristiyanlardan hem de Müslümanlardan oluşan bir Şûra-yı Devlet fikrini ortaya atmıştı.²⁴ Âli, 1867 sonunda

Girit'ten gönderdiği ünlü lâyihasında Hristiyanlara yönetime katılmada eşit fırsat verilmesi görüşünde olduğunu belirtmişti. O ve Fuad, dahası, yeni vilayet kanunuyla valilere tanınan geniş yetkilerin vilayetler ile başkent arasındaki ilişkinin güçlenmesi için bir aygıt gerektirdiğini ve Şûra-yı Devlet'in bu işlevi görebileceğini hissetmiş görünürler.²⁵ Temsil ilkesini bir parça genişletme ve aşırı adem-i merkeziyetçiliği denetleme arzularına ek olarak Osmanlı devlet adamları, Avrupalıların onları yönlendirdiği gibi, açıkça adlî görevlerin yasama ve yürütme görevlerinden bağımsızlaştırılması gerektiğini de hissediyorlardı.²⁶ Bu, vilayet kanunuyla taşra düzeyinde zaten yapılmıştı. Nihayet Avrupa örneği vardı. O yıllarda Danıştay, özellikle Fransa ve Avusturya'da ya meşrutiyetçiliğe doğru ya da bir parlamentonun olmaması halinde mutlakiyetçiliği güçlendirecek bir aygıt olarak gelişebilecek, kanun hazırlamaya ve idarî amaçlara uygun bir araçtı.²⁷ Abdülaziz bu devletlerin ikisini de ziyaret etmişti ve geri dönüşünden sonra Âli ile Fuad'ın yaklaşımını onaylama isteğindeydi. Âli, Ekim 1867'den Şubat 1868'e kadar hemen hemen beş aylık bir sürede Girit'te özel görevdeyken fazla şey yapılmamıştı. Ama bu ara sürede Fuad, sadrazam vekili olarak, vilayet kanunlarını tartışmak için Midhat'ı İstanbul'a çağırmış ve anlaşılan iki devlet adamı Şûra-yı Devlet konusunu ele almışlardı. 5 Mart 1868'de, Âli'nin dönüşünün haftası dolmamışken, eski Meclis-i Vâlâ'nın yerine iki yeni organ (Şûra-yı Devlet ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye) kurulması için irade çıkarıldı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, pratikte yüksek temyiz ve istinaf mahkemesi halini almıştı. Şûra-yı Devlet'in başına Midhat Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına da Cevdet Paşa getirildi. İkisi de başında oldukları organların iç tüzüklerinin düzenlenmesinde büyük etki yaptılar.²⁸

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin organik yönetmeliği (*règlement organique*) 1 Nisan 1868'de yürürlüğe sokuldu.²⁹ Bu organ, ortaya çıkan davalara yeni Batılı kanunlara (ceza, ticaret ve medeni kanunlar) göre bakacak, ama şeriattan ya da millet mahkemelerinin veya karma ticaret mahkemelerinin uygulayacağı kanunlardan çıkan davalara bakmayacaktı. Kurul üyeleri atandıktan sonra usule uygun biçimde yargılanıp mahkûm edilmedikçe görevlerinden alınamayacaklardı; yürütme otoritesinin mahkemenin görevlerine karışması özellikle yasaklanmıştı. Kurula, başkanı Cevdet Paşa'dan başka on üç üye atanmıştı. Bunlardan ikisi Katolik Ermeni, biri Gregoryen Ermeni, biri Rum, biri Bulgardı. Müslüman

üyeler arasında çok sayıda ulema mensubu vardı.³⁰ Cevdet, Müslüman üyelerin kapasitesinden ve kurulun görev düzenlemesini kendisinin yapmasından son derece memnundu.³¹

Şûra-yı Devlet'in kurulmasını öngören *hat*, tam bir ay sonra, 1 Mayıs'ta çıkarılmıştı.³² Kendi hükümlerine göre bu meclis, her türlü kanun ve nizamname taslaklarını tartışıp hazırlayacak, idarî sistem üzerinde genel bir denetim görevi yapıp aksaklıkları bildirecek, idarî uyumsuzluk ya da tek tek memurlar arasındaki davaları karara bağlamak üzere mahkeme görevi görecek ve padişah ya da nazırlar istediği zaman görüş bildirecekti. Meclis kararları çoğunluk oyuyla alınacaktı, istenirse oylar gizli tutulabilirdi. Zabıtlar (*procès-verbaux*) muhafaza edilecekti. Dahası, meclis üyelerinden bir bölüm her yıl yapılacak bütçeyi ve imparatorluğun maliyesini gözden geçireceklerdi. Bu görevleri yerine getirmek üzere mecliste beş daire kurulmuştu: Zabıta, ordu ve donanma; maliye ve evkaf; yasama; bayındırlık hizmetleri, ticaret ve tarım; maarif. Dairelerin her birinde bir başkan olup, her bölümde beş ile on arası meclis üyesi çalışacaktı. Örgütlenme bütünüyle Fransız modeline dayalıydı. Ek olarak meclisin, vilayet genel meclislerinin her yıl göndereceği üç ya da dört delegeyle birlikte, bu meclislerin hazırladığı muhtıralardaki istekleri tartışması koşulu getiriliyordu. Burada açıkça, valilerin yetkileri üstünde potansiyel bir denetim uygulanması ile yerel ve merkezî temsili yönetim arasındaki bağlantı noktası vardı. 1839'dan beri yürürlükte kalmış bir parlamenter işleyişe sahip olan ve kanunları ele alacak bir merkezî meclis deneyimi, bu noktada 1845 yılındaki eyaletlerden gelen temsilcilerden oluşan meclis deneyimiyle birleştiriliyordu, ama düzenli bir temelde.

Şûra-yı Devlet pek çok yazar tarafından parlamenter yönetime doğru önemli bir adım, bazıları tarafından ise Âli ile Fuad'ın bilinçli olarak plânladıkları bir hareket olarak karşılanmıştır.³³ İlk iddia birçok yönüyle doğrudur. Adlî görevlerin yasama ve idarî görevlerden ayrılması ilke olarak kabul edilmişti. Meclis içinde düzenli bir parlamenter işleyiş kurulmuştu. Vilayetlerdeki seçime dayalı genel meclislerden gelen delegeler, meclise getirdikleri sorunların tartışılmasına katılacaklardı. Dolayısıyla bu meclis haklı olarak embriyon halindeki bir parlamento diye nitelendirilebilir. Ancak Âli kesinlikle parlamenter yönetim taraftarı değildi. Meclisin o yönde evrim gösterip göstermeyeceği gelecekteki olaylara bağlıydı. Üyeleri seçim yoluyla gelmiyor, padişah tarafından atanıyordu. Dahası, kendi 1869 tüzüğüne göre kanun yapmada

hiçbir inisiyatifi yoktu, sadece sadrazamın önüne getirdiği konuları tartışabilirdi. Mecliste hazırlanan bütün raporlar sadrazam ile nazırlara gidiyordu. İç tüzüğe göre meclis başkanının geniş yetkileri vardı. Bununla birlikte, kendisi bir parlamentoya dönüşmediyse bile meclis, serbest tartışma, çoğunluk oyu ve zabıtların muhafaza edilmesi hükümleriyle "devlet adamları için yetişme okulu"ydü.³⁴

Bunlardan başka meclis, temsili yönetim ilkesini ulusal düzeye yayma yönündeki bilinçli bir çabanın parçasıydı. Bu ilke, sadece zaman zaman vilayet genel meclislerinden gelen delegeler hükmünde değil, aynı zamanda 1868'de atanan resmî üyeler listesinde de açıkça görülüyordu.³⁵ İlk baştan başkanlığa getirilen Midhat Paşa'ya ek olarak tayin edilen otuz yedi kişiden sekizi imparatorluğun önemli kentlerinden gelen taşra âyanlarıydı. Bir bölümü âyan olan on bir üye ise gayri-müslim kişilerdi; resmî listeye isim belirlenmesi oldukça saf biçimde ve Avrupa'yı etkilemek amacıyla mezheplere göre yapılmıştı. On bir kişiden dördü Katolik Ermeni (küçük bir azınlık açısından aşırı bir temsil oranı), üçü Rum, ikisi Musevi ve birer tanesi Bulgar ile Gregoryen Ermeni'ydü. Gerek Müslüman gerekse gayri-müslim üyeler arasında çok tecrübeli ve yetenekli kişiler vardı. Bunlardan birisi, Ermeni meşrutiyetçi ve Midhat'ın adamı olan Odyan Efendi'ydü. Aynı şekilde yönetim mevkilerinde de gayri-müslimlere yaklaşık yüzde otuzluk bir oran ayrılmıştı.

10 Mayıs 1868'de Sultan Abdülaziz Bab-ı Âlî'de, amfiteatr gibi yeni baştan düzenlenmiş kırmızı halılı bir salonda, Şûra-yı Devlet ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin resmî açılışını yapmıştı.³⁶ Açılış konuşması, her kim kaleme almışsa, açıkça Avrupa gezisinin izlenimlerini yansıtıyordu.³⁷ Keyfi yönetimi mahkûm ederek ve toplumun refahının uygun sınırları içinde kişi özgürlüğünü onaylayarak padişah, adlî otoritenin yürütme otoritesinden ayrılması, iyi idare sağlamak için refahın artırılması ve Avrupa'nın yakalanması gerektiğini bildiriyordu. Eski usuller yetersizdir, diyor ve Osmanlılık anlayışını tekrarlıyordu: Hangi inançtan olursa olsun bütün uyruklar "aynı vatanın çocuklarıdır". Yürütme otoritesinin adlî, dinî ve yasama otoritesinden ayrılmasına değindiği için, konuşmasında laiklik yönünde bir ima da vardı. Konuşma, Galata tefecileri sayesinde Avrupa gazetelerinde övgüyle ve Osmanlı tahvillerinin fiyatlarında yükselişe karşılandı.³⁸ Ve sanki Şûra-yı Devlet'le, III. Napoleon modeline dayalı bir "liberal imparatorluk" başlatılıyormuş gibi, bir yılı

aşkın bir süre basına daha fazla özgürlük tanındı.³⁹ Bununla birlikte yeni kurumlar genelde onaylanmamıştı. Namık Kemal, Londra'dan hâlâ hükümete halk denetimi getirilmesi ve yasama otoritesinin yürütme otoritesinden daha fazla ayrılması gerektiğine işaret ederken, Ziya Bey de Şûra-yı Devlet'e Hristiyanların atanmasını Bab-ı Âli'nin zayıflığının kanıtı görerek eleştiriyordu.⁴⁰

Midhat Paşa başkanı olduğu sürece Şûra-yı Devlet, yeni tedbirlerin hazırlanmasında aktif bir rol oynadı. Çıkardığı metinler arasında, yeni uyrukluk (tabiyet) kanunu, yeni maarif örgütlenmesi ve madencilik nizamnameleri, metre sistemi ile küçük işverenlere kredi sağlayan bir banka vardı.⁴¹ Midhat, Şûra-yı Devlet'in yetkileri konusunda kıskançtı; meclisin hazırladığı tedbirler uygulanmadığı, önemli saydığı bazı konulara değinmediği için Ali'yle tartışmaya girmişti. Bu olay, ikisinin Fuad'ın Şubat 1869'daki ölümünden beri büyümüş olan kişisel sürtüşmeleriyle birleşince, Midhat'ın İstanbul'dan Bağdat valiliğine nakledilmesiyle sonuçlandı.⁴² Sonraki işlevleri konusunda benzeri düşünceler taşımak mümkün olmakla birlikte, Midhat'ın bu meclisi bir parlamentoya dönüştürmeye çalıştığı kesin olarak belli değildir. Kendisinin ayrılmasından sonra meclisin etkinliği azaldı ve önemli konularda onayı hâlâ gerekmele birlikte, neredeyse sürekli yeni düzenlemelere gidildi.⁴³ Şûra-yı Devlet'in etkin olamayışı bir ölçüde meclisin daireleri ile çeşitli nezaretler arasındaki görev çakışmasından, bir ölçüde Âli'nin 1871'de ölümünden sonraki dönemde Mahmud Nedim ile Abdülaziz'in meclisi nazırları (genellikle ikinci sınıf adamları) kızığa çekme yeri olarak kullanmış görünmesinden dolayıydı.⁴⁴ 1871-1876 arası dönemde, meclis bazen yararlı tedbirleri kolaylaştırmaktan çok engelleme işlevi bile gördü.⁴⁵ Meclis bu yıllar içinde olsa olsa, iyi ya da kötü işleyebilecek sıradan bir idarî aygıt olarak kalmıştı. Ama ayrıca, bu organda ulusal temsilin küçük çaplı bir örneği bulunduğu ve kimi parlamenter usullere yer verildiği için, kaçınılmaz olarak olmasa bile mantıki olarak, gelecekte bir parlamento kurulmasına varabilecek uzun adımlar zincirinin bir halkasıydı.

...

Âli ile Fuad, Şûra-yı Devlet'i kurma girişimleriyle aynı zamanda, eğitim sisteminin reformunu da düşünüyorlardı. Gerek Âli gerekse Fuad, en alt kademedeki okuldan üniversiteye kadar, laik eğitilmiş bir devlet sistemi kurulmasını tavsiye etmiş olan 1845 ko-

misyonunda üyeydiler. Sonradan kurulan maarif nazırlığı yönetiminde ilkokulların sayısı bir hayli artmıştı.⁴⁶ Bir üst derecedeki ilkokulların (ya da bakış açısına bağlı olarak, ortaokullar), *rüşdiye*, sayısındaki artış daha azdı. Üniversite gerçekte hiç faaliyete geçmemişti. Maarif Nazırı Subhi Bey'in verdiği rakamlar, Osmanlı yönetiminin, 1867'de 242.017 erkek ve 126.454 kız öğrencisi bulunan 11.008 ilkokul bulunduğunu iddia ettiğini gösterir. Ayrıca 108 rüşdiyede 7.830 öğrenci ve dört sivil yüksek ihtisas okulunda ancak 225 öğrenci vardı.⁴⁷ Bu öğrencilerin hepsi Müslümandı. Gayri-müslim milletler kendi okullarını çalıştırıyorlardı; Subhi'ye göre, hemen hepsi ilkokul olan 2.495 okuldaki öğrenci sayısı 125.404'dü. Ulemanın denetiminde öğretimini sürdüren medreseler bu rakamlara dahil değildi, deniz ve askerî okullar ile tıp okulu gibi yüksek ihtisas okulları da. Ama yüksek okullarda, Hristiyanların sayısı az olmakla birlikte, Hristiyanlar ve Müslümanlar için karma eğitim söz konusuydu. Bazen çeşitli gayri-müslim milletlerin öğrencileri, 1863'te kurulan Amerikan Robert Koleji'nde ya da İzmir'deki Kaiserwirth diyakoz okulunda olduğu gibi, yabancıların yönettiği okullarda karma öğrenim görüyorlardı.

1856 Hatt-ı Hümayunu, Hristiyanlara devletin sivil ve askerî okullarına eşit olarak girme fırsatı tanınmasını vadetmesi ve milletlerin kendi eğitim kurumlarını çalıştırma haklarının yeniden onaylanması dışında, eğitimin gelişmesi konusunda tuhaf biçimde sessiz kalmıştı. Ancak Tanzimat devlet adamları eğitim sorununun farkına varmamış değillerdi; 1860'larda Yeni Osmanlı muhalifleri bunu kendilerine sürekli hatırlatmışlardı. Sorun, sadece eğitimin temelini genişletmek için daha çok okul açma sorunu değil, aynı zamanda gayri-müslim milletlere ait okulların bir bölümünde önceden ulaşılmış düzeye yetişmek ve Avrupa düzeyine yaklaşmak amacıyla eğitimin kapasitesini arttırmaktı. Bu sorun, geliştirilmiş öğretim programlarına ve öğretim kadrosuna sahip, ulemanın denetimi dışındaki devlet okullarının sayısının çoğaltılmasını gerektiriyordu. Ama eğer Osmanlılık anlayışı hayata geçirilecekse, işler daha da karışıyordu. Milletler arasındaki ayırım çizgileri silinecekse, Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde kurmaya başladığı türden, Müslüman ile gayri-müslimler için karma okullar kurulması gerekecekti. Bu gereklilik, gayri-müslimlerin çocuklarının Osmanlı okullarında okumasının yabancı okullarda okumalarından daha iyi olduğunu kabul eden, ama hâlâ rüşdiyenin ayrıncı özelliği olan dinî eğitimin karma öğrenimi

çok zorlaştırdığını da gören, 1856 reformlarını tartışan özel bir komisyonca ele alınmıştı.⁴⁸ Fransızların Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasına ilişkin düşüncelerini Bab-ı Âli'nin önüne koyan Şubat 1867 tarihli notası, daha fazla okul (özellikle ortaokul), karma okullar, bir üniversite açılması ve öğretmen yetiştirilmesi zorunluluğuna özel bir vurgu yapıyordu.⁴⁹ Âli Paşa'nın 1867 Kasım ayı sonunda Girit'ten gönderdiği lâyihası, aynı noktaların bir kısmını (özellikle Müslümanlar ve karma okullar için daha iyi eğitim gerekliliğini) aynı derecede kuvvetle vurguluyordu.

Karma eğitime milletlerin çıkardığı engellerdeki ilk büyük gedik, 1868'de Galatasaray *lycée*'sinin (Mekteb-i Sultani) kurulmasıyla gündeme gelmişti. Böyle bir okul kurma fikri, Şûra-yı Devlet gibi, Sultan Abdülaziz Avrupa gezisine çıkmadan önce biçimlenmekteydi. Fransızlar kendi modellerine uygun bir okul için bastırıyorlardı ve Âli ile Fuad, daha önceden, III. Napoleon'un eğitim bakanlığından bir uzmanla birlikte, 1867 ilkbaharında bir *lycée* plânı üzerinde çalışmışlardı.⁵⁰ Padişahın gezisinden ve Âli'nin Girit'ten dönüşünden sonra, Âli padişaha sunduğu bir lâyihada önerisini tekrarlamıştı.⁵¹ Buna uygun olarak bir imparatorluk fermanı çıkarıldı.⁵² Ferman yeni okulun (hangi inancı taşırlarsa taşınsınlar) bütün erkek çocuklara açık olduğunu ve Batı okullarının dikkatli bir örneği olacağını net bir ifadeyle belirtiyordu. Öngörülen beş yıllık dersler, esas olarak Avrupaî bir müfredat programıydı. Dinî eğitimleri ve her milletten çocukların ibadetleri, kendi inançlarına ait liderlerin sorumluluğunda olacaktı. Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler bu okulda Fransızca, Latince ve Türkçenin yanı sıra kendi dillerini öğrenebilirlerdi. Muhtaç öğrencilere sağlanan bursların büyük çoğunluğu Osmanlı hükümeti tarafından karşılanıyordu.

Galatasaray lisesi doğrudan bir başarıydı, çünkü görece mükemmel bir öğretim programı uygulanıyordu. Hepsisi de yeni kurumdaki hoşgörölü atmosferin yeni yetişen kuşağı kendi denetimlerinden uzaklaştıracığından korkan Rum Ortodoks liderlerden, İspanyol Musevilerinden ve Papa'dan gelen muhalefete rağmen, Eylül 1868'deki açılıшта 341 öğrenci kaydolmuştu. Bu sayının 147'si Müslüman, 48'i Gregoryen Ermeni, 36'sı Rum Ortodoks, 34'ü Musevi, 23'ü Bulgar, 23'ü Katolik ve 19'u Katolik Ermeni'ydi. İkinci yılın sonunda öğrenci sayısı 600'ü aşmıştı. Türk öğrencilerden yiyecek, banyo kolaylıkları, Latince ve Türk diline fazla ağırlık verilmemesi gibi konularda şikayetler geliyordu. Ama bütün olarak bakıldığında, din, âdetler ve dil konularında va-

rolan farklılıklar uyumlu bir çalışmayı ortadan kaldırmışa benze-
mez. Temel öğretim dili, öğretmenlerin ve müdürün (M. de Salve)
Fransız olması gibi Fransızcaydı.⁵³

Yurt dışındaki Namık Kemal, Türkçeyi ihmal ettiği için Gala-
tasaray'ı eleştirmekteydi. Ayrıca, Şûra-yı Devlet'in eseriymiş gibi
sunulmakla birlikte, Fransız büyükelçisinin ısrarıyla kurulmuş
olan ve imparatorluğun dev eğitim sorunlarına en ufak bir katkı
yapmayı başaramayan, sükse yapmayı amaçlayan bir gösteriş
diye nitelendiriyordu okulu.⁵⁴ Eleştirilerin hepsinin haklı bir teme-
li vardı, yine de Namık Kemal abartıyordu. Galatasaray iyi bir
okul olarak kaldı ve bazı değişiklikler geçirdi. Fransa'nın
1870'deki yenilgileriyle, Fransızcanın prestijinin zarar görmesi so-
nucunda kayıtlarda da düşüş oldu. 1871'de Âli'nin ölümüyle sad-
razamlığa gelen Mahmud Nedim, "tasarrufları"yla okulu yara-
lamıştı. M. de Salve istifa etti; onu sırayla bir Osmanlı Ermenisi,
iki Osmanlı Rumu ve 1877 başlarında feci bir okul müdürlüğü
yapan, gittiği her yerde sorun çıkaran Ali Suavi izledi. Okul
kurum olarak bir süreliğine Hristiyan çevreden İstanbul'un
Müslüman atmosferine büründü. Bununla birlikte, Fransız deneti-
minin azalması uzun vadede kuşkusuz yararlıydı. Nitekim
1876'da kayıtlar yine bir hayli artmıştı.⁵⁵

Galatasaray Lisesi kapılarını açtıktan bir yıl sonra, devlet okul
sistemi için kapsamlı bir reorganizasyon kanunu (Maarif-i Umu-
miye Nizamnamesi) çıkarıldı.⁵⁶ Bu kanun, Şûra-yı Devlet'teki
görüşmeler ile Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın çalışmasının sonu-
cuydu. Getirilen şema, bütün olarak, 1846'dakinden çok daha
bütünsel, ilköğretimden üniversite düzeyine kadar parçaların bir
derece gelişigüzel olan gelişimini düzenli bir model haline getire-
rek, eğitim sistemini rasyonalize etme yönünde bir girişimdi. Hem
yalnız bu gerekçeyle değil, Osmanlı eğitim sistemindeki inkâr edi-
lemez eksikliklerin on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının gereklerini
karşılması amacıyla düzeltilmesinin zorunlu olduğu gerekçesiyle
de haklı çıkarılıyordu.⁵⁷ Ayrıca sistemde örtük biçimde güçlü bir
Osmanlılık öğesi vardı. Beş düzeyde bir öğretim sistemi kurul-
muştu: iki ilkokul (*sıbyan* ve *rüşdiye*), iki ortaokul (*idadiye* ve *sul-
taniye*) ve en üstte yüksek ihtisas okulları ile üniversite. Plâna
göre, ilk üç düzeydeki okullar her köy, kasaba (yani asgari nüfus
şartı konulmuş bir bölge) için öngörülmekteyken, sultanîyeler her
vilayet merkezinde kurulacaktı. Öğretim programları öngörül-
müş ve tam bir idarî örgütlenme plânı çıkarılmıştı. Gayri-müslim
azınlıklara dil ve din konularında azami ölçüde âdil davranılmıştı.

İki ilköğretim düzeyinde (ilkokul ve ortaokul), pratik güçlüklerden kaçınmak için Hristiyanlarla Müslümanlar ayrı ayrı okuyacaklardı. Eğitim, ortaokullardan yukarısı için karma olacaktı. Kanun ayrıca milletlerin ya da özel kişilerin kontrolündeki özel okulların varlığını da tanıyor, sadece öğretmenlerinin devletten sertifika almaları koşulu getiriliyordu. Yeni sistem uyarınca, sıbyan okulu ücretsiz ve mecburi olacaktı; rüşdiye ise ücretsiz ama mecburi değil. On bir yaşına kadar erkek, on yaşına kadar kız çocuklarının okula gitmeleri zorunluydu.

Ülke içinde kayıtsızlıkla, yurt dışında kuşkuyla karşılanmakla birlikte bu şema kâğıt üzerinde iyiydi. *London Times*, plânı, İngilizlerin eğitimin kişinin bağlı olduğu kilise ya da mezhep ilkelere göre yapıldığı sistemiyle karışmış Fransız sistemi olarak tanımlıyor, ama uygulanırsa Osmanlı halklarını kaynaştırmaya katkıda bulunacağını da kabul ediyordu.⁵⁸ Bu kadar geniş bir tasarı elbette çabuk uygulanamazdı. Bu sistem bazı değişikliklerle imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı eğitiminin temeli olarak kaldı; okullardan, milletlerden ziyade devletin sorumlu görüldüğünün güçlü bir göstergesiydi. Ne var ki devlet, bir ölçüde para ve öğretmen yokluğundan, Tanzimat döneminin sonuna varıncaya kadar sadece ilk iki ilköğretim kategorisindeki okulların sayısında önemli bir artış sağlayabildi. Özellikle rüşdiyeler hızla gelişti. İdadiyeler ise İstanbul dışında sadece teoride kalırken, varolan tek sultaniye örneği Galatasaray'dı.⁵⁹ 1869-1875 arası yıllarda başka tür okullar da açıldı veya genişletildi: Harb okulları için hazırlık mektepleri; taşra memurları için yetiştirme kursları; yoksullar, özellikle esnaf çırakları için yarım günlük kurslar.⁶⁰

Ortaokul ihtiyacı sürerken, 1840'larda olduğu gibi, İstanbul'da üniversitenin (Darülfünun) yeniden resmî olarak açılışıyla, yüksek öğretimi geliştirmek için de yeni bir girişim yapılmış oldu. Üniversitenin başında, Paris'te bulunmuş ve Yeni Osmanlılar'la ilişki kurmuş bir liberal ulema mensubu, Tahsin Efendi vardı. 20 Şubat 1870'de öğrenime başlayan üniversite, bir ölçüde uygun öğretmen, öğrenci ve kitap yokluğundan, bir ölçüde ise ünlü Cemaleddin el-Afgani'nin verdiği dersler şeyhülislâmın ve diğer ulema mensuplarının protestolarına yol açtığı için, daha en başından güçlüklerle karşılaştı. Üniversite bu yüzden 1871'de tekrar kapatıldı ve Tanzimat döneminin bitiminden sonraya kadar bir daha açılmadı. Geriye bir tek hukuk fakültesi kalmıştı, ama onun da gerçekte Galatasaray'a eş bir *lysée* düzeyinde kaldığı

görülür.⁶¹

Bu, olsa olsa, eğitimin her dalında aynı derecede olmayan bir ilerlemeydi. Pek çok güçlük vardı. Batı kurumları kopya edilmişti ama, Batı eğitimi almış öğretmenlerin sayısı çok azdı. Sivil okullardaki açığın bir bölümü, askerî okullarda yetişmiş insanlardan karşılanıyordu.⁶² Öğretmenlerin yabancı olduğu yerlerde, öğretim genellikle (Galatasaray ya da askerî tıp okulunda olduğu gibi) Fransızcadı. Bu durum yurtsever Türk öğrencilerinde tepki uyandırıyor ve tıp okulu, 1869'da Türkçe öğretime geçmişti.⁶³ İlkokullar yeterince hızlı artmazken, eğitim programları da çok yavaş modernleşti. 1873'te tutucu bir gazete olan *Basiret*, yine Rum ve Ermeni okullarının Türk okullarından ileride olduğu ve kendi toplulukları tarafından daha iyi desteklendiği şeklindeki bilinen şikayetleri dile getiriyordu.⁶⁴ Taşradaki eğitim başkentinin oldukça gerisinde kalmıştı. Üniversite gibi yüksek ihtisas okullarının bir bölümü de *lycée* düzeyini aşamıyordu.⁶⁵ Yine de fiilî durumu, Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde bile, 1869'daki esas tasarıyla karşılaştırmak haksızlık olur. Aksaklık ve hayal kırıklıkları ne kadar gerçekse, ilerleme yapıldığı da gerçektir. Türkçe eğitim, 1856'dakine göre daha yaygınlaşmış, görünüm ve nitelik olarak biraz daha farklılaşmıştı. Sorumluluğu devlet üstlenmişti, resmî olarak bir modernleşme programı benimsenmişti ve bazı okullar gelişen bir ilerleme gösteriyordu. Batılı askerî okulların yanı sıra edebiyat ve basındaki yeni gelişmeler ve tek tek kişilerin Avrupa'yla ilişkilerinin artışı, eski medrese kalıplarının dışında oluşturulmuş yeni bir eğitilmiş sınıf yaratılmasına katkıda bulunuyordu.

İmparatorluktaki eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesiyle aynı zamanda, hukuk sistemi de gözden geçirilmekteydi. Osmanlı okulları gibi Osmanlı kanunları da 1840'dan itibaren parça parça modernleştirilmiş ve yeniden düzenlenmişti. 1860'dan önce, hepsi de Batı'dan esinlenmiş kanunlar olan ticaret kanunu, ceza kanunu ve bir muhakeme usul kanunu ortaya çıkarılmış, geleneksel arazi kanunu belirli bir ölçüde daha iyi sistemleştirilmişti. Ama kişisel statü (evlilik, boşanma, nafaka, miras, vesayet, vb.) ile sözleşme ve yükümlülükler konularıyla ilgili medenî kanunun büyük bölümüne hiç dokunulmamıştı. Bu alanlardaki mahkemeler şer'î hükümleri izliyorlardı. Oysa bu hükümler her zaman açık

değildi. Son kanunlaştırma yüzyıllar önce olmuştu. Kadılar bir sürü yorumcuya başvurmamak zorunda kalıyorlardı, ama pratikte hukukî rehberlik için nereye bakacaklarını genellikle bilemedikleri gibi, rehber kitaplar ve emsallerden yararlanmak için yeterince hukuk ve Arapça bilgileri de yoktu. "Kutsal hukuk ilmi (Fıkıh) uçsuz bucaksız bir okyanusa benzer," diyordu 1869'da medenî kanunun bir bölümünü yeniden hazırlamak üzere atanmış olan komisyon, "ve okyanustan inci çıkarmak kadar güçtür. İnsanın her sorunun çözümü için gerekli kuralları kanunda her aradığında bulması çok büyük yetenek ve bilgi ister." On dokuzuncu yüzyılda da, diye devam ediyordu komisyon, bu tür bilgili insanlar, gerek "düzenli" yani Batılı hukuk mahkemelerinde, gerekse şer'i mahkemelerde giderek daha ender bulunuyor.⁶⁶ Gerektiğinde başvurabilmek için bir sistemleştirme gerekliydi.

Soruna ilk kez 1855 yılı sonunda Tanzimat Meclisi bünyesinde kurulan ve Müslüman hukukçulardan (fakih) oluşan bir komisyon eğilmişti. Komisyon üyelerinden birisi, sadece dinî hukukta eksiksiz bilgiye sahip olmakla kalmayan, ayrıca Fransızca öğrenmiş istisna ulema mensuplarından birisi olan, reformcu Tanzimat devlet adamlarıyla sıkı ilişkiler kurmuş, Reşid Paşa'nın himayesindeki Cevdet'ti.⁶⁷ Bu komite, görevini Cevdet'in tanımladığı gibi, dinî hukukun muamelât bölümünü Türkçe olarak herkesin anlayabileceği bir kitaba toplamakla görevliydi. Ancak çalışma bitmedi.⁶⁸ Bu dürtü, bir açıdan, Avrupa'yla artan ticarî bağlardan ve Fransız hukukunun kabul edilip edilmeyeceği sorunundan geliyordu.⁶⁹ Bu konu, Müslümanlar arasındaki dinî duyarlılık göz önüne alındığında, her zaman nazik bir konu olarak kaldı; yalnız yükümlülükler ve sözleşmeler hukuku bu duyarlılıktan kişisel statü hukukuna göre daha az etkilenmişti.

Bunun yanında, 1867'ye gelindiğinde Âli Paşa, Sadrazam olarak, en azından Batı medenî kanununun büyük bölümünün benimsenmesi isteğindeydi ve o yıl hazırladığı lâyihasında bunu önermişti. Âli'nin Fransız medenî kanunu hakkında biraz bilgisi vardı. Bu kanun, daha önce Mısır hükümetinin himayesinde Arapçaya çevrilmişti. Âli, anlaşılan eşitlik ile Osmanlılığın en iyi biçimde imparatorluktaki bütün inançlardan insanları kapsayan laik bir kanunun benimsenmesiyle sağlanacağı düşüncesiyle, Arapça versiyonun Türkçeye çevrilmesini istemişti.⁷⁰ Ancak Âli'nin Fransız medenî hukukunun Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanmasında ne kadar ileri gitmek istediği yanıt bekleyen bir soru olarak kalır. 1804 tarihli Code Napoléon'u tamamen devralmak, o

an için, 1926'da cumhuriyet döneminde İsviçre hukukuna dayalı yeni bir medenî kanun hazırlanmasından çok daha radikal bir tedbir olurdu. Âli'nin 1867'deki lâyihasındaki önerisi sınırlıydı: Müslümanlar ile gayri-müslimleri ilgilendiren davalara bakan karma mahkemelerde Fransız medenî kanununa başvurulması.⁷¹ Âli doğası gereği ihtiyatlı bir adamdı. Fransız medenî kanununun yalnız ticari işlemlerle ilgili kısımlarının, daha önce Fransız mevzuatı üzerine temellenmiş ticaret kanununa ek olarak benimsenmesini tasarlamış olabilirdi. Çünkü 22 Şubat 1867 tarihli Fransızca yazılmış lâyihası, özel olarak Osmanlı ticaret kanununun Fransız medenî kanununda bulunması gerekli genel ilkelerden yoksun olduğuna ve bu hükümlerin eklenmesi gerektiğine işaret ediyordu.⁷² Fransız Büyükelçisi, *code civile*'den ödünç alınabilecek 1500-1600 kadar maddenin seçilip alınmasıyla görevli komisyonun ilerleme kaydettiğini bildirdiğinde, anlaşılan böyle bir süreci düşünmüştü.⁷³ "Cevdet Paşa," diyordu Büyükelçi, "Âli ile Fuad tarafından Avrupa ve Türk hukuklarının birleştirilmesine öncülük edebilecek liberal bir önder olarak görülüyor." Fransız hukuku ve onun benimsenmesi sorunu Heyet-i Vükelâ'da anlaşılan kapsamlı biçimde tartışılmış ve yenilgiye uğramıştı. Fuad'ın böyle bir adıma karşı çıkan Cevdet'le diğerlerini desteklediği söylenir. Kazanan şeriat olmuştu.⁷⁴

Sonuçta, 1868 yılında, yükümlülükler ve sözleşmeler hukuku konusunda 1855'teki başarısız çalışmaya yeniden girişmek üzere, Cevdet Paşa'nın başkanlığında Müslüman hukukçulardan (fakih) oluşan yeni bir komisyon kuruldu. Cevdet iki yıl önce ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına geçmişti. Başka görevleri de vardı; komisyonun çalışmasına devam ettiği sekiz yıl boyunca başkentte çeşitli görevlerde ve eyalet valiliğinde güçlkle ilerlemişti. Bir süre komisyondan uzaklaştırılmış, onun olmadığı dönemde komisyon çalışmasının iyi yürümediğinden şikayet edilmişti. Âli'nin ölümünden sonra Osmanlı politikasında görülen tuhafliklar komisyonun çalışmasını etkilemişti.⁷⁵ Yine de komisyon, 1869'daki ön raporundan sonra, 1870-1876 yılları arasında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* diye bilinen Muamelât Kanunu'nun on altı kitabını bitirdi.⁷⁶

Mecelle tam bir medenî kanun değildi ve zaten öyle düşünülmemişti. Hassas bir konu olan kişisel statüyle ilgili maddeler komite tarafından bütünüyle inceleme dışı bırakılmıştı. *Mecelle*, bazı hukuk uzmanları tarafından bir kanun olarak bile değil, yalnızca o olmazsa fetvalardan oluşan eski hukuk kitapları

ve derlemeler denizinde boğulacak Türk kadı ve hukukçuların yararlanabileceği hukuk rehberi olarak değerlendirilir. Buna rağmen, *Mecelle* mümkün olan her yerde eski kitaplara başvurmadan kurulması anlamına geliyordu. 1851 maddesi, şeriatın türetilen Muamelât kanununun açık ve düzenli bir açıklamasını veriyordu. *Mecelle*'nin özel hukuk ilişkileriyle ilgili bölümü de vardı. Çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen mezhep olan Hanefî hukukuna temellenmişti. Cevdet'in söylediği gibi, *Mecelle* Hanefî hukukundaki tartışmalı noktaları çözüme bağlıyordu.⁷⁷ Cevdet, kendi eseri ile Jüstinyen kanununun kendi lehinde bir karşılaştırmasını aktarırken sonuçtan oldukça memnundu.⁷⁸

Daha sonraki hukukçular Cevdet'in eserini, çok dar bir temelde hareket etmiş ve gerek Batı hukukundan yararlanma, gerekse diğer İslâm hukuku okullarının yararlı noktalarını birleştirme şansını kaçırmakla eleştirmişlerdir.⁷⁹ Aslında, *Mecelle*'deki Batı etkisi, çeşitli maddelerden oluşan düzenlemesiyle sınırlıydı. Hükümlerinin çeşitliliği ile Fransız medenî kanunu arasındaki çakışmalar, tesadüfi ya da Roma hukukunun İslâm hukuku üzerindeki çok daha eskilere dayanan etkisinin sonucu olarak görünür.⁸⁰ Bazı hukukçular, *Mecelle*'nin hızla değişen zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığını da söylemişlerdir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki koşullarında hukuk bilginlerinden (fakihler) oluşan bir komisyonun çok daha ileri gidemeyeceği açıktır. Cevdet komisyon üyeleri arasındaki en aydın kişiydi; ama o bile yeniliğe kuşkuyla bakıyordu ve eserin tek sorumluluğu kesinlikle ona yüklenemez.

Çoğu hukuk uzmanları yukarıdaki eleştirileri yapmakla birlikte, *Mecelle*'nin avantajlarıyla dengelendiğinde, bunlara ne kadar ağırlık verileceğinde görüş birliği içinde değildirler. *Mecelle*'nin en büyük üstünlüğü düzen ve açıklıktı, bu büyük bir ileri adımdı. Başka bir üstünlük, *Mecelle*'nin arkasında Osmanlı hükümetinin onayının bulunmasıydı; böylece otoriter bir eser haline geliyor ve daha fazla laikleşmenin yolunu açıyordu.⁸¹ Kuşkusuz ilgili hüküm zorlanamamakla birlikte, padişahın otoritesine *Mecelle*'de özel olarak değinilmişti: "Hükümdarın emriyle, bir hukuk âliminin düşüncesi toplumun çıkarına ve zamanın gereklerine uygun görüldüğü zaman, bu düşünceye göre hüküm verilmelidir; kadılar bağlayıcı kararlarını karşıt bir düşünceye dayandıramazlar."⁸² Ayrıca, *Mecelle*'nin ilk görüldüğü kadar dar bir temelinin olmadığı ileri sürülmüştü. Hazırlık komisyonu, *Mecelle*'nin önsözünde, değişik Hanefî düşünceleri arasından modern çağ ve

koşulların gereklerini en iyi karşılayan düşünceleri seçtiklerini belirtiyorlardı. Sonuç olarak *Mecelle*, "sadece her noktayı göz önüne alan egemen Hanefî görüşüne değil, daha çok, Hanefî okulu-
lunda bir tür kabul görmüş (bir bölümünün kökeni aslında başka yerlerde olsa bile) hükümlerin eklektik bir seçimine dayanıyordu. Çarpıcı bir yenilikti bu..."⁸³

Mecelle hem şer'i, hem de nizamiye mahkemelerinde uygulanacaktı.⁸⁴ Şer'i mahkemeler, şeyhülislâmın denetimi altında, yalnızca Müslümanlar arasındaki hukuk davalarını dinî hukuka göre hükme bağlıyordu.⁸⁵ Adliye nezaretinin yönetiminde, bütün ceza davaları ile Müslümanlar ve gayri-müslimleri ya da farklı mezheplerden gayri-müslimleri ilgilendiren davalara bakmak üzere kurulmuş Batılı düzenli mahkemeler olan nizamiye mahkemeleri, Tanzimat döneminin ürünüydü. Bu mahkemeler, tek uygulanabilir standardın o olduğu yerde dinî hukuku uygulamanın yanı sıra, ceza kanunu gibi imparatorluktaki yeni Batılı kanunları da uyguluyorlardı. Batılı mahkemeler; karma ticaret mahkemeleri ve 1840'ların İstanbul'daki sulh mahkemeleriyle başlayarak gelişigüzel tarzda gelişmişlerdi.⁸⁶ Batılı mahkemelerin sayısında periyodik değişiklikler ve eklemeler olmuştu: Özel olarak, 1850 ticaret kanunu ve ona yapılan eklere göre çalışan ticaret mahkemeleri, 1858 ceza kanununa göre çalışan yeni ceza mahkemeleri⁸⁷ ve vilayet kanunu uyarınca her vilayet, sancak ve kazada kurulan, Müslümanlar ile gayri-müslimlerden oluşan nizamiye mahkemeleri. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 1868'de kurulduğu zaman, çeşitli nizamiye mahkemelerinden gelen davalar için başvuru mahkemesi işlevi görecekti. Ancak adlî aygıtın baştan aşağı daha iyi sistemleştirilmesi gerekiyordu.

Bunun için 1869'da Cevdet Paşa Adliye Nazırı (Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığının dönüştürüldüğü makam) olduğu zaman, durumu aydınlığa kavuşturmak çabasıyla yeni bir nizamnameler dizisi hazırlamıştı.⁸⁸ Mahkemeler buna bağlı olarak bir hiyerarşi içinde örgütlenmişlerdi. En alt düzeyde bulunan nahiyelerdeki ihtiyar meclisleri bir uzlaşma mahkemesi işlevi görüyordu ve davaları sadece iki taraf da kabul ettiği zaman çözebiliyordu. Kaza, sancak ve vilayet merkezlerindeki mahkemeler olağan adlî yetkilere sahiptiler, ama onların hukukî yetki alanları gerek hukuk, gerekse ceza davaları için (daha büyük bölümdakilere daha önemli davalar verilerek) dikkatli biçimde tanımlanmıştı. Temyiz usulleri belirtilmişti. Bununla birlikte, nizamiye mahkemelerine başkanlık eden hâkimler, vilayet kanununda düzenlendiği gibi, yine

şeyhülislâm tarafından atanıyordu. Ve dinî mahkemeler ile laik mahkemelerin yetki alanları arasındaki karışıklık henüz tümüyle giderilmemişti.⁸⁹ Güçler ayrımı ilke olarak benimsenmesine rağmen, mahkemeler idarî otoriteden tamamen bağımsız da olmamışlardı. Tanzimat döneminin ayırıcı özelliklerinden olan çift kurumlar gibi bir karışıklığın (bu durumda dinî mahkemeler ile laik mahkemeler yanyana faaliyet gösteriyorlardı) yanı sıra, nizamî mahkemelerinde de karışıklık hüküm sürüyordu. Bu yüzden periyodik olarak yeni nizamnameler çıkarıldı ve nizamî mahkemeleri, kesin örgütlenme biçimlerine ancak 1876 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra kavuşabildiler.⁹⁰ Bunun yanında, mahkeme örgütlenmesi konusunda ayrı olarak, adalet idaresi geleneksel aksaklıklardan zarar görüyordu: kadıların cehaleti, parayla satın alınabilmeleri ve yalancı tanıklar. Sıralanamayacak kadar çok olan bu konulardaki şikayetler, Tanzimat döneminin sonuna kadar devam etti. Müslümanlar ile gayri-müslimler bu aksaklıklardan aynı biçimde zarar görüyorlardı.

...

Fuad Paşa 1867 yılı ilkbaharında toprak tasarrufuyla ilgili bazı reform tedbirlerinin de kısa sürede alınacağını söylemişti. Gerçekten de Sultan Abdülaziz Avrupa gezisine başlamadan önce üç ferman çıkarıldı. Bu fermanların her biri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak sahipliğinin bütünsel modelini görelî olarak etkilediler. Yine de, bütün olarak alındığında, her biri bir toprak türünü hukukî kısıtlamalardan kurtardığından, bu tedbirler toprağın devredilebilirliğinde bir artışı, daha laik ve Batı'daki toprak sahipliği kavramına doğru bir adımı temsil ediyordu. Tedbirlerin getirdiği başka bir sonuç, vakıf sistemi ile kapitülasyonlar sistemine yönelik küçük ama anlamlı saldırılardı.

Geçmişte toprağın ya da diğer taşınmaz mülklerin dinî ve hayır amaçlarına (camiler, medreseler, hastaneler ya da fakirlere yardım) ayrılması, İslâm uygarlığına müthiş bir yarar getirmişti. Böylesi vakıflar, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, yol ve köprü yapımı gibi devlet desteğinde olması gereken bayındırlık hizmetlerine yönelik olarak bile kurulabilirdi. Ama zaman içinde pek çok suistimalle karşılaşıldı: Devlet topraklarının yasadışı yollardan vakıfa dönüştürülmesi; gelirin esas olarak hayır amaçları yerine vakıf kurucusu ve mirasçılara gittiği "paravan" vakıflar kurulması; vakıfların idarelerinde görülen yolsuzluklar, vb.

Bu suistimler kendi başlarına vakıf sistemine zarar vermek

bakımından önemliyken, buradaki önemi on dokuzuncu yüzyılda devlet ve birey üzerindeki ekonomik etkisindedir. Devletin bir arazi yasadışı yollardan vakıfa dönüştürüldüğü zaman, vakıflar çoğu vergi türlerinden muaf oldukları için devlet zarar görüyordu. Devlet, gerçekte, çok sayıda mülk yasal ya da yasadışı yollardan vakıf haline geldiği için zararlı çıkıyordu. On dokuzuncu yüzyılda, çeşitli kaynaklar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün ekilebilir toprakların ve mamur mülklerin yarısı ile dörtte üçü arasındaki bir kesiminin vakıf haline geldiğini hesaplamışlardı.⁹¹ On dokuzuncu yüzyılın başlarında neredeyse bütün İstanbul şehri vakıf olmuştu: İstanbul'dan Boğaziçi'ne kadar bütün Bebek bir caminin mülküydü.⁹² Deneyimlerin gösterdiği gibi vakıf mülkleri yozlaşma eğilimi taşıdığından, devlet ayrıca zarar görüyordu; vakıf mülkünü kiralayan ya da çalıştıran kişinin mülk sahibi olmaması, bu kişilerin uzun vadeli onarım ya da iyileştirmede fazla çıkarı bulunmaması bunun nedenleri arasındaydı. Sonuç olarak, düşük verimlilik yine genelde ekonomiye zarar veriyordu. Vakıflar çok sayıdaki üretici olmayan aylakları da besliyordu. II. Mahmud vakıfları denetleyecek bir nezaret kurarak kötü etkilerin bir kısmını ortadan kaldırmayı denemişti. Aslında fazla bir etki olmadı, çünkü devlet genellikle bu kurumları muhafaza etmek için, onlardan sağladığı gelirden daha fazla harcama yapmak durumundaydı. Görevli bürokratlara ödenen masraflar, vakıf kiralalarının reel gelirini kemiren enflasyon ve fonların yasadışı yollardan devletin başka amaçlarına aktarılması, açığı büyütüyordu.⁹³

Nasıl on dokuzuncu yüzyılda devlete büyük, bireye ise daha büyük bir ilgi gösterilmişse, vakıf mülkiyeti normal ticari işlemler ve miras kanallarından çıkartılmıştı. Tahsis kanunu, mülkü ebediyen Tanrı'nın yapıyor ve gelirlerin kullanılabileceği amaçları belirliyordu. Mülk kiralanabilir ama özel mülk gibi alınıp satılamaz, borç ödenmezse dava açılıp el konulamaz; bu nedenle olağan borçlarda teminat olarak da kullanılamazdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda nizamnamelerle neredeyse ebedî kiralamaya varan bir sistem yaratılmış, bu şekilde vakıf mülkünün kiralalarının bir yıllık olmasını öngören İslâm hukukunun genel kuralı çiğnenmişti.⁹⁴ Tasarruf sahibinin doğrudan mirasçıları mülkün tasarrufu hakkını miras alabilirlerdi, ama doğrudan mirasçı yoksa ailenin diğer fertleri dışlanarak, mülk dinî ya da hayır kurumlarına geçiyordu. Bu tür kiralamalar hâlâ özel mülk niteliği taşımıyordu. Fuad'ın açıkladığı gibi, "eğer birinin babası, büyükbabası hayat-tayken ölürse torunun miras sahibi olamayacağı ilkesi şimdiye

kadar kenara itilmiştir; sadece son tasarruf sahibinin oğlu ya da kızı mirastan yararlanabilir."⁹⁵ Vakıf mülkiyetinde muameleleri yürütme serbestliğinin önünde pek çok engel vardı; ayrıca bir taraf vakıf olarak elinde tutma hakkına sahipken, başka bir tarafın oradaki bütün ağaç ve binalara sahip olabilmesi gibi karmaşık durumlara rastlanırdı.

On dokuzuncu yüzyıl imparatorluğunda Avrupa usulleri ve ticarî bağları geliştikçe ve bütün vakıf sistemindeki suistimaller daha belirgin hale geldikçe, yüksek mevkieki Batılılaşmış bürokratlarda, imparatorlukta sayısı çok olan taşınmaz mülkler üstündeki hukukî kısıtlamaları kaldırmaya çalışmak, hatta vakıf sisteminin kendisini kaldırmak doğrultusunda bir eğilim belirdi.⁹⁶ Böyle bir gelişme ekonominin daha çok gelişmesine kapıyı açardı. Avrupa devletleri, bir ölçüde imparatorluğa yardım etme arzusu ve bir ölçüde kendi vatandaşlarının yatırım yapmalarının yolunu kolaylaştırmak için, Tanzimat dönemi içinde Bab-ı Âli'yi periyodik olarak bu tür reformlara yönlendirmişlerdi. Vakıfların laikleştirilmesi ya da o yönde atılacak adımlar ulemanın nüfuzuna yeni bir darbe de olurdu, çünkü ulemanın kazançları ve ayakta kalması vakıf gelirlerine çok fazla bağılıydı ve genelde vakıf idarecileri olarak nüfuzları büyüktü.

1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan sonraki yıllarda laikleşmeye doğru bir adım atılmak üzere olduğunu bildiren raporlara çok sık rastlanıyordu. Daha 1859 Aralık ayında, son olarak ancak 1867 yılında benimsenen tedbirin yakında alınacağı söylentisi vardı: Vakıf kiracılarının miras bırakabilme hakkı daha uzak akrabalara kadar genişletilecek ve bu sayede mülkiyet biçimi özel mülkiyete daha yakınlaşacaktı. Hükümet, miras hakkının genişletilmesinin karşılığı olarak, mülkten yüzde beşlik ek gelir alacaktı.⁹⁷ Böylece mülkiyet teknik açıdan vakıf mülkiyeti olarak kalacak ve laikleşme ayıbından kaçınılmış olacaktı. Büyük ihtimalle ulemanın muhalefeti nedeniyle bu tasarıdan vazgeçilmiş ve 1863 ile 1865 yılında yapılan benzer öneriler de sonuçsuz kalmıştı.⁹⁸ 1867'de, Fransa'nın yönlendirmesi, Girit isyanını bastırmanın malî yükünün hazineyi zorlaması ve kuşkusuz Âli ile Fuad'ın Avrupa'ya gitmeden önce Abdülaziz adına liberal bir hale yaratma arzuları gibi nedenlerle tasarı yine ön plâna çıkmıştı.⁹⁹ Bir anlık vakıfların tamamen laikleştirilmesinin düşünülmüş olması mümkündü.¹⁰⁰ Ama bunun ulemanın yoğun muhalefetiyle karşılaşması da söz konusuydu.

O an için ortaya çıkan sonuç, 1859'daki fikrin 21 Mayıs ve 18

Haziran 1867 tarihli iki fermanla canlandırılması oldu.¹⁰¹ Birinci ferman, devletten tapu karşılığı alınan vakıf ve devlet mülklerini (*mirî*) miras bırakma hakkının birinci dereceden yedinci derece yakınlarla genişletilmesine izin veriyordu.¹⁰² Bunun karşılığında devlet, arazinin ürününden aldığı olağan öşüre ek olarak, artan kısmın toplanması beş yıla yayılmakla birlikte, ertesi yıl için gelirden yüzde on beş vergi alacaktı. İkinci ferman, ek bir ödeme karşılığında, (hemen ve ileride alınacak) çift kira (*icarateyn*) ile sağlanan kırsal (*müstağallat*) ve kent (*müsakkafat*) vakıflarının miras hakkının da genişletilmesine izin veriyordu.¹⁰³ Genişletilmiş miras bırakabilme durumuna geçiş, tasarruf sahibinin tercihine kalmıştı. "Yeni kanunlardaki ilke, vakıfları ve 'senyoral toprakları' özel mülke benzer bir hale getirmektir," diyordu Fuad, Britanya Büyükelçisi'ne.¹⁰⁴ Bu ancak bir ölçüde doğrudu. Kanunlar pek çok vakıf türüne dokunmamış, sadece padişah ailesinin üyelerinin kurduğu ya da kurucusunun ailesi yok olduktan sonra devletin idare ettiği vakıfları ele almıştı.¹⁰⁵ Dahası, pek çok vakfın yeni kanuna uygun değiştirilmediği de görülür. Devlet toprakları açısından, kazanç doğrudan toprağı işleyenlere değil, resmî tapu sahiplerine gidiyordu. Avrupalılar hayal kırıklığına uğramıştı. Mülkiyet öncekinden çok daha hareketli edildi.¹⁰⁶ Yine de, yeni atılımların yapıp daha radikal tedbirlerin düşünülmesine yolu açarak laikleşme yönünde ihtiyatlı bir adım atılmış oluyordu.¹⁰⁷

Yine 18 Haziran'da ilân edilen 1867'deki arazi kanunlarının üçüncüsü, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veriyordu. Bu sadece arazi muameleleri konusundaki hukukî kısıtlamaların liberalleştirilmesi değil, ayrıca Âli ile Fuad'ın kapitülasyonlara saldırmakta yararlandıkları bir silahtı. Fermanın gerisinde önemli bir tartışma vardır. Osmanlı hukukuna göre yabancılar taşınmaz mülk sahibi olamıyordu. Gerçekte yabancılar bazen mülk ediniyorlardı, ama yalnızca Bab-ı Âli uyuğundaki kukla bir temsilcinin kâğıt üzerinde mülk sahibi olarak görünmesi yoluyla.¹⁰⁸ Ancak bu durum hukukî sorunlar çıkartıyor ve kukla temsilcinin sahibini dolandırması riskinin göze alınması gerekiyordu. Elbette, iflas edilirse kendi adına kayıtlı olmayan mülküne el konulamayacağı için yabancının bir avantajı vardı. Ancak durum, bütün olarak, yabancı mülk sahipliğini ve yatırımları engelliyordu. Avrupalı devletler 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun vadettiği yabancıların serbestçe toprak sahibi olmaları koşulunun hayata geçirilmesi için bastırıyorlardı.

Ama Bab-ı Âli bunu ancak, eğer büyük devletler mülkiyet alanındaki kapitülasyon ayrıcalıklarından vazgeçerlerse gerçekleştirecekti.¹⁰⁹ Osmanlıların konumu 1867'ye kadar korunmuş ve Fuad'ın o yıl yazdığı Hatt-ı Hümayun'a ilişkin muhtırasında yinelenmişti. Nihayet, Fransa ile Avusturya Osmanlı kanunlarına tâbi olmayan geniş ayrıcalıklarının haklı olmadığını kabul etmiş görünüyordular. Yeni ferman yabancıların imparatorlukta (Hicaz dışında) taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veriyordu.¹¹⁰ Ancak yabancılar bu hakka sadece herhangi bir Osmanlı uyruğuyla aynı temelde (yerel zabıta kurallarına uyma, Türk hukuk mahkemelerine tâbi olma ve olağan vergileri ödeme koşuluyla) sahip olabileceklerdi. Ertesi yıl önce Fransa, kısa süre sonra da diğer devletler yeni düzenlemeyi kabul eden bir protokol imzaladılar.¹¹¹ Protokol kişilere, taşınabilir mallar ve yabancı mülk sahiplerinin mahkeme önüne çıkışları konularında konsolosluk himayesine ilişkin bazı ayrıcalıklar tanıyordu.

Ziya Bey, Londra'daki sürgününden, yabancıların mülk sahibi olmalarına izin verilmesine oldukça sert bir tepki göstermişti. Daha o anda bile ticaret ve sanayide Batı üstünlüğünden zarar gören, İstanbul'da bütün malını yabancılar satan, evsiz ve ayağı çıplak çocuklarıyla Anadolu'ya göç eden Türklerin tablosunu çiziyordu. Atalarının kanıyla alınmış İstanbul yeniden Paris gibi inşa edilir ama mülke yabancılar sahip olursa, Türklerin kazancı neydi?¹¹² Ziya, bu tedbirle kapitülasyonlara da saldırıldığının farkında değildi. Oysa Batılılar bunun çok iyi farkındaydılar ve bazıları, yeni tedbiri tıpkı Ziya kadar sert biçimde, ancak tam zıt nedenlerden dolayı eleştiriyorlar, yabancıları kapitülasyonların tanıdığı bütün korumalardan yoksun bırakan bir tuzak olarak niteliyorlardı.¹¹³ Bab-ı Âli'deki Rusya Büyükelçisi Ignatyev, Âli ile Fuad'ın, ödedikleri vergiler Türkiye'nin maliyesine katkıda bulunacak ve siyasal ağırlıkları bölgeci Hristiyan milliyetçiliklerine karşı Türk egemenliğini destekleyecek, büyük bir İngiliz ve Fransız kolonici akınına yol açmasına bağladıklarını düşünüyordu.¹¹⁴ Zorlanmış bir yorum olmakla birlikte, Âli ile Fuad böyle bir ümide kapılmış olabilirlerdi. Bunun yanında, Âli'nin kafasındaki düşünce, kapitülasyonlarda bir gedik açılması gerektiği idi. Protokolün son paragrafında, Bab-ı Âli'nin büyük devletlerle eski kapitülasyon antlaşmalarının gözden geçirilmesine ilişkin olarak bir anlaşmaya varma hakkını saklı tuttuğu kabul ediliyordu.

Bunun bir nedeni vardı. Gerçi Tanzimat devlet adamları reform

tedbirlerinde genellikle destek görmüşler ve Batı devletlerinin öğütlerini izlemişlerdi ama, aynı zamanda her türlü yabancı müdahalesine karşı bir savaş da sürdürüyorlardı. Kriz zamanlarında (Girit isyanı gibi) bu müdahalelere yoğun biçimde karşı çıkmışlardı. Ayrıca kapitülasyonlara sürekli itiraz etmişler ve her fırsatta yabancıların imparatorlukta ayrıcalıklarının azar azar kermişlerdi. Âli, "her türlü gelişmeye aşılmaz bir engel" dediği kapitülasyonlardan kurtulmaya çalışarak, bu süreci Kırım Savaşı'nı izleyen Paris görüşmelerinde başlatmıştı.¹¹⁵ Büyük devletler elbette ayrıcalıklarının zayıflatılmasına karşı ve Türk mahkemeleri ile vergi toplama sisteminin durumuna haklı olarak direnmişlerdi. Ama Tanzimat devlet adamları inatçıydı.¹¹⁶ Nitekim yapabildikleri her yerde yabancıları Osmanlı uyruklarının hukukî statüsüne çekmeye çalıştılar. 1865 basın kanunu yabancıların imparatorlukta ancak Osmanlı memurları ve mahkemelerinin yetkili olmasını kabul ederlerse yayın çıkarabilecekleri hükmünü getirmişti.¹¹⁷ Yabancıların mülk sahibi olmalarına ilişkin kanun da aynı yönde atılmış başka bir adımdı. Sonra 1869'da, uyruklu (tabiyet) konusundaki yeni bir kanunla kapitülasyonlara daha da önemli bir saldırı yapıldı.

19 Ocak 1869 tarihinde uyruklu (tabiyet) ve uyrukluğa kabul kanununun çıkarılması Avrupa açısından sürpriz olmuştu.¹¹⁸ Avrupalı devletler ilk başta bütün ülkeleri etkileyen böyle bir tedbirin uluslararası tartışmayla alınması gerektiğini ileri sürdüler. Bab-ı Âli ise bunun bir iç sorun olduğunu iddia etti. Kanunun geçmişe yönelik olarak uygulanmayacağı ve Girit olayları konusunda çıkan gerginliğin ardından Rumları cezalandırmakta kullanılmayacağı açığa çıktıkça protestolar kesildi.¹¹⁹ Üstünkörü bir açıdan bakıldığında, yeni kanun sadece laikleşme ve Osmanlılık yönünde bir adım olarak görünüyordu. Eskiden uygulanan İslâmiyete geçme ölçütü yerine, uyruklu ile uyrukluğa kabul edilmeye modern siyasal tanımlar getirilmişti. Böylece imparatorluk Avrupa'nın laik standartlarına doğru adım atmış oluyordu. Ama kanun ayrıca Osmanlı topraklarında oturan herkesin aksi kanıtlanmadıkça Osmanlı uyruğu sayılacağını ve dahası, Osmanlı uyruğundaki hiç kimsenin Bab-ı Âli'nin ön onayı olmaksızın başka bir devletin vatandaşlığına geçemeyeceğini belirtiyordu. Bu hüküm, her türden Osmanlı Hristiyanları ile Levanten kabalığının kâğıt üzerinde vatandaşlık değiştirerek büyük devletlerin korumasını elde etmelerinin önlenmesini hedefliyordu.¹²⁰ Ayrıca bu tedbir, kapitülasyonlarla sağlanan hakların kötüye kul-

lanılmasını amaçladığı halde, sisteme saldırının bir parçası olarak da yorumlanabilirdi. Uyrukluk kanununa 1869 yazında üç kanun daha eklendi. Bu kanunlardan birisi, yabancı uyruğuna ya da korumaya sahip olduğunu iddia eden sözde-Osmanlı uyruklarının konumunu araştırmak üzere bir komisyon kuruyordu. Diğer iki kanun da, gerek Osmanlı uyrukları, gerekse yabancı uyruklular için daha sıkı pasaport kontrolunu getiriyordu.¹²¹

Âli'nin bütün amacı, Ignatyev'in kolaylıkla anladığı gibi, cep-heden saldırıya girişmek yerine kapitülasyon ayrıcalıklarını birer birer sabote etmektir.¹²² Âli, 1869 ilkbaharında, anlaşılan daha genel bir saldırıyı düşünmüştü. Yarı-resmî *La Turquie* gazetesine kapitülasyonları suçlamasını telkin etmişti.¹²³ Bab-ı Âli'den büyük devletlere gönderilen bir memorandumla saldırı devam ettirildi.¹²⁴ Bu memorandum sadece kapitülasyonlar dönemindeki suistimallerle ilgiliydi, ama Âli'nin sistemin aleyhindeki keskinliği metnin her yerinde belirgin biçimde izlenebilirdi. Âli memorandumunu, "Biz kapitülasyonların varlığının imparatorluktaki kurumların düzenli işlemlerini ve uygarlığın derece derece ilerlemesini nasıl engellediğine pek çok kere işaret ettik," sözleriyle bitiriyordu. Buna rağmen, Avrupa'nın muhalefeti kapitülasyonlarda toptan bir değişiklik yapılmasına izin vermeyecek kadar güçlüydü. Onun yerine yüzeysel bir saldırı politikası izlendi. Yabancı konsolosların bazı ayrıcalıkları Hariciye Nazırı olarak Âli'nin imzaladığı 1870 tarihli bir nizamname ile kaldırıldı, buna göre konsoloslar artık top atışlarıyla selamlanmayacaktı.¹²⁵ Âli'nin ölümünden sonra başka çabalara rastlandı.¹²⁶ Ne var ki kapitülasyonlar, Türkler açısından, Avrupa uluslar ailesine kabul edilmiş olsalar bile, kendilerini hâlâ aşağı gösteren rencide edici bir işaret olarak kaldı. Avrupa'nın tutumu, Türklerin Batı kökenli reformları kabul edişlerine psikolojik bir engel olmaya devam ediyordu.

Batı kökenli reformların en kabul edilebilir olduğu alanlardan biri askerî alandı. On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren ve II. Mahmud'un Yeniçerileri yok edişinden beri daha hızlı biçimde, ordu parça parça değişiklikler geçirmişti. Ordu, Tanzimat dönemi sırasında arzu edilen standarda hiçbir zaman ulaşamamasına rağmen büyük oranda düzelmisti. Sıradan askerlik sorunu yoktu; Türk askerinin dünyadaki en iyi askerlerden olduğu genelde kabul edilen bir gerçektir.¹²⁷ Gerekli olan, daha iyi örgütlenme, daha iyi

subay kadrosu, daha iyi teçhizat, daha iyi eğitim, daha iyi malzeme, daha iyi sağlık hizmeti ve modern bir orduyu alttan destekleyebilecek ekonomi ve eğitimde genel bir gelişmeydi. Tanzimat döneminde bu alanlarda (esas olarak örgütlenme ve teçhizat alanında) bir tür ilerleme sağlanmıştı. Bunun nedeni, büyük ölçüde, Sultan Abdülaziz'in askerî işlere ve özellikle dış görünümüne duyduğu ilgi ile 1869'da Âli'nin hükümetinde Serasker olan Hüseyin Avni Paşa'nın çalışmalarıydı.¹²⁸

Hüseyin Avni, yaşamına medrese öğrencisi olarak başlamış, sonra askerî okula geçmiş ve yirmi yıllık ordu kariyerini Girit isyanında savaşıp başarılı bir paşa olarak tamamlamıştı.¹²⁹ Hüseyin Avni Seraskerliğe geldiğinde, Osmanlı ordusu hâlâ 1842'de kabul edilen plâna göre örgütlüydü. Piyade, süvari ve mühendislik sınıfı Fransız, topçu sınıfı Prusya modeline dayalıydı. Altı ordu ile ona ek olarak yedekler ve haraca bağlı özerk devletlerin sahip olduğu yaklaşık 120.000 kişi, maksimum 500.000 kişilik savaşa hazır asker ediyordu. Askerlerin beş yıllık hizmetlerini bitirdikten sonra yedek (redif) olarak yedi yıl geçirmeleri gerekiyordu.¹³⁰ O zamandan beri pek çok modern silah alınmış, subayların eğitimi iyileşmiş, ama hiçbir temel değişiklik yapılmamıştı. Hüseyin Avni böyle bir ordunun savunmada yetersiz kaldığını görmüş ve 1869 yılında, Abdülaziz'e, gerekirse 700.000 kişilik güvenilir bir ordu yaratacak bir reorganizasyonun ana hatlarını çizen bir muhtıra sunmuştu.¹³¹ O yıl onun tavsiyeleri temel alınarak çıkarılan kanun, yedekleri ilk kez etkili ve akılcı bir temele oturtuyordu.¹³² Model olarak 1860 Prusya örgütlenmesi alınmıştı. Aktif hizmet süresi beş yıldan dört yıla indirilmiş ve (altı ve sekiz yıllık başka iki yedek kategorisiyle birlikte) iki yıllık yeni bir aktif yedek statüsü getirilmişti. Aslında yedeklere kumanda edecek kadar yetişmiş subay yoktu; bir kaynak, fiilî kuvveti ancak 300.000'in üzerinde olarak hesaplamıştı.¹³³ Buna rağmen Yemen'de üslenen yedinci bir ordu kurulmuştu ve 1877-1878 Rus-Türk savaşında 750.000 kişi silah altındaydı.¹³⁴

Her türlü eksikliğe (özellikle hâlâ çok eşitsiz nitelikteki bir subay kadrosu, iyi haberleşme ve malzeme, hatta harita yokluğuna) rağmen, Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde ordunun durumu oldukça düzelmiş görünür. Ordu, ağır Krupp top-
larının yanı sıra Henry-Martini ve Snider tüfekleriyle donatılmış, askerleri rahat ettiren *Zoave* (Fransız ordusundaki hafif piyade askeri) giysileri sağlanmıştı. Türk ordusu 1878'de Ruslara yenilmekle birlikte, ilk iki yedek kategorisinin düzenli askerler kadar işe

yaradığı görülmüştü.¹³⁵ Osmanlıların askerî alandaki ilerlemesini yakından izlemek için en geçerli nedenlere sahip olan Rusya Büyükelçisi Ignatyev, yeniden düzenlenmiş ordunun oldukça etkili olduğunu ve genelde küçümsendiğini düşünmekteydi.¹³⁶ Cevdet Paşa 1872'de bir parça kendinden emin biçimde askerlik hizmetinin gerekli düzeye çıkarıldığını gözlemlemişti.¹³⁷ Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapmış olan Avusturyalı bir subay, subay kadrosunda ve ordunun genel ruhunda (*esprit*) 1874'e kadar büyük bir düzelme gözlemlemişti. Ayrıca eskiden çoğu subayların erlikten yükselmelerine karşın, artık ordu içinde bir sınıf ayırımı yaratarak, Batılı askerî eğitimin meyvalarının artmakta olduğunu not ediyordu.¹³⁸ Bunun etkisi daha sonra orduda olduğu kadar Osmanlı siyasal yaşamında da görülecekti. Nitekim ordunun yeniden düzenleyicisi olan Hüseyin Avni Paşa, 1876'da Abdülaziz'i devirmek için Midhat'la birleştiği zaman, çok sayıda subay ile harbiye öğrencisinin desteğine güvenebiliyordu.

Osmanlı donanması da Abdülaziz'in gözde oyuncuğuydu. 1876'ya gelindiğinde Abdülaziz'in çabaları sayesinde, Osmanlı donanması gemi sayısı ve silahlanma durumu açısından Avrupa'nın en güçlü üçüncü donanması olmuştu. 1864'ten sonra yirmiyi aşkın zırhlı gemi alındı.¹³⁹ Ama personel ve ruh bakımından kara orduyuyla yarışamazdı ve onu etkili kılacak Hüseyin Avni Paşa gibi bir örgütçüsü yoktu. 1867 yılında Halki deniz okulunun sorumluluğunu üstlenmiş olan İngiliz denizci ve serüvenci Hobart Paşa, görevinin altından kalkamamıştı. Bununla birlikte, kara gücünde olduğu gibi donanmanın da güçlenmesi Türklerin güvenliğini arttırmış, 1870'lerde Avrupa'ya ve Avrupa'nın müdahalesine karşı giderek hırçınlaşan bir tutum takınmasına katkıda bulunmuş olabilir. Silahlı kuvvetler, Tanzimat devlet adamlarının imparatorluk için diriltmeye çalıştıkları bir kaleydi. Ama silahlı kuvvetler kendisine o kadar ilgi gösteren padişahı desteklemiyordu. Abdülaziz'in 1876'daki tahttan indirilişinde donanmanın da payı vardı.

...

1870 ile 1871 yılları Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir çağın bitişine işaret etmekteydi. Âli Paşa Eylül 1871'de ölmüştü. Onan sonra imparatorluğun tedrici Batılılaşmasına rehberlik edecek güçlü bir elin olmayışı ciddi biçimde hissedildi. Oysa ölümünden önce bile, İkinci İmparatorluk

Fransası Prusya'nın elinden yenilgiyi tattığı zaman, Âli'nin politikası olumsuz yönde etkilenmişti. Fransa'nın çöküşü Osmanlı İmparatorluğu'nun hem büyük devletlerle ilişkilerini hem de iç durumunu etkilemişti. Çünkü önceki yılın en güçlü etkeni Fransızların sağladığı destek ve örnekti.

Fransızların yenilgisinin küçük işaretleri İstanbul'da hemen farkedilebilmişti. *La Turquie* editörü, başkentte bir halk bahçesinde otururken, savaş bültenleri geldikçe Fransızların nasıl prestij kaybettiğini izleyebildiğini söylüyordu.¹⁴⁰ Fransızca öğrenimde azalma görülüyordu. Ermeni bir baba, Robert Koleji'nin oğluna "Fransızca" yerine "Prusya" dilini öğretmesini istemişti.¹⁴¹ Savaş sırasında diplomatik bakımdan suskun kalmakla birlikte Fransa yanlısı olan Âli, Fransa'nın yenilgisiyle yara almıştı. Âli, Rusya'nın, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'deki Rus silahlanmasını yasaklayan maddeyi geçersiz ilan etme fırsatını yakalamış olmasından da endişe duyuyordu. Âli onunla savaşmakta destek sağlayacağı hiçbir büyük devlet olmadığı için Rusların hareketini kabul ederek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız nüfuzunun her zaman yarar getirmediğini belirterek ve Prusya'nın imparatorluğu korumaya yardım edeceğini umarak, iki konuda da durumu değiştirebilmeye çalışıyordu.¹⁴² Ancak yeni Alman İmparatorluğu henüz boşluğu doldurmaya hazır değildi ve Fransa'nın yenilgisi, Büyükelçi İgnatyev'in şahsında, bir süre için İstanbul'da Rus nüfuzunun üstün gelmesi anlamını taşıdı. Ama Fransız yenilgisi bazı kişileri -Âli'nin tutucu muhaliflerini, saray entrikacılarını, hatta bizzat Abdülaziz'i- sevindirmemiş değildi. Sultan, III.Napoleon'dan hoşlanmamış olabilir ve 1867'deki gezisinden beri Prusya silahlarına hayran olduğu kesindi.¹⁴³ Abdülaziz, Fransa'nın yenilgisiyle altında ezildiği Âli'nin denetiminin gevşeyeceğini düşünmüş olabilir.

Âli aslında İkinci İmparatorluğu ancak bir yıl kadar görmüştü. 1871 Haziran'ında hastalandı ve Bebek'teki evine kapandı. Bu sırada Ali, Sadrazamlığı, Hariciye Nazırlığını ve Dahiliye Nazırlığını birlikte üstlendiği için, hükümet işlerini yürütmek güçtü. Âli iktidara ve yaşama olabildiğince sarılırken, sadrazamlık özlemi içindeki insanlar onun yerini almak için ellerinden gelen bütün dalavereleri çeviriyorlardı. Harmanı için mücadele eden ve her biri sarayla ilişkili küçük klikler oluştu. Âli'yi satın almayı asla başaramamış Hidiv İsmail, parasını ve nüfuzunu Mustafa Fazıl ile Halil Şerif'e karşı, kendi gözdesi Mahmud Nedim, Safvet Paşa ve diğer saygın kimselere rüşvet vermekte

kullanıyordu. Abdülaziz'in ender kuş ve her türlü hayvan koleksiyonu tutkusunu tatmin etmekten de geri kalmıyorlardı.¹⁴⁴

Âli'nin belli bir halefi bulunmadığı hemen açığa çıktı. Hükümet işlerini on yıldır hemen hiç aralıksız Fuad'la beraber yürütmüşlerdi. Fuad'ın Şubat 1869'daki ölümünden sonra Âli'nin idaredeki hakimiyeti iyice katılaşmıştı. Görev makamının çevresine geniş bir hendek kazmış, hiçbir siyasal varis yetiştirmemişti. Devlete verdiği en büyük zarar buydu. Âli, ne üstün olduğu dış ilişkilerin yürütülmesinde, ne içerdeki kademeli reform programında dikkat çeken bir öğrenci yetiştirmişti. Bu konudaki başarısızlığı mevkisine duyduğu yapısındaki kıskançlıktan, kendisinin ve Fuad'ın, Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olarak yaşamının sonunda ustalarıyla nasıl kavga ettiklerini hatırlamasından kaynaklanmış olabilir. Potansiyel rakipler, ya uzmanlık mevkilerinde -Safvet Paşa ya da Edhem Paşa gibi kişiler- ya da çoğunlukla taşra mevkilerinde -Midhat Paşa- tutulmuşlardı.¹⁴⁵ Âli ile Fuad, padişahı da işlerden ve diğer devlet adamlarından görece tecrit etmişlerdi. Bu bir ölçüde padişahın isteğiyle çakışıyordu, çünkü padişah yabancı büyükelçilerle görüşmekten nefret etmekteydi. Bir ölçüde ise devletin refahı açısından gereklilikti, çünkü Abdülaziz muhtemel bir akli dengesizlik belirtileri göstererek giderek tuhaflaşmaktaydı.¹⁴⁶ Abdülaziz, yaşlı devlet adamının vesayeti altında kalmaktan yorgundu. Hidiv İsmail'in ajanı, 26 Temmuz'da Abdülaziz'in Âli'nin ölümü olasılığına sevindiğini bildiriyordu.¹⁴⁷

Ağustos ayının sonunda Âli, bir daha görünmemek üzere haremine çekildi. 6 Eylül 1871'de ise öldü. Ertesi gün *La Turquie* sayfa kenarları siyah çizgilerle çıktı. Genel kanı, büyük bir adamın yitirdiği şeklindeydi. Özellikle bazı Avrupalı gözlemciler, 1890'da Bismarck'ın genç kayzer tarafından görevden düşürüldüğü zaman kullanılabilecek benzeşim, trajedi duygusuyla bezenmiş bir dil kullanıyorlardı; istikrarı sağlayan büyük adam gitmişti.¹⁴⁸ Öte yandan ölümü üzerine çıkan yazılarda Âli'yi eleştirenlere de rastlanıyordu.¹⁴⁹ Ve imparatorluk içindeki ilginin merkezi, Âli'nin yerine kimin geçeceği sorununa kaydı. O sırada Bahriye Nazırlığı görevini yapan ve bir zamanlar Yeni Osmanlılar'dan birisinin aday olarak gösterdiği Mahmud Nedim, Sultan Abdülaziz'in atadığı kişi oldu. Ancak Abdülaziz'in kendisi de idare içinde daha büyük etki kullanmaya istekli görünüyordu. Gerçekte Âli'nin gitmesi ve Fransız nüfuzunun azalmasıyla, bir tür siyasal boşluk ortaya çıkmıştı. Tek başına hiçbir birey Âli'nin yerini tutamazdı.

Ve onun tedrici laikleşme, Osmanlılığın izlenmesi ve genel modernleşme politikası darbe aldı. Onun yerini, sonraki bir kaç yılın olaylarına renk katan, İslami duyguların yeniden doğuşu ile Avrupa düşmanlığının yükselişi aldı.

notlar

(1) Söylendiğine göre isyana karşı verilen mücadele, 1867'nin sonuna dek en az üç milyon pounda mal olmuştu: Elliot'tan Stanley'e, No:76, 28 Aralık 1867, FO 78/1965.

(2) I.de Testa, *Recueil des traités la Porte ottomane* (Paris, 1864-1911), C.VII, s.418-422, 22 Şubat 1867 tarihli Fransız memorandumu.

(3) "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva," *Izvestia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1914, C.II, s.77-80, ve C.III, s.94-98; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C.I, s.217-222, ve C.II, s.4-6. Testa, *Recueil*, C.VII, s.446-455, 18 Nisan 1867 tarihli Rus memorandumunu verir. Krş. 24 Mart tarihli Rus memorandumunu, *ibid.*, s.433-441.

(4) "Zapiski... Ignatyeva," *loc. cit.*, 1914, C.III, s.96. Fuad bu espriyi Britanya Büyükelçisine bildirirken, ona "La Monarchie de la République des Etats non unis de la Turquie (Birleşik-olmayan Türk Devletleri Cumhuriyeti Monarşisi)" diyordu. Lyons'dan Stanley'e, No:200, gizli, 22 Mayıs 1867, Fo 78/1960.

(5) Gezinin nedenleri üzerine bkz. "Zapiski... Ignatyeva," *loc. cit.*, 1914, C.II, s.89; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s.34; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenhum* (Leipzig, 1877-1878), C.II, s.173; Lyons'dan Hammond'a, özel, 10 Haziran 1867, FO 78/2010. Krş. Frederick Millingen, *La Turquie sous le regne d'Abdul Aziz* (Paris, 1868), s.376-378.

(6) Metin için, Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C.II, s.24-35, ve Testa, *Recueil*, C.VII, s.457-467. Britanya'ya ve kuşkusuz Fransızlara bir ön taslak verilmişti: "Considérations sur l'exécution du Firman Impériale du 18 Février 1856," *Rec'd* (May) 2d 1867 from Fuad Pasha," FO 195/893'ü doğru buluyordu. Engelhardt'in 1867'deki reformlara ilişkin dramlar değerlendirmesi ile Fuad'ın buradaki iyimser tablosunu karşılaştırın: *La Turquie*, C.I, s.237-252.

(7) Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

(8) Lyons'dan Stanley'e, No: 237, 10 Haziran 1867, FO 78/2010.

(9) Genel olarak gezi hakkında bkz: Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.34-44; I.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV (İstanbul, 1955), 216-223; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s.18-19; Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s.192-193.

(10) Fuad şokun geleceğinin farkındaydı: Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960. Cf. Morris'den Seward'a, numarasız, 2 Temmuz 1867, USNA, Turkey 20; H.J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C.I, s.12.

(11) Çeşitli söylentiler arasında şunlar vardı: Viktorya'nın Murad'dan kendi kızlarından biriyle evlenmesini istemesi; III. Napoleon'un Murad'ın Fransa'da yönetim üzerine öğrenim görmesini istemesi; Murad'ın Şehzade Cem (Cem Sultan) gibi monarka tehdit olarak yurt dışında kalacak olması; Murad'ın Abdülaziz'den önce gizlice İstanbul'a dönüp sultan ilân edilecek olması: Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.38, 41-42; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s.74-75, 174-175; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C.I, s.549, n.16; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s.95, n.1. Veraset usulünün değişimi konusunda bkz.: Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.45-47; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C.I, s.10-11; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C.I, s.198.

(12) Fuad'ın geri dönüşte Âli'ye şöyle söylediği bildirilir: "İşte! Efendimizi lâlasına sağ salım geri getirdim ama ben bittim tükendim." Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s.170.

(13) A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954), s.184.

(14) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s.89.

(15) *Smryna Mail*, 28 Nisan 1863.

(16) Krş. Barron'dan Stanley'e No:58, 15 Ekim 1867, ve No:60, 17 Ekim 1867; ayrıca Elliot'tan Stanley'e, No:39, 19 Kasım 1867 -hepsi FO 78/1964; ayrıca Elliot'tan Stanley'e, No: 49, 2 Aralık 1867, FO 78/1965.

(17) B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937), s.103.

(18) Outrey'den Moustier'ye, 14 Ağustos 1867, Testa, *Recueil*, C.VII, s.494; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.44.

(19) Lyons'dan Hammond'a, özel, 10 Haziran 1867, FO 78/2010.

(20) Barron'dan Stanley'e, No:26, gizli, 27 Ağustos 1867, FO 78/1963. Büyükelçi Ignatyev'di.

(21) Bu gelişmeler üstüne bkz. bölüm I, II ve III.

(22) İki kuruluş birleştiren 1861 hattı için, *Archives diplomatiques*, C.III (1861), s.436. Birleşme konusunda daha fazlası için bkz. Cevdet'in anlatımı, Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s.53, ve n.84. Engelhardt, *La Turquie*, C.I, s.251, Meclis-i Vâlâ'nın 1856 ile 1867 arasında sadece bir kez toplandığını ileri sürer ki, bu olanaksız gözükür.

(23) Mismar, *Souvenirs*, s.20.

(24) Moustier'den Bourée'ye, 15 Mart 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C.VII, s.429-430.

(25) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.106-107; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdulaziz* (Kahire, 1320), s.49; *Le Stamboul*, 27 Aralık 1875.

(26) *Maruzat*'ında Cevdet, akt. Mardin, *Cevdet Paşa*, s.58-60.

(27) Robert C. Binkley, *Realism and Nationalism, 1852-1871* (New York, 1935), s.143, 145-146. Yazar, Mısır'da Kasım 1866'da İsmail'in kurduğu meclisin Osmanlıların kararını etkileyip etkilemediğinden emin değildir. Krş. Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt* (Tel Aviv, 1953), s.8-11.

(28) Mardin, *Cevdet Paşa*, s.58-60; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," *İslâm An-*

siklopedisi, C.III, s.116; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.107; A.H. Midhat, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi*, C.I, *Tabsıra-i İbret* (İstanbul, 1325), s.61; Louis Antoine Léouzon, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s.74-75, yanlış tarih verir.

(29) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.514-516; Aristarchi, *Législation*, C.II, s.42-43; *Düstur* (1289 basımı.), C.I, s.325-327.

(30) Üyelerin listesi için, FO 195/893, No: 160.

(31) *Tezâkir-i Cevdet*, 19, akt. Mardin, *Cevdet Paşa*, s.60-61.

(32) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.518-521; Aristarchi, *Législation*, C.II, s.38-41; Young, *Corps de droit*, C.I, s.3-5; *Düstur*, I, 703-706. *Düstur* ile Young, tarih olarak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin tüzüğü'nün çıkarıldığı gün olan 1 Nisan 1868 (8 zilhicce 1284) tarihini verirler. Testa ile Aristarchi ise, 1 Mayıs 1868 (8 muharrem 1285) tarihini verirler, bu da elçiliklere dağıtılan resmî broşürde belirtilen tarihtir: FO 195/893, No:159. Yazar farklılığı açıklayamamaktadır. 1869 Yılındaki kurulum iç tüzüğü: Young, *Corps de droit*, C.I, s.7-11 (seçme pasajlar); *Düstur*, C.I, s.707-718.

(33) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye* (İstanbul, 1924); C.II, s.77-79; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s.96; Halil İnalçık, "Tanzimat nedir?" *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941 (İstanbul, 1941), s.257; Danişmend, *İzahlı... Kronolojisi*, C.IV, s.226-227.

(34) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.107.

(35) FO 195/893, No: 160'da. E.Z. Karal, *İslahat Fermanı Devri, 1861-1876* (Ankara, 1956), s.148-149, bir yıl sonraki kırk bir üyenin tamamını verir. Bunlardan on üçü gayri-müslimdi ancak Karal Musevilerden hiç söz etmez.

(36) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.32-33.

(37) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.521-523.

(38) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye*, s.79.

(39) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.34.

(40) *Hürriyet*, Sayı: 1, 29 Haziran 1868, akt. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C.I (İstanbul, 1940), s.845-846; *Hürriyet*, sayı:12, 14 Eylül 1868, akt. *ibid.*, 795.

(41) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.61-65; *idem*, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s.47; Engelhardt, *La Turquie*, C.II, s.23; der. Sommerville Story, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey* (Londra, 1920), s.41-42. İsmail Kemal, kurul personelinin birisiydi.

(42) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.66; İ.A.Gökbilgin, "Midhat Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül: 82, s.273; Mardin, *Cevdet Paşa*, s.88-89, n.99.

(43) Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, 1952), s.549; Abdolonyme Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s.83-84; *Le Stamboul*, 27 Aralık 1875.

(44) Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.30, ve C.II, s.171; Elliot'tan Derby'ye, No:340, 13 Temmuz 1875, FO 78/2384.

(45) Elliot'tan Derby'ye, No:306, 23 Haziran 1875, FO 78/2383. Ancak bkz. Story, *İsmail Kemal*, s.46-47, burada İsmail Kemal 1869'daki kurulu "düzensiz tartışma" gerekçesiyle atlıyordu.

(46) "Modernleşmiş hükümet ilkokulları Türkiye'nin her yerinde açılıyor,"

Schauffler'den Anderson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII. (47) Subhi Bey'den Elliot'a, alınış tarihi, 18 Kasım 1867, FO 195/893. Bu rakamlara Afrika eyaletleri dahildir. Bu rakamlar, 1864 yılı için aynı nezaretten gelen karşılaştırmalı rakamlara göre oldukça daha düşük ve herhalde daha doğrudur: Ubcini, *Etat présent*, s.155-156. Karal, *Islahat Fermanı Devri*, s.194-195, 200-201, Ubcini'yle aynı rakamları verir. Tarafsız bir gözlemcinin 1868 yılında önemli bir vilayet merkezindeki (Edime) eğitim olaylarına ilişkin örnek bir tanımlaması için bkz. Albert Dumont, *Le Balkan et L'Adriatique* (Paris, 1874), s.102-106.

(48) Mehmed Selaheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s.145.

(49) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.419-420.

(50) Moustier'den Bourée'ye, 15 Mart ve 22 Mart 1867, ve Bourée'den Moustier'ye, 22 Mayıs 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C.VII, s.429, 432-433, 467-468. Krş. İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin kuruluşu," *Belleten*, VII:28 (Ekim 1943), 315-347, zamanın İstanbul gazetelerinin yanısıra bu yazışmalardan yararlanır. Fransızların hareketlerinin altında yatan nedenin tek başına fedakârlık etmek değil, Fransız nüfuzunu ve büyük olasılıkla Katolik etkisini yükseltmek olduğu anlaşılır. Protestanlar, Cizvit *ultramontanizm*'inden* (ulusal kiliselerin bağımsız gelişmelerinin aksine, bütün ruhanî yetkilerin papanın ellerinde toplanması ilkesi. -ç.n.) kuşulanıyorlardı: George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s.24-25; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.44.

(51) Metin için, Sungu, "Galatasaray," s.323-324.

(52) Metin için, Aristarchi, *Législation*, C.III, s.315-317; Young, *Corps de droit*, C.II, s.377-380; *Düstur*, C.II, s.245-248. *Düstur*'daki metin en tam olandır. Young'un metni *Düstur*'a dayanır, ama bazı kısımlarını atlar. Bunların ikisi de tarihsizdir. Aristarchi'nin metni 29 Nisan 1868'de yabancı devletlere iletilmiş olandır. Young, önemli farklılıklardan birisini not eder, s.377. Ama başka farklılıklar da vardır -örneğin öngörülmüş öğretim programında. Aristarchi'deki metin dış ülkelere yönelik hazırlanmış olabilir, ama *Düstur*'daki metnin daha sonradan düzeltilmiş biçimi olması da mümkündür. Bu metin tarihsiz olmakla kalmaz, ayrıca Aristarchi'de varolan, öğrencilerin yarısının Müslüman olması gerektiği hükmünü de atlar; bu yüzden *Düstur*'daki metin, 1868'de kaybolan öğrencilerin yarısından azının Müslüman olması durumuna uydurma çabası olabilir. Sungu, "Galatasaray," s.325'te verilmiş olan fermanın bir kısmı, 16-18 Haziran 1868'de *İstanbul*'da yayımlanan Türkçe metinden alınmıştır. Bu metin Aristarchi'deki metni andırır ve *Düstur* versiyonunun orijinal olmadığını gösterir gibidir.

(53) De Salve, "L'enseignement en Turquie: le lycée impérial de Galata-Seraï," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, C.V (15 Ekim 1874), s.846-849; Engelhardt, *La Turquie*, C.II, s.12-16. Türklerin yakınmaları: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C.II, s.404.

(54) *Hürriyet*, Sayı: 49, 31 Mayıs 1869, ve Sayı:56, 19 Temmuz 1869, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s.841-843.

(55) Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.405; Washburn, *Fifty Years*, s.25; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.45; Schweiger-Lerchenfeld, *Seraï*, s.227-228; Antonio

Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C.I, s.180-181; Charles de Moüy, *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879), s.181.

(56) Metin için, Aristarchi, *Législation*, C.III, s.277-315; Young, *Corps de droit*, C.II, s.355-375 (eksik); *Düstur*, C.II, s.184-219.

(57) Krş. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi," *Tanzimat*, C.I, s.450-451'deki muhtıra. Herhalde mektepleri devlet denetimi altına sokan 1867'deki Mısır kanununun etkisi de vardı: Krş. J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (Londra, 1938), s.362-375.

(58) 15 Ekim 1869.

(59) Ubicini, *Etat présent*, s.156-159, hicrî 1293 (miladî 1876-1877) *salname*'sine dayanır: Bertold Spuler, *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei* (Breslau, 1936), s.71-72, 84-85; Karal, *Islahat Fernan Devri*, s.202-203.

(60) Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.405-412, 418-423, 557-572; Antel, "Tanzimat Maarifi," s.449-450; Ubicini, *Etat présent*, s.163-166.

(61) Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.462-468, 581; Antel, "Tanzimat Maarifi," s.448-449; Ubicini, *Etat présent*, s.162; Young, *Corps de droit*, C.II, s.382-383; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Viyana, 1908-1912), C.I, s.280-281, n.218; Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," s.117. Cemalettin hakkında bkz. bölüm VIII.

(62) Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.361.

(63) *Université de Stamboul: historique...* (İstanbul, 1925), s.21-22. 1866'da kurulan yeni bir sivil tıp okulu başından itibaren Türkçe öğretim yapıyordu: Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.545.

(64) Akt. Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.148-150. 1875 yılı civarında Türk eğitiminin durumuna genel bir bakış için bkz. Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s.171-185.

(65) Ergin, *Maarif Tarihi*, C.II, s.355.

(66) Mecelle'nin önsözünden: W.E.Grigsby, *The Medjelle or Ottoman Civil Law* (Londra, 1895), s.iii-iv. Krş. Sıddık Sami Onar, "Les transformations de la structure administrative et juridique de la Turquie...", *Revue internationale des sciences administratives*, C.IV, (1955), s.773.

(67) Cevdet'in Fransızca'yı ne kadar iyi bildiği konusunda bir tartışma vardır. Anlaşılan okuma bilgisi oldukça iyiydi, ancak rahat konuşmıyordu: Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332), s.34; Mardin, *Cevdet*, s.30-33, n.56. Sonradan artmakla beraber Batı hukuku bilgisi de başta fazla değildi: *ibid.*, s.9-10. Cevdet hakkında genel olarak bkz. yukarıdaki iki çalışmaya ek olarak, Harold Bowen, "Ahmed Djewdet Pasha," *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım., C.I, s.284-286, ve Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," s.114-123.

(68) Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s.62-63.

(69) *Ibid.*

(70) Said Paşa, *Hatıratı* (İstanbul, 1328), C.I, s.6. Krş. Mardin, *Cevdet*, s.173-174, n.138; Ergin, *Maarif Tarihi*, C.I, s.230.

(71) Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, C.I, s.200-201.

- (72) Testa, *Recueil*, C.VII, s.420.
- (73) Bourée'den Moustier'ye, 10 Mart 1868, *ibid.*, s.511.
- (74) Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," s.116; Ebül'ulâ Mardin, "Mecelle," *İslâm An-siklopedisi*, fasikül: 74, s.434.
- (75) Krş. Mardin, *Cevdet*, s.103; Veldet, "Kanunlaştıırma hareketleri," s.189; Mardin, "Mecelle," s.434-435.
- (76) Metin için, Aristarchi, *Législation*, C.VI ve VII; Young, *Corps de droit*, C.VI, s.169-446; ve *Düstur*, C.I, II ve IV'de serpiştirilmiş olarak. İngilizce çevirisi, C.R. Tyser, *The Mejelle* (Nicosia, 1901), Türkçe metni tamamen keli-mesi kelimesine izleyerek.
- (77) *Tezâkir*, s.62-63.
- (78) *Ibid.*, s.64.
- (79) Krş. Veldet, "Kanunlaştıırma hareketleri," s.191-194; Sıddık Sami Onar, "The Majalla," bunun için, *Law in the Middle East*, yayıma hazırlayanlar: Majid Khadduri ve Herbert Liebesny, C.I (Washington, 1955), s.298, 307; Mardin, *Cevdet*, s.171-175.
- (80) Leon Ostrorog, *The Angora Reform* (Londra, 1927), s.77-78; Veldet, "Kanunlaştıırma hareketleri," s.195, çevirinin yanısıra Young'ın Fransız mev-zuatındaki paralellikleri aktarmasını eleştirerek.
- (81) *Ibid.*, s.194-195; Gotthard Jäschke, "Der Islam in der neuen Türkei," *Die Welt des Islams*, N.S., I: 1/2 (1951), s.12-13.
- (82) 1801. madde.
- (83) J.N.D. Anderson, *Islamic Law in the Modern World* (New York, 1959), s.24. Krş. Heidborn, *Manuel de droit public*, C.II, s.286, n.230.
- (84) Cevdet, *Tezâkir*, s.63.
- (85) Bu kadar geniş olmasa da benzer görevlere sahip mahkemeler, elbette gayri-müslim milletlerde kendi üyeleri için de varolmuştu.
- (86) 1854'ten önceki mahkemelerin değeriendirilmesi için bkz. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey* (Londra, 1856), C.I, s.47-49, 168-185.
- (87) Veldet, "Kanunlaştıırma hareketleri," s.196-197, 203.
- (88) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.535-540, 21 zilhicce 1285 (4 Nisan 1869) tarihli; Aristarchi, *Législation*, C.II, s.289-295, 4 Muharrem 1286 (16 Nisan 1869) tarihli.
- (89) Veldet, "Kanunlaştıırma hareketleri," s.203-204; Young, *Corps de droit*, C.I, s.291-293.
- (90) Genel olarak mahkemelerdeki gelişmeler konusunda bkz. Heidborn, *Manuel de droit public*, C.I, s.216-228; Ubicini, *Etat présent*, s.147-151.
- (91) Ubicini, *Letters*, C.I, s.261; Prokesch'ten Beust'e, 15 Mart 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C.VII, s.738; Haffening, "Wakf," *Encyclopaedia of Islam*, C.IV, s.1100; Young, *Corps de droit*, C.VI, s.113.
- (92) Fuad Köprülü, "L'institution du vakouf: sa nature juridique et son évolution historique," *Vakıflar Dergisi*, C.II (1942), s.32; Schaufller'den An-derson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII, No:92.
- (93) Genel olarak vakıf kurumları ve suistimaller hakkında bkz. H.A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C.I, kısım 2 (Oxford, 1957), s.165-178; Köprülü, "L'institution du vakouf," s.3-48; *La Turquie*, 1/2

Ağustos 1875; Onar, "Les transformations," s.759-764; Halim Baki Kunter, "Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd," *Vakıflar Dergisi*, C.I (1938), s.103-129.

(94) Bu "icareteyn" usulü kiralamaydı. Krş. Khadduri, *Law in the Middle East*, s.209'da Henry Cattat, "The Law of Waqf."

(95) Lyons'dan Stanley'e, No:199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

(96) Köprülü, "L'institution du vakouf," s.34.

(97) Schauffler'den Anderson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII, No:92.

(98) Morris'den Seward'a, No:70, 4 Aralık 1863, USNA, Turkey 17; Morris'den Seward'a, No:129, 18 Ekim 1865, ve No:133, 22 Kasım 1865, USNA, Turkey 19. Hükümet, anlaşılan 1864 yılı civarında Mevlevi dervişlerinin mülklerinden bazılarını devralmıştı: Van Lennep, *Travels*, C.II, s.235.

(99) Engelhardt, *La Turquie*, C.I, s.209; Morris'den Seward'a, No:195, 27 Şubat 1867, USNA, Turkey 19; Prokesch'ten Beust'e, 15 Mart 1867, bunun için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.737-738.

(100) Young, *Corps de droit*, C.VI, s.113.

(101) Metinler için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.740-745; Young, *Corps de droit*, C.I, s.316-318 (eksik); Aristarchi, *Législation*, C.I, s.254-263; *Düstur*, C.I, s.223-226.

(102) Bunlar Batılı medenî ya da dinî hukuktakilerle aynı derecede ilişkiler değildir.

(103) Krş. Ömer Hilmi, *A Treatise on the Laws of Evkaf* (Nicosia, 1899), s.45-49.

(104) Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

(105) 1/2 Ağustos 1875 tarihli *La Turquie*, bütün bunları, gelirleri tümüyle dinî ya da hayır amaçlarına giden vakıflara karşıt olarak "geleneksel vakıflar" kategorisine sokar.

(106) Mordtmann, *Stambul*, C.II, s.206; *La Turquie*, 27 ve 30 Kasım ile 2 Aralık 1871, ve 1/2 Ağustos 1875; Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45:3 (Temmuz 1955), s.227.

(107) 1873 ve 1875'teki gibi: Engelhardt, *La Turquie*, C.II, s.125-128; Maynard'dan Fish'e, No:67, 20 Mayıs 1876, USNA, Turkey 29; *La Turquie*, 1/2 Ağustos 1875. Anlaşılan her açıdan daha köklü bir vakıfları laikleştirme kanunu etkisiz kalmıştı.

(108) Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933), s.82 ve n.37. İzmir, yabancıların kendi adlarına mülk sahibi olmaları açısından bir istisnaydı.

(109) Testa, *Recueil*, C.VII, s.733-740, özellikle Âli'nin 3. Ekim 1862 tarihli notası; Morris'den Seward'a, No:36, 27 Kasım 1862, USNA, Turkey 17; Young, *Corps de droit*, C.I, s.334-335.

(110) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.745-747; Aristarchi, *Législation*, C.I, s.19-21; Young, *Corps de droit*, C.I, s.337-341; *Düstur*, C.I, s.230-231.

(111) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.730-733; Aristarchi, *Législation*, C.I, s.22-25; Young, *Corps de droit*, C.I, s.341-345. Krş. Engelhardt, *La Turquie*, C.I, s.213-214. Birleşik Devletler, imzalamayı diğer devletlerden daha

uzun süre reddetmişti: Elliot'tan Granville'e, No:91, 26 Mart 1873, FO 78/2226; Boker'dan Fish'e, No:116, ilişik., 4 Haziran 1873, USNA, Turkey 24.

(112) *Hürriyet*, Sayı:21, 16 Kasım 1868, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s.835-836.

(113) Benoît Brunswik, *Etudes pratiques sur le question d'Orient* (Paris, 1869), s.65-87; Morris'den Seward'a, No:265, 25 Temmuz 1868, USNA, Turkey 20; *Levant Herald*, 29 Temmuz 1868.

(114) "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C.III, s.97. Krş. Morris'den Seward'a, No:13, 19 Mart 1862, USNA, Turkey 17.

(115) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1856, c.61, *Accounts and Papers*, c.24, "Protocols of Conferences held at Paris...", s.54.

(116) Aynı sorunda Romanya'nın durumundan da yardım almışlardı: T. W. Riker, *The Making of Roumania* (Londra, 1931), s.230-235.

(117) 3. madde.

(118) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.526-527; Aristarchi, *Législation*, C.I, s.7-8; Young, *Corps de droit*, C.II, s.226-229; *Düstur*, C.I, s.16-18.

(119) Testa, *Recueil*, C.III, s.529-534, 540-545, 554-560; Aristarchi, *Législation*, C.I, s.9-11; Young, *Corps de droit*, C.II, s.224-225.

(120) Bkz. bölüm II. Bab-ı Âli suistimalleri dizginlemek için önceden çaba sarfetmişti: Sousa, *Capitulatory Regime*, s.100-104. Bab-ı Âli 1860'da yabancı uyruğuna geçmiş Osmanlı uyruklarının, mallarını sattıktan sonra üç ay içinde imparatorluğu terketmelerini istemişti: Safvet'in 11 Eylül 1860 tarihli tezkiresi için, Williams'dan Cass'e, No:98, 17 Eylül 1860, USNA, Turkey 16. Bunun etkili olup olmadığı belli değildir.

(121) Metinler için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.561-563; Aristarchi, *Législation*, C.III, s.99-102; Young, *Corps de droit*, C.II, s.238-240, 272-273.

(122) "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C.VI, s.154-155. Krş. Brunswik, *Etudes pratiques*, s.167-267.

(123) Mortmann, *Sambul*, C.I, s.68.

(124) Metin için, Testa, *Recueil*, C.VII, s.548-554; Young, *Corps de droit*, C.I, s.268-274. Krş. Sousa, *Capitulatory Regime*, s.104.

(125) Metin için, Young, *Corps de droit*, C.III, s.42, n.1; Aristarchi, *Législation*, C.VI, s.24.

(126) Krş. Young, *Corps de droit*, C.I, s.258-259, yabancı tercümanların yeni hukuk ve ceza mahkemeleri önüne çıkma hakkını reddetme girişimi konusunda, 1875; ve C.VI, s.342, Osmanlıların, bir anakronizm ve egemenliğin ihlâli olarak yabancı postaneler aleyhindeki bir protestosu üzerine, 1874.

(127) "Askerlerinizin eşsiz olduğu görülmüştür," Franz Joseph'in Kırım dönemine ilişkin olarak Âli'ye bu sözleri söylediği bildiriliyordu: Cevdet, *Tezâkir*, s.44.

(128) Osmanlı ordusunun 1856-1869 yılları arasındaki değişik hesaplamaları için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C.I, s.115-121; Millingen (bir subay), *La Turquie*, s.38-61, 439-444; Mordtmann, *Sambul*, C.I, s.16-18; F.W.von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit* (Frankfurt a.M., 1856), s.317-329.

(129) Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s.80-81; J.H.Mordtmann, "Husa-

in 'Awni Pasha," *Encyclopaedia of Islam*, C.II, s.342.

(130) H. Zboinski, *Armée ottomane*, (Paris, 1877), s.12-13.

(131) Metin için, *ibid.*, s.13-21.

(132) Metin için, Aristarchi, *Législation*, C.III, s.514-519.

(133) Ubcini, *Etat présent*, s.178-179.

(134) Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu," *Tanzimat*, C.I, s.135.

(135) W.E. D.Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge, 1953), s.111-114, 217; Zboinski, *Armée ottomane*, s.viii, 75-77, 85. Zboinski, İstanbul'daki askeri okulda müderrislik yapan bir Belçikalıydı. Balkanlarda çalışan bir Fransız mühendisin çizdiği daha alaycı bir portre için bkz. F. Bianconi, *La question d'Orient deuoilée* (Paris, 1876), s.137-148.

(136) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.IV, s.228-230.

(137) Mardin, *Cevdet*, s.345.

(138) Murad Effendi [Franz von Werner], *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C.II, s.118-132.

(139) Zboinski, *Armée ottomane*, s.ix, 121-128. Krş. Ubcini, *Etat présent*, s.183, bazı ahşap gemileri de zırhlıymış gibi kaydetmiş görünür.

(140) Mismar, *Souvenirs*, s.174.

(141) Wood'dan Clark'a, 10 Ekim 1871, ABCFM, c.286, No:404. Krş. De Salve, "L'enseignement en Turquie," s.849.

(142) Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.26; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.42; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s.46; Ludwig Raschdau, "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (Aralık 1908), s.386-388; Anton Graf Prokesch-Osten, "Erinnerungen aus den Jahren 1870 und 1871," *Deutsche revue*, C.IV (1880), s.19; "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C.IV, s.90-93.

(143) Raschdau, "Nachclass... Dr. Busch," s.387-388; Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismail* (Roma, 1933-1934), C.II, s.581.

(144) Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.599-607; Pierre Crabités, *Ismail the Maligned Khedive* (Londra, 1933), s.179-192.

(145) Krş. Raschdau, "Nachclass... Dr. Busch," s.388; "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C.IV, s.90.

(146) Raschdau, "Nachclass... Dr. Busch," s.384-387; *idem*, "Diplomatenleben am Bosphorus," *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s.400-402.

(147) Crabités, *Ismail*, s.179.

(148) Krş. Elliot'tan Granville'e, No:318, 7 Eylül 1871, FO 78/2177.

(149) Krş. *Levant Herald*, 7 Eylül 1871.

sekizinci bölüm kaos dönemi, 1871-1875

Âli Paşa'nın ölümünü izleyen dört yılda, Osmanlıların iç durumu yavaş yavaş daha çok karıştı. Mahmud Nedim'in hemen hemen bir yıl süren sadrazamlığı sadece idarî istikrarsızlık yaratmıştı. Sonraki üç yılda altı sadrazam değişti. Tepedeki değişiklikler zaman zaman kaosa varan alt kademelerdeki yer değişikliklerini hızlandırmıştı. Bu arada yıllarla birlikte kişisel tuhaflıkları da artan Sultan Abdülaziz, idarî sistemde eskisinden daha çok etkiye sahipti ve tahta geçiş usulünü değiştirme plânını yeniden ortaya atarak istikrarsızlığı arttırdı. İmparatorluk, ekonomik açıdan gerek 1873 ve 1874'teki tarım krizinden, gerekse 1875'de doruğuna çıkan hazine krizinden zarar görmüştü. Malî güçlülere bir de Yemen'de aşiretlere karşı yürütülen uzun süreli savaş eklenmişti. Mısır Hidivi İsmail, Bab-ı Âli'den daha çok bağımsızlaşmak için kandırma ve rüşvet yöntemini izliyordu. 1875 yazında, başka koşullarda olsa böylesine ciddi sonuçlar doğuramayacak olan Hersek'teki isyan, neredeyse bardağı taşıran son damla oldu. Hersek isyanı imparatorluk üzerinde Avrupa'nın yeni baskılarına yol açtı ve malî güçlükleri arttırdı. Bu beş yıl, 1876 devriminin başlangıcı sayılmıştır. Çünkü Abdülaziz'i devirmeyi kolaylaştırmakta nihaî olarak birleşen çeşitli kişisel, ekonomik ve siyasal hoşnutsuzluklar bu yıllar içinde ortaya çıkmıştı.

Hangi akımların hoşnutsuz olduğu pek belirgin değildi. Bazı insanlar sadece kaprisli yönetimden ya da ekonomik sıkıntılardan şikayetçiydiler. Diğerleri otokrasiden şikayet ediyor, çare olarak meşrutî yönetimi görüyorlardı. Başkaları da, Tanzimat'ı reddetmek, tutucu İslâm'a geri dönmek ve padişahın bütün Müslümanların halifesi olduğu olduğu vurgulayarak bunu siyasal düzeyde ifade etmek için uğraşıyorlardı. Eğer 1871-1875 yıllarında ortak bir payda gündeme gelmişse, bu da, imparatorluğu Avrupa'nın baskılarına ve iç ayrılıkçılığa karşı kuvvetlendirmek biçimindeki yaygın istekti. Bu istek en sık 1870'lerde, yeniden doğan Batı düşmanlığıyla birlikte dile getirilmişti. Batı

düşmanlığı, Osmanlı yurtseverliğini, koyu İslâmi tutuculuğu ve hatta bir parça pan-İslâmik duyguları kapsamaktaydı.

Yeni dinî duygular dalgası, bir ölçüde, Âli'nin laikleştirme politikalarına ve Avrupalıların baskılarına bir tepki olarak doğmuş görünür. Bunun yanında herhalde yeni kaynaklardan da güç alıyordu bu duygular. Bunlardan birisi, Afgan politikasındaki bir derece fırtınalı ilk kariyerden sonra 1870'de İstanbul'da görünen Cemaleddin el-Afgani'ydi. Cemaleddin, daha o zamandan bilgisiy-le oldukça ün kazanmış ve Âli tarafından memnunlukla karşılandığı başkentte coşkuyla selamlanmış, kendisine maarif meclisinde bir görev verilmişti. Kısa süre içinde, Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinde vaaz verme ve ayrıca o sırada 1869 yılındaki eğitim reformundan sonra yeniden kurulmuş olan kısa ömürlü üniversite (Darülfünun) bünyesinde bir konferans verme daveti almıştı. Devlet adamları ve gazetecilerin bulunduğu bir topluluk önünde, siyasal bir toplumun ruhu olarak peygamberden ve felsefeden söz etti. O sırada Şeyhülislâm olan Hasan Fehmi anlaşılan Cemaleddin'in popülaritesini kıskanıyordu; onu, peygamberliği bir sanat, Peygamber'i ise bir zanaatçı gibi gösterdiği için inancında içten olmamakla suçladı. Tartışma öyle bir hiddet uyandırdı ki, Bab-ı Âli Cemaladdin'den ayrılmasını istedi. Cemaleddin 1871 yılı Mart'ında Kahire'ye hareket etti; orada kendisine, İsmail yönetiminde rahatça ders verme serbestliği sağlandı ve maaş bile bağlandı.¹

Cemaleddin'in kısa süreli kalışı sırasında Türk düşüncesine ne kadar etki yaptığını söylemek güçtür. Daha sonra Mısır'da, İran'da ve yine 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı etki kesinlikle daha fazlaydı. Ama onun canlanmış bir İslâm, Batı'yla mücadele etmek için yine Batı'nın ölçülerini ödünç alma ve Müslüman halkların elele vermesi gerektiği şeklindeki vaazlarıyla imparatorlukta 1870'li yılların koyu İslâmi duygular ile Avrupa-karşıtı duygulara katkı yaptığı yerinde bir düşüncedir. Cemaleddin'in görüşlerinin bir bölümü, Yeni Osmanlılar'ın düşünceleriyle paralellik içindeydi.²

İslâmi duygunun canlanışının kaynaklarından bir başkası, Osmanlı Türkleri ile yönetimlerinin Orta Asya'daki Müslüman Türk kardeşlerine duydukları ilgiydi. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, reform programları, Balkanlardaki sorunlar ve Avrupa devletlerinin eylemleriyle Batı'ya o kadar kopmaz biçimde bağlıydı ki, Doğu'nun Müslüman dünyasıyla süregiden bağları genellikle unutulmuştur. Bununla birlikte, varolan bağları Cemaleddin

din gibi tek tek sivrilmiş kişiler, çok sayıdaki isimsiz gezginler ile bazen İstanbul'a kadar da gelen, Mekke'ye giden hacılar ve dindar Müslümanların İstanbul'da bulundurdıkları tekkelerde yaşayan Orta Asya'lı dervişler temsil ediyorlardı.³ 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı Türklerinin öteki Müslüman ve Türk halklarının farkına varmaları İç Asya'daki karışıklıklarla artmıştı. Yunnan eyaletindeki Çinli Müslümanlar (*Pantaylar*), isyan edip kendi devletlerini kurmuşlardı. Yakub Bey Türkistan'ı, zor kullanarak Çin kontrolünden kurtarmıştı ve merkezi Kaşgar olan bir Müslüman devleti olarak yönetiyordu. Bu arada Hazar'ın doğusundaki bağımsız Türk hanlıklarına karşı zaman zaman rastlanan Rus saldırıları 1860'larda ciddi biçimde yeniden başlamıştı. 1870'de, Taşkent, Buhara ve Semerkant Rus hâkimiyetine girmişken, Hive ile Hokant tehdit altındaydı.⁴ Sadece dinî ve kültürel değil, aynı zamanda siyasal içerikli bir bilinçlenme söz konusuydu. Çünkü Orta Asya'daki Türk halkları 1830'larda başlayan Anglo-Rus kapışmasının içinde kalmışlar ve yardım için hem Britanya'ya hem de Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmuşlardı. Kırım Savaşı dönemi ile 1871 yılı arasında İstanbul'a Hive, Hokant, Buhara ve Kaşgar, hatta Afganlar ve Pantaylardan heyetler geldi. Bab-ı Âli anlaşılın Buhara'ya askerî bir uzman göndermişti, ama Orta Asya Müslümanlarının İstanbul'dan destek alma istekleri yeterince karşılanmadı. Açıkçası Osmanlılar Hazar'ın ötesinde bir savaş sürdürecektir konumda değillerdi; Çerkesler ile Şamil'in, Osmanlıların sempatisine rağmen Rus kuvveti önünde geriledikleri Kafkaslardaki konumları ise daha olumsuzdu. Tek bağ, Türkistanlıların belirsiz biçimde Abdülaziz'i halife tanımaları ve Abdülaziz'in bu içi boş onuru kabul ediydi; bu onur Orta Asya elçiliklerinin törenle karşılanışında simgeleniyordu.⁵

Âli Paşa hayattayken Osmanlıların Orta Asya'yla olan bağları, Âli'nin Türkmenlerin padişahın uyrukları olma ve böylelikle Rusya karşısında himaye sağlama arzularına ilgi duyduğu söylenmekle birlikte, sadece törensel bir ilgi olarak kalmıştı.⁶ Ama 1871'den sonra Bab-ı Âli biraz daha ileri gitmek istegindeydi. Buhara'dan padişaha ve Britanya'ya yapılan yardım çağrıları anlaşılın İstanbul'da hiçbir tepki görmemişti.⁷ Bunun yanında devleti 1870'lerde başarıyla yöneten Yakub Bey daha olumlu sonuçlar elde etti. Onun elçisi olan ve 1860'ların başlarından beri, önce Hokant'ın, sonra Kaşgar'ın temsilcisi olarak Orta Asya ile İstanbul arasında mekik dokuyan Seyyid Mehmed Yakub, 1873'te İstanbul'da tekrar görüldü. Britanya'nın kolaylık sağladığı heyet

Hindistan yoluyla seyahat etmişti. Heyet, beraberinde, aralarında askerî uzman görevi yapacak dört subay ve bir miktar hafif silahın da olduğu bir grup Osmanlı Türküyle birlikte Kaşgar'a geri döndü. Seyyid Mehmed Yakub, İstanbul'dan Yakub Bey için *âmir* (emir) ünvanı ile ne kadar gerçek dışı olursa olsun Abdülaziz'den "süzere" olarak bir tür himaye vaadi de elde etmişti. Yakub, padişahın adına "Korunan Kaşgar" yazısı yazılı paralar basmaya devam etti ve Abdülaziz'in adı dualarda anıldı.⁸ Aynı elçi 1875'te İstanbul'a tekrar geldi, Abdülaziz tarafından iyi karşılandı ve iki bin kundaktan doldurulma Snider tüfeği ve altı sahra topuyla geri döndü: Bu gelişme, Abdülaziz'in "cisimleşmiş Şeytan" diye isim taktığı Ignatyev'den gizlemeye çalıştığı bir durumdu.⁹ Ama elçilik candan biçimde karşılanmış, üyelerine nişanlar verilmiş ve Türk subaylarının Yakub Bey'e borçlu olduğu İstanbul'da yaygın biçimde reklâm edilmişti.¹⁰ Ertesi yıl Yakub Bey'in padişahın "vassalı" olma durumunun reklâmı da bayağı iyi yapılmıştı.¹¹

Özellikle 1870'lerde Rusların ilkin Hive'ye, sonra Hokant'a saldırıları devam ettikçe, Osmanlılar arasında Orta Asya Türklerine duyulan ilgi kaçınılmaz olarak çoğaldı. Hâlâ Paris'te bulunan Ali Suavi, Hive üzerine yazdığı küçük bir kitapçıkta ilgiyi canlı tutmaya çalıştı; bu kitapta Osmanlı padişahlarının II. Mahmud'a kadar Hive'ye verdikleri destek vurgulanıyordu.¹² Türkistan'da yapılan seyahatlere ilişkin çeşitli öyküler Türkçeye çevrildi.¹³ Türk tacir ve köylülerinin, Balkanlardakilerin bile, Orta Asya'dan haber alma isteği taşıdıkları ve daha fazla Rus-karşıtı duygular besledikleri bildiriliyordu.¹⁴ Hive hanı Rusları püskürtmek üzere yeni bir Kırım ittifakı kurulmasını ümit ediyordu. Bab-ı Âli bunun imkânsızlığını bilmekteydi; yine de bazı Osmanlı Türkleri, Rusya'yla gerginlik büyüdükçe, Orta Asya'yı özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla harekete geçme isteği duyacaklardı.¹⁵ Orta Asya'ya duyulan ilginin ifade edilışinde yalın bir Türklük duygusu ya da pantürkizm bulunmuş olabilir; ama öyle bile olsa, bu son derece zayıftı.¹⁶ 1870'li yıllarda toplumdaki duyguların temel bileşenleri, siyasal bir Rus düşmanlığı ile giderek panislâmik duygulara yönelen İslâm'ın öne çıkışıydı.

Panislâmizm düşüncesi, bir ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındaki Müslüman dünyasında ortaya atılmıştır. Rusya'nın tehdidi altında bulunan ve yardım için gözlerini padişaha diken bazı Türkler, padişahın cihad ilân edeceğini umuyorlardı.¹⁷ Kaybettikleri parlak devirlerin özlemini çeken bazı Hint Müslümanları da

cihad istiyorlardı, ama Britanya'ya yönelik bir cihad. Bunların arasında, Osmanlı yönetiminin bağladığı maaşlarla İstanbul'da yaşayan ve oldukça geniş Müslüman bağlara sahip bir grup sürgün vardı.¹⁸ İngilizler, hem Rusya'ya karşı savaşmak, hem de Osmanlı Müslümanlarına ve halife padişaha destek vererek Hint Müslümanlarının sevgisini korumak için panislâmizmin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı.¹⁹ Ruslar ise panislâmizmin gelişmesine herhalde istemeden katkı yapıyorlardı; 1860'ların sonlarında rüştünü ispat etmiş panslavizmin panislâmik bir tepki yaratmaya yardım ettiğinden kuşkulanan için haklı gerekçeler vardır. Panislâmizm, bir ölçüde, tıpkı Orta Asya Müslümanlarının yaptığı gibi büyük devletlerin tehditlerine karşı padişahın desteğini kazanmanın yollarını arayan, imparatorluk içindeki Tunus Araplarınca geliştirilmişti. Arzu edilen fermanı elde etmek üzere 1871'de İstanbul'a gelen Hayreddin Paşa, padişahın Tunus'taki Müslüman halkın düşüncesi üzerinde büyük bir dayanağı olduğunu bildiriyordu.²⁰ Yine daha o zamanlarda, bir tür Arap-Türk panislâmizmi, Osmanlılar tarafından Mısır'daki ayrılıkçı eğilimlere karşı bir silah olarak kullanılmıştı. *Basiret* gazetesi, 1871'de İslâm birliği anlayışını savunan ve Mısır birlikleri imparatorluğun başka bir yerinde kullanılırken Türk birliklerinin Mısır kalelerini işgal etmesini öngören bir makaleye yer vermişti. Yarı resmî *La Turquie*, Osmanlıların görevinin, Mısır ve Tunus dahil, imparatorluktaki dağılmış Müslüman unsurları birbirine bağlamak olduğunu ilân ederken aynı yolu izliyordu. "İslâm sadece bir din değil, bir milliyettir de," diye bildirmekteydi *La Turquie*. Türkler gibi Araplar da İstanbul'daki padişahı meşru hükümdar ve halife olarak tanırlar."²¹ Osmanlılar, kısa süre sonra, başka bir Arap bölgesini aşiret bağımsızlığı yoluna girmekten ya da İsmail'in entrikalarına boyun eğmekten alıkoyacak bir adımla, Yemen'in yeniden fethi için savaşa girdiler.²² 1871'de, valiliğini hâlâ Midhat'ın yaptığı Bağdat vilayetinin resmî gazetesi, cesaretle, Fransa'ya başkaldıran Cezayir Araplarının Bab-ı Âlî'nin meşru uyrukları olduğunu öne sürüyordu.²³

Çeşitli olaylara ve baskılara karşılık, İstanbul'da panislâmik duygular paralelinde eğilimler ortaya çıktı. Zaptedilemez *Basiret*, Müslüman dünyasının sözcülüğünü üstlenmişti. Türkistan'daki çeviri seyahat öykülerini yayımlayan, *Basiret*'in matbaasıydı. Gazete 1873'te, Pantaylara yardım etmek için Çin'e karşı bir sefer, Cezayirli ile Hint Müslümanlarına yardım etmek için de Avrupa'ya karşı bir Müslüman "haçlı seferi" çağrısı yaparak, gözlerini

Arap ve Türk dünyalarının ötesine dikmişti.²⁴ *Basiret*'in işlediği en aşırı panislâmik olay, Hollanda'nın elindeki Doğu Hint Adaları ile ilgiliydi. Sumatra'da Hollandalılarla savaşıyan Açe sultanı, yardım için süzereni Abdülaziz'e başvurmuştu. Bab-ı Âli karşılanması olanaksız bu istekle zor duruma düşmüştü, ama Müslüman dininin başı olan Osmanlı padişahı, diyordu Hariciye Nazırı, Sumatra elçisini kabul etmezlik edemezdi. O zaman *Basiret*, 1873 Temmuz'unda Bab-ı Âli'nin Hollanda'nın üstüne sekiz savaş gemisi göndereceğini sevinçle bildirmişti. *Basiret* bu haber üzerine bir süre kapatıldı ve konu, herhalde Avrupalı diplomatların ve özellikle, Osmanlı olmayan Müslümanlara silahlı yardım için bir emsal olması durumundan korkan Ignatyev'in ısrarı üzerine, Hollandalılar ile Türkler arasında görüşmeler yoluyla çözümlendi.²⁵ *Basiret*, Türk kamuoyunun geniş bir kesimini temsil ediyordu. En yaygın okunan İstanbul gazetesi olarak ün yapmıştı.²⁶ Onun eğilimleri, Âli'nin başlattığı kapitülasyonlar aleyhindeki kampanyayla, Yeni Osmanlılar'ın ayırıcı özellikleri olan İslâm kültürüyle bağları vurgulamasıyla ve Türklerin padişahlarını diğer (Müslüman-olmayanlar dahil) hükümdarlardan üstün, dünyanın hâkimi düşünme eğilimleriyle uyum içindeydi. Öte yandan Abdülaziz de kendini halifeliğin şayını tekrar elde etme rüyalarına kapırmış görünür.²⁷ İstanbul'daki karma ticaret mahkemesinin bir görevlisinin yazdığı *İslâm Birliği* başlıklı bir bröşür büyük başarı kazanmış ve Arapçaya çevrilmişti. Onun yazarı olan Esad Efendi, Mekke'ye gelen hacılara birleşme ve İslâmiyeti her yere yayma çağrısı yapıyordu.²⁸

Panislâmizm, siyasal bir hareket olarak elbette hiçbir yere varamadı. Dünya Müslümanları Rusya, Britanya, Fransa, Çin ve Hollanda'ya karşı birleşmediler. Osmanlı İmparatorluğu, sınırlarının dışındaki Müslümanlara yardım etmedi; tabii onlar da Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmediler. Panislâmizmin bu aşaması, boş bir askerî yardım arayışı ile halifelik kavramına duygusal bir bağlanmadan ibaretti. Yine de panislâmik hareket Osmanlı İmparatorluğu içinde bazı somut sonuçlara ulaştı. Bir tür İslâm yurtseverliğini, 1876-1877 krizinde dışa vuran katı bir Batı düşmanlığını ortaya çıkarmaya yardım etti. *Sabah* gazetesi, bu kriz sırasında Avrupa'ya üç yüz milyon Müslümanın saldıracağı uyarısını yaptığı zaman, boş bir tehdit savuruyordu; yine de Osmanlı diplomasisi, böylesi duygularla beslenmiş olarak önceki dönemlere kıyasla daha az boyun eğiciydi.²⁹ Panislâmik hareketin daha doğrudan etkisi, Âli'nin ölümünden sonra laikleşme ve

Batılılaşma doğrultusundaki reform programının yavaşlamasını perçinlemek oldu. *Basiret*, bu tür bir Avrupa karşıtlığını da dile getiren bir organdı.³⁰

1870'lerin Avrupa karşıtlığı hemen hemen gözle görünür hale gelmişti. "Yabancılarla düşmanlık, onların varlığına, ticarî, eğitsel ve dinî, her alandaki faaliyetlerine duyulan kıskançlık açıkça artmaktadır," diye yazıyordu 1874 başlarında, Hatt-ı Hümayun'dan beri Suriye'de yaşamakta olan bir Amerikalı.³¹ Düşmanlık küçük ayrıntılarda gözlemlenebilirdi: Galatasaray *lycée*'sinin yavaş yavaş Türkleştirilmesinde; askerî tıp okulundaki öğrencilerin, bir Fransız şantözün "Marsellaise" yerine "joli Turquie" hakkında bir şarkı söyleyip söyleyemeyeceği konusunda Pera levantenleriyle kavgaya tutuşmalarında; kalabalığın "gâvur" dersleri veren modernleşmiş bir okulu yerle bir etmesinde.³² Hükümet 1873'te, resmî Tanzimat çevrelerinde 1870 öncesinde yaygın olmayan duyguların yer aldığı, Türk halkının kıyafetlerine ilişkin bir resim kitabını desteklemişti. "Avrupaileştirici", "ilerici" alaya alınırken, "o eski usullere ve ulusal geleneklere her şeye rağmen, her şeye karşı çıkarak ve her şeye karşı inançlı kalan eski ekolden bir burjuva Müslüman"ı övülüyordu.³³ Anadolu'da, İslâm hükümlerine o ana dek olduğundan daha katı uyulduğu gözlemleniyordu.³⁴ Yabancı misyonerler havadaki değişimi hissetmişlerdi. 1864'te Amerikan misyonu kitapçısının geçici olarak kapatılışı Âli tarafından tutucuların saygısını korumaya yönelik siyasal bir manevra olarak gösterilmişken, 1874'te -Arapça harflerle basılmış olsa bile-Türkçe Hristiyan kutsal metinlerinin satışının yasaklanmasının arkasında daha derin bir yabancı karşıtı duygu yer alıyordu. Hükümet, Müslümanların Hristiyan dinine geçmelerinin önüne de yeni engeller çıkarmıştı.³⁵ *Basiret* 1876'da, Amerikalıların, Britanyalıların ve Almanların çalıştırdıkları misyon okullarına Proteston propagandasının yabancı zehirinin pınarları diye saldırırken, İstanbul'daki seraskerlik gazetesi *Hakikat*, imparatorluğun kötü durumundan Avrupa zehirini sorumlu tutuyordu.³⁶

1870'lerdeki bu duygu ikliminde Âli çapında bir devlet adamı olmaması, Osmanlı reformlarının ilerlemesi açısından bir felaketti. Süreğiden idarî kaosa, bir ölçüde, Âli'ye varis olacak kimsenin olmayışı yol açmıştı; bir ölçüde ise Mahmud Nedim'in hesaplı politikası. Bir ölçüde de, artık imparatorlukta II. Mahmud'un ölümünden beri görülmemiş bir kişisel egemenlik dönemini başlatan Abdülaziz'den kaynaklanıyordu. Yeniçeriler ve derebeylerinin oluşturduğu karşı dengeler artık yoktu. Bab-ı Âli

bürokrasisi memurların sürekli değiştirilmesiyle kısmen felç olmuştu. Bunda padişah büyük bir rol oynamışa benzer. Kaosa bir de onun karakteri, ilgileri ve kişisel huyları eklenmekteydi.

Âli öldüğü zaman, Abdülaziz'in nihayet özgür bir adam durumuna geldiği söylenir.³⁷ Bu, büyük ölçüde doğrudur. Abdülaziz elbette gene nazırlar ile bürokratlara bağlı olacaktı, ama ortada Âli gibi bir adam olmayınca bürokratları onu artık kontrol altında tutamazlardı. Tersine, yüksek mevkilere gelmek için birbirleriyle rekabet ederlerken ona yaltaklanıyorlardı. Ağırlık merkezi Bab-ı Âli'den Saray'a kaymıştı. Abdülaziz, Halil Şerife çarın mutlakiyetçiliğine hayranlık duyduğunu ifade etmiş, bundan hiç başbakan olmaması, her bakanın padişaha karşı sorumlu olup onunla çalışması dersini çıkardığını söylemişti.³⁸ Padişahın kendisi de görev değişikliklerinin sorumluluğunu taşımış, tazminat ödemedi "devlete otuz beş-kırk yıl hizmet etmekten sakalları ağarmış pek çok insanı" görevden uzaklaştırmış görünür.³⁹ Bunun yalnızca kapris mi, memurların etkili mevkilerde çöreklenmesini önleme aracı mı, ya da kaprislerine daha fazla boyun eğecek kişi arayışı mı, yoksa yetenekli insanlar arayışı mı olduğu belli değildir. Bununla birlikte, padişahın hareketlerinin bir ölçüde Âli'nin uzun sürmüş denetimine tepki olması, bir ölçüde ise megalomani sınırına varmış görünen tuhaf huylarının artısının sonucu gerçekleşmesi ihtimal dışı değildir.

Padişahın tuhaf huylarının en basiti, savaş gemilerine, saraylarına, haremine, maiyetinde çalışanlara, küçük atlar ve diğer hayvanlardan oluşan kolleksiyonlarına, laternalarına ve vapuru için kristal pencerelere para harcama çılgınlığıydı.⁴⁰ Bu tutkusu, elbette, onun gözüne girmeye çalışan memurların kendisini memnun etmek amacıyla hazineyi tüketmelerinin ve Hidiv İsmail gibi dışarıdakilerin ise armağanlar vererek yaranmaya çalışmalarının yolunu açtı. Abdülaziz'in başka bir sabit fikri (*idée fixe*), veraset usulünü Âli öldüğü zaman hemen hemen on dört yaşında bulunan, kötü eğitim almış bir oğlan çocuğu olan kendi oğlu Yusuf İzzeddin lehine çevirmekti.⁴¹ Böyle bir değişikliğin yakında gerçekleşeceği söylentileri, 1865-1868 arası yıllarda hep yaygın kaldı. 1868'te, Abdülaziz'in yeğeni olan veliahd Murad o kadar telaşa kapılmıştı ki ne yapması gerektiği konusunda Ignatyev'e akıl danıştı ve kaçmayı düşündü.⁴² Bu sorun daha sonradan rafa

kalkmıştır, ama Abdülaziz fikrinden vazgeçmemiştir ve Âli'nin ölümünün ardından tekrar gündeme getirdi.⁴³

Abdülaziz'in diğer huyları aklî dengesiyle duygularındaki istikrardan gerçekten kuşulandıracak türdendi. Nazırlarının önünde secdeye varıp oğlunun ayaklarını öpmelerini isteyecek kadar tahakkümcü hale gelmişti. Kendinden başka kimseye Aziz densin istemiyordu; sonuçta Aziz adlı memurlara padişahın önüne getirilen belgelerde başka isimler verildi. Huzurunda izni olmadan gözlük taktığı için Midhat'ı asla affetmedi. Galip gelmiş bir doğuş horozuna yüksek nişan verdiği, kaybeden horozu da bir aylığına sürgüne gönderdiği söylentisi vardı ve bu pekâlâ gerçek olabilirdi. 1861'de tahta çıkan adamın bu adam olduğuna inanmak güçlü. Hâlâ ne tütün kullanıyor, ne sarhoşluğa kapılıyordu, ama gerek fiziksel, gerekse akıl sağlığının kötüleşmekte olduğu belliydi. Bu doğrultudaki söylentiler 1862'den beri yaygındı. İlk söylentilere güvenmek belki doğru olmayabilir, ama 1870'lerde Abdülaziz öyle ilginçlikler yapıyordu ki söylentiler arttı ve devlet işleri ciddi biçimde aksadı.⁴⁴

Padişahın bu durumunun dışında, Âli'nin halefi olarak sadrazamlığa Mahmud Nedim Paşa'yı seçmesi de iki kat talihsizlikti. Her ne kadar Abdülaziz daha sonraki beş yıl boyunca (tahttan indirilişine kadar) görev yapanları genellikle değiştirse bile, Mahmud Nedim'in onun gözdesi olduğu ve o makamda rakiplerinden daha uzun bir dönem ve iki kez yer aldığı görülür: 8 Eylül 1871'den sonra 11 ay ve 1875-1876'da sekiz aydan fazla. Mahmud Nedim'i Abdülaziz'in kendisi seçmişe benzer; bunun nedeni belki de, Mahmud Nedim'in Âli rejiminin sonunda Bahriye Nazırı olarak padişahın savaş gemilerine duyduğu ilgisini karşılayarak onu hoşnut etmesiydi. Mahmud Nedim, bir ölçüde Hariciye Nazırı müsteşarlığı ya da vekilliği, sadrazam yardımcılığı gibi görevlerde bir hayli sivrilmiş bir devlet adamıydı. Ancak son zamanlardaki tecrübesinin çoğu vilayet valiliği görevindeydi. Ayrıca, Yeni Osmanlılar'dan bir bölümünün Âli'nin yerine gösterdikleri adaydı, ama işin başına gerçekten geçtiği zaman Yeni Osmanlılar ondan hemen nefret ettiler. Yüksek görevdeki meslektaşlarının hemen hiçbirisi onun hakkında iyi şeyler düşünmüyordu. Zaten daha iyi şeyler söylenebilmesi de pek mümkün değildi. Siyasal yaşamına Resid'in yetiştirmesi olarak başlamıştı. Yetenekliydi ve bazı zamanlar salt koşulların kurbanı olmuştu. Gene de Âli'nin laikleştirme politikalarına duyduğu güvensizliği bir kenara bırakırsak, Mahmud Nedim'in kendini yükseltmekten başka siyasal ilkelere sahip olduğunu söylemek güçtür. Kırım Savaşı'ndan

önce bile dalkavuk, yaltakçı, güvenilmez biri olarak karakterize edilmişti.⁴⁵ Rüşvet yediği kuşkusuzdu. Abdülaziz'e cazip gelen özelliği, yeteneği bir yana, dalkavukluğu, devlet işlerinde padişahın rolü üzerinde durması, padişahın parasal ve diğer saçma arzularını hoşnut etmesi olabilir. Abdülaziz, Mahmud Nedim'in gerçekten de istediklerini yapan ilk nazır olduğunu söylemişti.⁴⁶ Bu dönemde Abdülaziz'in gözüne girmenin bir yolu Âli'yi eleştirmekti ve Mahmud Nedim buna can atıyordu. Mahmud Nedim'in bir kez olsun imparatorluk dışına çıkmaması ve tek bir Avrupa dili bilmemesi de anlaşılan padişahı hiç kaygılandırmamaktaydı.⁴⁷

Mahmud Nedim'in sadrazamlığının ayırıcı özelliği, en başından itibaren memurları gelişigüzel biçimde görevlerinden alması ve değiştirmesiydi. Mahmud Nedim'in bu doğrultuda bir politika mı başlattığı, yoksa bu noktada Abdülaziz'in istekleriyle mi çakıştığı önemli değildir, çünkü bu politika ikisinin çıkarlarına da hizmet eder görünüyordu. Mahmud Nedim, bunun nedeninin tasarruf yapmak ve Âli'nin güvenini istismar eden çıkarıcıların görevlerinden uzaklaştırılması olduğunu söylüyordu. Sadrazam resmî yılı kırkar günden dokuz aya bölmeyi, böylece her memurun aylığından üç aylık ödemeyi kesmeyi deneyecek kadar ileri gitmişti. Oysa gerçek nedenlerin, Âli'nin politikalarının destekçileri ile potansiyel rakiplerini görevden uzaklaştırmak ve o andan itibaren tek bir memurun öne çıkmasını önlemek olduğu görülür. 1871 sonbaharında, Mahmud Nedim eski Serasker Hüseyin Avni'yi, eski Adliye Nazırı Şirvanizade Mehmed Rüşdi'yi ve eski Zaptiye Nazırı Hüsni ile diğerlerini, üstelik hepsini resmî işlemlerin tamamlanmasını bile beklemeden sürgüne gönderdi. Buna bağlı olarak bazı önemli düşmanlar kazandı. Tabii bu yakın ilgiden idarî sistem zarar gördü. Ne kadar tasarruf gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, fonlar sadece Abdülaziz'in saraylara yaptığı harcamalar ve yeni zırhlı gemiler almak üzere kullanıldı. Azledilen jandarmaların kendileri haydutluk yolunu seçtikçe kamu düzeni bozuldu. Bu arada hükümet işleri çıkmaza girmişti. Bir memur, İstanbul'un nazırlar ile valilerin lastik toplan gibi uçuştukları bir tımarhaneye benzediğini söylüyordu.⁴⁸ "Memurlarınız gezintiye çıkmış," diyordu Franz Joseph geri çağrılan bir elçiye. "Onlar aralıksız rotasyondalar."⁴⁹ Anlamsız bir idari kaostu bu. Tahminen sarayın, özellikle harem ve Valide Sultan Pertevniyal'ın etkisi, kaosu ve rüşvetle mevki sağlama şanslarını arttırmıştı.⁵⁰

Mahmud Nedim'in sadrazamlığının olumlu sonuçları, eğer böyle nitelendirilebilirse, yönetimi iyileştirmek için görünüşte atılmış birkaç adımdı; gerçekte ise önceki on yılın reformlarının bir kısmı iptal edilmişti. Mahmud Nedim'in iktidara gelişinin ertesi günü, yarın resmî *La Turquie* gazetesinde Âli-Fuad döneminin oldukça alaylı bir karikatürü çıkmıştı: "Bundan önce reformlardan, iyileştirmelerden ve ilerlemeden ancak devlet borçlu gözüktürken ve ancak borç temin edilir edilmez bu güzel niyetleri unutmak üzere söz edilmişti."⁵¹ Şûra-yı Devlet'teki altı daire üçe indirildi. Hükümet memurlarını denetlemek için özel ajanlar (*journalcılar*) atandı. Öbür yandan sadrazamın görevde bulunduğu dokuz aylık süredeki başarılarını açıkladığı konuşması, büyük ölçüde padişahın övgüsüne ayrılmıştı.⁵² Vilayet sistemi, daha küçük vilayetler örgütlemeye başlamış ve vilayet genel meclislerinin Bab-ı Âli'ye önerilerde bulunmalarını kısıtlayan Mahmud Nedim tarafından fiilen terkedilmişti.⁵³ Mahmud Nedim herhalde, o sırada Bağdat valiliği yapan Midhat'la tartışmasının gösterdiği gibi, valilerin boynundaki dizginleri kırmayı tasarlıyordu. Ayrıca Abdülaziz'in tahta geçiş usulünü değiştirme arzusuyla da uyuşuyordu. 1872 ilkbaharında artık on beş yaşına gelmiş olan genç Yusuf İzzeddin, merkezi İstanbul'da bulunan Birinci Ordu Komutanlığına getirildi. Kamuoyunda, bu atamanın Haziran ayı içinde gerçekleşmesi beklenen veraset değişikliğine bir hazırlık olduğu inancı hâkimdi. Bu açıklamanın hiçbir zaman yapılmamasının nedeni, büyük ihtimalle halkın kayıtsızlığı ve Britanya'nın protestolarıydı.⁵⁴

Mahmud Nedim, başka bir açıdan da önceki on yılın eğilimini tersine çevirmişti. Âli ile Fuad esas olarak Britanya ve Fransa büyükelçilerinin görüş ve desteklerini almaya çalışmışlarken, Mahmud Nedim İgnatyev'e diğer diplomatlardan daha yakındı. Sadrazam halk tarafından "Nedimov" diye adlandırılmaya başlamıştı; Rus büyükelçisinden de bazen "Sultan İgnatyev" diye söz ediliyordu. Bu iki kişi arasında paranın söz konusu olup olmaması önemli değildi, çünkü Âli'nin politikalarına karşı olma temeline nasılsa işbirliği yapabilirlerdi. İgnatyev'in yayımlanmış anılarında Mahmud Nedim'i kolaylıkla aldattığı bir kişi olarak gösteren hiçbir işaret yoktur, ama Mahmud Nedim destek ararken açıkça İgnatyev'e bakıyordu. İgnatyev'in çizdiği Mahmud Nedim portresinin alışılmış olandan çok daha olumlu (zeki, kurnaz, çok çalışkan ve tutucuların saygı duyduğu bir adam) olması anlamlıdır. Ama İgnatyev elbette, Âli'nin önceki politikalarına,

yalnızca Batı kökenli olmalarından dolayı değil, aynı zamanda bu politikalar Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlendirdiği için de karşıydı. Ignatyev, 1871'den itibaren Abdülaziz ile Mahmud Nedim'in politikalarının imparatorluğu zayıflatıldığını görmekten ve kendi nüfuzunun artmasından hoşnuttu. Tahta geçiş düzenini değiştirme sözlerini onun özendirdiğinden kuşkulanıyordu. Ignatyev daha sonra bu dönemde padişahla iyi ilişkiler kurmasıyla övünürken, aynı zamanda Balkan Hristiyanlarını, Kürtleri ve Ermenileri Rusya için uygun olduğu zamanda isyan etmek üzere çarlık politikasının araçları olarak hazırlamaktaydı.⁵⁵

Mahmud Nedim'in sadrazamlığı sırasında, Ignatyev'den başka Mısır Hidivi İsmail Paşa da İstanbul'da büyük nüfuz kazanmıştı. İsmail, daha çok bağımsızlık elde etme özelemleri boşa çıkmasını ve Bab-ı Âli geçrnişteki kazanımlarını elinden almasını diye sürekli tetikteydi. İsmail, ne Mustafa Fazıl'ın, ne de Halim'in Mısır tahtına geçiş hakkını yeniden kazanabileceğinden emin olmak istiyordu. Halim'i açıktan satın alabilmişken, 1869 yazından itibaren Osmanlı idaresinde yer almış (ilkın koltuksuz nazır, sonra Maliye Nazırı olarak) ve 1871 sonbaharında, Âli'nin ölümünden sonra, hâlâ Adliye Nazırı olan Mustafa Fazıl'dan çok rahatsızdı. İsmail, Halil Şerif'in Bab-ı Âli'deki etkisinden de korkuyordu. Bundan başka, imparatorluktaki sistemden ayrılmış bir mahkeme sistemi kurmak, güçlü biçimde silahlanmak ve oğlu henüz küçükken kendisinin ölmesi ihtimali karşısında bir naip atama yetkisi tanıyan yeni bir ferman elde etmek istiyordu. Bu amaçları kovalamak için İstanbul'da daimi *kapıkâhyası*ndan, yani temsilcisinden başka bir de özel ajan (Abraham Bey) tutuyordu. Abraham, İsmail'in önde gelen devlet adamı Ermeni Nubar Paşa'nın kayınbiraderi ve kurnaz bir Ermeni'ydi. Başkentteki nüfuzlu çevrelerde nasıl hareket edileceğini bilen eski bir Bab-ı Âli memuru olarak, hidivin bitmek tükenmek bilmeyen cömertlikleriyle güçlendirilmiş savlara sahipti. Midhat'ın sadık destekçisi İsmail Kemal'in yargısına göre, Abraham "saraydaki en nüfuzlu adam"dı.⁵⁶ 1871'den 1873'e kadar Abdülaziz'e sunduğu hediyeler fantastikti: "gösterişli su hayvanları, tepeli güvercinler, yaban kazları, yüz köpek, altmış Amerikan küçük beyaz ördeği, koçlar ve beyaz Tuscan inekleri, dört yüz koyun, üç yüz bin Osmanlı tahvili, bir milyon Osmanlı tahvili, vb."⁵⁷

İsmail, Mahmud Nedim'le de rüşvetle beslenen iyi bir ilişki sürdürdü. Mahmud Nedim daha Bahriye Nazırı iken, İsmail'in düşmanı olan, önceden onun gizli polis şefliğini yapmış ve Bab-ı

Âli tarafına geçmiş Hurşid Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmaya ikna edilmişti. Mahmud Nedim Sadrazam olduğunda, İsmail tarafından kendisine o sırada Viyana Büyükelçisi olan Halil Şerif'in hariciye nazırlığına atanması ihtimalinin gerçekleşmemesini sağlamak için cömertçe para akıtılmıştı. Bunun yanında, Mustafa Fazıl belki de yalnızca İsmail'den daha çok para çekmek amacıyla Ocak 1872'ye kadar Adliye Nazırı olarak tutulmuştu. Abraham Bey, Mısır'daki kapitülasyonlarda değişiklik yapıp İsmail'in yeni karma mahkeme sisteminin çalışmasını kolaylaştırmak için Mahmud Nedim'e altmış bin, Abdülaziz'e yüz elli bin pound önermişti. Ignatyev bile, Mısır'daki adlî reformlar lehinde bir mektup karşılığında Abraham'dan yirmi bin pound almıştı. Hidiv, tasarrusını gönüllü olarak destekleyen Amerikalı bakan George Boker, kendisine önerilen çok miktarda para ile karısına verilen elmasları reddettiği zaman, ıstırap duyarak hayretler içinde kalmıştı. Diğer yüksek mevkideki Osmanlı memurları da İsmail'in cömertliğinden nasiplerini almışlardı. Böylesi bir yozlaşma, İsmail'i yerinde zaptetmeyi başarmış Âli dönemine kıyasla, Mahmud Nedim döneminde çok daha yaygın görünür.⁵⁸

1872 Ağustosunda sadrazamlığı aniden sona erdiği zaman Mahmud Nedim, imparatorluğu kuvvetlendirmek yolunda hiçbir adım atmamıştı. Gerçekte Abdülaziz, Ignatyev ve İsmail'in nezdinde olmasının dışında kendi konumunu kuvvetlendirmek için de bir şey yapmamış, ama kendi çıkarını gözetirken düşman kazanmak gibi olağanüstü bir yetenek geliştirmişti. Bir kısmı bir zamanlar onun lehinde olan Yeni Osmanlılar affedilmiş ve sadrazamlığı sırasında sürgünden dönmeye başlamışlar, ne var ki gördükleri şeyler karşısında hemen hayal kırıklığına uğramışlardı. Namık Kemal yeni gazetesi *İbret*'te Mahmud Nedim'i memurların yerini çabuk değiştirmesi konusunda eleştiriyor ve Âli hakkında daha olumlu düşünmeye başlıyordu.⁵⁹ Ziya Bey, dramatik bir jestle, af dilemek üzere Âli'nin mezarına gitti.⁶⁰ Görevde kaldığı on bir ay sonucunda, sadece Yeni Osmanlılar değil, her eğilimden başka insanlar da Mahmud Nedim'in muhalifi oldular. Mahmud Nedim'in muhalifleri arasında, pek çok küçük memur ve Hüseyin Avni Paşa gibi bazı etkili liderler dahil, resmî işlemlere başvurmadan görevlerinden aldığı ya da maaşları indirilmiş olanlar, özellikle Rus düşmanlığı dalgasının yükselmekte olduğu sırada Ignatyev'e yakınlığına kızan kişiler, ilgili miktar bilinmese bile rüşvet aldığı doğru olduğundan İsmail'le

bağlarına kızan başkaları ve Mahmud Nedim'in Abdülaziz'in saçma arzuları ile harcamalarını karşılamasını onaylamayan insanlar vardı. Padişahın akıl sağlığı hakkındaki söylentilere inanlar, Mahmud Nedim'in karşı çıkmak yerine, bir delinin saçma arzularına boyun eğdiğini söyleyebiliyorlardı. Bütün bunların etkisi, özellikle Mahmud Nedim 1875-1876 yıllarında ikinci sadrazamlık görevini yürütmekteyken görülecekti.

Sadrazam, bütün otoriteyi büyük bir gösterişle padişaha yüklerken, onun ününü zedelemeye de bir hayli katkıda bulunmuş oluyordu. Halk o zamana kadar kötü koşullardan genellikle padişahı doğrudan suçlamayıp nazırları sorumlu tutma eğiliminde olduğu halde, artık padişahın ismi çarşıda eleştirilir olmaya başlamıştı. "Sistemin bu şekilde aldığı sarsıntıya... etkili çözüm bulunması... bütün olumsuzluklardan daha güç olacak," diyen Britanya Büyükelçisi, bütün olumsuzluklar derken Mahmud'un Nedim'in neden olduğu kötülükleri kastediyordu.⁶¹ Sadrazamın tavırları ayrıca 1876'da, yeni bir kriz çıktığı zaman geri tepecekti. Dahası, Mahmud Nedim'in cesaretlendirdiği veraset usulünün değişikliğinden söz edilmesi Abdülaziz ve oğlu Yusuf İzzeddin'in Mahmud Nedim'in kaos içindeki idarî sistemiyle özdeşleştirilmesini sağlıyordu. Bunun mantıksal sonucu, reform özlemi duyan kesimin Murad'a bağladıkları ümitlerin her zamanından çok güçlenmesiydi.

Mahmud Nedim'in muhalifleri hiçbir zaman tek bir türden olmadı. Onların içinde memurlar sınıfı, ordu, gazeteciler ve genelde halk kesiminden farklı unsurlar yer alıyordu. Bu unsurların gelecekte birleşebilmeleri mümkündü ve Mahmud Nedim, hareketleriyle bu birleşmeyi doğurabilecek bir kamuoyunun yaratılmasına hizmet etmişti. Ama bu gerçekleşmeden önce, inisiyatif Bağdat vilayetinin valisi Midhat Paşa'nın eline geçti.

...

Midhat Paşa, Mahmud Nedim'le tartışmalarının sonucunda valilikten istifa etmiş ve Mayıs 1872'de İstanbul'a dönmek üzere Suriye'den hareket etmişti. Midhat orada yetenekli bir idareci ünü kazanmış, dolayısıyla başkentte bulunan birçok kişi sadrazamdan kurtulma ümitlerini ona bağlamıştı. Midhat, İstanbul'a gelince Mahmud Nedim idaresinin dehşetini sayıp döken, işlerinden kovulmuş birçok memur tarafından ziyaret edilmişti. Onun başkentteki varlığı Mahmud Nedim'i açıkça endişelendiriyordu.

Sonra 29 Temmuz'da Midhat'ın Edirne vilayetine vali olarak atandığı açıklandı; bu tayin anlaşılan Mahmud Nedim'in Abdülaziz'e danışmadan ve Midhat'tan kurtulmak için çare olarak başvurduğu bir hareketti. Ne var ki Midhat, Abdülaziz'in huzuruna kabul edilip kendini dinletmenin yolunu buldu; Midhat çok etkileyici biçimde konuşmuş olmalı ki, padişah 30 Temmuz akşamı geç saatlerde Mahmud Nedim'i görev mühürlerini bırakmak üzere çağırdı ve onun yerine Midhat'ı atadı.⁶² Değişiklik haberi, 31 Temmuz'da Bab-ı Âli ve saray önünde halkın eşi benzeri görülmedik sevinç gösterileriyle karşılandı. Midhat'ın Bab-ı Âli'ye girişi bir zafer alayına dönüşürken, düşman memurlar yuhalamak için Mahmud Nedim'in evinin önünde toplanmışlardı.⁶³ Abdülaziz bile, ondan kiskanç, düzenbaz ve rüşvetçi diye söz etmeye başladığı Mahmud Nedim'den kısa sürede hayal kırıklığına uğramış görünür.⁶⁴

Midhat'a bağlanan ümitler kısa sürede boşa çıktı, çünkü Midhat büyücü değildi ve Mahmud Nedim'in yanlışlarının bir bölümüne çözüm bulmaya çalışarak başlamak zorundaydı. Bundan başka, kendi deneyimi ve karakteri sadrazamlık görevine fazla uygun değildi. Önceki on yılı aşkın süre boyunca Midhat, İstanbul'da bir yıllık Şûra-yı Devlet Başkanlığı dışında, hep taşra valiliği yapmıştı. Enerjisi ve etkinliğinin yanı sıra, Abdülaziz ve başkentteki diğer memurlarla ilişkilerini zorlaştıran bir kabalık, hatta bir patavatsızlık edinmişti orada.⁶⁵ Bazen pratik bir devlet adamından çok zamanının oldukça ilerisine giden bir teorisyene benziyordu.⁶⁶ Güçlü muhalifleri de vardı. Rusya Büyükelçisi Ignatyev, Mahmud Nedim'i onu Halep valiliğine atamaya yönlendirerek Midhat'ın başkente varmamasını sağlamak için boş yere uğraşmıştı.⁶⁷ Ignatyev o andan itibaren sürekli olarak Midhat'ın düşmesi için uğraştı ve Rusya'ya özellikle düşman olan reformcuyu engelleme şerefine çoğunu kendisi üstlendi. Hidiv İsmail de, Midhat'ın kendi entrikalarına boyun eğmediğini ve padişahla doğrudan ilişkilerine karşı çıktığını görerek yüz yirmi beş poundluk bir hediyeyle Abdülaziz'i Midhat'ı azletmeye teşvik etmişti.⁶⁸ Sonuçta, Midhat'ın sadrazamlığının kaderi sadece seksen gün sürmek oldu.

Midhat, ilk adımlarını cesaretle atmıştı. Mahmud Nedim'in uzaklaştırdığı kişileri sürgünden geri çağırdı. Büyük Reşid'in oğlu Cemil Paşa görevde sadece bir ay kaldıktan sonra ölünce, Halil Şerif'in Hariciye Nazırı olmasını sağlamayı başardı. Hivide yeni ödünler verilmesine karşı çıktı. Taşrada eğitimi yayacak,

öşürü düzene koyacak, demiryolu yapımını ilerletecek, Hicaz'a telgraf hattı kurduracak, daireler arası haberleşme ve dosyalama yöntemlerini sistemleştirecek, ağırlık ve ölçüleri metre sistemine göre değiştirecek düzenlemeleri başlattı. Alt kademe memurlarının maaşlarını yükseltirken, kendisi dahil yüksek memurların maaşlarını kısıtı. Mahmud Nedim'in *gendarmarie*'de yaptığı kısıntıları düzeltti, öyle ki haydutlukta bir hayli azalma görüldü. Ayrıca Mahmud Nedim döneminin mali durumunu araştırdı ve onu yolsuzluk yapmakla suçlarken, başka pek çok memurun tahammül edemeyeceği kadar ileri giden ve keza Saray'ı da işin içine sokan bir kampanya başlattı. Midhat'ın mahvolmasının nedenlerinden birisi kesinlikle buydu. Kısaca Midhat, Bab-ı Âli'de valiyken davrandığı gibi hareket etti; cesur adımlar attı, bozulmaya karşı bir kampanya başlattı ve devlet memurluğu politikasına aldırmadı.⁶⁹

Sadrızamlığı sırasında Midhat'ın zihnini meşgul eden daha önemli iki tasarı vardı: meşrutiyet plânı ile imparatorluğun federal biçimde örgütlenmesi plânı. Görevde kaldığı kısa sürede bunların ikisi de olgunlaşmadı, ama her iki konuda da, padişahın kendi düşüşünden sonra daha beş ay Hariciye Nazırlığında tuttuğu Halil Şerif'in desteğine sahipti. Halil Şerif'in iki tasarıda da büyük payı vardı, çünkü Avrupa'yı Midhat'tan çok daha iyi tanıyordu, Viyana Büyükelçiliği görevinden yeni gelmişti ve en azından 1867 yılındaki muhtırasından beri kafasında bir anayasa projesi vardı. Dış ilişkilerle ilgili nazırlığa gelişinden hemen sonra Halil Şerif, Mustafa Fazıl'ın güzel ve oldukça Avrupalı kızı Nazlı'yla evlenmişti. Bu evlilik, üçü de meşrutiyetçi fikirler taşıyan Halil Şerif, Mustafa Fazıl ve Midhat arasındaki işbirliğini kuvvetlendirecek gibi gözüküyordu. Batı Avrupalılar Halil Şerif'i çok beğendikleri ve Abdülaziz de onun yeni borç bulmaya yardım edeceğini bildiği için, Ignatyev ve İsmail'in ondan kurtulma çabaları başlangıçta başarılı olamadı.⁷⁰ Herhalde bu yüzden, Halil Şerif'in düşürüldüğü tarih olan 11 Mart 1873'e kadar ifade ettiği görüşleri, Midhat'ın görüşlerini de temsil ediyor sayılabilir.

Anayasa plânı, genel kavramın resmî olmayan bir tartışılması aşamasında kalmış görünür ve esas olarak anayasaya karşı olanlar ile Abdülaziz'i Midhat'ın tehlikeli olduğuna inandırmaya çalışanların (herhalde abartılı) açıklamaları sayesinde bilinmektedir. Midhat'ın 1872'de anayasa hakkındaki fikirlerinin nasıl olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Midhat'ın, Odyan'ın evindeki haftalık akşam yemekleri sırasında meşrutiyet

tartışmalarıyla kafasını doldurduğunu söyleyen Odyan, Dr. Servichen ve diğer Ermenilerle ilişkisi vardı.⁷¹ Hidiv İsmail, Midhat'ın görev dışı kalışından bir ayı aşkın bir süre sonra, Midhat, Halil Şerif ve Mustafa Fazıl'ın yönetimi Abdülaziz'in ellerinden almakta birleştiklerini, bir anayasa peşinde koştuklarını yazıyor ve padişaha, eğer isterse kendisinin bir anayasa bahşetmesini, ama bu tür baskılara boyun eğmemesini öğütüyordu.⁷² Ignatyev, benzer biçimde, aynı üç adamı bağımsız ve meşruti diye adlandırılan bir kabine ve ulusal temsil sisteminin taklit edilmesi plânıyla, iktidar peşinde koşmakla suçluyordu. Bu plânı etkisizleştirmekte ve Abdülaziz'i, Midhat'ın hükümdarlık haklarının sınırlanması anlamına gelen gizli bir devrimciden başka bir şey olmadığı yolunda uyarmakta aslan payını kendisine ayırıyordu.⁷³ Midhat'ın kafasında 1872'ye kadar nasıl bir meşrutiyyet fikri bulunduğu varsayılırsa varsayılсын, bu rüya o andan itibaren aklından çıkmadı ve ertesi yıl diğer meslektaşlarıyla beraber tekrar o fikre döndü.

Federal bir imparatorluk plânı ise sahneden kaybolmadan önce daha ileri bir aşamaya vardı. Plânın özü, Romanya Beylikleri ile Sırbistan'ı, aynı Bavyera ve Württemberg'in yeni Alman İmparatorluğu'na bağlandığı şekliyle Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamaktı. Midhat'ın sadrazamlığında düşünüldüğü anlaşılan plân, Halil Şerif tarafından, ancak Midhat'ın yerini Mehmed Rüşdi aldıktan sonra ortaya atıldı. Halil Şerif'in açıkladığı gibi, tasarı "bu bağımlı toprakların, bağımsızlıklarını askerî kaynaklarının İmparator'un tasarrufunda olması koşuluyla kazanmış Alman devletlerinin konumuna yükseltilmesi"ni amaçlıyordu.⁷⁴ Tasarı Britanya ile Avusturya'nın desteğini kazanırken, Ignatyev doğallıkla karşı çıktı ve nüfuzunu tasarı aleyhinde kullandı. Kendi sözlerine göre Ignatyev, Mehmed Rüşdi'yi tasarının tehlikeli olduğuna inandırmayı başarmıştı; sadrazam, daha sonra tasarının yazarının Midhat olduğunu söylemişti. Tasarırı Almanlar da onaylamadılar. Plân, Sırlar ve Romenlerin gözünde, elbette statülerinin yükselmesi değil, aksine çok gerilemesi anlamını taşıyordu. O sırada yaygınlaşan federal örgütlenme plânlarını, sadece Türk karşıtı bir çerçevede olurlarsa ele alırlardı. Halil Şerif'in plânı ise onlar açısından askerî bağımlılığın yanı sıra, siyasal bağımlılık da demektir. Hariciye Nazırı'nın, para basma ve madalya verme konularında özerklik tanısa ve kapitalasyonlardan serbestlik sunsa dahi, Sırları ve Romenleri bu tasarırı kabul etmeye ikna edebileceğini gerçekten düşünüp düşünmediği tartışmalıdır. Ama 1872 Aralık ayından sonra bu plândan bir daha söz edilmedi.⁷⁵

Midhat Paşa iki aydır görevden uzaktaydı. Gerçekte kendisine iyi bir şans da tanınmamıştı. Başından beri saray görevlilerinin nüfuzlarına karşı çıkmış, tek patronun padişah olduğunu belirtmiş, malî skandala bulaşması gibi durumlarda ona bile karşı durmuştu. Bunlar, Mahmud Nedim'in göz yumucu tavırlarıyla taban tabana zıttı. Dahası, pervasız davranışlarla saray bahçelerine at sırtında girecek kadar ileri giderek (asla yapılmamış bir hareket) Bab-ı Âli'nin üstünlüğünü vurgulamaya çalışmıştı. Âli Paşa hareket noktasında onunla aynı fikirde olurdu, ama yöntemlerde asla. Etkisi Ignatyev ve İsmail'le olduğu kadar, saray taraftarlığı aracılığıyla da süren Mahmud Nedim de muhalefet ediyordu. Midhat'ın azlinin başlıca nedeni, İsmail'e rüşvetle yeni ayrıcalıklar tanınması (özel olarak, Mısır'ın dış borç sözleşmesi yapma hakkı) konusunda Saray'la girdiği tartışma gibi gözükür. Bu ayrıcalıkla ilgili nihai *hat* çıkarıldığında Midhat'ın haberi olmamıştı; Midhat'ın *hat*'tın kopmasını ancak görevden düşünce gördüğü söylenir. Midhat'ın İsmail'e muhalefeti inatçıydı. Oğluna göre, İsmail'in ajanlarının kendisi yokken evine bıraktığı elli bin altın poundu öfkeyle iade etmişti. 18 Ekim 1872'de, padişah Midhat'ın yerine Mütercim Mehmed Rüşdi'yi getirdi. Ignatyev Midhat'tan kurtulunca Abdülaziz'i kutlamıştı. Haraça bağlı Balkan devletleri, Halil Şerif'in değişiyi "göçebe ve rahat durmayan ekolden" olan Midhat'ın gidişini sevinçle karşılamışlardı.⁷⁶

Midhat'ın düşüşüyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu yeniden padişahın kaprislerinin, İsmail'in entrikalarının, Ignatyev'in panslavizminin ve ekonomik durumun kötüleşmesinin hoşnutsuzluğun yükselmesine zemin hazırladığı bir karışıklık dönemine girmişti. Görev değiştirmeler neredeyse Mahmud Nedim dönemindeki hızlilikle sürüyordu. "Devletin her kademesine azami karışıklık hâkim," diye gözlemliyordu Britanya Büyükelçisi, "en sıradan rutin işlerle ilgili işlemler bile neredeyse imkânsızlaşmaktaydı." ⁷⁷ Büyükelçinin yargısı her açıdan doğrulanmaktaydı. Hepsi kendi adına ihtiraslı olan önde gelen siyasi kişiler, görevde kim olursa olsun defetmek için bir ya da özel (*ad hoc*) birleşmelerden meydana gelen taraflar oluşturmuyorlardı. "Her yeni sadrazam, sefeinin yaptıklarını elinden geldiğince yıkıyor," diyordu Osmanlı politikasını otuz yıl izlemiş olan Cyrus Hamlin. "Bu değişikliklerin

hepsi tamamen kapristen kaynaklanıyor. Bu durum, yönetimin idarî sistemini her kademedede parçalıyor. Vilayet valileri ile kadılarını adamakıllı zorbalastırıyor. Onlar da kısa sürede değiştirileceklerini bilerek gün ıştırken ekini kaldırıyorlar.⁷⁸

İdarî kümelenmenin tepesinde, Mütercim Mehmed Rüşdi'den başlayarak üç yıl içerisinde altı sadrazam atanmıştı. Mehmed Rüşdi'den sonra Esat Paşa, sonra Şirvanizade Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni, tekrar Esad ve 26 Ağustos 1875'te ikinci kez Mahmud Nedim geldi.⁷⁹ Onların yükseliş ve düşüşleri tesadüfi nedenlere, ama son kertede Abdülaziz'in saçma arzularıyla baskılarına bağlıydı. Midhat'ın görevden alınması üzerine Abdülaziz'i kutlayan İgnatyev, Rusya'da ve Türkiye'de olduğu gibi, en iyi yönetim olarak patronun hükümdar olduğu yönetim biçimini tavsiye etmiş, Abdülaziz'in nazırlarından bağımsız davranmayı sürdüreceği umudunu dile getirmişti.⁸⁰ Âli'nin ölümünden sonra Abdülaziz'in bu tür teşviklere ihtiyacı yoktu. Mütercim Mehmed Rüşdi, selefi Mahmud Nedim'i, Abdülaziz'i artık kimsenin sözünü dinlemesine gerek kalmadığı ve isteklerinin nasıl olsa karşılanacağı inancını doğruladığı için sorumlu tutuyordu.⁸¹ Padişah, sadrazamlarına danışmadan nazırları atamaya ya da atamamaya devam ediyordu. Vicdanlı ve onurlu bir kişi olan Mehmed Rüşdi bu sorun üzerine bir kere padişaha tavrı almıştı, ama bu alışılmadık bir durumdu.⁸² Mehmed Rüşdi'nin yerine Esad getirildiğinde, padişah nazırlara emirleri kendisinin vereceğini ve sadrazamın sözde mevki sahibi olmaktan daha fazla bir önemi olmayacağını açıkladı.⁸³ Sadrazamların hiçbirisi yeteneksiz değildi oysa. Genç Batılı paşa Esad'dan ılımlı bir liberal ulema mensubu ve mülkiye sınıfına geçmiş Mehmed Rüşdi'ye, zeki, vicdanlı ve ihtiyatlı Mehmed Rüşdi'den kendi çıkarını düşünen, ahlâksız ve daha enerjik Hüseyin Avni'ye kadar hepsi değişik karakterdeydiler. Gene de sadrazamlığında hiçbirisi büyük iş başaramadı ve dikkatlerini o kadar çok çeken kişisel politikalarının girdisini çıktısını izlemek de bize yarar getirmez. Siyasal boğuşma bazı zamanlar çok hırçınlaşıyordu. Bol kesesiyle tamamlanan İsmail'in entrikaları, hidiv 1873'te önceden tanınmış bütün ayrıcalıklarını pekiştiren ve böylece hemen hemen bağımsız bir monark gibi görünmesini sağlayan bir ferman elde ettikten sonra bile, her zaman işleri güçleştiren bir faktördü.⁸⁴

Bu kaos dönemi sırasında atılan küçük adımlar gelecekteki olayların yönünü önceden haber vermekteydi. Gerek meşrutiyet, gerekse tahttan indirme (hal'etme) konuları bir kaç yüksek memur

tarafından tartışılmıştı. Meşrutiyet plânlarını başlatan elbette 1872'de Midhat ile Halil Şerif'ti ve padişah bu tür fikirlerin yaygınlaştığının farkındaydı. Bunun için Halil Şerifi meşrutî yönetim taraftarı olmakla kınamıştı.⁸⁵ 1873'te, Şirvanizade Mehmed Rüşdi'nin sadrazamlığı sırasında, meşrutiyet fikri anlaşılan daha geniş bir grup tarafından da düşünülüp taşınılmaktaydı. Şirvanizade medrese eğitiminin ürünüydü, ama fanatik olmadığı gibi oldukça zekiydi ve en azından Rusya Büyükelçisi tarafından Britanya'nın etkisi altında olduğu düşünülüyordu.⁸⁶ Ayrıca Yeni Osmanlı grubunun da üyesiydi.⁸⁷ 1871'deki sürgününden dolayı Mahmud Nedim'in muhalifi olan Şirvanizade, yine Mahmud Nedim'in sert rakipleri olan Hüseyin Avni ve Midhat'la birleşmişti. 1873 yılı başlarında Esad'ın kısa sadrazamlığı sırasında üçü de nazırdılar (Hüseyin Avni Serasker, Midhat Adliye ve Şirvanizade Maliye Nazırı).⁸⁸ Esad'ın ayrılması için birleşik nüfuzlarını kullanmalarından sonra sadrazamlığa Şirvanizade atandı.

Bu üç kişinin Esad rejimi sırasında meşrutiyet yönetimini tartışmış olmaları mümkündür. En azından Midhat ile Şirvanizade'nin, ikincinin sadrazamlığı sırasında ve akşamları bazı nazırlarla birlikte sadrazamın konağında toplanarak meşrutiyet tartıştıkları kesindir. Hüseyin Avni gerçek bir meşrutiyet taraftarı değildi, ama işlerin hangi yöne gitmekte olduğunu biliyordu. Midhat'ın anlatımına göre, genel durumdan ve özellikle imparatorluğun malî durumundan telaşa düşmüş nazırlar, çözüm yolunun temsilciler meclisi olduğu, ama böyle bir rejimin padişahı telaşlandıracak olması nedeniyle daha ılımlı bir reform önerisinin hazırlanması noktasında görüş birliği içindeydiler. Bu görev Midhat'a verildi. Midhat'ın çoğu genel hatlarıyla belirtilmiş olan lâyihası, hukukun bütün uyuklar üzerinde eşit derecede egemen olmasından bahsediyor, ayrıca daha özelde, idare meclislerini ve mahkemeleri yeniden düzenlemeyi, Bab-ı Âli tarafından uygulanacak malî denetimler getirmeyi ve alınacak başka tedbirleri tavsiye ediyordu. Bir gün Şirvanizade Mehmed Rüşdi istemeden Abdülaziz'e yakında hazır olacak lâyihayı ağzından kaçırdı, bunun üzerine Midhat vali sıfatıyla Selanik'e kovuldu ve kısa süre sonra sadrazamın kendisi de görevden alındı.⁸⁹ Söz konusu lâyiha, "bir tür eksik bir anayasa taslağı" olarak tanımlanmıştır,⁹⁰ ama bu bir abartmadır. Meşrutiyet plânında ne kadar ileri gidildiği kesin değildir. Midhat'ın dostu İsmail Kemal'in, Midhat'ın o sıralarda sorumlu bir kabine ile malî durum

üzerinde halk denetimini de kapsayan "bir organik nizamname tasarısı" hazırlamakta olduğu iddiası da abartılmış görünür.⁹¹ Gene de Midhat'ın düşüncelerinin bu yönde geliştiği kesindi.

Midhat'ın kafasında herhalde Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ihtimali de vardı. Midhat, Şirvanizade ve Hüseyin Avni, daha 1873'ün ilk aylarında padişahın değişmesini tasarlamakla suçlanmışlardır.⁹² Şirvanizade Mehmed Rüşdi 1873 Nisan'ında sadrazamlığa geldikten sonra, tasarı nazırların bir çoğunca ele alınmıştı. Hüseyin Avni'yi, meslektaşlarının bu tür düşünceler taşıdığını padişaha açıklamaya ve böylece Şubat 1874'te Şirvanizade'nin yerine sadrazamlığa kendisinin atanmasını sağlamaya (kuşkusuz başka niyetlerle birlikte) yönlendiren kendi ihtiraslarıydı. Ne var ki Hüseyin Avni padişahı tahttan indirme fikrinden vazgeçmemişti; anlaşılan bu fikri, hem devlete yarar sağlamak hem de padişahla kişisel anlaşmazlığı nedeniyle savunuyordu. 1874 ve 1875'teki sadrazamlığı sırasında tahttan indirme konusunu ele aldığı ve kızağa çekildikten sonra da aynı doğrultuda çalışmaya devam ettiği söylenir.⁹³ Ondan sonra Hüseyin Avni'nin başkentten giderek daha uzak valiliklere (önce İzmir, sonra Konya ve Yemen) görevlendirildiğine bakılırsa, şu ya da bu şekilde Abdülaziz'in kuşkularını uyandırmıştı. Bununla birlikte Hüseyin Avni'nin Yemen'e tayini hiçbir zaman uygulanmadı, çünkü 1875 Balkan isyanında askerî yeteneğinden yararlanılabileceği düşüncesiyle Hüseyin Avni tekrar başkente getirilmişti.⁹⁴ 1875'te başlayan kriz döneminde, meşrutiyet ve tahttan indirme plânları tekrar su yüzüne çıkacaktı.

Yine aynı yıllarda, gelişmekte olan daha yoğun ve daha ateşli yurtsever duygular da öne çıktı. Yurtseverlik, bir ölçüde, 1870'li yıllar boyunca yinelenen İslâmîk vurguların doğal bir uzantısı; bir ölçüde de, aralarında başlıcası Namık Kemal olan küçük bir yazarlar grubunun bilinçli çabalarının ürünüydü. Namık Kemal, Paris'teki Yeni Osmanlı grubunu İstanbul'da yeniden oluşturmamıştı. Kişisel uyuşmazlıklar nedeniyle ve Ali Suavi gibi bazıları yurt dışında kaldığı için bunu gerçekleştirmek imkânsızdı. Dahası, Ziya Bey İstanbul'a geri döndüğünde önceki yoldaşlarını ve fikirlerini terketmiş görünüyordu; İsmail'den büyük paralar almaktaydı ve hâlâ İsmail'in cömertliğinden yararlanırken, Sultan Abdülaziz'in ikinci kâtibi olarak çalışmayı kabul etmişti.⁹⁵ Namık Kemal'in sürgündeki yoldaşlarının ikisi, Nuri ile Reşad, yirmi yaşlarına yeni girmiş, genç parlak yazar Ebüzziya Tevfik gibi, onunla birlikte çalışıyorlardı. Namık Kemal, idarî sis-

temle ilgili hicivlerinden dolayı İstanbul'daki küçük memurlar arasında oldukça tutulan bir yarı haftalık mizah gazetesi, İsmail'e hakaret ettiği için 1873 başlarında Saray'ın emriyle kapatılan *Diyojen* gibi çeşitli yayınlarda yazıyordu.⁹⁶ İmparatorluk tophanesindeki grevle ilgili bir makaleden dolayı iki aylığına kapatılana kadar Ebüzziya'nın editörlüğünü yaptığı *Hadika*'ya da yazı veriyordu.⁹⁷ Ama riskli gazetecilik dünyasında (gazetelerin yayımının durdurulup yeniden çıktığı, kesin olarak kapatıldıktan sonra yeni isimlerle boy gösterdikleri, yazarlarının sürgüne gönderildiği ve onların çalışmalarını başkalarının sürdürdüğü bir dünya) Namık Kemal asıl çabalarını kendi gazetesi *İbret*'te yoğunlaştırmıştı.⁹⁸

İbret, sahibi bir Hristiyan olan, Namık Kemal'in editörlüğünü gazetenin yayımı iki aylığına yasaklandıktan sonra üstlendiği, İstanbul'daki bir Türk gazetesi idi.⁹⁹ Namık Kemal yönetimindeki ilk sayısı, Mahmud Nedim'in sadrazamlık döneminde, 13 Haziran 1872'de çıktı.¹⁰⁰ Namık Kemal bu gazetede önceden *Hürriyet*'te oturmuş olduğu çizgiyi izliyordu. İdarî sistemi ve İsmail'i eleştiriyor, Batı'daki ekonomik başarıların kopye edilmesini savunuyor, vatan sevgisi işliyor, İslâm birliği vaaz ediyor, şeriatı övüyor ve danışmaya dayalı yönetimi savunuyordu. Gazete oldukça popülerdi ve başkentteki genç medrese öğrencileri arasında büyük etkiye sahipti.¹⁰¹ Mahmud Nedim gazeteden hiç hoşlanmıyordu, ama onun ilk kapatılışı, editörünü satın alma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış İsmail'in saray üzerindeki parasal baskısı sonucunda gerçekleşmiş gibidir.¹⁰² Temmuz sonunda *İbret* kapatılmış, Namık Kemal ve beraber çalıştığı üç arkadaşının taşraya atanma emirleri çıkarılmıştı. Namık Kemal bir yolunu bulup Mahmud Nedim'in sadrazamlıktan düşmesinden sonraya kadar görevine başlamadı. Bununla birlikte Midhat, sadrazam olunca, onun Gelibolu'ya mutasarrıf olarak gitmesinde ısrar edince Namık Kemal onun isteğine uydu. *İbret*'in yayımının durdurulması kararı iki buçuk ay sonra kaldırıldı ve Namık Kemal sürgündeki yerinden makaleler göndermeye başladı. Kısa sürede de başkente dönmeyi başarıp, Ocak 1873'te editörlüğü yeniden üstlendi. Esad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, kitapların sansürünü eleştiren makalelerden dolayı gazete bir aylığına yeniden kapatıldı. Sonra *İbret* yayımına yeniden başladıysa da, Namık Kemal'in bir yazısında yer alan, o zamana kadarki gazete yazılarına kıyasla daha cüretkâr bir pasajdan dolayı hemen bir daha ve bu defa kesin olarak kapatıldı.¹⁰³

Cüretkârlık, Namık Kemal'in gözde teması, tutkulu vatan sev-

gisinin yeni bir aracı olan Batı tipindeki sahne tiyatrosuyla birleşmesinin sonucuydu. Batı oyunlarından yapılan çeviriler bir kenara, Türkçe olarak yazılmış ilk modern tiyatro eseri Şinasi'nin *Şair Evliliği* olmuştu ve bu oyunun hiç sahnelenip sahnelenmediği belli değildir. Namık Kemal, sürgünden dönüşünde bir oyun (*Ecel-i Kaza*) yazarken Ebüzziya Tevfik ile birlikte çalışmıştı.¹⁰⁴ Bu oyun, gerçekte Ocak 1873'te, Halil Şerif Paşa'nın himayesinde, karantina dairesi baş kâtibi Ali Bey'in bir komedisiyle birlikte ikili programla sahnelenmişti. Oyunu izlemeye sadrazam dışındaki bütün nazırlar, Mustafa Fazıl ve o sırada görevde olmayan Midhat gelmişlerdi.¹⁰⁵ Bu oyunlar ile Ahmed Vefik'in Molière komedilerinin versiyonları gibi Batı dillerinden başka çeviri ya da uyarlamalar, İstanbul'daki Gedik Paşa tiyatrosunda sahneleniyordu. Aktörler, uygun aksana sahip olmayan Ermenilerdi. İzleyiciler her zaman bütün konuşma bölümlerini anlamış olmasalar da, oyuncularından hoşlanmış görünürler.¹⁰⁶ Tiyatro canlanmıştı, sokak köşelerine ve camilere kırmızı afişler yapıştırılıyordu; genellikle de evlere gönderilirdi. afişler.¹⁰⁷ Çok sayıda edebî rönesansçı, Ocak 1873'te yeni aracı (tiyatro) desteklemek ve geliştirmek üzere bir komite oluşturmuşlardı. Bu komitede, yukarıda ismi geçen oyun yazarı Ali Bey, Namık Kemal, Paris eğitimi almış, Tercüme Odası'nda çalışmış ve o yıl daha sonra Hariciye Nazırlığına getirilmiş Raşid Paşa, tecrübeli bir gazeteci Halet Bey, oyunculuk şirketinin müdürü Ermeni Vartavyan Agop Efendi (Güllü Agop ya da Agop Güllüyan) olarak bilinen) vardı.¹⁰⁸ Komite, oyunculuğu ve diksiyonu geliştirecek, dramatik piyeslerin çevrilip yazılmasını özendirecekti.

Ondan sonra Namık Kemal, Gedik Paşa tiyatrosu için yeni bir oyun yazdı. Namık Kemal'in 1854'te muhasara altındaki Türklerin Rusları geri püskürtmüş oldukları Silistre kuşatması hakkında bir piyes yazmakta olduğu Mart ayı başlarından beri biliniyordu.¹⁰⁹ Onun bitirdiği çalışma (*Vatan Yahut Silistre*) 1 Nisan Salı gecesi kalabalık bir topluluk önünde oynandı ve coşkuyla karşılandı. Namık Kemal oyuna, aktörlerin hem söz ve hareket, hem de düz diyalog ve şarkıyla dile getirdikleri, yurtseverliğe verdiği ağırlık yanında korkunç bir duygusal içerik yüklemişti. *Vatan* terimi, yüzyıl ortasından itibaren "anayurt" anlamına gelmekle ve özel olarak Yeni Osmanlılar tarafından giderek daha çok bu anlamda kullanılmakla birlikte, Namık Kemal'in 1873'deki oyunuyla birleşince, asıl anlamını ve gelecekteki etkili olacağı biçimi bulacaktı.¹¹⁰ Drama olarak *Vatan Yahut Silistre* büyük coşku

Osmanlı tarihinin başlıca belgelerinden biri haline gelen eseri *Vatan Yahut Silistre*'ydi. Bu eser, 1870'li yıllarda yükselen İslâmîk duyguyla ve 1875-1878 kriz yıllarında dile getirilecek ruhla da uyum içindeydi. 1908 devrimi başarıya ulaştığında, *Vatan Yahut Silistre* hem Selanik'te hem İstanbul'da tekrar temsil edilmişti.¹²⁰

...

1873, 1874 ve 1875 yıllarında Abdülaziz yönetimine duyulan genel hoşnutsuzluk, nüfusun geniş kesimleri arasındaki ekonomik sefaletten dolayı yeniden kabarmıştı. Tarım krizini imparatorluk hazinesindeki bir kriz izledi. Midhat gibi reform özlemi duyan kişiler bundan yararlanacaklardı, çünkü bu durum sıradan tutucu Türkler içindeki pek çok kişiyi geçici olarak onlara çekiyordu. Ekonomik sefalet 1873'te Anadolu'nun geniş bölgelerini etkileyen, etkisi başkentte bile hissedilen bir açlıkla başladı. Hiçbir zaman güven verici durumda olmayan Osmanlı hazinesinin malî çöküşü, 1873'teki uluslararası panikle birleşti ve 1875 sonbaharında, hazine dış borçların tahvil kuponlarının ödemelerini düzenli olarak yapamamasıyla doruk noktasına vardı. Vergi gelirleri açlık dönemi boyunca düşerken, ekonomik krizin iki aşaması birbiriyle bağlantılıydı.

Kötü ürün yılları ve çeşitli doğal felaketler Osmanlı vilayetlerinde olağan bir durumdu. Ama 1873'ten 1875'e kadar, son yıllara kıyasla sorunlar çok fazla yoğunlaşmıştı. 1872'de Orta Anadolu, hükümetin yeni vergiler için bastırmakta olduğu bir sırada tohum fiyatlarını tırmandıran bir kuraklık belâsına yakalandı. O yıl Romen Beylikleri de benzer sıkıntılar içindeydiler. Kıbrıs, ek olarak çekirge belâsıyla birlikte üçüncü kuraklık mevsimini yaşamaktaydı. Koşullar özellikle Anadolu'da hızla kötüleşirken Balkan vilayetleri de etkilenmişti. Bab-ı Âli, kötü hasatlardan ve 1873 ilkbaharındaki açlık tehdidinden dolayı, Rusçuk ve Vidin bölgelerinden tahıl ihracını yasaklama zorunluluğu hissetti. O güz benzer bir tedbire Güneydoğu Anadolu'daki Adana vilayetinde de başvurmak zorunda kaldı. Doğal olarak başkent ve diğer tahıl pazarları kıtlığın artması ve fiyatların yükselmesinden zarar görüyorlardı. 1873'ün kötü hasatlarını yetmiş yıldır benzeri görülmedik şiddette bir kış mevsimi izledi. Anadolu, en yaşlı insanın hatırlayabildiğinden daha kalın bir kar örtüsüyle kaplandı. Ulaşım durma noktasına geldi. Kurtlar İstanbul civarında bile insanları yediler. Harput çevresindeki bölgeler, inanılmaz derecede-

ki bir soğukta pek çok kişiyi evsiz bırakan deprem felaketine uğradılar. Suriye kadar güneyde bile yağmur, dolu ve kar, yolları kapattı, gezginleri uzaklara sürükledi ve yüzlerce koyunu öldürdü.¹²¹

Sert kış yüksek karı eriten sellerle birleşince, 1874'te açlık feci bir dereceye çıktı. Önceki kötü hasattan dolayı aç olan köylüler kış boyunca tohum stoklarını yedikleri için tahıl kıttı. Daha kötüsü, bazı bölgelerdeki çiftlik hayvanlarının onda dokuzu doğal nedenlerden ya da yenmek üzere kesildikleri için telef olmuşlardı. Kayseri bölgesinde öleli kırk gün olmuş bir deve aç insanlar tarafından parçalanmıştı; vali devenin gömülmesini emrettiğinde halk toprağı kazıp onu tekrar çıkardı ve çürüyen etleri yediler, sonuçta bazıları öldü. Bazı tüccarlar yiyecek maddelerini stokluyor, büyük kârlar elde ediyorlardı. Çok sayıda köylü göç etmeye başladı. Bazı köyler hemen hemen boşaldı, daha büyük bölgelerin nüfusu bazen üçte bir ya da daha fazla oranda azaldı. Osmanlı hükümeti bu korkunç durumda sefaleti hafifletmek için çok yavaş hareket etti; vilayet sistemindeki memurların çarpıtılmış raporları, bozuk sistem ve yolsuzluk hükümete engeller çıkarmaktaydı. Bazı bölgelerde bazı yıllarda öşür ya tamamen ya da kısmen affedilmiş, ama son zamanlarda tekrar yüzde on iki buçuğa yükselmışti ve genellikle ancak asıl oran olan yüzde ona indiriliyordu; bu bile her yerde aynı biçimde yapılmadı. Öşürün yüzde on beşten on sekize kadar toplandığı bölgelere rastlanıyordu. Türk memurların bir kısmı kesin olarak yetersizdi, bazıları hükümetin gönderdiği yardım malzemelerini çalıyorlardı. Büyük zarara uğrayan bölgelerden olan Ankara'nın valisi görevden uzaklaştırıldı ve yerine önceden Midhat'ın Tuna vilayetindeki en iyi adamlarından birisi olan, sonra bazı yardım tedbirlerini uygulayan Abdurrahman Paşa geçti. Yine yetersiz olmakla birlikte en etkili yardımın, İstanbul'da Britanya Büyükelçisi ile Amerikalı bakanın yönetiminde oluşturulmuş bir yardım komitesi sayesinde Amerikalı ve İngiliz misyonerler ile İskoç tüccarlar tarafından sağlanmış olması, Osmanlı idaresinin etkisizliğini ortaya seriyordu. Ankara, Kayseri, Talas ve Harput bölgeleri en çok zarar görenler arasındaydı; Sivas bu kez en kötüsü olmaktan kurtulmuştu. Yiyecek başkentte oldukça pahalılandı, öyle ki fakir insanlar bir kat daha fazla sıkıntı çektiler.¹²²

1875'de açlık sona ermişti ve o yılın hasadı iyi oldu; gene de büyük çilenin sonuçları kolay kolay silinmedi. Nüfusu azalan köyler eski nüfuslarının ancak belli bir oranına ulaşabildiler.

Örneğin Ankara vilayetindeki bir kaza, 1875'te iki yıl önce elli iki bin olarak hesaplanan nüfusunun ancak yirmi beş binini koruyordu; yirmi bini ölmüş, yedi bini göç etmişti. Oradaki koyunların sayısı 1873'teki sayısının ancak yüzde dördüydü; öküzler ise sadece yüzde yirmisi. Tifüs yayıldı. Malî açıdan büyük darlık çeken hükümet, iyice yoksullaşan köylülükten daha ağır vergiler almaya çalışıyordu, ama pek çok mültezim buna istekli değildi. Orta Anadolu, 1876 baharı ve yazına bile evsiz insanlarla, muhtaç durumdaki üreticilerle dolu olarak girerken, Bosna'daki ve Sivas yakınındaki yeni kuraklıklar hükümetin bu bölgelerden tahıl ihracatını yasaklamasına neden olmuştu.¹²³ Açlığın siyasal etkisi, büyük sayıdaki sıradan tutucu köylüleri değişime hazır hale getirmek oldu. Açlığın merkezi Türk nüfusun bulunduğu bölgelerdi; 1875'de, Anadolu Türk köylüsü Balkan Hristiyan köylüsünden daha kötü durumdaydı. Sonra hükümetin 1875 ve 1876'da Balkan isyanına karşı ordu saflarını doldurmak üzere Anadolu köylülerini askere çağırması ekonomik sefaleti perdeledi. Köylülük idareyi devirecek bir hareketi başlatmazdı ama, 1875 yılında böyle bir hareketi onaylaması oldukça mümkündü. Açlık, imparatorluğun can damarı İstanbul dahil pek çok kenti de etkilemişti. Ama kentlerdeki kamuoyunu aklıktan bile daha çok etkileyen, herhalde 1875'de hazinenin içine düştüğü malî krizdi.

İmparatorluk hazinesindeki çöküşün belirtileri açlıktan önceki yıllardan beri görülmekteydi ve palyatif tedbirlerle savuşturulmuştu. 1861 malî krizi, neredeyse imparatorluğun itibarı için ölümcül bir noktaya gelindiğinin işaretiydi.¹²⁴ O zamandan beri Bab-ı Âli aşağı atlamaksızın uçurum kenarında yürümüşü, ama, ancak faizi ve itfa karşılıkları yıllarla birlikte çoğalan Avrupa'dan alınan borçlar pahasına. Bu dönem boyunca Bab-ı Âli'nin gelirleri önemli ölçüde artmış olsaydı, durumun bu kadar ciddi olduğu görülmeyecekti. Ama pek çok nedenle, hazine gelirleri artmış bile olsa, mümkün olabilecek toplam rakama neredeyse hiç ulaşılmadı.

Bunun temel nedeni, imparatorluk içindeki sanayi ve tarımın az gelişmiş durumuydu. Uyuşukluk, sermaye yokluğu, bilgisizlik, idarî kolaylık sağlanmaması ve yabancı imtiyaz sahiplerine duyulan ve güçlü gerekçeleri bulunan kuşku gibi nedenlerle maden kaynakları ve sınai imkanlar büyük ölçüde işlenmeden kalmıştı. Yerli ticaret ve zanaatlar pek çok örnekte Avrupa rekabeti sonucu on dokuzuncu yüzyılda ölmüştü. Bu durum kısmen Avrupa'nın sınai ilerlemesinin, kısmen kapitülasyon antlaşmalarının sonucuy-

du; bu antlaşmalar, 1860'ların başlarındaki gözden geçirmelerden sonra bile, ithalat resimlerini *ad valorem* maksimum yüzde sekizle sınırlıyor, böylece Osmanlı devletinin yerli zanaatları korumasını engelliyordu. Malların imparatorluk içinde nakliyesine konan iç tarifeler ek bir handikapı. Sanayiden çok az vergi geliri elde edildiği ve ithalat resimleri çok düşük olduğu için, gelir asıl olarak topraktan ve çiftçilikten alınan vergilerden sağlanmak zorundaydı.¹²⁵

Hâlâ geri olan yöntemlerin, ürünü nakledecek yolların olmayışının ve bir toprakbeyine ya da vakıfa ait toprağı işleyen köylülerin bireysel inisiyatif kullanmaktaki cesaretsizliklerinin önünü tıkadığı tarım, 1856'dan beri fazla ilerleme göstermemiştir. Bu, çekirgelerden, kuraklıktan ve öteki doğal engellerden tamamen farklı bir şeydi. Yüzyılın ortalarından beri sürmekte olan, kökenleri ağır askerlik hizmetinde, kolera ve diğer salgın hastalıklarda, çocuk düşürme ile ailelerin çoğalmasının önündeki başka engellerde ve şehirlere göç etme eğiliminde yatan Türk tarım bölgelerindeki farkedilebilir nüfus azalması, özellikle önemli bir faktördü. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki benzer eğilimlerden farklı olarak, şehirlerdeki işçilerin sayısındaki artış yüksek doğum oranı anlamına gelmiyordu, çünkü işçiler büyük oranda bekardı. Daha verimli ve makinelmiş çiftçilik yöntemleriyle telafi de edilmiyordu. Sade bir şehir yaşıntısının aylaklığı pek çok kişiyi cezbetmekteydi.¹²⁶ İmparatorlukta ekonomik durum, bütün olarak, zaman zaman görülen haydutlukla, yol ve demiryolu ulaşımının yavaş gelişmesiyle, zorba ve sık sık değişen memurlarla ve vergi sistemiyle daha da kötüleşiyordu. Hristiyanlardan askerlik hizmeti yerine alınan türden bazı vergiler ağır değildi ve fazla güçlük çıkmadan toplanıyordu. Ama ipek kozalarına konan türden vergiler, yağmacılığı arttıracak ve ipek sanayiine zarar verecek bir tarzda toplanıyordu. Bu durum, genellikle temel tarım vergisi olan öşürde geçerliydi; köylünün ürününün çoğu genellikle vergi tahakkuk memuru payını istemeye gelmeden önce yağmalanıyordu. Öşür, hâlâ toplayabildikleri kadar çok toplamaya çalışan görevlilere iltizama veriliyordu; mültezimler, ilk hesaplarını boşa çıkaran felaket yılları dışında, o ana dek hükümetin topladığından kesinlikle çok daha fazla vergi topluyorlardı.¹²⁷

Böyle bir ekonomi temelindeki imparatorluk hazinesine çok daha fazla düzenli gelir sağlanması beklenemezdi. Gerçi 1874-1875 malî yıl bütçesinde oldukça çarpıcı gelir artışlarına bel bağlanıyordu, ama bunlar ya geçici artışlardı ya da olduğundan

fazla gösterilmişti.¹²⁸ İmparatorluğun her yıl gerçekleşen açıklarını kapatmak için Avrupa'dan tekrar borç almaktan kurtulunabileceğinin hiçbir göstergesi yoktu. Padişah hâlâ çılgınca harcamalar yapıyordu; bütçenin on dörtte biri onun hükümdarlık bütçesine gidiyordu, ama o her zaman iki katı aşan bir miktarda harcama yapmanın yolunu bulurdu.¹²⁹ Abdülaziz'in harcamaları, imparatorluktaki bozulma ve faiz ile itfa bedelleri arasında, hazineye hükümetin sıradan işlerini yürütmek için gerekenden daha azı kalıyordu. Sözleşmesi yerel olarak yapılmış kısa dönemli borçların faiz oranları yüksekti; özel olarak, 1874-1875 bütçesini gözden geçirmek üzere davet edilmiş, pek çoğu Avrupalı olan bir uzman komisyon en çok bu noktaya dikkat çekmişti.¹³⁰ Yerel yükümlülüklerin uzun dönemli borçlarla birleştirilmesi gerekiyordu, ama imparatorluktaki para giderek azalmaktaydı. 1873 yılının uluslararası paniği Viyana bankaları iflas ettiği için İstanbul'u etkilemiş ve beraberinde, 1870'den beri Türkiye'de boy veren çürük evler dalgasını getirmişti. Viyana borç veremiyordu. Londra yatırım yaparken artık daha çok Mısır, Süveyş ve Amerika Birleşik Devletleri'yle ilgileniyordu. İmparatorluğu 1873 yılında verdiği bir borçla destekleyen sadece Fransız sermayesi oldu ve o da Osmanlı yönetimi açısından kesinlikle elverişli değildi. 1874'te Osmanlı tahvilleri için Londra piyasasında duyulan bir anlık coşkuya rağmen, durum düzelmedi. Bazı kimseler Osmanlıların itibarının kurtarılabilmesine hâlâ inanıyordu, ama felaket belirtileri de sürekli çoğalmaktaydı.¹³¹

1875 yazında malî felaket artık yakın görünmekteydi. Durumun ciddiliğini kabul eden Sadrazam Esad Paşa, kendisi ile diğer yüksek memurların maaşlarını kısıtı ve tasarruf tedbirlerine başvurmaları için valilere tamim gönderdi. Ücret kesintilerinin Abdülaziz'i gelirinin bir bölümünü demiryolu yapımına ayırması için etkilemek anlamına geldiğini de söylüyordu. Gerçekten de padişah, Bağdat demiryolunu kendi masraflarıyla inşa edeceğini belirttiği 1 Ağustos tarihli bir ferman çıkarmaya ikna edilmişti: *La Turquie* gazetesinin coşkuyla övdüğü, ama kamuoyunun güvenmediği bir açıklama.¹³² Hazine 1873-1874 açığının etkilerini hissetmekteydi. Buna, ilkbahardan beri için için kaynayan ve Temmuz ayında Hersek'te şiddetli bir ayaklanmaya dönüşen isyanın gerginliği eklendi. Müslüman toprak beyleri ile Ortodoks köylüler arasındaki bir arazi tartışmasının bahane olduğu isyan, Bab-ı Âli'nin yoğun biçimde gerek duyduğu gelirleri elde etmek için her zamankinden daha bozuk vergi toplama yöntemleri uygu-

lamasıyla olgunlaştı. Ordu mensuplarının aylıklarını geciktirdiği için, ayrıca parasızlık nedeniyle ve demiryolu olmadığından iyice sıkışan Bab-ı Âli, yayıldıkça hazineye ek yük getiren isyanı bastırmakta çok yavaş hareket etti.¹³³ Yani Abdülaziz, 1875 yazında, 1861'de tahta çıktığı zamanki gibi iki krizle karşı karşıya kalmıştı: Malî çöküş ve diğer Balkan Slavlarının desteğini alması muhtemel Hersek isyanı.

Bu nazik durumda, önceden sadrazamlık yapmış üç kişi daha eklenerek kabine güçlendirildi. 21 Ağustos 1875'te Midhat Adliye Nazırlığına, Hüseyin Avni Seraskerliğe ve Mahmud Nedim Şûrayı Devlet Başkanlığı'na tayin edildi.¹³⁴ Hepsi yetenekli kişilerden oluşan kabinede tuhaf bir birleşim vardı. Midhat, Hüseyin Avni'yle anlaşabiliyordu ve bu ikisi, Balkan isyancılarına karşı kararlılıkla hareket etme konusunda yakın görüşlere sahiptiler. Öte yandan ikisi de önceden Sadrazam Esad'a muhalefet etmişti; padişahın ikisinden de kuşkulandığı kesindi. Midhat, Selanik valisi olduğu kısa dönem dışında yaklaşık on sekiz ay işsiz kalmış, Hüseyin Avni giderek daha uzak taşra görevlerine gönderilmişti.¹³⁵ Bunun yanında Mahmud Nedim, öteki önde gelen devlet adamlarının düşmanı olduğu gibi, bu ikisinin de düşmanıydı. Mahmud Nedim'e, sağlığının kötülüğü ve sarayla bağları nedeniyle Adana valiliğinden İstanbul'a geri dönme izni verilmişti.¹³⁶ Padişahın niyetinin Mahmud Nedim'i tekrar sadrazamlık makamına oturtmak olduğu açıktı. 25 Ağustos'ta Mahmud Nedim Şûra-yı Devlet Başkanı yapıldıktan dört gün sonra bu da gerçekleşti; Esad ise Nafia Nazırlığına kaydırıldı.¹³⁷

Mahmud Nedim'in sadrazamlığa yükselmesi, başından beri sorun demekti. Hüseyin Avni ona keskin biçimde karşıydı ve 2 Ekim'de kabineyi terketmeye zorlandı. Midhat Paşa Kasım'da istifa etti. Bu arada Rus nüfuzu korkunç biçimde güçlenmişti. Ignatyev olayların akışına sevincini gizlemiyordu. Mahmud Nedim'in atanmasının sorumluluğu bir ölçüde onun padişah üzerindeki etkisine bağlanabilir.¹³⁸ Mahmud Nedim Rusya'ya o kadar dostça yaklaşıyordu ki, elçilik müsteşarı Nelidov şunları yazabiliyordu: "Düşmanlarımızın görüşlerini dinlemekten çok onun önerilerine uymaya eğilimli ve Rusya'ya sadık bir sadrazam ile Batı'ya düşman bir Padişah'ın bulunduğu Konstantinopolis'de Ignatyev duruma hâkim."¹³⁹ Ignatyev, doğallıkla elverişli konumunu sürdürmek ve Hersek krizinde inisiyatifin Avusturya'nın eline geçmesini önlemek istiyordu. Bu yüzden, imparatorluğun dayanma gücüne inanmamakla ve Âli ile Fuad'ın Batılı reformlarını

beğenmemekle birlikte, o an için yeni tedbirler alınması ve Balkan asilerine sert davranılmamasını savunuyordu. Mahmud Nedim'in 1875'in son beş ayında açıkladığı çeşitli reformlar ile isyancılara karşı yumuşak politika izlenmesindeki etkisi büyüktü. Mahmud Nedim "sakahını Rus elçisi Ignatyev'e kaptırdı," diyordu Cevdet.¹⁴⁰ Ignatyev aynı zamanda imparatorlukta yaşayan azınlıklarla ilişkilerini muhafaza ediyor ve panslav general Fadeyev'in hidiv ordusunu yeniden kurma görevini destekliyordu. Ignatyev'in gücü, karşısında Midhat ile Hüseyin Avni'yi bulmuştu. Kabinenin bu iki üyesi, ayaklanmanın zorla bastırılmasını, görüşmelerin daha sonra yapılmasını istiyorlardı.¹⁴¹

Balkan isyanı genişlik ve yoğunluk bakımından artarken, Mahmud Nedim yaklaşan iflas sorunuyla yüz yüze kalmıştı. Acil sorun, Ekim'de vadesi gelen Osmanlı tahvil kuponlarını ödeyecek fonlar bulmaktı. Kamu borçları yıllık bütçenin yüzde kırktan fazlasını tüketiyordu; öte yandan Eylül sonuna gelindiğinde, malî yılın henüz yarısı geçmiş olmakla birlikte, sekiz buçuk milyon pound açık vardı. Yüzde on sekizle Osmanlı Bankası'ndan alınan üç aylık borç yetersiz kalmıştı anlaşılan. Eylül sonunda en azından bazı diplomatlar ödemenin reddedilmesinin ya da indirim yapılmasının düşünüldüğünü, halkın da bunun kokusunu aldığını biliyorlardı.¹⁴² Buna rağmen, ödememeyle ilgili kesin açıklama sürpriz olarak gerçekleşti. Ertesi günkü gazetelerde yayımlanan 6 Ekim 1875 tarihli irade, Bab-ı Âli'nin alacaklılara beş yıl süreyle ödenmesi gereken faizin ancak yarısını alacaklarını, kalan yarısının ise yüzde beş faizli yeni tahvilatla değiştirileceğini bildiriyordu.¹⁴³ Yüzeyden bakıldığında, kısmî ödeme açıklaması sorunun üstesinden gelmenin biricik akılcı yöntemi olarak gözükmekteydi. Bab-ı Âli, resmî açıklamalarda, faiz ve itfa karşılıklarının beş yıl içinde kolayca karşılanmasını sağlayacak bir malî reorganizasyon ve ekonomik gelişme vaadinde bulunuyordu.¹⁴⁴ Buna rağmen hemen bir protesto fırtınası koptu. Ignatyev, imparatorluğun çöküşüne yardım etmek gibi bir kötü niyetle ödememeyi teşvik ettiği için suçlanmaktaydı. Mahmud Nedim'in görevde kalmasını isteyen bir kişi açısından aptalca bir hareketti bu. Bununla beraber, Ignatyev'in imparatorluğun malî açıdan zayıflamasını izlemekten şeytanca bir zevk aldığı ve dahası, Britanyalı ve Fransız tahvil sahiplerinin nüfuzuna içerlediği bilinmektedir. Demek ki Ignatyev, bir yandan "Nedimov" aracılığıyla imparatorluğun kaderine yön verdiği sıralarda, Batı devletlerine kafa tutabileceğini de düşünmüş olabilir. Akıl yürütmesi gerçekten bu

doğrultudaysa, yanlış bir hesap yapmıştı.¹⁴⁵

Çünkü ödemelerin durdurulması, yalnız ikinci kez olarak Mahmud Nedim'in ve sonuçta Ignatyev'in nüfuzunun değil, ayrıca Abdülaziz'in kendisinin de yıkılışına varan en son adımlardan birisiydi. Gerek açlık, gerekse Balkan isyancılarına karşı kuvvetli tedbirler alınmasını isteyen İslâmcı duygular, pek çok Türkü hükümete ve padişaha karşı harekete geçirmişti bile. Ödemelerin yapılmaması, doğal olarak, borcunu ödeyemeyen bir hükümeti desteklemeleri daha az muhtemel Avrupalı tahvil sahiplerini tedirgin etmişti. Güncel siyasal durum açısından daha önemlisi, ödemede bulunmamanın kendi hükümetlerinin tahvillerine para yatırmış pek çok Osmanlıyı da (sadece Rumlar ve Ermenileri değil, daha varlıklı ve etkili bürokrasi içindeki Türkleri de) olumsuz yönde etkilemiş olmasıydı. Bu durum, gerek başkentte, gerekse taşra kentlerinde geçerliydi.¹⁴⁶ Ödemelerin durdurulduğunun açıklanmasından hemen sonra, Boğaziçi vapurundaki bazı yolcular oldukça alaylı bir tavırla bilet fiyatının yarısını nakit olarak öderlerken, geri kalanı için beş yıllık tahvil veriyorlardı.¹⁴⁷ Bu tür insanların Mahmud Nedim hükümetine sürekli destek vermeleri ihtimal dışıydı ve belki de Abdülaziz'in aleyhine döneceklerdi. Yani 1875 yılındaki olayların sonucunda, sıradan tutucu Türklerle, hepsi çeşitli nedenlerle hükümetten hoşnutsuz Yeni Osmanlılar'ın yandaşlarıyla geçici olarak birleşmeye itilenler bu insanlardı. Hoşnutsuzluğun liderliğini ise kısa sürede, ikisi de sonbaharın sonunda hükümette görevli olmayan Midhat ile Hüseyin Avni üstleneceklerdi.

notlar

(1) Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1908* (Cambridge, 1910), s.2-30; Ignaz Goldziher, "Djamil al-Din al-Afghani" *Encyclopaedia of Islam*, C.1, s.1008-1011; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt* (Londra, 1933), s.6, 13-14; Auriant, "Un émir afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient; Djemmal ed dine, ténébreux agitateur," *Mercure de France*, 288 (1 Aralık 1938), s.316-330; Ettore Rossi, "Il centenario delle nascite di Gemal ud-Din el-Afghani celebrate a Kabul," *Oriente Moderno*, 20:5 (Mayıs 1940), s.262-265.

(2) Auriant, "Emir afghan," s.320-321, Cemaleddin'in "Genç Türkiye" partisiyle arasının iyi olduğunu iddia eder. Ama Cemaleddin'in İstanbul'da kalışı sırasında, Mustafa Fazıl'ın dönmüş olması ve Namık Kemal'in 1870 sonunda geri gelmesi dışında, önde gelen Yeni Osmanlılar hâlâ Avrupa'daydılar. Auriant, ayrıca Cemaleddin'in İstanbul'da, Mustafa Fazıl ile Namık Kemal'in katıldıklarının aynısı olması muhtemel bir Mason locasına kabul edildiğini

de söyler.

(3) Krş. "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1861-1874)," *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1915, C.IV, s.227; Arminius Vambéry, *History of Bokhara* (Londra, 1873), s.419 ve n.; *idem*, "Jugendwanderungen," *Globus*, 25 (1874), s.171; D.C. Boulger, *The Life of Yakoob Beg* (Londra, 1878), s.170.

(4) B.H.Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937), s.36-37, 45-46, 51-52.

(5) 1854-1871 yılına ilişkin siyasi ve duygusal bağlar üstüne: Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s.46-47; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332), s.89; Boulger, *Yakoob Beg*, s.169-170; Eugene Schuyler, *Turkistan* (New York, 1876), C.I, s.355, n.1, ve C.II, s.303, 308; Vambéry, *History of Bokhara*, s.390; *idem*, *Travels in Central Asia* (New York, 1865), s.71, 157-158, 162, 175, 221, 484-485; Robert Shaw, *Visits to High Tartary, Yarkand, and Kashgar* (Londra, 1871), s.208-209; der. Ethel Forsyth, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth* (Londra, 1887), s.60; Jean Deny, *Sommaire des archives turques du Caire* (Kahire, 1930), resim LI ve LII; Morris'den Hunter'a, No:117, 3 Temmuz 1865, USNA, Turkey 18; Bab-ı Âli'den Britanya Büyükelçiliği'ne, 3 Ekim 1868, FO 195/893; No: 353; Elliot'tan Stanley'e, No:55, ilişik., 4 Aralık 1867, FO 78/1965; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.IV, s.227.

(6) Vambéry, *His Life and Adventures* (New York, 1883), s.321. Fuad'ın siyasi vasiyetnamesi de İran çevresindeki Sünni Müslümanlar halkasının bilinçliliğini gösterir: James L.Farley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s.241.

(7) Stanton'dan (Kahire) Granville'e, No: 2, 10 Ocak 1872, FO 78/2229; Elliot'tan Granville'e, No:76, 1 Temmuz 1872, ve No:85, 6 Temmuz 1872, FO 78/2218.

(8) Elliot'tan Granville'e, No: 147, 14 Mayıs 1873, No:155, gizli, 20 Mayıs 1873, ve No:172, 30 Mayıs 1873, FO 78/2267; Forsyth, *Autobiography*, s.134-135, 158; H.W. Bellew, *Kashmir and Kashgar* (Londra, 1875), s.188, 213, 304; Boulger, *Yakoob Beg*, s.196. Yakub'un halifelerin ve bazen Osmanlı sultanlarının kullandıkları bir ünvan olan âmir ul müminin, "iman edenlerin komutanı," ünvanını almak için kendisinin mi uğraşıp aldığına, yoksa Abdülaziz tarafından mı verildiğine ilişkin bir soru vardır: Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s.304; Owen-Lattimore, *Pivot of Asia* (Boston, 1950), s.35; Julius Debelak, "Die centra-asiatische Frage," *Streffleur's Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 16 (1875), s.129; Louis E. Frecheting, "Anglo-Russian Rivalry in Eastren Turkistan, 1863-1881," *Royal Central Asian Journal*, 26:3 (Temmuz 1939), s.479. Bu ihtimal dışı gözükür.

(9) Elliot'tan Derby'ye, No:247, 18 Mayıs 1875, FO 78/2383; No: 331, 5 Temmuz 1875, FO 78/2384; No:464, 22 Ağustos 1875, FO 78/2385. Krş. Schuyler, *Turkistan*, C.II, s.324-325.

(10) *La Turquie*, 31 Temmuz ve 4 Ağustos 1875.

(11) *Levant Herald*, 19 Ağustos ve 14 Eylül 1876.

(12) *Hive* (Paris, 1290), bu *Hive fi muharrem 1290* (İstanbul, 1326) adıyla yeniden yayımlanmıştı. Krş. I.H. Danişmend, *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü* (İstanbul, 1942), s.27-28, 35-36.

- (13) MacGahan'inki (? "Mageman"), *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi* (İstanbul, 1292) adıyla; Schuyler'inki *Musavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnamesi* (İstanbul, 1294) adıyla.
- (14) W. G. Palgrave, *Essays on Eastern Questions* (Londra, 1872), s.61; "Opinions of the Turkish People on Central Asia," *Diplomatic Review*, 21:2 (Nisan 1873), s.134-136. İki kaynak da Rus karşıtıdır.
- (15) *Ibid.*; Fred Burnaby, *A Ride to Khiva* (New York, 1877), s.258-259; *idem*, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C.II, s.51.
- (16) Ali Suavi'de bu tür duygular vardı, Danişmend bunu *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*'nde abartma eğilimi gösterir.
- (17) Vambéry, *Travels*, s.221.
- (18) Elliot'tan Derby'ye, No:339, gizli, 12 Temmuz 1875, ve ilişiği., FO 78/2384.
- (19) D.E.Lee, "The Origins of Pan-Islamism," *American Historical Review*, 47:2 (Ocak 1942), s.284-286; H.A.M. Butler-Johnstone, *The Eastern Question* (Londra, 1875), s.3.
- (20) Elliot'tan Granville'e, No:348, gizli, 27 Eylül 1871, FO 78/2177. Bey, sadece Fransa, İtalya ve Mısır'a karşı koruma değil, ayrıca mevkiini kendi ailesinde kalıtsal hale getirmek de istiyordu: krş. Elliot'tan Granville'e, No:323, gizli, 8 Eylül 1871, ve No:347, gizli, 23 Eylül 1871; I.H. Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgaline kadar burada valilik eden Hüseyinî ailesi," *Belleten*, 18:72 (Ekim 1954), s.556-557, 568-569.
- (21) Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismail* (Roma, 1933-1934), C.II, s.586-587; M.Sabry, *L'empire égyptien sous Ismail* (Paris, 1933), s.126.
- (22) (İmzasız.), "A Glimpse of the Yemen Insurrection," *Chamber's Journal*, 14 Ekim 1871, s.641-644, ve 21 Ekim 1871, s.659-662; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.591.
- (23) Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C.II, s.117 ve n.1.
- (24) A.D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C.I, s.241-242.
- (25) Elliot'tan Granville'e, No:145, 8 Mayıs 1873, ve No:160, 23 Mayıs 1873, FO 78/2267; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.240-241; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.IV, s.226.
- (26) Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.242.
- (27) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.170 ve C.IV, s.225, 227; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.240; Karl Braun-Wiesbaden, *Eine Türkische Reise* (Stuttgart, 1876), C.II, s.44-45; Murad Efendi [Franz von Werner], *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C.I, s.95.
- (28) Mordtmann, *Stambul*, C.II, s.129-130. Esad da *Basiret*'in editörüydü. Krş. bölüm X, n.40.
- (29) *Sabah* hakkında: *ibid.*, C.I, 258. Krş. George Campbell, *A Handy Book on the Eastern Question* (Londra, 1876), s.41.
- (30) V. Hoskiaer, *Et Besøg i Graekenland, A Egypten og Tyrkiet* (Kopenhag, 1879), s.174.
- (31) Henry Harris Jessup'dan Rev. F.F.Ellinwood'a, 12 Şubat 1874, akt. Jes-

sup, *Fifty-Three Years in Syrie* (New York, 1910), C.II, s.438.

(32) *Levant Herald*, 18 Ocak 1873; Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik," *Tanzimat*, C.I (İstanbul, 1940), s.975 ve n.2; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C.II, s.395-397.

(33) Hamdy Bey, *Les costumes populaires de la Turquie en 1873* (Konstantinopolis, 1873) resim I ve II, ve s.13-14.

(34) Palgrave, *Essays*, s.111-120, 160.

(35) Brown'dan Seward'a, No:8, 23 Temmuz 1864, ve Morris'den Seward'a, özel, 8 Eylül 1864, USNA, Turkey 18; Greene'den Clark'a, 11 Ağustos 1874, ABCFM, c.354, No:21, ve "Memorandum in regard to Religious Toleration in Turkey," 14 Kasım 1874, ABCFM, c.352, No:73; Leland J. Gordon, *American Relations with Turkey* (Philadelphia, 1932), s.228; Charles T. Riggs, "The Turkish Translations of the Bible," *Moslem World*, 30:3 (Temmuz, 1940), s.245.

(36) Mortmann, *Stambul*, C.I, s.154, ve C.II, s.60-62.

(37) Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23 (1888), s.277; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s.28; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.146.

(38) Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.707. Krş. Horace Rumbold, *Recollections of a Diplomatist* (Londra, 1902), C.II, s.326; *Levant Herald*, 26 Şubat 1973.

(39) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C.I, s.202; Hoskiaer, *Besg*, s.150.

(40) Ali Haydar Midhat, *Midhat-Pacha. Sa vie, son oeuvre* (Paris, 1908), s.28-30, n.1; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.254-255; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C.I, s.102 ve n.6, s.7; der. Hajo Holborn, *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Dadowitz.* (Berlin, 1925), C.I, s.239.

(41) A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s.12-13; Hoskiaer, *Besøg*, s.149.

(42) "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C.III, s.98-99.

(43) Bkz. orijinal metinde s.283.

(44) Hoskiaer, *Besøg*, s.150; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879). s.111-126; Harold Temperley, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey," *Cambridge Historical Journal* C.IV, (1933), s.167-169; der. Sommerville Story, *Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s.94-95; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.200, n.; Josef Koetschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens* (Sarajevo Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (1908), s.385; Kuntay, *Namık Kemal*, C.I, s.98-102; Morris'den Seward'a, No:33, 6 Kasım 1862, USNA, Turkey 17; "Diplomatenleben am Bosphorus", *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s.213-214; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s.86. Krş. sultanın aklının başında olduğuna ilişkin dokümanlar için, *İnkilâb*, Nisan 1870, akt. *Tanzimat*, C.I, s.852.

(45) Cevdet, *Tezâkir*, s.16-17, 26.

(46) Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.631.

(47) Genel olarak Mahmud Nedim hakkında: İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.259-

273; *La Turquie*, 9 Eylül 1871; *Levant Times and Shipping Gazette*, 9 Eylül 1871; Elliot'tan Granville'e, No:320, 7 Eylül 1871, ve No:329, 11 Eylül 1871, FO 78/2177; Hoskiaer, *Besøg*, s.155; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s.388-389; Werner, *Türkische Skizzen*, C.II, s.138-140.

(48) Koetschet, *Osman Pascha*, s.59-60.

(49) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.45.

(50) Brown'dan Fish'e, No: 26, 21 Ekim 1871, USNA, Turkey 23; Elliot'tan Granville'e, No: 361, 6 Ekim 1871, ve No:381, 24 Ekim 1871, FO 78/2177; Hoskiaer, *Besøg*, s.155-156; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326-1327), C.I, s.35-36; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s.187-188; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.274-275; Ahmed Rasim, *İstibdatın Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C.II, s.148-150; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.147; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.91-96, 105; Elliot'tan Granville'e, No:169, 5 Eylül 1872, FO 78/2219; Elliot, "Death of Abdul Aziz," s.277-278; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s.183-184.

(51) *La Turquie*, 8 Eylül 1871, akt. Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.92.

(52) Metin için, *Levant Times and Shipping Gazette*, 17 Mayıs 1872.

(53) Elliot'tan Granville'e, No: 138, 13 Ağustos 1872, FO 78/2218; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C.I, s.40, n.13; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.274.

(54) Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.111-113; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 7 Mayıs 1872; Rumbold, *Recollections*, C.II, s.324-326; Benoît Brunswik, *La succession au trone de la Turquie* (Paris, 1872); Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s.97-102; Elliot'tan Granville'e, No: 94, gizli, 18 Temmuz 1872, ve No: 97, gizli, 19 Temmuz 1872, FO 78/2218.

(55) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.145-148, ve C.IV, s.229-230; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s.389ff.; Alexander Onou, "The Memoirs of Count N.Ignatyev," *Slavonic Review*, X (1931-1932), s.389; Emmerich von Huszar, "Die Memorien des Grafen N. P. Ignatiew," *Oesterreichische Rundschau*, 41 (1914), 174; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.764.

(56) Story, *Ismail Kemal*, s.94.

(57) Alfred de Caston, *Musulmans et chrétiens: la Turquie en 1873* (Konstantinopolis, 1874), C.II, s.652-654; Pierre Crabités, *Ismail the Malignant Khedive* (Londra, 1933), s.155-206; Douin, *Khedive Ismail*, C.II, s.309ff., 548, 603, 625, 628, 630-635, 723.

(58) Douin, *Khedive Ismail*, C.II, s.325-328, 552-557, 610, 618, 631; Crabités, *Ismail*, s.194, 199-207, 220-223; Edward, S.Bradley, *George Henry Boker, Poet and Patriot* (Philadelphia, 1927), s.288-289. Boker, Nil'e kadar bir gezi yapmayı kabul etmişti. Krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.111-112.

(59) Elliot'tan Granville'e, No: 392, 31 Ekim 1871, FO 78/2177; *İbret*, Sayı:20, 30 Eylül 1872, ve Sayı:97, 20 Ocak 1873, bunun için Kuntay, *Namık Kemal*, C.I, s.231, 152; *İbret*, Sayı:46, 5 Kasım 1872, bunun için İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C.I, s.784-785.

(60) İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.41.

(61) Elliot'tan Granville'e, No: 269, 25 Kasım 1872, FO 78/2220.

(62) A. H. Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi*, C.I, *Tabsıra-i İbret* (İstanbul, 1325), s.133-134; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.276-277, 324-328;

Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.45-46; *Levant Times and Shipping Gazette*, 29 ve 31 Temmuz 1872; Elliot'tan Granville'e, No:118, 31 Temmuz 1872, FO 78/2218. Sadrazamların birdenbire değişmesi pek çok hikâyeye yol açmıştı ve bu hikâyeler büyük olasılıkla bir ölçüde doğruluk payı taşıyordu: sultanın hoşuna giden bir harem kızı sayesinde değişikliğe Hüseyin Avni'nin neden olduğu; Mahmud Nedim'in bazı önemli saray memurlarının işini bozduğu; yine Mahmud Nedim'in İsmail'i Yemen'in de valisi yapmayı önerdiği; yine onun oyuncak bir yangın tulumbasından akan suyla sultanı ıslattığı! Krş. Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.647-650; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.45-46; Elliot'tan Granville'e, No: 154, gizli, 21 Ağustos 1872, FO 78/2218; Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C.I, s.160-161.

(63) *Levant Times and Shipping Gazette*, 1 Ağustos 1872; Koetschet, *Osman Pascha*, s.60-61; *Aus dem Leben König Karls von Rumänien* (Stuttgart, 1894-1900), C.II, s.276; Mordtmann, *Sambul*, C.I, s.118; Farley, *Turks and Christians*, s.30.

(64) Elliot'tan Granville'e, No:246, gizli, 3 Kasım 1872, FO 78/2220.

(65) Krş. A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.204; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.56.

(66) Holborn, *Radowitz*, s.240.

(67) Elliot'tan Granville'e, No:162, gizli, 30 Ağustos 1872, FO 78/2218.

(68) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.148-150; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.657-658, 667-672; Angelo Sammarco, *Histoire de l'Égypte moderne*, C.III (Kahire, 1937), s.217-219.

(69) A.H. Midhat, *Tabsira-i Ibret*, s.134-147; idem, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s.64-66; Hoskiaer, *Besøg*, s.160; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.37-38; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.672; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.148-150; Elliot'tan Granville'e, No:169, 5 Eylül 1872, FO 78/2219; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.278-281; Âli Ölmezoglu, "Midhat Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül: 82, s.274-275; *Levant Times and Shipping Gazette*, 1 Ağustos-19 Ekim 1872.

(70) Elliot'tan Granville'e, No:201, gizli, 25 Eylül 1872, FO 78/2219, ve No:282, gizli, 9 Aralık 1872, FO 78/2220; Hoskiaer, *Besøg*, s.178-180; Holborn, *Radowitz*, C.I, s.240; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.137; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.667-709. Ignatyev'in Halil Şerif ve Midhat'a muhalefet edişi konusunda daha fazla bilgi için bkz. G. Giacometti, *Russia's Work in Turkey: a Revelation*, çev. E. Whitaker (Londra, 1877), mektuplar 1-10. Türkler tarafından İstanbul'da 1877'de Fransızca ve Türkçe olarak yayımlanan bu belgelerin, ilk on tanesi Ignatyev'in olan güvenilir Rus yazışmaları olduğu bildirilir. Güvenilirlikleri tartışmalıdır, ama gerçeğe yakın oldukları söylenebilir. Hepsisi de 1871-1873 yıllarıyla ilgilidir. Güvenilirlikleri konusunda bkz. W. L. Langer, *European Alliances and Alignments* (New York, 1931), s.68 ve n.2; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.130, n.4, 244, 681.

(71) Der. Mikael Kazmararian, *Krikor Odian* (Konstantinopolis, 1910), C.I, s.xiv.

(72) Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.675-677, 693-694.

(73) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.149-153.

- (74) Elliot'tan Granville'e, No:259, gizli, 13 Kasım 1872, FO 78/2220.
- (75) Temperley, "British Policy Towards... Turkey," s.179; "Zapiski ... Ignatyeva," 1915, C.I, s.170-172; der. Nicholas Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866-1880)* (Paris, 1923), s.95-99.
- (76) Elliot'tan Granville'e, No:180, gizli, 16 Eylül 1872; No: 205, gizli, 1 Ekim 1872; No:214, 14 Ekim 1872; No:215 gizli, 14 Ekim 1872; No:217, 14 Ekim 1872; No: 229, 20 Ekim 1872; No:233, gizli, 24 Ekim 1872 -bunların hepsi FO 78/2219; ayrıca No:249, çok gizli, 6 Kasım 1872, FO 78/2220; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.147-149; Story, *Ismail Kemal*, s.88-89; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.47; Inal, *Son Sadriâzamlar*, s.328-330; Sammarco, *Egypte moderne*, C.III, s.217-219; A. H. Midhat, *Hâtıralarım*; 1872-1946 (İstanbul, 1946), s.39-40; Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine*, No:231, 21 Kasım 1872.
- (77) Elliot'tan Granville'e, No:273, 28 Kasım 1872, FO 78/2220.
- (78) Hamlin'den Trent'e, 4 Kasım 1872, ABCFM, c.354, No:67. Krş. arzu ettiği sadrazamlığa hiçbir zaman ulaşamamış yetenekli bir kişi olan Cevdet Paşa'nın hayal kırıklıkları: Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s.125, n.108, ve 128.
- (79) Sadrazamlar: Mütercim Mehmed Rüşdi, 19 Ekim 1872'den 15 Şubat 1873'e; Sakızlı Ahmed Esad, 15 Şubat 1873'ten 14 Nisan 1873'e; Şirvanizade Mehmed Rüşdi, 14 Nisan 1873'ten 13 Şubat 1874'e; Hüseyin Avni, 13 Şubat 1874'ten 25 Nisan 1875'e; Esad, 26 Nisan 1875'ten 25 Ağustos 1875'e; Mahmud Nedim, 25 Ağustos 1875'ten 11 Mayıs 1876'ya. Tarihlerin bir kısmı tartışmalıdır. Bu tarihler, İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul, 1947-1955), C.IV, s.507-509'a dayanır ve üçü diplomatik yazışmalardan, ya da İstanbul gazetelerinden düzeltilmiştir.
- (80) Elliot'tan Granville'e, No:249, çok gizli, 6 Kasım 1872, FO 78/2220.
- (81) Elliot'tan Granville'e, No:232, gizli, 24 Ekim 1872, FO 78/2219.
- (82) Elliot'tan Granville'e, No: 256, 12 Kasım 1872, FO 78/2220; Douin, *Khédivé Ismail*, C.II, s.683.
- (83) *Ibid.*, s.707; Elliot'tan Granville'e, No:71, gizli, 2 Mart 1873, FO 78/2226.
- (84) Boker'dan Fish'e, No: 123, 2 Temmuz 1873, USNA, Turkey 25. Metin için, J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), C.I, s.174-177.
- (85) Douin, *Khédivé Ismail*, C.II, s.707.
- (86) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.I, s.155-156.
- (87) Ebüzziya'nın otoritesi üstüne: A.H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. basım. C.I (İstanbul, 1956), s.196; M.Z. Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları* (İstanbul, tarihsiz), C.II, s.137-138.
- (88) Midhat nazırlığa öteki ikisinden yaklaşık bir ay sonra gelmişti: *Levant Herald*, 13 Mart 1873. 13 Mart, Halil Şerif'in Hariciye Nazırlığında kesin olarak uzaklaştırıldığı gündü.
- (89) Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.150-151, ve lâyiha metni, s.323-326. Krş. Cevdet, akt. Pakalın, *Maliye Nazırları*, C.II, s.130.
- (90) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C.II,

s.153.

(91) Story, *Ismail Kemal*, s.103.

(92) Cevdet, akt. Pâkalın, *Maliye Nazırları*, C.II, s.129; Danişmend, *Kronolojisi*, C.IV, s.244.

(93) *Ibid.*, s.244-246; Story, *Ismail Kemal*, s.102-103; Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C.III, s.117; Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s.271-275. Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.103, Hüseyin Avni'nin 1875 ilkbaharındaki Avrupa gezisinde, Abdülaziz'in indirilip tahta Murad'ın çıkarılmasının iyi karşılanacağını söyleyen İngiliz bakanlarla gizlice görüşüğünü iddia eder.

(94) Elliot'tan Derby'ye, No: 210, gizli, 27 Nisan 1875, FO 78/2382; No:392, 27 Temmuz 1875, FO 78/2384; No: 412, 3 Ağustos 1875, ve No:426, gizli, 5 Ağustos 1875, FO 78/2385.

(95) Crabités, *Ismail*, s.178-179; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.654-656, 663.

(96) *Levant Herald*, 13 ve 17 Ocak 1873; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.696-697.

(97) *Levant Herald*, 30 Ocak 1873.

(98) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.162-163.

(99) *Levant Times*, 14 Haziran 1872.

(100) Mehmed Kaplan, *Namık Kemal* (İstanbul, 1948), s.80-83.

(101) Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul, 1938), Namık Kemal'in makalelerinden bir seçmeyi yeniden aktarır. Krş. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s.778-779, 781-782, 804, 844; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II kısım 1, s.104-107; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.65-66.

(102) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.110-114.

(103) *Ibid.*, s.116-119; *Levant Herald*, 8 Nisan 1873; Sungu, *Namık Kemal*, (İstanbul, 1941), s.12-13.

(104) E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C.V, s.15. Gibb, hatalı biçimde bunu "ilk orijinal Türk tiyatrosu" olarak nitelendirir.

(105) *Levant Herald*, 25 ve 30 Ocak 1873.

(106) Belin, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, dizi VI:18 (Ağustos-Eylül 1871), 126; Werner, *Türkische Skizzen*, C.I, s.100-107, Schiller'in *Die Räuber*'inin çeviri bir temsilini tanımlar.

(107) *Ibid.*, s.92.

(108) *Levant Herald*, 25 Ocak 1873; Sungu, *Namık Kemal*, s.18; Cevdet Perin, "Ahmed Midhat Efendi et l'influence française...", *Garp Filolojileri Dergisi* (İstanbul, 1937), s.136 ve n.2; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.151. Kuntay ayrıca Genç Osmanlı Nuri'nin de komitenin hem üyesi, hem örgütçüsü olduğunu söyler. Krş. Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul, 1953), s.278-279, oyunculuk kumpanyasının kökenleri konusunda.

(109) *Levant Herald*, 6 Mart 1873.

(110) Daha önceki kullanımlar üzerine bkz. bölüm II ve n.15, ve bölüm VI, n.86. Krş. Kuntay'ın 1873'deki duygusal deneyime ilişkin 1949'da yaptığı duygusal tanım, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.152.

- (111) Oyun Türkçe pek çok kez basıldı. Ayrıca Almancaya çevrilmiştir, Leopold Pekotsch, *Heimat oder Silistria* (Viyana, 1887).
- (112) Yeni Türkçe olarak akt. Sungu, *Namık Kemal*, s.18.
- (113) Akt. *Ibid.*, s.19.
- (114) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.182; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.155, 163.
- (115) *La Turquie*, 8 ve 12 Nisan 1873; *Levant Herald*, 8 (Bulletin du Soir), 10 ve 12 Nisan 1873; Pekotsch, *Heimat oder Silistria*, s.iv-v; Elliot'tan Granville'e, No:112, 19 Nisan 1873, FO 78/2267; Douin, *Khédive Ismail*, C.II, s.712-713; Sungu, *Namık Kemal*, s.18-19; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.164-166. Tutuklamaların ikinci temsil sırasında mı, yoksa bir süre geçtikten sonra mı yapıldığı konusunda farklı anlatımlar vardır.
- (116) Werner, *Türkische Skizzen*, C.I, s.94-96.
- (117) *La Turquie*, 12 Nisan 1873, bunu ima eder.
- (118) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.120, 159-160, 263, 717, 738; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.52-55, 60. Krş. belgesiz anlatım için, Alma Wittlin, *Abdul Hamid, The Shadow of God* (Londra, 1940), s.75-78.
- (119) Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.223; Sungu, *Namık Kemal*, s.22; Gibb, *Ottoman Poetry*, C.V, s.77-85.
- (120) C.R. Buxton, *Turkey in Revolution* (New York, 1909), s.71; Bertrand Bareilles, *Les Turcs, ce que fut leur empire* (Paris, 1917), s.238; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.157, 160. Kuntay, *ibid.*, s.158'de, *Vatan yahut Silistre*'nin Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde beş yüz kez temsil edildiğini söyler ki, oyun ikinci temsilinden sonra yasaklandığından buna inanmak güçtür. Daha sonra tekrar temsil edilmiş olabilir, ne var ki Abdülaziz ilk temsilden sonra hükümdarlığını ancak üç yıl sürdürmüştü. Bununla birlikte, oyun II. Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde, en azından yedinci baskısının çıktığı 1889'a dek yayımlanmaya ve kitapçılarda satılmaya devam etti. Krş. Pekotsch, *Heimat oder Silistria*, s.v.
- (121) *Levant Times*, 7 Ekim 1872; Maynard'dan Fish'e, No:34, 4 Kasım 1875, USNA, Turkey 28; Boker'dan Fish'e, No:93, 14 Nisan 1873, USNA, Turkey 24, ve No:148, 25 Eylül 1873, USNA, Turkey 25; ABCFM, Western Turkey Mission III, No:270, 14 Şubat 1874; ABCFM, Eastern Turkey Mission I, No:129, 20 Ocak 1874; No:131, 14 Mart 1874; No:132, 8 Mayıs 1874; No:352, 21 Mayıs 1874; George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C.IV, s.248-249 ve n.4, 257-258; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s.86-87; Jessup, *Fifty-Three Years*, C.II, s.435.
- (122) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:41, 15 Eylül 1874; No:42, 13 Ekim 1874; No:43, 2 Mart 1875; No:437, 26 Kasım 1874; ABCFM, Western Turkey Mission IV, No: 432, 27 Nisan 1874; ABCFM, Western Turkey Mission III, No:706, 1 Ocak 1875; Stamatiades'den Hunter'a, 25 Kasım 1874, USNA, Constantinople Consulate II; Maynard'dan Fish'e, No:34, 4 Kasım 1875, USNA, Turkey 28; Hill, *Cyprus*, C.IV, s.248-249 ve n.4, 257-258; *Levant Herald*, 10 Ekim 1874 ve 21 Mayıs 1875; Elliot'tan Derby'ye, No:138, 12 Mart 1875, FO 78/2381.
- (123) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:732, 15 Ağustos 1875;

No:100, 16 Mart 1876; ve No:742, 28 Kasım 1876; Maynard'dan Fish'e, No:7, 30 Haziran 1875, USNA, Turkey 28; James L. Farley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s.85-87; Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C.I, s.133; Elliot'tan Derby'ye, No:138, 12 Mart 1875, FO 78/2381; *Levant Herald*, 21 Mayıs 1875.

(124) Bkz. bölüm III.

(125) Osmanlıların ithalat resimlerini yüzde yirmi yükseltme arzusuna sempati duyduğunu ifade eden Amerikalı bakan, ABD hükümetinin 1875'teki bütün gelirinin üçte ikisinin bu kaynaktan sağlandığını gözlemliyordu: Maynard'dan Fish'e, No:32, 2 Kasım 1875, USNA, Turkey 28.

(126) Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s.164, 183-184, 190-191, 214; Farley, *Turks and Christians*, s.103-121; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.185-195; idem, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s.12-13, 97-98, 102-193, 290-291, 425; Friedrich Hellwald, *Der Islam* (Augsburg, 1877)k, s.55-56, n., *Basiret'in* 1875 Nisan sayısındaki bir makaleyi aktararak. 1863-1864'teki taşra müfettişlerine, nüfusu arttırmanın yollarını araştırma görevi verilmişti: *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864.

(127) Ekonomik koşullarla ilgili iyi bir tarihe gereksinim vardır. Buna ilişkin literatür ise geniş biçimde dağılmıştır. Bu dönem için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C.II, s.305-312; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.32-36, ve C.II, s.117-118, 181-309; Farley, *Turks and Christians*, s.48-71; Albert Dumont, *Le Balkan et le l'Adriatique*, s.11-23, 337-340; James Baker, *Turkey* (New York, 1877), s.337-388, 394-412; G.G.B. St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra, 1877), s.114-116, 135-138; Burnaby, *On Horseback*, c.I, s.192; F. Bianconi, *La question d'Orient dévoilée* (Paris, 1876), s.65-67; E.Z. Karal, *Islahat Fermanı Devri*, 1861-1876 (Ankara, 1956), s.240-273. Krş. ayrıca bölüm III, n.91'deki referanslar.

(128) Sublime Porte, Ministère des Finances. *Budget des recettes et dépenses de l'exercice 1290* (1874-1875) (Konstantinopolis, 1874), ve eleştirisi için, A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s.317-323.

(129) Goodenow'dan Fish'e, No:17, 23 Nisan 1874, USNA, Turkey 26.

(130) *Ibid*, 17 Şubat 1874 tarihli komisyon raporuna ilişik.

(131) Du Velay, *Histoire financière*, s.205, 304-316; L.H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (New York, 1938), s.310-311; Charles Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen* (Berlin, 1903), s.20-57. Osmanlı maliyesine olumlu bir yaklaşım için, Bailleux de Marisy, "Moeurs financières de la France, IV: les valeurs orientales, les finances de la Turquie et de l'Egypte," *Revue des deux mondes*, 3.cü dönem, V (1 Ekim 1874), s.650-678; olumsuz yaklaşımlar için, Benoît Brunswik, *La crise financière de la Turquie* (Paris, 1874), ve "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C.VI, s.109-120.

(132) Elliot'tan Derby'ye, No:288, gizli, 14 Haziran 1875, FO 78/2383; No:341, 13 Temmuz 1875; No:365, 21 Temmuz 1875; No:377, gizli, 22 Temmuz 1875, FO 78/2384; *Courrier d'Orient*, 28 Temmuz 1875; *La Turquie*, 22 Temmuz, 3 ve 4 Ağustos 1875; Braun-Wiesbaden, *Türkische Reise*, C.II, s.332.

- (133) *Ibid.*, s.105-109; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.134-142; Langer, *European Alliances*, s.62-72; Elliot'tan Derby'ye, No:446, 17 Ağustos 1875, FO 78/2385.
- (134) Hat için, *La Turquie*, 22 Ağustos 1875.
- (135) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.151-152; yukarıda n.94.
- (136) Elliot'tan Derby'ye, No:148, 19 Mart 1875, FO 78/2381.
- (137) Elliot'tan Derby'ye, No:471, 25 Ağustos 1875, ve No:493, 29 Ağustos 1875, FO 78/2385.
- (138) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.145, değişikliğin sağlanmasını cesaretle Ignatyev'e bağlar. Ignatyev'in bunun için uğraştığı kesindi. Krş. Elliot'tan Derby'ye, No:310, gizli, 25 Haziran 1875, FO 78/2383.
- (139) Nelidow, "Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem, 27 (1915), s.308.
- (140) Mardin, *Cevdet Paşa*, s.131, n.113.
- (141) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.70, 73-76, 143, 145-146; Gallenga, *Two Years*, C.I, s.96-104, 112-113; Elliot'tan Derby'ye, No:553, 15 Eylül 1875, FO 78/2386; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s.392-393.
- (142) Sublime Porte, Ministère des Finances, *Budget des recettes et des dépenses de l'exercice 1291 (1875-1876)* (Konstantinopolis, 1875); Elliot'tan Derby'ye, No:524, gizli, 7 Eylül 1875; FO 78/2386; Elliot'tan Derby'ye, No:581, 24 Eylül 1875; No: 591, 26 Eylül 1875; No:525, 7 Eylül 1875; No:617, gizli, 30 Eylül 1875, ve ilişik., FO 78/2387; *Levant Herald*, 24 Eylül ve 7 Ekim (Haftalık basım) 1875.
- (143) DuVelay, *Histoire Financière*, s.326-334; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.123-124.
- (144) *Le Stamboul*, 7 Ekim 1875. Krş. Jenks, *British Capital*, s.320: "çok akla uygun bir moratoryum."
- (145) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.54-55; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s.393; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.103; D.C. Balisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929), s.78-80. Cherbuliez, "L'Angleterre et la Russie en Orient," *Revue d'histoire diplomatique*, C.X (1896), s.65-66, bütün önceki bilgilerden Ignatyev'i suçlu bulur ve işin içine Elliot'u da karıştırır. Jenks, *British Capital*, s.320, Ignatyev'in öğüdünü "ilgisiz" olarak niteler. Ignatyev'i buna iten nedenler ve eylemleri hâlâ karanlıktır. Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.65, söylendiğine göre Britanya ve Fransa Büyükelçiliklerine danışıldığını ve hiç itiraz gelmediğini belirtir.
- (146) Mardin, *Cevdet*, s.131-132, n.113; Burnaby, *On Horseback*, C.II, s.34-35; Baker, *Turkey*, s.392; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s.397, n.1; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople* (New York, 1916), s.52. Cevdet Paşa, Mardin'in *Cevdet*'inde, Midhat, Mahmud Nedim ve Ignatyev'i ödemelerin durdurulmasını önceden haber alıp tahvilleri ellerinden çıkararak büyük kârlar sağlamakla suçlar. Suçlama, en azından Midhat açısından kanıtlanmamıştır. Krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.347, n.23; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.396-397.
- (147) *Levant Herald*, 9 Ekim 1875.

dokuzuncu bölüm

1876-üç padişahlıyl

1875 sonbaharından kışa doğru yaşanan olaylar ve önde gelen kişilerin tutumları Osmanlı İmparatorluğu'nda açık bir siyasal altüst oluşa zemin hazırlamaktaydı. Hangi hükümet başa geçerse geçsin, Bab-ı Âli'nin sorunlarını çözmekte büyük güçlük çekerti. Mahmud Nedim hükümetinin ayaklanmayla ve malî durumla baş edemeyeceği, hepsinden önemlisi, Hristiyanların isyanı, Avrupa'nın diplomatik müdahalesi, panslav baskısı, açlık, ekonomik sefalet ve islamcı duyguların kabarışından kaynaklanan halkın hoşnutsuzluğunu yatıştırılamayacağı görülmüştü. 1876 ilkbaharında, Osmanlı yönetimini hedef alan bu genel hoşnutsuzluğun liderliği, geçici olarak biraraya gelerek 30 Mayıs hükümet darbesine ortam hazırlayan, sivil memurlar, askeri liderler ve medrese öğrencilerinden oluşan ve stratejik noktaları tutmuş gruplardaydı.

Türkler isyanı bastırmak için en başından çok kararlı davranmış ya da Avrupa devletlerinin konsolosları 1875 sonbaharında uygun bir çözüm bulmuş olsalardı, olayların akışı daha değişik seyredebilirdi. Ama öyle olmadı. İsyân Bosna'ya sıçradı, vahşeti arttı, Karadağ, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan sınır boylarından yardım gördü ve panslavlar tarafından desteklendi. Avrupa kamuoyu genelde isyancıların yanındaydı; büyük devletlerin hiçbirisi Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışını hızlandırmayı istememesine rağmen, Avusturya-Macaristan ve Rus yönetimleri içindeki bazı unsurlar Bosna-Hersek'te kendi işlerine yarayacak düzenlemeler peşinde koşarken, tartışmalara herkes karışmıştı.¹ Türklerde 1870'lerin başlarından itibaren gelişmekte olan İslâmcı duygular, yalnız isyancılara değil, aynı zamanda imparatorluktaki öteki Hristiyanlara ve Avrupa devletlerine karşı da görülmeye başlandı. Zaman zaman Hristiyanlara yönelik taşkınlıklara rastlandı. İstanbul dahil çeşitli kentlerde Hristiyanlara karşı muhalefet alttan alta güçleniyordu ve başkentteki kimi gazeteler Avru-

pa'yı dini fanatisizm ile suçlamaya başladılar.² Eylül ayında Bulgar devrimcilerinin başarısız ayaklanması durumu düzeltmediği gibi, Bab-ı Âli bu olay üzerine yeni ayaklanmalara karşı hazırlıklı olmak amacıyla Balkan kentlerindeki Müslüman başıbozukları düzenli orduya dahil etti.³

Bosna-Hersek krizine bulunan diplomatik çözüm, 30 Aralık 1875'teki, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı'nın hazırladığı ve beş büyük devletin onayladığı Andrassy Notası'ydı.⁴ Bab-ı Âli, tek tek ya da toplu nota biçiminde iki vilayetle ilgili reform programının benimsenmesini protesto etmiş; yerinde bir önseziyle, Britanya hükümetine, böyle bir notanın kabulünün "[Sultan Abdülaziz'in] uyrukları üzerindeki nüfuzu açısından ölümcül sonuçlar doğuracağını ve böyle bir adımın yaratacağı hoşnutsuzluğun tahtını tehlikeye sokacağını" bildirerek, yabancıların müdahalesinden duyduğu genel hoşnutsuzluğu dile getirmişti.⁵ Buna rağmen Bab-ı Âli, yeni dış müdahalelerden kaçınmak çabasıyla, küçük kayıtlar koyarak önerilen planı kabul etmişti.⁶ Bab-ı Âli altı devletin desteğiyle planı uygulamış olsaydı, imparatorlukta yeni sorunların önüne geçilebilirdi. Ama uygulama için yeterli güvenceler barındırmayan Andrassy Nota'sını isyancılar da kabul etmediler. Asiler "Kanımız intikam istiyor!" ve "Ya şimdi, ya da asla!"⁷ türünden bir dil kullanıyorlardı. Bu şekilde Mahmud Nedim hükümeti halkının gözünde ikili bir başarısızlığa uğramış oldu: Hristiyanların müdahalesine sesini çıkarmamış, üstelik bu zayıf tutum Bosna-Hersek'te hiçbir işe yaramamıştı. Halkın tepkisinden endişe duyan Bab-ı Âli, notanın metnini basına vermedi ve notayı ilgilen-diren her türlü haberin yayımlanmasına ön sansür koydu.⁸

Hükümetin çizgisi, kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle başkentteki etkisini arttırdı. Osmanlı tarihinde her zaman bir tür kamuoyu olmuş, hatta siyasal ilişkilerde on kadar padişahı tahttan indirtecek kadar etkili olmuştu.⁹ Ama 1875 yılında, İstanbul'da basının gelişmesi, Yeni Osmanlılar'ın propaganda faaliyetlerinin çoğalması ve seçkinlerin Avrupa basını ve kamuoyuyla tanışmaları bu gücü arttırmıştı. Bu yıllara ilişkin tanıklıklar, *efkâr-ı umumîye*'ye -kamuoyu- yapılan değinmelerle doludur. 1876 Mayıs darbesi, imparatorluk Türkleri arasında giderek hükümet aleyhine dönen kamuoyunu, 1859'daki Kuleli Vak'ası ve 1876'da bazı Yeni Osmanlılar'ın bir darbe plânladıkları zamana göre daha

doğrudan temsil ediyordu. Önceki yıllardaki iki olayda da olduğu gibi, bu kamuoyunda kısmen Hristiyanlara verilen ödünlerden ve baskı altındaki hükümetin zayıflığından şikayet eden tutucu, kısmen de yönetimdeki otokrasiden şikayet eden liberal düşünceler ifade ediliyordu. Bunların hepsi de hükümet karşıtı düşüncelerdi. Bu tür duygular taşrada bir de ekonomik sefaletle birleşmekteydi. "Kendi kulaklarımla tekrar tekrar işittim," diye yazıyordu 1876 başlarında *Times* muhabiri, "Küçük Asya'nın uzak ve sakın köylerinde yaşayan yaşlı Müslümanlar,... kendileri hükümete karşı savaşıırken olduğu gibi Herseklilerin en iyi dostları olduklarını ve İnşallah!., birlikte hükümeti devirene kadar dayanacaklarını ümit ettiklerini söylüyorlar."¹⁰

Hoşnutsuzluğun baş hedefi ilkin Mahmud Nedim'di. Avusturya Büyükelçisi, Mahmud Nedim'in prestijli ve enerjik tek ilerici Osmanlı memuru olduğunu düşünüyordu, oysa bu kesinlikle yanlıştı.¹¹ Sadrazam, etkisizliği, Rus Büyükelçisi'yle bağları ve giriştiği reformlar yüzünden halkın eleştirilerine uğramaktaydı.¹² En azından Ocak 1876'da Mahmud Nedim hükümetini devirmek üzere komplolar hazırladığı söylentileri vardı.¹³ Ama eleştiriler bununla kalmıyor, işin içine Abdülaziz'i de katarak devam ediyordu. Mahmud Nedim'in, ilk sadrazamlığı sırasında yaptığı gibi, büyük bir gösterişle hükümetin eylemlerinin sorumluluğunu padişaha yüklemesi bunu cesaretlendirmişti. Halkın çoğunluğu, der Cevdet, padişahın şahsına karşı iftiralar mırıldanacak cesareti bulmaya başladı.¹⁴ Padişahın tahttan indirilebileceği yolundaki söylentiler, tahminen Abdülaziz'in sağlığının bozulmakta olduğu şeklinde çıkan başka söylentilere olduğu kadar inanılmamakla birlikte, 1875 sonbaharında yaygınlaşmaya başlamıştı.¹⁵ Nasıl olursa olsun, halkın padişaha dikkati 1875-1876 kışında farkedilebilir biçimde azalmıştı. Abdülaziz'in hükümetin malî dar boğaz içindeyken bile büyük miktarlarda harcamalar yaptığı ve diğer tahvil sahipleri ancak yarısını alabilirken, kendisinin borç kuponlarının tam karşılığıyla ödenmesini istediği kuşkuları da gözden düşmesine katkıda bulundu. Aslında malî durum genelde iyileşmiyor, kötüleşiyordu. Ordu mensupları dahil hükümet memurlarının maaşlarının ödenmesinde aylar bulan gecikmeler olurken, Bab-ı Âli Ocak'ta vadesi gelen borç kuponlarının yarısını ödeyebilecek kadar para biriktirmişti. Ödeme yapıldı, ama özellikle hükümetin en büyük sanayi olduğu İstanbul'daki

hoşnutsuzluğun artması pahasına. İmparatorluk tophanesinde çalışan İngiliz işçiler ücretlerini almak için greve gittiler; Türk işçiler o kadar ileri gitmedilerse de homurdandılar. Bu arada, yeni vergiler koyulmasına rağmen, hükümetin malî durumu Nisan ayı kupon ödemelerini hiç yapamayacağı kadar bozuldu. İş çevreleri genel bir bunalım içindeydi; ekonomik açıdan pek çok kişi sefil olmuş durumdaydı.¹⁶

Mahmud Nedim hükümeti bir gerginlik dönemi için olağan sayılan reform tedbirlerini almakta gecikmedi. Vilayet valilerini, idareyi âdil biçimde sürdürmeye, bütün vilayet memurlarını serbest seçimle getirmeye, eşit davranışa ve ifade özgürlüğü tanımaya yönlendiren fermanlar yollanmıştı.¹⁷ 2 Ekim 1875 tarihli bir iradeyle, belirli vergilerdeki gecikme zamları ile tarım ürünlerinden alınan öşüre eklenmiş yüzde iki buçukluk oran kaldırılıyor; vilayet meclisleri üyelerinin yerel toplulukları gerçekten temsil edecek kişilerden seçilmesi ilkesi tekrarlanıyor; vilayet meclislerinden gelen delegelerin reformlar konusundaki isteklerini iletmek üzere İstanbul'a çağrılacakları vaadinde bulunuluyordu. Ne ki bu delegeler ulusal bir meclis gibi toplanmayacaklar, İstanbul'a ayrı gruplar halinde geleceklerdi.¹⁸ 12 Aralık tarihini taşıyan ve daha kapsamlı bir ferman ise vergi reformu, adlî idarede reform, imparatorlukta bütün vatandaşların kamu görevlerine getirilebilmelerinde eşit hak ve tam dinî özgürlük vadediyordu.¹⁹ 21 Şubat 1876'da vilayet valilerine gönderilen uzun ve ayrıntılı talimatlarla da, vilayet meclislerine serbest seçimler yapılması vurgulanıyor, valilere vilayetlerinde teftiş gezilerine çıkıp hapishanelerde ve zabıta sisteminde yeni düzenlemelere gitmeleri tavsiye ediliyor ve son reformları uygulamaları bildiriliyordu. Mahkeme kararlarının, gerekli olduğu yerlerde Rumca, Ermenice, "Boşnakça", Bulgarca ve Arapçaya çevrileceği hükmüyle de azınlıklara bir sus payı sunulmuştu.²⁰

Bütün bunlarla, esas olarak, Tanzimat döneminde girişilen ve Osmanlılık ilkesini bütünleştiren reformlar yeniden ortaya konulmuş oluyordu. *Levant Herald*, 12 Aralık tarihli ferman daha önceki vaatleri kuvvetlendirmekten öteye gitmediği için, yerine getirilmesinin çok fazla istenilmediğini düşünüyordu.²¹ Yine de Mahmud Nedim'in geçmiş, nazik bir durumda sadece bütün imparatorluk için reformlar vadederek Bosna-Hersek konusunda büyük devletlerden boynunu kurtarmaya çalışması göz önüne

alındığında, bu reform fermanlarını ciddiye almak güçtür. Ayrıca reform fermanları, diplomatik olayların baskısı ve Britanya Elçisi Sir Henry Elliot'un cesaretlendirmesiyle çıkarılmasına rağmen, Mahmud Nedim'in dostu Ignatyev'e daha çok şey borçluydu. Ignatyev'in kaygısı, Rusya henüz Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya hazır olmadığından Osmanlı Hristiyanlarını o an için susturmak; Abdülaziz ve Mahmud Nedim üzerindeki etkisini muhafaza etmek; Doğu Sorunu konusundaki inisiyatifi Andrassy'nin dışında, kendi ellerinde tutmak ve Türklerin reformlarını "Slavların gelecekteki merkezkaç gelişmesine elverişli" yöne çevirmekti.²² Halk Mahmud Nedim'in Rus Büyükelçisi'ne yakınlığını bildiği için, sadrazamın hareketlerinden kuşkanma eğilimindeydi.²³ Mahmud Nedim'in bütün yaptığı görevde kalmak, devletleri atlatmak, içerdeki genel hoşnutsuzluğu yatıştırmak ve Balkan isyancılarına bir parça bir şeyler sunmak için çılgınca faaliyet yürütüldüğü izlenimi verir.

Mahmud Nedim reformları uygulamak için, eğer işleseydi durumu düzeltebilecek bir aygıt kurmuştu. Açıklanan tedbirlerin uygulanmasını denetlemek üzere, dördü Müslüman dördü Hristiyan, sekiz kişilik bir yürütme kurulu kurulmuş ve bu kurula yine, taşra idaresini denetleyip şikayetleri dinleyecek gezici teftiş görevlileri ilkesini sürdüren bir kontrol komisyonu eklenmişti.²⁴ Kurulun ya da kontrol komisyonunun fiilen görev yaptığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Yine Ocak 1876'da, Hariciye Nazırı Raşid Paşa'nın reform usullerini ve araçlarını tartışmak üzere Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin, Katoliklerin ve Protestanların temsil edildiği, daha önce benzeri görülmedik bir mezhepler arası konferans çağrısı yapması daha çok ümit verici bir hareketti. Ama gayrimüslim kesimler tam eşitlik ve gerçek Osmanlılık taleplerinde o kadar sözlerini sakınmadan konuştular ki, böylesi konferansların sözü bir daha işitilmedi.²⁵ Midhat'ın davasına hep sadık kalan Odyan Efendi, Gregoryen Ermenilerin temsilcisi sıfatıyla en açık tavrı alanlardan birisiydi. Tuhaf biçimde, Mahmud Nedim'in sadrazamlığı sırasında iki Ermeni, Heyet-i Vükelâ üyeleri olarak kısa süreliğine yan yana görev yapmışlardı.²⁶ Bu durum Osmanlılık çizgisinde atılmış gerçek bir adım olarak görünse bile, görünüş aldattıydı. Yeni atanan Raşid, Viyana'daki büyükelçilik görevinden dönmekteyken, Artin Dadyan Efendi Kasım 1875'te, sadece kısa bir süre için Hariciye Nazırlığına vekalet etmişti.²⁷

Bu, şanstı. Abraham Paşa, Mahmud Nedim'in sadrazamlığının son ayında koltuksuz olarak nazır yapılmıştı. Ama Abraham Paşa Hidiv İsmail'in eski ajanıydı, Abdülaziz'e yakındı ve hemen her-keste kuşku uyandırıyordu. Milletini temsil edecek biri değildi.²⁸

...

Demek ki Mahmud Nedim'in 25 Ağustos 1875'ten 11 Mayıs 1876'ya kadar süren ikinci sadrazamlığının etkisi, Osmanlı hükûmetine duyulan ve fazla olmayan hoşnutsuzluğun artması oldu. Osmanlı toplumunun hemen hemen bütün kesimleri, şu ya da bu nedenle ona ve politikalarına karşı görünüyordu. Muhalefetin liderliğini üstlenmesi en muhtemel kişiler ise 1875 sonbaharında Mahmud Nedim kabinesinden ayrılan iki kişiydi. Bunlardan birisi, 1871'deki ilk sadrazamlığı sırasında Mahmud Nedim tarafından başkentten sürgün edildiğinden beri onun kişisel düşmanı olduğu sanılan Hüseyin Avni Paşa'ydı. Hüseyin Avni, 1874-1875'te on dört ay sadrazamlık görevinde bulunmakla birlikte, hâlâ iktidar hırsı içindeydi ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini bile düşünüyordu. 1875'te tedavi için Vichy'ye yaptığı gezi sırasında, Midhat'la birlik olup hükûmeti devirecek bir komp-
lonun hazırlanmış olduğundan bahsettiği söylenir.²⁹ Hüseyin Avni'nin Mahmud Nedim hükûmetindeki seraskerliği çok sürmemişti, 2 Ekim 1875'te herhalde ikisi arasındaki uyuşmazlıktan ve Hüseyin Avni Paşa Balkan isyancılarına karşı çok daha kuvvetli tedbirler alınmasını istediği için görevinden uzaklaştırıldı.³⁰ O andan itibaren Hüseyin Avni'nin bütün çabalarını Mahmud Nedim'i iktidardan düşürmeye yönelttiği görülür. Sonra başkentten uzakta tutulmak için Selanik valiliğine tayin edildi, ama bu tayini başkente daha yakın Bursa'ya aktarmayı başardı ve hareketini yapabildiği kadar geciktirdi.³¹ Hüseyin Avni'nin İstanbul'daki evi Aralık ayı ortasında yandığı zaman, başkent çevrelerinde, yangının evde gizlenmiş büyük bir silah deposunu ortaya çıkardığı ve bu silahların bir isyan için saklandığı söylentileri hızla yayıldı.³² 1875-1876 kışındaki gizli faaliyetleri hakkındaki gerçek ne olursa olsun, Hüseyin Avni'nin dürtüleri, özel düşmanlıklar bir yana, kişisel bir iktidar hırsı ve Balkan isyanını ezerek artan Rus nüfuzunu engellemekte yurtseverce bir kararlılık olarak görünür. 1873'te meşruti yönetim tartışmalarına

katılmasına rağmen meşrutiyetçi değildi ve bir Tanzimat adamı olması da ancak orduda reformlar gündemde olduğu sürece söz konusuydu. Ama yeteneği, yurtseverliği ve siyasal itibarı ona, hükümet karşıtı bir darbeye önderlik etmeye kalkışırca, özellikle ordu mensupları arasında önemli bir taban sağlayabilirdi.³³

Mahmud Nedim'in öteki ve siyasal açıdan daha etkili muhalifi Midhat Paşa'ydı. Ağustos'tan beri Adliye Nazırı olan Midhat, Mahmud Nedim'in isyancılara tavrının çok zayıf olduğunu, fazla ödün verdiğini, önerdiği reformların Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875 sonbaharındaki malî ve siyasal zayıflığına hiçbir çözüm getirmeyeceğini hissediyordu. Kasım ayının sonlarına doğru Heyet-i Vükelâ'da anlaşılan gerçek bir tartışma oldu; bunun üzerine basında, Midhat'ın hafif bir rahatsızlık nedeniyle evine kapandığı, daha sonra istifa ettiğini bildiren açıklamalar çıktı.³⁴ İstifa etme, Osmanlı sisteminde halkın yorum yapmasına neden olacak kadar alışılmadık bir şeydi, ama Midhat'ın üstüne üstlük bir de istifasının nedenlerini Saray'a gönderdiği bir lâyhada kâğıda dökmeye kalkışması hiç görülmemiş bir örnekti. Bu hareketin, Midhat'ın görece popülaritesinden dolayı halkı etkileyeceği muhakkaktı. Ayrıca, lâyhanın elyazısı kopyası İstanbul'da dolaşıyordu.³⁵ Aslında Midhat iki tane istifa mektubu yazmıştı; ilkinde, ılımlı bir şekilde Abdülaziz'den kendisini ağır bir yük olan bu mevkiden kurtarmasını ve vilayet valisi olarak, yetişme tarzına daha uygun bir iç idarî görev vermesini istiyordu.³⁶ Ancak saraydan daha çok açıklama yapması ya da mümkünse istifasını yeniden ele alması istendiği zaman, bu kez büyük devletlerle, isyancılarla, genel olarak Hristiyan uyruklarla ve malî krizle uğraşırken alınan tedbirler karşısındaki hoşnutsuzluğunu belirterek, imparatorluğun uluslararası ve iç durumunun karanlık bir tablosunu çizmişti.³⁷ Midhat'ın görüşlerini Heyet-i Vükelâ'da dile getirirken daha da ileri gitmiş olması mümkündü; çünkü o zaman yaygın olan raporlarda, onun imparatorluğu kaptansız ya da dümensiz bir gemiye benzettiği, bütün uyrukların kanun önünde tam eşitliği ile taşra yönetimin daha çok adem-i merkezileştirilmesi ve demokratikleştirilmesinin yanı sıra, bütçeyi ve maliyeyi kontrol etmek üzere kısmen seçime dayalı bir meclis önerdiği bildiriliyordu.³⁸ Midhat gerçekten de bu doğrultudaki görüşlerini Elliot'la yaptığı özel bir görüşmede aktarmış, Britanya Büyükelçisi'ne ilk adımların ötesine geçmek, önce hükümet

tarafından atanan, sonra seçime dayalı hale getirilip padişah üzerinde meşrutî denetim uygulayacak bir senato kurulmasını istediğini anlatmıştı. Midhat, Abdülaziz'in karakteri gözönünde tutulduğunda böylesi bir denetim uygulanmazsa gerçek bir düzelme sağlama umudunun neredeyse hiç olmadığı biçimindeki yaygın düşüncüyü paylaştığını söylüyordu.³⁹

Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bir anayasa getirmeye yönelik yoğun gayretlerinin bu döneme dayandığı sanılır. Daha önce meşrutî yönetim lehinde en açık biçimde konuşmuş devlet adamı olan Mustafa Fazıl Paşa 1875 Aralık ayının başlarında ölmüştü.⁴⁰ Artık böylesi fikirleri savunan bir kaç politikacıdan en önde geleni Midhat'tı.⁴¹ Midhat'n beş ay boyunca yürüttüğü faaliyetlerin gün gün hikâyesini izlemek ilginç olurdu, ama ne yazık ki hiçbir şey yoktur elimizde. Adliye Nazırı olmadan önceki on sekiz aylık işsizliği sırasında yapmış olabileceği gibi, boş zamanlarında fikirlerine destek sağlamaya çalıştığı kuşkusuzdu. Ayrıca Britanya Büyükelçisi'ne oldukça yakındı ve bu durum, sonuçta, kendisine Ignatyev'in nüfuzuyla mücadele etmekle ilgilenen kişiler arasında ek bir prestij sağlamış olabilir. Onu Britanya'nın destekleyeceği şeklinde ümitler besletmiş de olabilir.⁴² Midhat daha o zamandan dürüstlüğü ve başarılı valilik ününe dayanan, 1872'de sadrazamlığa atandığında halkın alkışlarla karşılamasıyla kanıtlanmış olan bir tür kişisel tabana sahipti. Yeni Osmanlı duygularının etkilediği kişileri, maaşlarındaki gecikmelerle ekonomik sefaletten etkilenmiş olanları ve Mahmud Nedim'e, Abdülaziz'in saçma arzularını yerine getirmesinden dolayı karşı olanları kendisine çekecekti. Midhat ayrıca, meşrutiyet yönetiminin (*usul-u meşveret*, "danışma yöntemi") dinî hukukla çelişmediğini, tersine uyum içinde olduğunu ileri sürerek, padişah üzerinde meşrutî bir denetim uygulamanın zorunlu olduğu düşüncesine ulema içinde destek kazanmak için de büyük çaba harcamışa benzer.⁴³

Midhat ve yandaşlarının düşündükleri şey, 9 Mart 1876'da "Müslüman Yurtseverler" imzalı isimsiz bir bildirinin çıkışından sonra daha iyi biliniyordu. Bildiri ona yakın biri tarafından da kaleme alınmış olabilirdi, ama belgenin başlıca yazarı herhalde Midhat'tı.⁴⁴ Uzun süreden beri meşrutî bir yönetim biçimini savunan Odyan Efendi de bildirinin hazırlanmasına katılmış olabilir; bildiriden herhalde Hüseyin Avni ile Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın da haberi vardı.⁴⁵ Bu belgede, Tuna vilayetinde

yetenekli bir idareci, "enerjik ve ılımlı partinin aydın ve cesur başı" olarak ismen anılan tek kişi Midhat'tı. Bildiri, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine daha fazla müdahale etmesinin içindeki durumu kızdırmaktan başka sonuç vermeyeceğini göstermek çabasıyla Disraeli, Derby, Granville, MacMahon, Thiers, Gambetta, Bismarck ve Visconti Venosa gibi Avrupalı devlet adamlarına yollanmıştı. Bildiri padişah değişene kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda basılmadı ve basılamazdı; nitekim ancak 2 Haziran'da, Abdülaziz tahttan indirildikten sonra açıkça basılabildi.⁴⁶ Ne var ki yeterince dağıtılmıştı; böylece sadece Mahmud Nedim hükümeti değil, başkentteki daha geniş çevreler de varlığını öğrenmiş oldular.

Bildirideki görüşlerin çoğu, Midhat'ın zaten dile getirmekte olduğu görüşlere benziyordu.⁴⁷ Bildiri, Avrupa'nın önerdiği reformların, Hristiyanlara ve isyancılara özel ayrıcalıklar tanımasıyla Müslümanları, reform vadedilmesinin ise zavallı Abdülaziz ve Mahmud Nedim hükümeti yerine getiremeyeceği için Hristiyanları karşısına alacağına işaret ederek başlıyordu. Daha sonra, bütün hataların sorumluluğunu padişahın nihai olarak kontrol edemediği otokratik sisteme yükleyerek, çürüme, kötü yönetim ve kritik malî durumun kanıtlarını aktarmaktaydı. Müslümanlar, bundan Hristiyanlar kadar zarar görüyordu. Önerilen çare, padişahı dengeleyecek bir ağırlık merkezi işlevi görecektir, imparatorluktaki bütün ırk ve inançtan kimseleri temsil edecek bir danışma meclisiydi. Meclisin başlangıçta kusursuz biçimde işleyemeyeceği teslim ediliyordu ve sadece iç olaylar konusunda sınırlı yetkilerle başlanabilirdi. İlerideki model İngiliz yönetim biçimi olacaktı. Abdülaziz "sefil bir deli" olarak niteleniyor ve tahttan indirilmesi, kaçınılmaz olmasa bile, muhtemel bir zorunluluk olarak ele alınıyordu. Padişahın, gücünün ve mevkinin meşru sahibi olarak, ulus tarafından kabul edilmesi ve ulusa danışılması gerektiği şeklindeki sözde dini hükümlere büyük ağırlık veriliyordu. Belgenin, baştan aşağı Tanzimat dönemine özgü Osmanlı kardeşliğini vurgulayan bir tonu vardı. Dahası, Mustafa Fazıl'ın 1867 yılındaki mektubundaki meşruti talepleri yansıtan bir görünüm veriyordu. Ancak Mustafa Fazıl'ın mektubunda böyle bir değişikliğin yapılması padişahın niyaz edilirken, 1876'daki "Müslüman yurtseverler" padişahın ümitlerini kesmişlerdi ve kendi çabalarına dayanan bir görüntü sunuyorlardı.

Mahmud Nedim hükümetinin Hariciye Nazırı Raşid Paşa, bu bildirinin çıkışıyla muhalefetin farkına varmıştı. Mart ayında Karadağ ve Bosnalılara neden başka ödünler verilemediği sorusuna karşılık, "eğer yarın padişaha bu önerileri yapsak, akşama kalmaz yerlerimizden oluruz ve buraya, tetikte bekleyen Midhat, Hüseyin Avni ve Derviş Paşa gelir," yanıtını veriyordu.⁴⁸ Hüseyin Avni Bursa'da valiydi, ama herhalde Midhat'la temasını koruyordu; hatta taşraya sürülmesine öfkelenildiğinden Midhat'ın liberal planlarını desteklemeye yaklaşmış olabilirdi. Mahmud Nedim hükümetinin devrilmesi planının tam nasıl geliştiğini söylemek olanaksızdır. Midhat'ın oğlunca yayıma hazırlanan anıları bu noktada bir şey söylemiyordu.⁴⁹ Yine oğlu, başka bir yerde, "Midhat'ın konağında ülkelerinden henüz ümidini kesmemiş bir kaç yurtsever arasında imparatorluğun en iyi nasıl kurtarılacağına ilişkin görüş alışverişi yapılıyordu," der.⁵⁰ Midhat'ın kâtibi, onun 1875-1876'da görevden uzak kaldığı dönemde genellikle Hüseyin Avni, Mütercim Mehmed Rüşdi ve tanınmış bir ulema mensubu Hayrullah Efendi'yle görüştüğünü, bir zamanların Yeni Osmanlı'sı Ziya Bey'le ilişkide olduğunu, ayrıca Midhat'ın hazırladığı reformlarla ilintili muhtırayı onayladığı söylenen veliaht Murad'la da ilişkisi bulunduğunu bildirirken, daha doğru şeyler söylemiş olabilir.⁵¹ Midhat, genelde saygı gören yaşlı devlet adamı ve o da görevden uzak olan Mütercim Mehmed Rüşdi'ye, ikisinin Abdülaziz'e devletin karşı karşıya olduğu ciddi tehlikeleri anlatmak ve kabineyi değiştirmek üzere saraya birlikte gitmelerini önermişti. Ama ılımlı olduğu kadar daima ihtiyatlı bir adam olarak kalan Mehmed Rüşdi bu manevranın çok riskli olduğunu düşündü.⁵² Midhat başkentteki çeşitli Rumlarla da ilişki kurmuş olabilir.⁵³ Onun bu dönemde Sir Henry Elliot'tan genel moral destekten daha fazla yardım alıp almadığı galiba tartışmaya hep açık kalacak; Elliot'un yazışmaları Midhat'ın siyasal görüşlerine ilişkin genel bir bilgi sahibi olduğunu gösterir, ama bu konuda hiçbir doğrudan bağa işaret etmez.⁵⁴

Mahmud Nedim'in devrilmesi için hangi planlar geliştirilmekte olursa olsun, Balkanlarda meydana gelen ve haberleri başkentte Müslüman, Rus karşıtı ve hükümet karşıtı duyguları ayağa kaldıran olaylarda etki yapmış olmalı. Karadağ, Nisan ayında, isyancılara sınırlardan akan destekle beraber Bab-ı Âli'ye karşı açık savaş durumundaydı; yine de Mahmud Nedim

hükümeti hâlâ yeterli tedbirler almıyordu.⁵⁵ Yaklaşık aynı zamanda, İstanbul'a Avrupa'da yayımlanmış Türk, Avusturya ve Rus diplomatik belgelerinin Rusya'nın daha 1870'de Karadağ ve Slav eyaletlerini kışkırttığını ortaya çıkardığı haberi geldi.⁵⁶ Yine Mayıs ayı başında, terörist yöntemlere bel bağlamış Bulgar devrimcilerin ayaklandığı haberi alındı. Bulgar devrimcileri daha önce İstanbul'u ve belli başlı şehirleri yakmayı planlamışlardı; Mayıs'ta Bulgar bölgesindeki Türkleri kılıçtan geçirmişlerdi.⁵⁷ Türk başıbozuklarının isyanı kanla bastırmalarından kaynaklanan "Bulgar katliamları" hakkındaki Avrupa'nın tepkilerine rağmen, Türklerin bu isyanı, Rusya'nın kışkırttığı Bulgar asilerinin çaresiz Türkleri katletmesi olarak görmüşlerdi.⁵⁸ Müslümanların galeyana gelişlerinin bir ölçüsü, 6 Mayıs'ta Selanik'teki Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesiydi: İslâmiyeti benimseme niyetini açıklamış bir Rum Ortodoks Bulgar kızını bazı Rumların elinden kurtarmaya çalışan heyecanlı Müslüman kalabalığın eyleminin talihsiz bir yan sonucuydu bu.⁵⁹ Bu bir suçtu, diyordu Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa, ama aynı zamanda İslâm milletinin dinin ve Müslüman topluluğun sürekli küçük düşürülmesi karşısında sabrını yitirmekte olduğunun bir göstergesiydi ve Müslümanlar arasında dini ve ulusal coşkunun hâlâ varolduğunu gösteriyordu.⁶⁰

İstanbul'daki gerginlik Mayıs ayı başlarında hemen hemen gözle görülür bir haldeydi. Müslümanların tepkisinin Hristiyan sakinlere karşı taşkınlıklara dönüşebileceğinden korkuluyordu. Mahmud Nedim ile Abdülaziz her zamankinden çok gözden düşmüşlerdi. Onlara karşı bir ayaklanma başlayabilirdi. Çarşadaki silah tüccarları çoğunlukla Müslümanlara, ayrıca Hristiyanlara da bayağı silah sattılar.⁶¹ Ignatyev, kendi elçiliğine silahlı muhafız görevi görecektir bir kaç yüz Hırvat ya da Karadağlı kiralayarak gerginliği iyice arttırmıştı. Başkentte ayrıca, kendi güvenliğinden korkan Abdülaziz'in kendisini korumak için otuz bin Rus askerinin gönderilmesini istemek üzere olduğu söylentisi vardı.⁶² Halkın tepkisi, Mahmud Nedim'i görünüşte Ignatyev'le birlikte hareket ederek suç ortaklığı yapmakla suçlamaktı. Rus Büyükelçisi'nin bir kaç Bulgarı softalar -Müslüman medrese öğrencileri- gibi giydirip Hristiyan mahallelerinde katliam tehdidi yapmaları için kiralayarak, bizzat İstanbul'da açık bir Hristiyan-Müslüman çatışmasına yönelik bir dini tepki yaratmaya çalıştığı

da bildiriliyordu.⁶³ Söylentiler gerçek ya da uydurma olsun, etki aynıydı. Patlamalardan ve kıskırtıcı eylemlerden korkan hükümet, dış dünyayla bütün özel telgraf haberleşmesini durdurmuştu. 8 Mayıs'ta gazete satıcılarının manşetleri yüksek sesle bağırma ları yasaklandı ve ertesi gün bütün gazetelere ön sansür konduğu bildirildi; tutucu *Basiret* sansürü üç sayfası boş ve reklamlarla dolu bir dördüncü sayfayla, alaycı bir sayı çıkararak karşıladı.⁶⁴ Aslında İstanbul'da Hristiyanlara karşı hiçbir taşkınlığa rastlanmadı; tepkiler esas olarak hükümete yönelikti. Annesi Valide Sultan gibi Abdülaziz de bunun farkına varmıştı herhalde. Valide Sultan, çiftliğinde görmek üzere Midhat'a bir aracı göndererek, güncel sorunlara ne gibi çözümler önerdiğini sordurdu. Midhat verdiği karşılıktaki, çok ihtiyatlı olmadan, idare için gerekli olanın, hukuka ve Hristiyan-Müslüman eşitliğine dayanan bir anayasa olduğunu ima ediyordu; salt askerî tedbirler yeterli olmazdı. Ne var ki Midhat'ın reçetesi Valide Sultan'ın "aslanı"na öneremeyeceği kadar çok acıydı.⁶⁵ Mahmud Nedim hükümete yönelik bu tehdidin kuşkusuz farkındaydı. Midhat'ı başkentten uzak tutmaya çalışması bundan kaynaklanmış olabilir.

Midhat, çeşitli halk kesimleri ve özellikle başkentteki medrese öğrencileri arasındaki üzü ve etkisi nedeniyle tehlikeliydi. İstanbul'da sayıları çeşitli kaynaklarca beş binden altmış bine kadar tahmin edilen softalar, Mayıs ayının ilk haftasının sonuna doğru, açık ve belli bir hedefe yönelik bir huzursuzluk içindeydiler; silah satın alıyor ve toplu eylem tehdidinde bulunuyorlardı.⁶⁶ Softalar, Müslümanların isyancıları ezemeyen, büyük devletlere engel olamayan bir hükümetten duydukları hoşnutsuzluğun sözcülüğünü üstlenmişlerdi. Aslında, askerlerin çoğu Balkanlarda seferde olduğundan, başkentteki en güçlü grubu temsil ediyorlardı. Bir bakıma, geçmişte Yeniçerilerin çeşitli defalar temsil ettikleri gibi, kamuoyunu onlar temsil ediyorlardı. "Hocaların birliği halkın şükranlarını haketti," diye yazıyordu İstanbul'daki bir dostu, softa eyleminden hemen sonra Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Namık Kemal'e.⁶⁷ Mahmud Nedim softalar kulanmayı ya da onları öğrencilerin hoşlanmadığı Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin kendi istedikleri bir adayla değiştirilmesi pazarlığıyla yatıştırırmayı denemiş olabilir.⁶⁸ Ama, geçmişi ve İgnatyev'e karşı hoşgörüsü dikkate alındığında, medrese öğrencilerinin Mahmud Nedim'le ancak geçici bir ittifak yap-

madıkları bellidir. Midhat çok daha fazla onların adamıydı. Midhat, önde gelen ulemanın bir kısmıyla kesinlikle, bazı öğrencilerle ise büyük ihtimalle yakın ilişki içindeydi. Muhalifleri Midhat'ı, Şehzade Murad'ın bankeri Hristaki Efendi aracılığıyla medresede para dağıtarak Mahmud Nedim aleyhindeki softa gösterilerini kışkırtmakla suçlamışlardır.⁶⁹ Midhat'ın kâtibi en azından softa gösterilerinin örgütlenmesini ona bağlarken, Mahmud Nedim de karışıklıkları Midhat'a atfediyordu.⁷⁰ Ancak gösteriler, 1853'teki başka bir Rus-Türk krizi dönemindeki softa gösterileri gibi, kısmen kendiliğinden gerçekleşmiş de olabilir.⁷¹

8 ya da 9 Mayıs'ta medrese öğrencileri dersleri bırakmaya başladı. Öğrenimin kesilmesi bir medreseden diğerine yayıldı. Yürütülen ajitasyona öğrencilerin hocalarının bir bölümü de yardım etti. Silah satın almanın yanı sıra softalar, camilerde büyük toplantılar düzenlemişler, hükümetin isyan ve Rus nüfuzu karşısındaki zayıflığı hakkında kışkırtıcı konuşmalar dinlemişlerdi. Bir komite oluşturulmuş, 10 Haziran Çarşamba akşamı ise Fatih Mehmed camisindeki kitlesel bir toplantıdan sonra, Abdülaziz'in imparatorluğu kurtarmak için daha güçlü tedbirler almasını ve Mahmud Nedim ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi'nin azledilmesini isteyen bir dilekçe hazırlanmıştı. Perşembe akşamı Süleymaniye camisinde yapılan başka bir kitlesel toplantıda da öğrencilerin talepleri yinelendi. Hem Saray, hem de Heyet-i Vükelâ kararsızlıktan kıvranıyorlardı, ama o sabah iki kişinin de azledildiği açıklandı. Bu arada İstanbul sokakları ve meydanları, özellikle Bab-ı Âli'nin önü, beş altı bin softayla dolmuştu. Katliamdan korkan Hristiyan tüccarlar dükkânlarını bırakıp kaçmaya başladılarsa da, softalar kendilerine güvence verdiler ve hiçbir şiddet olayı olmadı. Derken Midhat Paşa'nın Sadrazamlığa, Halil Şerif'in Hariciye Nazırlığına atandığı söylentisi yayıldı.⁷² Midhat softaların istediği adamdı, ama söylentinin uydurma olduğu ortaya çıktı. Aslında, Saray karar vermeye çalışırken hükümet yirmi dört saati biraz aşan bir süre sadrazamsız kalmıştı; duruma kalabalık da egemen olabilirdi. Yine 12 Mayıs Cuma günü, Mütercim Mehmed Rüşdi'nin Sadrazam, Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislâm olarak atandığı bildirilene kadar softa grupları sokakları doldurdular. Atamalar softaları tam olarak tatmin etmemekle birlikte, en azından o an için kabul etmişlerdi ve başkentteki gerginlik yatışmaya başladı. "Geçen hafta, Türkiye'de kaldığım uzun

sürede tanık olduğum en heyecanlı ve korku verici haftaydı," diye yazıyordu oradaki bir Amerikalı.⁷³ "Halkın [yani öğrencilerin] kuvvetli ajitasyonu İslâm ulusunu tehlikeli bir çöküşten kurtardı," diye yazıyordu aynı sıralarda, Namık Kemal'in dostu ve liberal bir ulema mensubunun oğlu olan birisi.⁷⁴

Serasker olarak Bursa'dan getirtilen Hüseyin Avni'nin eklenmesiyle yeni kabine güçlendirilmişti. Bu atama görünüşe bakılırsa Abdülaziz'in kendi fikriydi; Mahmud Nedim, düşüşünden önce, padişahın tahtı açısından, hırslı Hüseyin Avni'den daha çok korkacağı kimse olmadığı uyarısını yapmak için boş yere uğraşmıştı.⁷⁵ Ancak yeni kabinenin neyi başarabildiği tartışmalıdır, çünkü Abdülaziz ve saray memurları Mütercim Mehmed Rüşdi'yi aşırı ihtiyatlı, kronik bir şikayetçi, hiçbir iş yapmayan ve zamanını halkın gözüne girmeye çalışmakla geçiren bukalemun gibi bir politikacı olarak görüyorlar; Hayrullah Efendi'nin eğitilmiş bir adam giysileri içinde entrikacı ve cahil birisi olduğunu düşünüyorlardı. Abdülaziz nazırları değiştirmekle kamuoyunu yatıştırdığına inanıyor ve Mehmed Rüşdi'ye, halkı dikkate aldığını değil, sadrazamı sadece koparılan feryadı susturmak için geçici olarak görevde tuttuğunu gösterecek bir şekilde, "Sizi halk istediği için görevlendirdim," diyordu.⁷⁶ Abdülaziz'in Mahmud Nedim'i mümkün olduğu kadar çabuk yeniden atamak istediği açıktı. Ama kamuoyu karşısında bu çok aptalca bir hareket olurdu; zaten Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni ve Midhat başkentten uzaklaştırılmadıkça yeniden sadrazam olmayı düşünmeyi Mahmud Nedim'in kendisi reddetti Kaldı ki, halkın ruh yapısı ve üç adamın etkisi karşısında padişah o anda buna cesaret edemezdi.⁷⁷ Mahmud Nedim gözden gerçekten düşmüştü; hemen hemen üç yıl sonra, Osmanlı parlamentosunun ikinci dönemindeki mebuslar, işlediği suçlar ve yetersizliğinden dolayı onu yargılayacak bir önergeyi kabul etmişlerdi.⁷⁸ Midhat ise bir hafta sonra koltuksuz da olsa kabineye alındı. Kısa süre sonra da Halil Şerif girdi kabineye. Karşıt görüşleri savunan Derviş Paşa ile Namık Paşa'nın kabineye eklenmeleriyle meşrutiyetçiler dengelenmişlerdi.⁷⁹ Bu değişikliklerle bile nazırların fazla şey başarabilecekleri kuşkuluydu. Saray'ın onlara güveni hâlâ yoktu. Abdülaziz bu nok-

tada ne yapacağı kestirilemeyen bir kişiydi; onunla kurulan iletişimlerin büyük bölümü ya annesi aracılığıyla sağlanıyor, ya da yine onun tarafından kesiliyordu. Mehmed Rüşdi eyleme geçmekte aşırı tedirginlik duyarken, sözünü sakınmayan eylemci Midhat'a fazla güven vermiyordu. Midhat sadrazamlığa herhalde kendisinin gelmesi gerektiğini düşünmüştü. Öte yandan Hayrullah düşmanlarının sandıklarından daha zeki ve oldukça liberaldi, Hüseyin Avni ise liberal olmadığı gibi sadece kendi çıkarını gözetken birisiydi.⁸⁰ Mahmud Nedim'in düşüşünden hemen sonra bir grup softanın Hayrullah'ın evinde karşılaştıklarında onu alkışlamalarında görülen popülaritesine karşı, Midhat'a herhalde bütün nazırlar kızgınlık duyuyorlardı. Midhat bu olay üzerine öğrencilere İslâm'ın liberal ve demokratik temelleri hakkında kısa bir konuşma yapmıştı.⁸¹

Gösteriler ile Mahmud Nedim'in devrilişi genel olarak iki etki yapmış görünür. Birinci etki, yurtsever duyguların -yani, olumsuz biçimiyle belirtirsek Avrupa karşıtı, özellikle Rus karşıtı duyguların- artması ve pekişmesiydi. *Levant Herald*, 13 Mayıs'ta İgnat'yev'i, İstanbul'daki Hristiyanların tehlike içinde oldukları izlenimi vermek amacıyla kendi elçiliğine Hırvat muhafızlar getirterek Avrupa kamuoyunu kandırmakla suçlayan bir makaleye yer vermişti. Hükümet gazetesinin kapatılma zorunluluğunu hissetmesine rağmen, editöre bu makale için Müslüman ve Hristiyanlardan kutlama üstüne kutlama yağıyordu; üstelik o sayının bedelinin üstünde bir fiyatla satılması gibi ender bir durum ortaya çıktı.⁸² Osmanlı borçlarını birleştirmek ve düzenlemek çabası içinde bazı Osmanlı gelirlerini -gümrükler, tuz vergisi, tütün vergisi ve öşürün bir bölümü- denetlemek üzere Avrupalı bir gruba izin verilmesi planı Mahmud Nedim hükümeti tarafından imzalanmış olabilirdi, ama artık çöp sepetine atılmıştı.⁸³ Bosna sorununu çözmek amacını taşıyan Andrassy'nin ve Üç İmparatorlar Birliği'nin yeni bir tasarısı olan Berlin Memorandumu, 21 Mayıs'ta yeni Türk kabinesi tarafından oldukça açık biçimde mahkûm edilmişti.⁸⁴ Türkler elbette Britanya'nın memorandumu kabul etmediğini bilecek tutumlarını katılaştırmışlardı, ama o muhtırada sadece Osmanlı devletine yönelik bir tehlike değil, ayrıca hümanizm karşıtlığının ve Avrupa'daki yeni bir haçlı seferi anlayışının kanıtlarını görüyorlardı.⁸⁵ Gösteriler ile Mahmud Nedim'in devrilişinin öteki etkisi, Abdülaziz'i ve özelde onun harcamalarını daha

fazla denetlemeye çalışmak veya meşrutî bir rejimin, ya padişahın tahttan indirilmesinin ya da ikisinin birden gerçekleşmesi ihtimalini yakınlaştırmaktı. İstanbul'da Mayıs ayının son iki haftasında, çoğu insanın gözünde padişahın kaprislerine ket vurmaktan başka anlam taşımayan, yeni bir siyasal darbe yapılıp "meşrutiyet" in ilân edileceği şeklinde yaygın bir spekülasyon vardı. Softalar bu düşünceyi savunuyorlardı. Ama ajitasyonları, dikkatli biçimde, bazen birlikte dostça yürürken görüldükleri yerel Hıristiyanlara karşı değil, Avrupa'nın müdahalesine ve kendi hükümdarlarına yöneltilmişti. Mutlakiyetçiliğin Müslüman hukukunun ihlâli olduğunu gösteren Kur'an metinleri elden ele dolaşıyordu.⁸⁶ Ulema içindeki bazı liderler de bir tahttan indirne fetvası taslağı hazırlamışlardı. "Bu isteğin genel olduğunda kuşku yoktu," diyordu daha sonra Midhat.⁸⁷

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ne kadar genel bir istek olduğu, daima spekülasyona açık bir konu olacak. Osmanlı padişahları geçmişte de (bazen daha geniş halk kesimindeki duyguları yansıtarak) askerler tarafından tahta çıkarılmış ya da indirilmişlerse de, bir padişahın tahttan indirilmesi hâlâ ciddi bir konuydu. III.Selim'in 1807'de, getirdiği yeniliklere karşı çıkan Yeniçerilerin isyanıyla tahtından oluşundan ve IV. Mustafa'nın ertesi yıl yine ordu birliklerince tahttan indirilişinden beri, yani hemen hemen yetmiş yıldır imparatorlukta böyle bir şey olmamıştı. Abdülaziz'in son zamanlarda, özellikle İstanbul'da halktan giderek daha fazla tepki gördüğü kesindi. Midhat Paşa, hükümeti değiştirmeye yönelik her hareketi halkın iradesini yansıtan eylemler olarak göstermeye çalışıyordu. 1876 Mayıs'ının koşulları, geniş ölçüde halk desteğiyle birlikte, değişikliğin gerçekleştirilmesinde o ana dek varolandan daha iyi bir fırsat sunuyordu. Ama padişahın devrilmesini tasarlayan asıl planlar, Midhat'ın daha sonra iddia ettiği gibi, nazırların ve ulemanın genel onayına bile sahip olmayan küçük bir insan grubunun ürünüydü.⁸⁸ Örneğin 8 Mayıs'ta Maarif Nazırlığına gelmiş Cevdet Paşa, kendi anlatımına bakılırsa, eylem gerçekleşmeden ve kendisinin onaylamamasından önce tahttan indirilme olayını hiç sezmemişti.⁸⁹ Tahttan indirneyi planlayan küçük grubun bir bölümü, bu fikri en azından Şirvanizade Mehmed Rüşdi'nin 1873'teki sadrazamlık döneminden beri zaman zaman düşünmüşlerdi.⁹⁰ Niyetlerinin ne zaman olgunlaştığını söylemek olanaksızdır, ama -herhalde

Hüseyin Avni dışında- 1876 Mayıs'ına kadar gerçekleşmemiş gibiydi. Değişik kişilerin tahttan indirmenin ya zorunlu ya da arzu edilir bir şey olduğu fikrine bağımsız olarak varmış, Mayıs'ın son iki haftasından önce ortak planlar yapılmamış olması da mümkündür.⁹¹ Planla ilgisi bulunan belli başlı kişiler, koltuksuz nazır Midhat, Serasker Hüseyin Avni ve Askerî Mektepler Nazırın Süleyman'dı. Ayrıca Sadrazam Mehmed Rüşdi, Şeyhülislâm Hayrullah, Bahriye Nazırın Kayserili Ahmed Paşa, bir kaç yüksek rütbeli subay, Midhat'ın danışmanı ve Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, eski Yeni Osmanlı ve o an için işsiz Ziya bey, veliaht Murad'ın hekimi Dr. Capoléone ve az sayıdaki başka kişilerin de ilgisi vardı.⁹² Öte yandan, plan hazırlanmaya başlandığında ortada iki farklı yaklaşım bulunduğu görülür.

Yöntemlerden birisi Midhat'inkiydi. Olaylara sonraki değinmelerinde Midhat, baş rolü Hüseyin Avni'ye yükleyerek Abdülaziz'in tahttan indirilmesindeki rolünü küçük göstermeye çalışmıştı.⁹³ Ama Midhat'ın liderlerden biri olduğunda ve aktif bir rol oynadığında kuşku yoktur.⁹⁴ Midhat'ın yöntemi, bir yandan anayasa getirebilecek ya da Abdülaziz'i fiilen dizginleyebilecek bir yönetim reformu alternatifine kapıyı açık tutarken, halkın eylemiyle Abdülaziz'i tahttan indirmeyi planlamaktı. Midhat, daha Mahmud Nedim'in devrilmesinden önce, Valide Sultan'ın özel elçisine, daha ağır tedbirlere biricik alternatifin hukuka bağlı yönetim ve bütün Osmanlıların eşitliği olduğu uyarısını yapmıştı. Mayıs'ın son iki haftası içinde de, Nazır olduktan sonra, ricası üzerine Valide Sultan'a yazdığı bir muhtırada bu görüş ve uyarısını tekrarlamıştı. Bu muhtırada özgürlük, eşitlik ve kabine sorumluluğunun gerekli olduğunu saptıyordu.⁹⁵ Yine aynı sıralarda padişahın huzuruna kabul edildiği de görülür; Abdülaziz bu görüşmede reformlar yapılması gerekliliği fikrini onaylamış ve bütün kötülüklerin sorumluluğunu Mahmud Nedim'in üstüne atmıştı. Bunun üzerine Midhat, Mehmed Rüşdi'ye eğer Valide Sultan bu doğrultudaki reformları kabul edip güvence verirse, önceden yapılan plânların değiştirilebileceğini yazmıştı. Lütfen bütün bunları Hüseyin Avni'den gizli tutun, diye de ekliyordu Midhat.⁹⁶ Ne var ki Midhat'ın Abdülaziz'e ve annesine yaptığı teklifler hiçbir sonuç vermedi. Bu yüzden Midhat padişahı değiştirme çalışmalarına devam etti. Koltuksuz nazır olmadan hemen önce bunu planlamak üzere Hayrullah ve bir grup ulema

mensubuyla biraraya gelmiş, hatta Mehmed Rüşdi'ye de yaklaşmış olabilir.⁹⁷ Midhat askerî darbe yanlısı değildi; rejim değişikliğinin daha çok, Nuri Osmaniye camisinde toplandığı sanılan softaların ve İstanbul nüfusunun kitlesel taleplerine dayandırılmasından yanaydı. Askerî hareket yalnızca halkın talebine son damgayı vururdu.⁹⁸ Midhat'ın düşüncesine göre nihai amaç meşrutî yönetimin kurulmasıydı. Sultan Abdülaziz'e karşı kişisel bir kin beslemiş görünmeyen Midhat'ın padişahın değişmesini istemesinin nedeni, yalnızca daha iyi bir yönetimin gelmesiydi ve anlaşılan veliaht Murad'ın meşrutiyet rejimi yanlısı olacağı konusunda teminat almıştı. "Şehzade'nin tahta çıktığı gün bir anayasa ilân etmeye hazır olacağı bir süredir bilinmekte," diye bildiriyordu 25 Mayıs'ta Britanya Büyükelçisi, "ve Murad en etkili meşrutiyet savunucularıyla haberleşmekte."⁹⁹ Midhat, kendisini destekleyen Elliot'un da farkında olduğu gibi, kişisel hırstan yoksun değildi. 1859'da Meclis-i Vâlâ'nın ikinci kâtibi olarak Kuleli Vak'ası'nı sorgulayanlardan biriyken, o anda kendisinin bir komplocu konumuna düşmesinde bir ironi vardı.¹⁰⁰ Ama Midhat'ın dürtüleri özünde safça gibi gözüktür.

Tahttan indirme yönteminde başka bir alternatifi temsil eden Hüseyin Avni Paşa'nın dürtüleri de özünde safçaydı. Onun görüşünce askerî darbe olmazsa olmaz bir koşuldur. Elbette orduda geniş bir tabanı vardı, oysa Midhat siviller arasında daha popülerdi. Herhalde Hüseyin Avni'nin düşüncesini etkileyen bu olguydu, çünkü başarılı bir darbenin lideri olarak tanınmak istiyordu ve güçlü siyasal ihtirasları vardı. Darbeden sonra tarihin kendisini tek lider olarak kaydedeceğinden emin olmaya çalıştı.¹⁰¹ 1876'daki kişisel dürtüleri herhalde imparatorluğu isyancılardan ve Avrupa'dan kurtarmak yönündeki yurtsever hedefle paralellik içindeydi; belki de 1871'de vilayet valiliğine sürülmesi ve sonraki benzer aşağılamalar için yalnız Mahmud Nedim'den değil, Abdülaziz'den de öğ almak arzusuyla yanıp tutuşuyordu.¹⁰² Hüseyin Avni'yi 12 Mayıs'tan kısa süre sonra bir tahttan indirme olayını doğrudan planlamaya sevkeden, herhalde, Mahmud Nedim'in tekrar sadrazamlığa getirilebilme ve kendisinin tekrar başkentten sürülebilme şansıydı.¹⁰³ Hüseyin Avni bir kaç subayın fikrini yoklayarak işe başladı.¹⁰⁴ Midhat'ın yaptığı gibi reformlardan açıkça pek bahsetmiyordu. Hüseyin Avni her yönüyle Batıcı da değildi; hatta "Biz Avrupalıları sevmeyiz ve onları taklit etme-

ye ihtiyacımız yok," diyen St. Cyr gibi, harbiye mektebini geliştirmek için Süleyman'ın getirmiş olduğu yeniliklere karşıydı.¹⁰⁵ Hüseyin Avni meşrutiyet taraftarı da değildi ama, görünüşte komplonun başarısı uğruna bu anlayışı kabul eder görünüyordu. Tahttan indirme olayından dört gün önce, Süleyman ondan "konstitüsyon" ya da benzer bir şeyin benimsenmesi konusunda oldukça isteksiz bir söz koparmıştı.¹⁰⁶

Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa askerî darbe taraftarıydı ve anlaşılan Hüseyin Avni'nin yaklaşmasından önce, kendi inisiyatifiyle, çeşitli subaylarla tahttan indirme olayını konuşmaya başlamıştı.¹⁰⁷ Ama Süleyman Paşa, kuvvetli bir yurtsever olmanın yanı sıra, meşrutiyet rejiminin de güçlü bir destekçisiydi; yani, Midhat ile Hüseyin Avni'nin görüşleri arasında köprü işlevi görüyordu. Süleyman'ın kendi kariyeri askerî alanla sınırlıydı.¹⁰⁸ Ama ilgileri dar kapsamlı değildi; keskin bir yurtsever, henüz yeni bir milliyetçi olmanın dışında, inançlı bir reformcu, bir Batıcıydı. Bir süre harbiye mektebinde edebiyat ve tarih dersleri vermişti. 1876'da, otuz sekiz yaşındayken, bir yılı aşkındır Askerî Mektepler Nazırlığı yapmaktaydı ve onu, ulemanın matematik ve doğa bilimlerinde daha fazla yetişmesine gerek olduğunu söyleyerek Hayrullah'ı medrese ders programlarında değişiklik yapmaya yönlendirecek kadar ileri götüren bir Batılı eğitim savunucusuydu. Süleyman, İslâm milletinin ilerlemesinin eğitime bağlı olduğunu düşünüyordu.¹⁰⁹ Siyasal reformlara da inanıyordu ve bir Yeni Osmanlı hüccesinin lideri olduğu söylenmekteydi.¹¹⁰ 1876'da tamamen Osmanlıların kötü yönetimi, Balkan isyanı ve büyük devletlerin baskısıyla harekete geçmiş olarak iman, devlet ve vatanın kurtuluşu olarak meşrutiyet yönetiminin inançlı bir taraftarı olmuştu. Süleyman, Abdülaziz'in tahttan indirilişinden dört gün önce Hüseyin Avni'yle yaptığı bir görüşmede, kısa ve öz olarak eğer yeni padişah da despot birisi olursa olayın bütün anlamını yitireceğini ve yeni padişah ancak "danışma yöntemini (meşveret usulü)" kabul ederse bağlılık yemini edeceğini söylemişti. Ondan üç gün sonra, Midhat'a Murad'ın daha tahta çıkmadan meşrutiyet yönetimini açıklaması gerektiğini arzuladığını aktarmıştı.¹¹¹ Süleyman'ın tutumunun altında yatan, Midhat gibi, Abdülaziz'e kişisel düşmanlık duyması değildi.¹¹² Süleyman kendisinin ulusal duyguları temsil ettiğine, dahası, askerlerin rejim değişikliğini yurtseverce destek-

leceklerine ve Saray'la olan bağlarından dolayı böyle bir girişimde arkada kalmayacaklarına inanmıştı. Bu konuda Hüseyin Avni'yi de inandırmış görünür.¹¹³

26 Mayıs Cuma günü, bu bir avuç insanın deneme niteliğindeki planları biçimlenmeye başladı. O gece Süleyman ile Askerî Kurul Başkanı Redif Paşa, Hüseyin Avni'yle onun sahilhanesinde askerî tedbirlerin koordinasyonunu hazırlamak üzere biraraya geldiler. Buluşmadan Midhat ile Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın da bilgisi vardı. Ertesi gün Süleyman ile Hüseyin Avni plan yapmaya devam ederlerken, Hayrullah ile Mehmed Rüşdi günleri ayarlıyorlardı. Tahttan indirmenin 31 Mayıs günü gerçekleştirilmesine karar verilmişti. Toplantılar ve plânlar sonraki iki gün boyunca devam etti. Bütün geliş gidişler gizlenemeyeceğinden bu faaliyetlerin bir kısmı kuşku uyandırmış olmalı. Günlük *Stamboul* gazetesi, Pazartesi günü, Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni'nin Midhat'ın kasaba evindeki toplantıda uzun süre kaldıklarını bildiriyordu.¹¹⁴ Ayrıntılarını tam olarak bilmemekle birlikte bir darbe yapılacağına kuşkusuz farkında olan Ignatyev'in, Abdülaziz'i kuvvetli tedbirler alması için uyarıp uyarmadığı yanıt bekleyen bir sorudur.¹¹⁵ Midhat'ın ya da yandaşı başka birisinin, Büyükelçi Elliot'tan henüz yeni Beşikler koyuna gönderilmiş İngiliz filusunun gerek duyulması halinde İstanbul'a yetişmeye hazır olması şeklinde bir söz isteyip istemediği ya da alıp almadığı da başka bir sorudur.¹¹⁶ Bu günlerde Midhat, bir noktada, hâlâ ona eşlik edecek halk gösterileri yapılmasını umabilmekle birlikte, askerî darbeye itiraz etmekten vazgeçmiş olmalı. Midhat aynı zamanda Murad'la ilişki kurmayı da istemişti; nitekim Murad'ı gören Dr. Capoléone'yi tanıyan Ziya aracılığıyla ilişkiye geçti. Murad'a, tamamen doğal olarak, eğer işler ters giderse çok kötü sonuçlar doğabileceği bildirilmişti. Bir şeyler olabiliirdi, çünkü Saray'ın kuşku uyanmıştı. Bu yüzden 29 Mayıs Pazartesi günü darbenin zamanı yirmi dört saat öne alındı ve 30 Mayıs sabahı erken saatler olarak yeniden belirlendi. Bu değişiklik, eğer Midhat'ın hâlâ halkın iradesini yansıtacak eylemleri kışkırtacak planları varsa onları artık terketmesi gerektiği anlamına geliyordu. Askerî darbeden başka hiçbir şeye zaman yoktu. Gün değişikliği Murad'a herhalde söylenmemiştir.¹¹⁷

29 Mayıs fırtınalı bir gündü. Yağmur aralıksız yağdı, bütün sokakları su bastı, ağaçlar kökünden söküldü. Buna rağmen komplo-

cular o gece son düzenlemeleri yapmak üzere Hüseyin Avni'nin evinde toplandılar. Midhat feneri olmadığı için bir nöbetçi tarafından durduruldu, ama geçmesine izin verildi; kendisini götürmesi için kiraladığı sandalcı onu tanımıştı, ama böyle sefil bir gecede dışarda ne yapıyor olursa olsun milletin refahı için olması gerektiğini söyledi.¹¹⁸ Sonra komplocular dağıldılar. 30 Mayıs Salı sabahı saat üç sıralarında Abdülaziz'in kalmakta olduğu Dolmabahçe Sarayı kara tarafından Süleyman'ın emrindeki iki taburla kuşatılırken, Boğaziçi tarafını donanmaya ait gemiler tutmuştu. Donanmaya ait başka bir gemi Ignatyev'den gelebilecek herhangi bir hareketi önlemek için Boğaziçi'nin oldukça yukarısındaki Rus yaz elçiliğinin açıklarında demirlemişti. Sonra Süleyman, korku içindeki Murad'ı kapatıldığı daireyi terketmeye ve Hüseyin Avni'yle birlikte seraskerliğe gitmeye ikna etti. Bütün bunlar şafak sökmeden az önce gerçekleşti. Bu arada Midhat ile diğerleri seraskerlikte toplanmışlardı. Orada Hayrullah, önceden hazırlanmış olan, Abdülaziz'in aklî dengesizliğini, siyasal işleri bilmeyişini, kamu gelirlerini özel harcamalarına yatırmasını, devlete ve topluma karşı genel olarak zararlı davranışlarını gerekçe göstererek meşru kılınan tahttan indirilme fetvasını okudu.¹¹⁹ Sadrazam Mehmed Rüşdi dahil hazır bulunan nazırlar, V. Murad'a bağlılık yemini (*biat*) ettiler. Şafak sökerken Kayserili Ahmed'in Boğaziçi'ndeki gemilerinden atılan yüz bir pare top atışı başkente padişahın değiştiğini duyuruyordu. Abdülaziz, Topkayı sarayında göz hapsine alındı. Sonra Murad, daha büyük bir kalabalığın bağlılık yemini ettiği Dolmabahçe Sarayı'na gitti.¹²⁰ Kansız devrim tamamlanmıştı. Top atışlarının anlamı ilk anda açık olmasına rağmen hiç şiddet olayı olmamış, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında gerginlik bile doğmamıştı. Gün ilerleyene kadar başkentte oturan pek çok kimse Abdülaziz'in öldüğünü ya da öldürüldüğünü düşünmüştü. Bazı kimseler top atışlarından Rus donanmasının Boğaziçi'ne girdiği sonucunu çıkarmışlardı.¹²¹ Ama bu kanaatlerin hiç biri doğru değildi.

İlk baştaki kuşkuyu halkın büyük bir zafer şenliği izledi. Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatan ve iki saattir "Yaşasın Yeni Padişah" ve anlamlı biçimde "Yaşasın Millet" (onların gözünde büyük olasılıkla hâlâ İslâm milleti anlamına geliyordu, ama artık "ulus" çağrışımlarıyla birlikte) diye bağırان askerler de bu şenliğe renk katıyorlardı. Osmanlı tahvillerinin cari fiyatları yerel borsada bir

gecede yüzde elli yükseldi. Hristiyanlar Müslümanları kutladılar; softalar ve Hristiyan din adamları Murad'ı görmek üzere birlikte Dolmabahçe Sarayı'na gittiler. Türk gazeteleri, tek başına İslâm milletinden çok "Osmanlı ulusu"ndan söz ediyordu. Osmanlılık yine revaçtaydı. Halkın sevinç gösterileri en azından V. Murad'ın Ayasofya camisini ilk ziyaretinin yeni bir fırsat sunduğu 2 Haziran Cuma gününe kadar devam etti. Softalar onu arabasına kadar taşıdılar.¹²² Artık işlerin iyiye gideceği şeklindeki genel kanı bir yana, halktaki sevincin iki noktaya temellendiği görülür. Birisi, monarkın değişmesiyle isyanlara, Avrupa'nın müdahalesine ve Rusya'ya karşı daha kuvvetli tepki gösterileceği beklentisiydi. Britanya'ya gösterilen dostluk bunu simgeliyordu: Murad Ayasofya'yı ziyaret ettiğinde Osmanlı hükümdarlık marşıyla birlikte "Tanrı Kralı Korusun" çalınmış, Lady Elliot alkışlanmıştı. Fransız Büyükelçisi, kinayeli bir dille, Elliot'un olayların akışına memnuniyetini saklamadığını, dahası Britanya'nın Berlin Memorandumu'nu reddetmesiyle Akdeniz'deki Britanya deniz kuvvetlerinin artışından cesaret bulmuş Türklerin eski Kırım koalisyonunun canlanmasını düşünmeye başladıklarını bildiriyordu. Aslında, beş büyükelçinin 29 Mayıs'ta ertesi gün öğlen saatlerinde Bab-ı Âli'ye sunmayı kararlaştırdıkları Berlin Memorandumu tahttaki değişiklik nedeniyle hiçbir zaman sunulamadı. Ignatyev, tahttan indirilenin kendi nüfuzuna bir darbe, Elliot'un nüfuzu açısından kazanç olduğunun farkındaydı ve Murad'ın "paşalar oligarşisinin ellerindeki bir mahkûm" durumuna düştüğünden yakınıyordu.¹²³ Halkın sevincinin bir başka dayanağı, bir anayasanın ilân edileceği yolundaki genel beklentiydi: Çoğu insanın gözünde padişahın harcamaları ve kaprisli yönetimini dizginlemek anlamına gelen bir beklentiydi bu. *Stamboul*, 30 Mayıs günü, açıkça nazırların o akşam Murad'ın başkanlığı altında toplanmasının ve bir anayasa ilân edilmesinin beklendiğini bildiriyordu. İki gün sonra softalar Midhat'ın evine kadar bir yürüyüş yaptılar; onun adına, Murad adına ve bir ulusal meclis (*şura-yı ümmet*) adına tempo tuttular.¹²⁴ Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Murad'ın tahta çıkışı, aslında, Süleyman Paşa'nın pek çok kez nitelediği gibi Türklerin genellikle II.Mahmud'un 1826'da Yeniçerileri yok etmesinde kullanılan terimle "hayırlı bir olay" (*vaka-i hayriye*) olarak görünüyordu.

Bu yargının doğru olduğu Murad'ın tahta çıkışını hemen izleyen resmî kanun ve belgelerle anlaşılmıştı. Abdülaziz'in saraydaki eşyaları arasında milyonlarca dolar değerinde Osmanlı tahvili, mücevher ve altın para bulunmuş, Murad da âdet olduğu üzere tahta çıkış hediyesi olarak sivil ve askerî memurlara dağıtmasının beklendiği bu kıymetli eşyaları hazineye devretmişti.¹²⁵ Abdülaziz'in fantastik hayvan koleksiyonları halka açılırken, saray dalkavuklarının işine son verildi.¹²⁶ Daha önemlisi, Murad bir tür vatandaş kral olarak resmedilmişti. Hariciye Nazırının resmî açıklaması, Murad'ın "Tanrı'nın inayeti ve halkın isteğiyle" padişah olduğunu bildiriyordu.¹²⁷ Murad'ın 1 Haziran tarihli ve Sadrazamı Mehmed Rüşdi'ye hitaben yazılmış tahta çıkış hattı da aynı noktaya dikkat çekiyordu: "Yüce Allah'ın lütfu ve uyruklarının isteğiyle" tahta çıkmıştı.¹²⁸ Murad, *hattın* ilân edilışinde, Şûra-yı Devlet ile Maliye, Adliye ve Maarif Nezaretlerinin yeniden düzenlenmesini emrediyordu. Padişah kendi hükümdarlık bütçesindeki altmış bin keseden vazgeçmişti.¹²⁹ Görevlerindeki bütün nazırları onaylıyordu. Şeriata saygı gösterilecek, ama ayırım yapmaksızın bütün uyruklar tam özgürlükten yararlanacaktı. Herşey vatan, millet ve devletin yararı ve savunması uğrunaydı. Bunlar, Tanzimat dönemine özgü Osmanlılık duygularıydı. İslâm milletini ayırmaksızın bütün Osmanlı uyrukları birarada sınıflandırılmışlardı ve hepsi de vatanın parçasıydı. İstanbul gazetesi *Sabah*, Murad "vatan"ı "devlet"in önüne koyduğu için bütün yurtseverlerin, hatta bütün insanlığın sevinçten ağlayacağını söyleyerek bu sözleri övüyordu.¹³⁰

Bununla birlikte, tahta çıkış *hattında* anayasayla ilgili tek bir sözcük yer almıyordu. Halkın iradesi kesin olarak vurgulanıyor, böylelikle Hüseyin Avni'den çok Midhat'ı çağırıştırıyor, askerî darbe ya da hükümet darbesi hakkında hiçbir şey söylenmiyordu. Yine de nüfusun pek çok kesiminin bir anayasa beklentisi içine girdiği, İstanbul'daki Türk gazetelerinin halkın seçtiği bir parlamento ile meşrutiyet yönetimi talebini gündemde tuttukları görülüyordu.¹³¹ Ayrıca Murad'ın anayasa yanlısı olduğunu beklemek de akla yatkındı. Murad meşrutiyet yönetiminin dostu sayılıyordu ve bazı yabancılar dahil çeşitli ziyaretçilere kendisini öyle tanıtmıştı. Gerçekte, Murad kafes sisteminin 1603'te uygulamaya konuşundan beri önceki veliahtlara kıyasla biraz daha fazla serbestlik kazanmıştı. Biraz Fransızca öğrenmiş, Batı müziğini

sevmiş, 1867'de Avrupa'ya gitmiş, amcası Abdülaziz tarafından saray dışında kendi evi olmasına izin verilmiş, zaman zaman Avrupalıları görmek üzere evinden ayrılabilmiş, bazılarıyla yazışmış ve mason olmuştu. Namık Kemal'le ve büyük ihtimalle diğer Yeni Osmanlılar'la ilişki kurmuştu. Genelde liberal eğilimliydi; bütün Osmanlı uyrukları için aynı ölçüde gelişmiş bir laik eğitim sistemini savunuyordu.¹³² Bu eğilim ve bağları küçük kardeşi Abdülhamid ve Sultan Abdülaziz tarafından bilinmekteydi; Abdülaziz son beş yılı aşkın bir süre Murad'ın özgürlüğünü kısıtlamış, bu da Murad'ı aşırı alkol düşkünlüğüne götürmüştü.¹³³ Hüseyin Avni, Mason fikirlerini benimsemekle suçladığı Murad'ın Müslümanlar ile Hristiyanların eşitliğini vurgulamasından hoşlanmıyordu.¹³⁴ Ayrıca Murad'ın özgün meşrutiyetçi fikirler taşıyor olması da mümkündür. İstanbul'un Avrupaî mahallesinde yaşayan ve Murad'ın tasarladığı doğrultuda ona bir anayasa taslağı hazırlamış, Fransız vatandaşı bir avukat dostu bulunduğu söylenir.¹³⁵

Elbette Murad tahta çıkar çıkmaz bir anayasanın ilân edilmesi, bazı kimseler bunu bekliyor görünseler bile, söz konusu edilemezdi. Böyle bir belgenin ayrıntılı olarak hazırlanması kesinlikle bir kaç ay alırdı. Ama tahta çıkış *hattına*, anayasa niyetlerinin bildirilmesi eklenebilirdi. Bunun yapılmaması, herhalde Murad'ın geceleyin silahlı adamlarca dairesinden birdenbire alınıp padişah ilân edilmesinin doğurduğu şok ve bitkinlikten dolayıcıydı. Cevdet Paşa, tahta çıktığı Salı günü Murad'da vücutça bitkinliğin yanı sıra aklî zayıflık işaretleri gördüğünü iddia ediyordu.¹³⁶ Murad'ın altüst olduğunu Midhat ile Hüseyin Avni de farketmiş, onun için Mehmed Rüşdi ve Hayrullah'la beraber tahta çıkışından sonraki iki gece sarayda kalmışlardı.¹³⁷ Ama daha muhtemel bir neden, sadece tahttan indirme konusunda birleşmiş komplocular koalisyonunun çatırdamaya başlamasıydı. 30 Mayıs Salı günü bağlılık yemini töreninin bitişinden sonra, Midhat meşrutî yönetim ve kabine sorumluluğu koşullarını getiren bir tahta çıkış *hattı* taslağı ortaya çıkarmıştı. Hazırladığı taslağı Süleyman'a gösterdi, Süleyman memnun oldu. Ama Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni o kadar ileri gitmeye istekli değildiler. Taslağa ikisi de karşı çıktı. Onlar, "Bizim Padişahımız ulusal bir meclis oluşturulmasını istemiyor. Ulusumuzun bilgi ve eğitim düzeyi böyle bir adım için uygun değildir. Yine de, hüküm süren güvensizlik ortamını ortadan

kaldırmak için padişah, idareyi güçlü kanunlarla bağlamalı ve sözelimi malî konularda reform yapmalıdır. Padişahımızın arzusu budur," diyen eski Ticaret Nazırı ve daha yeni saray kâtipliğine atanmış Sadullah Bey'e¹³⁸ katılıyorlardı. Ondan sonra, Midhat'ın *har* taslağı meşrutiyete yapılan değinmelerin metinden çıkarılması için tahminen yine Sadrazam olarak Mehmed Rüşdi tarafından değiştirilmişti. Süleyman, bu tartışmada Sadrazamı otokratik eğilimler taşımakla, Hüseyin Avni'yi iki yüzlülükle, Midhat'ı ise zayıflıkla suçlar.¹³⁹

Yine de anayasa konusu, Osmanlı idaresinin üst kademelerinde artık ciddi biçimde tartışılmaktaydı. Midhat, Hüseyin Avni ve Mehmed Rüşdi sarayda geçirdikleri 30 ve 31 Mayıs geceleri, sabaha kadar bu konuyu tartışmışlardı. Daha önceden, ancak on dokuz maddeden oluştuğu söylenen, kısmî bir anayasa taslağı hazırlamıştı Midhat, ama bunu ne zaman yaptığı belli değildir. Tahta çıkış hattında anayasaya değinilmesi isteğine ek olarak, halkın umutları sönmesin diye taslağını gün ışığına çıkarmayı istiyordu. Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni iki konuda da ona karşıydılar ve taslaktaki temel maddelerin bir kısmına itiraz ettiler.¹⁴⁰

Ancak 2 Haziran'da İstanbul'da "Müslüman yurtseverler" bildirisi yayımlandı, bu bildiri kuşkusuz Midhat'ın açıklık hedefine bir nebze hizmet ediyordu.¹⁴¹ Midhat ile Halil Şerif'in pek çok Avrupa devletinde etkili olan 1831 Belçika anayasasını model olarak düşündükleri söylenmekteydi.¹⁴² Süleyman Paşa da sabırsızdı ve Hüseyin Avni'ye, eğer reformlar konusunda hiçbir ilerleme yapılmazsa tahttan indirmenin yararı kalmadığını söylemişti.¹⁴³ Sarayda bir kaç gün sonra, takriben 3 Haziran'da, anlaşılan Murad'ın kendisinin başkanlık ettiği bir Heyet-i Vükelâ toplantısı yapılmıştı. Midhat burada taslağını yine gündeme getirdi ve etkili bir dille anayasayı savundu. Mehmed Rüşdi sadece gerekli idari tedbirlerden bahsetti. Hüseyin Avni, Osmanlı devletini kurtarmak için gerekli olanın meclisler ve tartışmalar değil, sert ve kuvvetli tedbirler olduğunu söyleyerek Bismarkçı bir tutum takındı. Nazırlar hiçbir sonuca varamamışlardı.¹⁴⁴

Meşrutiyet tartışmaları sürerken, Murad'ın hükümdarlığındaki yeni reform girişimlerine gölge düşüren bir olay oldu. Bu olay, sabık padişahın intiharıydı. Abdülaziz eski Topkapı Sarayı'nda sefil bir durumda yaşıyordu ve Murad'a yaptığı acınası bir rica

üzerine, ailesi ve hizmetçileriyle birlikte Dolmabahçe Sarayı'ndan Boğaziçi'nin biraz üst tarafındaki Çırağan Sarayı'ndaki ikametine taşınmıştı.¹⁴⁵ 4 Haziran Pazar sabahı Abdülaziz orada kollarının damarları kesilmiş ve bir atar damarı kopmuş olarak bulundu. Bir anlatıma göre, müdahale edilemeden önce annesinin kollarında ölmüştü. Olayların genel olarak kabul edilen düzenlenişine göre, sakalını düzeltmek için istediği küçük bir makasla intihar etmişti. İntiharının nedeni, daha beş gün önce ansızın tahttan indirilişinin yol açtığı şok ve onu takip eden depresyonla kötüleştirmiş, zaten sağlam olmayan aklî durumu olabildi.¹⁴⁶ Vücudu yakındaki bir askerî karakola kaldırıldıktan sonra, büyük devletlerin elçiliklerine bağlı olanlar dahil başkentteki en önde gelen hekimlerden on dokuz, cesedi ve Abdülaziz'in bulunduğu odayı incelemişlerdi. Hekimlerin yaraların niteliği ve yönü ile odanın durumu ve makasın görünüşüne dayanarak vardıkları ortak sonuç, Abdülaziz'in kendini öldürdüğüydi.¹⁴⁷ Görünüşe bakılırsa halkın görüşü de başlangıçta bu yöneydi.¹⁴⁸ Ama halk kısa süre sonra Abdülaziz'in herhalde nazırlardan birinin emriyle öldürüldüğüne inanmaya başlamıştı.¹⁴⁹ Ignatyev, cinayet söylentisinin yayılmasına açıktan yardım ediyordu ve elçilik danışmanı Nelidov, gerçeğin bu olduğuna inanmıştı.¹⁵⁰ Soruşturma elbette kötü yürütülmüştü. Saray ile Bab-ı Ali arasında hiçbir koordinasyon yoktu, Abdülaziz'in vücudu hekimlerin onu görmesinden önce kaldırılmıştı ve dikkatli bir araştırma yapılmamasından Mehmed Rüşdi ile diğerleri sorumlu görünüyordular. Tabii otopsi de yapılmadı. Eğer cinayet olsaydı, Abdülaziz'e karşı yapılan darbeye önderlik etmiş ve sabık padişah tekrar tahta dönerse kaybedecek çok şeyi olan Midhat ile Hüseyin Avni gibi insanlardan kuşkulanırdı. Midhat ısrarlıydı ve ondan kuşkulanan için bir neden görünmüyor; Abdülaziz'in ölümünü öğrenen nazırların en sonuncusu oydu.¹⁵¹ Ama kuşkular silinmedi. Espritüel bir gazetesinin deyişiyle, "Abdülaziz intihar ettirilmiştir."¹⁵²

Gerçekte, Abdülaziz'in ölümüyle reform çabaları ciddi bir yara almıştı. Özellikle cinayet kuşkusu sonuçta reformcuların dürtülerine bağlanacağından, Midhat'ın böyle talihsiz bir olaydan kazanacağı hiçbir şey yoktu.¹⁵³ Ancak en ağır darbe, amcasının ölümünün V. Murad üzerindeki etkisiydi. Tahta geçerken yapayalnız yaşamının sona ermesiyle zaten sarsılmış olan Murad, Abdülaziz'in intiharıyla yeniden altüst olmuştu. Haber ona

ulaştığında masadaydı; saray memurları kalkıp kustuğunu anlatırlar. Murad'ı kısa süre sonra gören Midhat ile Mehmed Rüşdi de onu çok bedbaht bulmuşlardı.¹⁵⁴ Murad'ın akıl hastalığının başlangıcına atfedilen bütün tarihler tahmine dayanır, ama zihninde çözülmeden kalan temel olay pekâlâ bu olabilir.¹⁵⁵ Padişahların tahta çıkışlarından genelde beş ile on beş gün sonra arasında yapılan Osman'ın kılıcını kuşanmaları töreni, Abdülaziz'in ölümünü izleyen hafta ya da on gün içinde yapılacak biçimde programlanmış olsa gerek.¹⁵⁶ Törenin ertelenmesinin nedeni anlaşılan Murad'ın aklî durumuydu. Haziran ayının kalan süresi boyunca bu konudan söz edilmekle birlikte, Murad'ın kılıç kuşanması -meşrutiyetçilerin ümidi- asla gerçekleşmedi. Murad hükümet işlerinde etkili bir rol oynamış da görünmez.

Sonraki anayasa tartışması Heyet-i Vükelâ'nın 8 Haziran Perşembe günü özel ve genişletilmiş toplantısında yapıldı, ama Murad katılmadı. Toplantı için Bab-ı fetva'ya (şeyhülislâmlık dairesi) nazırlardan başka, tahtan indirme olayının iki önemli askeri Redif Paşa ile Süleyman Paşa, iki önemli ulema mensubu Kazas-ker Seyfeddin Efendi ile Fetva Emmini Halil Efendi gelmişlerdi. Mehmed Rüşdi imparatorluktaki insanların henüz meşrutiyet yönetimi için yetenekli olmadıklarını söyleyerek tutucu bir çizgi savundu; ona göre, hükümete karşı minnettarlık duygularını uyandıracak içi boş ayrıcalıklarla gözlerini boyamak daha iyi olurdu. Hüseyin Avni'nin askerî konular tartışmaya gelmedikçe konuşmaması için emir verdiği Süleyman kendini tutamadı, köşesinden sıçradı ve şunları söyledi: "Şevketlû, tahttan indirme şimdiki mutlakiyetçilik sürsün diye yapılmadı. Herkes bu fedakârlığı ülkenin geleceğini güvence altına almak için üstlendi. Bunu gerçekleştirenlerin tahttan indirilen padişaha karşı hiçbir kişisel düşmanlıkları olmadığı gibi, şimdiki padişahla hiçbir özel ilişkileri de yoktur. Lütfen bu noktayı aklınızda tutarak tartışmayı sürdürün." Ama Mehmed Rüşdü kılını kıpırdatmamıştı. Koltuksuz Nazır Paşa, Britanya parlamentosuna benzeyen ama sadece Müslümanlardan oluşan bir parlamento önerdiği zaman, sadrazam ona dönerek "Öyleyse sen Kızıl olmuşsun," dedi.¹⁵⁷ Sadrazam, Midhat'ın ve Halil Şerif'in meşrutiyet fikirleriyle de alay etti. Dahası, diyordu Mehmed Rüşdi, halka bir şey vererseniz daha fazlasını ister. Kendilerine ayrıcalıklar tanındığı için Giritlilerin isteklerine bakın.¹⁵⁸ Midhat ulusal bir meclis savunmuş, ama bu

toplantıda, anlaşılan birlik sağlamanın yollarını arayarak Mehmed Rüşdi'ye ağır eleştiriler yöneltmemiştir. Ancak bu boş bir umuttu. Server ve Raşid Paşalar meşrutiyetçilikten ılımlı bir şekilde söz etmelerine rağmen, toplantıda bulunanların çoğu sessiz kalmış, Cevdet ve Seyfeddin dahil bir kaç kişi farklılıkları uzlaştırmaya çalışmıştı. Ama en az üç kişi sadrazamı güçlü biçimde desteklerken, Halil Efendi açık açık geleneksel seçkinlerin yönetmesinden yana konuşmuştu. "Anadolu ve Rumelili cahil artıklar topluluğunun fikirlerini ve ne yapacaklarını mı soracaksınız?" Midhat, Süleyman'ın Fransız anayasasını çevirdiğini ve onu okumasını önerdiği zaman, Halil de gerekli olanın ulusal meclis değil, sadece danışma grubu olarak bir ulema organı olduğu karşılığını veriyordu.¹⁵⁹

Toplantı bir sonuca varamadan dağıldı. Ayrım çizgilerinin nasıl çizildiğini ortaya çıkarmıştı bu toplantı. Midhat ile Süleyman, pek çok bakımdan birbirlerine benzemezler ve hatta birbirlerini eleştirse bile, anayasa için hızlı hareket edilmesi noktasında birleşmişlerdi.¹⁶⁰ Süleyman Paşa gerçekten de, Haziran ayı içinde ve belki Bab-ı fetva toplantısından önce, aceleyle kırk beş maddelik bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Taslak, dağınıklığına rağmen, coğrafi temeldeki Müslümanlarla millet temelindeki gayri-müslimlerin ikiye bir oranında temsil edilmesini öngörür. Mısır, Tunus, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın da temsilcileri olacaktı. Bununla birlikte, Süleyman'ın taslağının ne ortaya konulduğunu, ne de nazırlar tarafından tartışıldığını gösterir hiçbir bulgu yoktur.¹⁶¹ İkisi de Avrupa'da diplomatik tecrübeye sahip Raşid ile Server, Midhat ile Süleyman'ı destekliyorlardı. Mehmed Rüşdi'yi ise bir kaç konuşmacı ile anayasanın çok radikal bir kopuş olacağını savunan ama derdini anlatamayan çoğunluk desteklemişti. İlginç biçimde tartışmanın çoğu laik doğrultuydaydı; sadece Kara Halil ile Namık dini düşünceleri ortaya koymuş görünürlerken, iki ulema mensubu (Cevdet ile Seyfeddin), yine Avrupa'da diplomatik tecrübeye sahip Safvet gibi ılımlı olanlardandı. Ertesi gün, yanlış biçimde, toplantıda tam ittifakla ulusal bir meclis kurulup bir kabinenin bu meclise karşı sorumlu olması kararı alındığı ve ayrıntılar üzerinde çalışması için Midhat'ın görevlendirdiği bildirilmişti.¹⁶² Ama halk, herhalde başkentteki Türk gazetelerinin savunduğu türden reformlar bekleyerek, anayasa ile bir parlamentoyu tartışmaya devam etti.¹⁶³

Buna rağmen ayrıntılı bir anayasanın hazırlanması, Meclis-i Vükelâ içindeki ciddi ayrılıklar çözümlenebilene kadar ihtimal dışıydı. Uyuşmazlıklardan birisi toplantıda dile getirilmeden kalmıştı, oysa gerçek bir anlaşmazlıktı. Bu, Hüseyin Avni'nin yalnız anayasaya değil, Midhat'ın ya da kendisinin dışında başka birisinin nüfuzunun artışına da karşı çıkışıydı. Hüseyin Avni, 30 Mayıs'tan beri, tahttan indirme olayının güçlü adamı havasına girip gerek kabineyi, gerekse Saray'ı kontrol altında tutmayı umarak, kabinedeki belirleyici kişi olmuştu. Bazıları onun diktatör olmak istediğinden kuşkulanıyorlardı.¹⁶⁴ Hüseyin Avni, Sadrazam Mehmed Rüşdi'den daha güçlü bir kişilikti ve Serasker olarak bir askerî güce sahipti. Şûra-yı Devlet başkanlığına getirildiği Haziran ayı-başlarına kadar koltuksuz olan Midhat'tan önemli konumdaydı. Nazırların Bab-ı fetva'daki toplantısından bir hafta sonra, Hüseyin Avni sahneden vahşi bir yolla kaldırıldı. Çerkes bir subay olan Hasan, 15 Haziran Perşembe günü Midhat'ın konağında yapılan nazırlar toplantısını bastı ve Hüseyin Avni ile Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürdü. Başka yaralananlar da oldu. Hasan'ın hedefi Hüseyin Avni'ydi, çünkü suikast hem kişisel, hem siyasal bir öç hareketiydi. Hasan'ın kız kardeşi Abdülaziz'in "karıları"ndan ikincisiydi ve Hasan, anlaşılan kız kardeşi ile ölmüş padişahın intikamını almak istiyordu. Ayrıca Abdülaziz'i Hüseyin Avni'nin öldürdüğüne inanmış da olabilir. Ek olarak, sultanlığa doğrudan geçme ümitleri babasının tahttan indirilmesiyle kırılmış olan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'in yaveriydi. Hüseyin Avni, Çerkes'i İstanbul'un dışında tutmak için Bağdat'ta görevlendirilmesini emretmişti; Çerkes Hasan ise oraya gitmektense kamayla Serasker'i öldürmüştü.¹⁶⁵ Bazıları da cinayeti, tehlikeli bir rakipten kurtulmak için Midhat'ın plânlanmış olabileceğini tahmin ediyordu, çünkü saldırı onun konağında gerçekleşmiş ve kendisi yara almamıştı.¹⁶⁶ Bu kuşku temelsiz görünür. Yine de, Hüseyin Avni'nin ölümünden sonra, kabinedeki en güçlü kişilik olarak Midhat'ın kaldığı ve iyice kararsızlaşan Mehmed Rüşdi'ye hâkim olabileceği bir gerçektir. Sultan Murad o sırada öylesine hasta ve şaşkın bir durumdaydı ki, olay kendisine anlatılmadı bile.¹⁶⁷ İki hafta içinde ikinci bir şiddetli ölüm haberi padişahın kafasını karıştırmaktan başka bir işe yaramazdı. Cinayet, nazırlar için yeterince tedirgin ediciydi.

Bir istisna dışındaki diğer gelişmeler, anayasa üzerinde çok

daha ciddi biçimde durulması konusunda uğursuzluğa işaret etti. Tek iyi istisna, Namık Kemal ile diğer Yeni Osmanlı arkadaşlarının sürgünden geri çağrılışıydı. 1872'den beri İstanbul'da bulunan Ziya Bey, 30 Mayıs'ta sultanın baş kâtipliğine getirilmişti. Onun yaptığı ilk iş, Namık Kemal ile diğerlerini zorunlu ikametten (*résidence forcée*) kurtarması için Murad'ı ikna etmek oldu. Etkisini bu şekilde gösterişinden ve belki de Mehmed Rüşdi'nin onun Murad'a hâkim olabileceğinden korkması nedeniyle, Ziya Bey bir gün sonra maarif nazırı vekilliğine atanmıştı. Yine de sürgünler geri döndü; Namık Kemal parlamenter rejim düşüncesi ve ateşli vatan sevgisiyle gelmişti. Ertesi yaz, onun *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu sık sık oynandı.¹⁶⁸ Öte yandan genel durum daha kötü görünüyordu. Müslüman fanatizmi açıkça artmaktaydı. Hükümet, Haziran ayında beş İstanbul gazetesinin yayımını durdurarak tekrar basına gem vurmaya çalışıyordu.¹⁶⁹ Haziran ayı sonunda, Sırbistan Prensi Milan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne inandığını belirterek protesto etmekle birlikte, Sırbistan ile Karadağ hükümdarları V. Murad'a karşı savaş ilan ettiler.¹⁷⁰ Yani Türkler, Slav prensliklerinin Balkanlardaki Slav isyancıları desteklediği ve Sırp ordusuna daha önce Orta Asya'daki Müslüman hanlıklarla savaşmış panslav Rus generali Çernayev'in komuta ettiği bir durumla karşı karşıya gelmişlerdi. Bu yüzden Türkler, hem ulusal hem dinî bir savaş olarak gözükmeye başlayan gerçek bir mücadeleye hazırlanmaya başladılar. Sırbistan'a sefer düzenlenmesini isteyen Rum ve Ermeni gönüllülere de rastlandı.¹⁷¹ Ancak Müslüman medrese öğrencilerinin gönüllülüğü ve kırsal bölgelerin harekete geçmesi daha tipik bir özellikti. Medrese öğrencileri tatildeydiler ve halka yönelik ajitasyonlarında meşrutî reformlardan giderek daha az söz edilirken, çabalarını kutsal savaş propagandasında yoğunlaştırıyorlardı.¹⁷² Antep'te yapılandırılmış bir vezirlik bildirisi, "devletin ve hükümetimizin inancının temelini" yıkmaya çalışan "fesat peşinde koşanlar"a karşı "bütün İslâm ailesinin savaşması" çağrısı yapıyordu. Yedekler İslâmiyet adına göreve çağrılmıştı.¹⁷³ Bu atmosferde anayasa üzerinde sâkince kafa yormak güçtü.

Buna rağmen Midhat, Britanya Büyükelçisi'nden aldığı cesaretle, plânlarını geliştirmekteydi.¹⁷⁴ Midhat 22 Haziran'da konağında fanatik ulemanın en etkili kesimiyle bir toplantı yapmış; malî durumu kontrol altına almak amacıyla bir kısmı atamayla, bir kısmı

seçimle gelen bir temsili meclis gerekliliği konusunda aynı düşünceleri paylaştıklarını söylemişti. Hristiyanların Meclis dışında bırakılamayacağını da kabul etmişlerdi. Midhat, Elliot'a olanaksız hedeflemediğini anlatıyordu ve gerekirse kabinenin desteğini almak için uzlaşacaktı. Temel sorunun şer'i mahkemeleri lağvetmeden eşit bir adlî idare kurmak olduğunu önceden görüyordu.¹⁷⁵ Midhat anlaşılan kendi anayasa taslağını gözden geçirmeye de devam ediyordu.¹⁷⁶ Taslağını sunma fırsatını ise, Avusturya'nın Klik limanını kapatmasının neden olduğu güçlükleri ele almak üzere 15 Temmuz Cumartesi günü Bab-ı Ali'de büyük bir âyan meclisi (Meclis-i Umumî) toplantısında buldu.¹⁷⁷ Nazırların dışında bir kaç ulema mensubu, yedi Hristiyan ve öteki ileri gelenlerden oluşan, toplam yetmiş altı kişilik topluluk Mehmed Rüşdi'nin imparatorluğun yaşama mücadelesi veren nazik konumunu ana hatlarıyla çizişini dinlediler. Ya Midhat'ın, ya kötüleşen durumun ya da her ikisinin birden ikna ettiği Sadrazam, yönetimin yeniden düzenlenmesi gereğinden bahsediyordu. Midhat gözden geçirilmiş anayasa taslağını sunmuş ve meclisin, başka düzeltmeler yapma göreviyle kendi başkanlığındaki bir Şûra-yı Devlet komisyonuna iade edilmekle birlikte, taslağın temel ilkelerini onayladığı bildirilmişti. Açıklamalar doğru olsaydı, büyük meclisin kararı geçmişten radikal bir kopuşa işaret ederdi. Taslaktaki temel ilkeler arasında, Hristiyanlar ile Müslümanların tam eşitliği, Hristiyanların sadrazamlık makamı dahil bütün görevlere getirilebilmesi, İstanbul'dan onaltı ve her vilayetten dört kişi olmak üzere seçimle gelen temsilcilerden oluşan bir meclis, meclise karşı sorumlu bir kabine, Hristiyanların mahkemelerde Müslümanlar aleyhindeki tanıklıklarının kabul edilmesi ve hâkimler ile devlet memurlarının görev haklarının güvence altına alınması vardı. Midhat'ın taslağının birer kopyası, saray şehzadelerine ve diğer kişilere verilecekti. Daha sonra yeni düzeltmeleri ele almak üzere başka bir büyük meclis toplantısı yapılacaktı.¹⁷⁸

Ne var ki, ikinci bir büyük meclis toplantısı yapılmamıştır. Tersine, Sırbistan ve Karadağ'a karşı savaşma isteğinin ve tedbir alma gerekliliğinin ortaya çıkışı, nazırları 3 Ağustos'ta anayasanın açıkça tartışılmasını yasaklayan bir emir yayımlamaya götürdü. Olayların baskısı altında, deniyordu emirnamede açıklama olarak, hükümet bile meşrutiyet sorununu doğru bir

şekilde ele almaya zaman bulamaz.¹⁷⁹ Midhat çok geçmeden bir grup softadan, meşrutiyet ve parlamento kavramlarına saldıran ve Ziya Bey'i bu kavramları Kur'an metinlerine dayanarak haklı göstermeye çalışmakla suçlayan bir mektup aldı. İngiltere, Fransa ve Rusya kendi yönetimlerinde imparatorluklarında yaşayan çok sayıdaki Müslümana uygun bir pay ayırmadıkları sürece, softalar - atalarının fethetmiş oldukları- Hristiyanların Osmanlı yönetimine katılmalarına izin verme yanlısı değildiler.¹⁸⁰ Midhat'ın, aynı sıralarda meşrutiyet plânlarında ısrar ederse Hüseyin Avni'nin kaderine uğramakla tehdit eden bir mektup daha aldığı söylenmekteydi. 15 Ağustos'ta, Midhat'ın başkanlığındaki Şûra-yı Devlet'in yeniden düzenlenmesi geçici bir tedbirden öte anlam taşımıyordu. Mahmud Nedim bu organın görevlerini daraltmıştı, ama Midhat dört daireye ayırarak tekrar genişletti: idarî, adlî, bayındırlık hizmetleri ve reformlar. Dairelerin üyeliklerinde, Hristiyanlar oldukça liberal biçimde temsil ediliyorlardı.¹⁸¹

Anayasanın sâkince tartışılması açısından koşullar kötüleşmeye devam etti. Gönüllüler İstanbul'daki askere alma dairelerine üşüşür, yedekler iç bölgelerde askere çağrılır, Mısır'dan gemiyle grup grup askere gelir, Tatar, Kürt ve Tunuslu liderler gönüllü olarak askere kaydolar ve destek sağladıkça, atmosfer hemen ulusal ve dinî bir savaş atmosferine büründü. Kabine sorunun dinî yönünü önemsemeyip Osmanlılık yönünü öne çıkarmak için elinden geleni yapmış ve gazetelerin cihaddan bahsetmelerine izin vermemişti. Yaralılara yardım için halktan bağış kampanyaları açıldı. Kampanyalardan birini Midhat'ın karısı yürütüyordu: imparatorlukta kadınların toplum içinde etkinliklere girişmelerinin yeni bir örneği. Pek çok Türk -hatta Kafkaslardaki kardeşlerinden gelen abartılı ayaklanma raporlarının heyecanlandırdığı Ermeniler- savaş çabalarının esas olarak Sırbistan ve Karadağ'dan çok Rusya'ya yöneltilmesini düşünmeye başladılar.¹⁸² Zeybek ve Çerkes başıbozukların yağma hareketleri dışında pek olaya rastlanmamasına rağmen, dinî çağrışımlarla Osmanlılık duygusu zayıflamış ve imparatorluk içindeki gerginlikler artmıştı.

Mehmed Rüşdi hükümeti de, 1876 yaz ve sonbaharında, Mahmud Nedim hükümetinden miras kalan, ama savaş maliyetlerinin getirdiği yükü iyice ağırlaşan malî güçlüklerle yüz yüze idi. Osmanlı borçlarının faiz ödemeleri Temmuz ayında tekrar ertelen-

di.¹⁸³ Hükümetin katkı yapsınlar ve borç senedi alsınlar diye uyarılarına başvurması, bazı vilayetlerde mecburi borçlanma biçimini almıştı.¹⁸⁴ Bu tedbirler yeterli olmayınca, hükümet, Ağustos ayı başında kâğıt para çıkararak finansman sağlamak gibi eski ve tehlikeli bir yöntemle çark etmişti. Hükümdarlık bütçesinin ve kömür madenlerinin geliriyle desteklenen kaimeler, Paris'te basılıyordu; Ağustos ayı içinde iki milyon Türk lirası değerinde kaime çıkarılmıştı, Kasım ayında ise bir milyon daha. Kâğıt para, Aralık ayına kadar yüzde yirmi dört indirime uğrayarak ve ondan sonra çok daha aşağıya inerek hemen değer yitirmeye başlamıştı.¹⁸⁵ Bu arada alışılmadık yağmurları izleyen alışılmadık sıcaklar Batı Anadolu'daki hasadın çoğunu mahvederken, diğer bölgelerde insanların ve hayvanların ordunun gereksinimi için toplanmaları tarlaları bakımsız, ekinleri arazide bırakmıştı.¹⁸⁶ Tarımdaki durum 1874'teki kadar kötü değildi, ama hükümetin başına belâ olan ekonomik ve askerî güçlükler meşrutiyet tartışmasını geri plana atırıyordu.

Bunun yanında, kabinenin karşı karşıya olduğu daha büyük bir sorun vardı. Bu, Sultan V. Murad'ın yetersizliğiydi. Osmanlı sistemi, sultanın yetkilerini sınırlayabilecek bir anayasayı ele almak ve yürürlüğe sokmak için bile padişahın başında olmasını gerektiriyordu. Murad, reformcuların ümidi olmuştu. Ama hükümdarlığının ilk günlerinden beri devlet işlerinde fazla bir rol oynayamamıştı. Kılıç kuşanma töreni ertelenmişti. Tören yapıldığında da başından geçen olayların şokundan yeterince kurtulmuş bir hali yoktu. Sağlığının bozuk olduğu söylentileri, bu söylentiler Ağustos ayı ortalarına kadar ısrarla reddedilmesine rağmen, hükümdarlığının başından beri dolaşmıştı. Murad'ın özel hekimi Dr. Capoléone, 11 Temmuz'da vücudunda çıkan bir kan çıbanı, başka çıbanlar, sıtma nöbeti ve ateşle durumu ağırlaşmış olan, Abdülaziz'in ölümünden kalma şoku atlatmakta olduğunu söylüyordu.¹⁸⁷ Ama Temmuz ayı ortasında, tahttan feragat etmesinin ya da indirilmesinin çok yakın olduğu şeklinde söylentiler çıktı ve bu haberler ertesi ay sürdü.¹⁸⁸ Buna, Murad'ın küçük kardeşi Abdülhamid'in naipliği üstleneceği söylentisi eklen-

mişti. Bu haberler de hep yalanlandı. Buna rağmen, Kraliçe Viktorya'nın danıştığı Viyanalı uzman Dr. Max Leidesdorf, Murad'ı muayene etmek üzere İstanbul'a çağırılmıştı. Viyanalı doktor 10 Ağustos'ta geldi ve tam bir muayeneden sonra, ayın 13'ünde Murad'ın aklî ve sinirsel durumunun kötü, ama fiziksel durumunun iyi olduğunu bildirdi. Doktorun tahmini, tedavinin yaklaşık üç ay sürebileceği şeklindeydi.¹⁸⁹ Osmanlı devlet adamları daha sonra bazen Murad'ın "deliliği"nden söz ettikleri halde, Murad, Abdülaziz dönemindeki tecrit yaşamı, aşırı içkiciliği, askerler tarafından aniden tahta çıkmaya götürülüşünün yarattığı şok ve Abdülaziz'in intiharı ile Çerkes Hasan'ın cinayetlerinin neden olduğu şoklar nedeniyle gerçekten ruhsal bir çöküntüye uğramış olabilir. Zamanla iyileşebilecek halde olsa bile, yakın gelecekte devlet için etkili bir baş olamazdı.¹⁹⁰

Hükümdar büyükelçileri kabul edemediği, işleri yürütemediği, savaş çabalarının başına geçemediği ya da meşrutiyet tartışmalarında hakem rolünü oynayamadığı için, nazırlar Murad'ın iyileşmesini beklemeleri mi, yoksa başka bir padişah aramaları mı gerektiği gibi kritik bir kararla karşı karşıyaydılar. Murad'ın hükümdarlığında, nazırların ya da bir kısmının onun tahttan indirilmesini ciddi biçimde düşünmeye ne zaman başladıkları açık değildir. Murad'ın yerine Abdülhamid'i getirerek kişisel nüfuzlarını arttırmaya çalışan ve anlaşılan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın onlarla birleşebileceği bazı saray ve ordu mensupları vardı.¹⁹¹ Ancak ikinci bir tahttan indirme olayı son derece ciddi bir konu olurdu. Midhat ile Mehmed Rüşdi gönülsüz olarak hükümet işlerinin durması nedeniyle bundan kaçınılamayacağı sonucuna varmışlardı; hatta Sadrazam, padişahın değişmesinin yerinde olup olmadığı konusunda akıl danışmak üzere 25 Ağustos'ta Elliot'un yaz elçiliğine gitmişti.¹⁹² Herhalde bu görüşmeden, belki de Dr. Leidesdorf'un gelişinden önce, nazırların Midhat'ı, Murad tedavi olana kadar naiplik görevini yürütmeyi onaylayıp onaylamayacağını öğrenmek üzere Abdülhamid'e gönderdikleri söylenir.¹⁹³ Bununla beraber, 1867'de kısa süreliğine Âli Paşa'ya tevdi edilmesi dışında Osmanlılarda naip örneğine rastlanmamıştı; geçici bir padişah olması durumu, İslâmiyette en yüksek imamın kim olduğu sorusunu ortaya çıkarırdı. Abdülhamid naipliğe yanaşmayacaktı ve Murad'ın yönetmekten aciz olduğuna dair tıbbî belge istedi. Tahta çıkmaya istekliydi, ama bunun koşullu bir

temelde gerçekleşmesini istemiyordu. Abdülhamid, dikkatle, nüfuzlu adamlarla ilişkileri sayesinde şansını arttırmanın yolunu arıyordu. Hatta tanıdığı bir İngiliz, tasarruf yapmada kararlı olduğunu, suistimalleri önleyeceğini, ayrıca Türkiye konusundaki Britanya parlamentosunun resmî raporlarını (Mavi Kitaplar) ve parlamento tartışmalarını öğrendiğini ve orada söylenenlerin çoğuyla aynı fikirleri paylaştığını anlatması için Elliot'a göndermişti.¹⁹⁴

Abdülhamid gerçekte tahtı elde etmek için kapsamlı vaatlerde bulunma isteğindeydi. Midhat, Abdülhamid'i tekrar görmek için Musluoğlu'ndaki ikametine gitti ve üç koşulla (meşrutiyeti gecikmeden ilân etme, devlet yönetiminde ancak sorumlu danışmanlarının görüşlerine göre hareket etme ve saray kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beyleri atama) tahta geçeceği sözünü almış olarak Heyet-i Vükelâ'ya döndü.¹⁹⁵ Nazırlar bu yollarla Saray'ın nüfuzunun Abdülaziz'in hükümdarlığının son beş yılında olduğu gibi yeniden canlanmasını önlemeyi umuyorlardı. Yıllarca, Abdülhamid'in başka bir vaatte daha bulunduğu, üstelik bunu yazılı biçimde yaptığı şeklinde yaygın söylentiler çıktı; bu da, Murad sağlığını tekrar tam olarak kazanırsa Abdülhamid'in tahttan feragat edeceğiydi. Bu söylentiler, Abdülhamid'in naiplik hakkındaki tutumu dikkate alındığında tamamen ihtimal dışı gözükür. Nasıl olursa olsun, bugüne dek bu söylentileri doğrulayan hiçbir belgesel kanıt gün ışığına çıkmamıştır.¹⁹⁶

Midhat'ın Abdülhamid'le görüşmesinin sonucu kendisi ve sadrazam açısından yeterince tatmin ediciydi, öyle ki Murad'ın tahttan indirilmesinin ayrıntıları üzerinde duracak kadar ileri gittiler. Nazırlar 28 ve 30 Ağustos'ta toplantı yaptılar. İçlerinden ikisi, Mehmed Rüşdi ile Midhat, sorunu Şeyhülislâm Hayrullah'la görüştüler. Tahttan indirmeyi meşru kılacak iki fetva hazırlandı ve bu ikisinden, görünüşe bakılırsa Abdülhamid'in isteği üzerine, dili daha güçlü olanı seçildi. Fetva, Murad'ın deliliğinin doğrulandığını belirtiyordu.¹⁹⁷ Mehmed Rüşdi'nin fetvanın tıbbî temeli olarak, dördü elçiliklere bağlı altı İstanbul hekiminden Murad'ın sağlığı hakkında hazırladıkları ve tamamen iyileşmesinin beklenemeyeceği sonucuna vardıkları bir belge sağladığı söylenir.¹⁹⁸ 30 Ağustos Çarşamba günü Bab-ı Âli'de olağanüstü bir nazırlar toplantısı yapıldı ve orada, Mehmed Rüşdi

ile Midhat Murad'ın tahttan indirilmesini savunan güçlü birer konuşma yaptılar. Görüşleri destek buldu; bir tek, Murad'ın iyileşebileceğini belirten Tophane Müşiri Rıza Paşa'dan muhalefet gelmişti. Abdülhamid'e nazırların padişahın değişmesine karar verdikleri -ama Mehmed Rüşdi'nin ihtiyatla söylediği gibi, bunun nazırların kararıyla değil, toplumun rızası (konsensüs) ve şeriatın otoritesiyle yapıldığı- mesajı gönderildi. Ertesi sabah yapılacak bir genel meclis toplantısı için bütün sivil, dinî ve askerî ileri gelenlere davetler gönderildi. Açık muhalefet olasılığını asgariye indirmek için de meclis Bab-ı Âli'de değil, askerler ile çatılmış silahların hazır bekleyecekleri Topkapı Sarayı'ndaki eski Divan-ı Hümayun salonunda toplanacaktı.¹⁹⁹

31 Ağustos Perşembe günü, Mehmed Rüşdi toplantı halindeki ileri gelen kişilere Murad'ın sağlığı hakkındaki cesaret kırıcı tıbbî raporlardan ve nazırların önceki gün yaptıkları tartışmadan söz etti. Sesi titriyor, gözlerini bir mendille siliyordu. Midhat, daha kuvvetli biçimde, hükümetin her konuda son merci olan bir padişah olmaksızın etkinlik gösteremeyeceğini söyledi ve fetvanın okunmasını istedi. Hayrullah fetvayı Fetva emini Kara Halil'e verdi, o da okudu. Meclis bütün işlemleri oldukça sâkin biçimde kabul etti ve ardından Abdülhamid'e bağlılık yemini edildi.²⁰⁰ Padişahın değiştirilmesi, ne türden olursa olsun karışıklık çıkmadan başarılmıştı, ne var ki resmî olarak emredilmiş havaî fişekleri atılmasının, aydınlatma yapılmasının ve üç gün üst üste, günde beş kez yirmi bir pare top atışıyla selamlamanın ötesinde herhangi bir sevinç belirtisine rastlanmadı.²⁰¹ Aynı atmosfer, tam bir hafta sonra yapılan Abdülhamid'in kılıç kuşanması töreninde de yaşandı. Abdülhamid sanki Murad'ın karşılaştığı ertelemelerden kaçınmak ve tahttaki hâkimiyetini pekiştirmek isteyen bir görüntü veriyordu. II. Abdülhamid'in beyaz süvari atı üstünde, Altın Boynuz'dan yukarıya, Eyüp camisine kadar uzanan tören alayında, muhafızlar ve Kont Szechenyi'nin itfaiyecileri arasında ilerlediği 7 Eylül'deki debdebeli tören renkliydi. Ancak kitleler düzenli ve kendine hâkimdi. Törene, Murad'ın tahta çıkışında görülen sevinç gösterilerine tamamen zıt bir atmosfer damga vuruyordu. Felâket habercileri daha o zamandan not edilmişti: Galata köprüsü dört ayak batıp neredeyse çökmüş, kabloyla çalışan Galata-Pera tramvayının tünelineki kablo kopmuştu.²⁰²

Abdülhamid'in tahta çıktığı zaman ne yapacağı pek bilinmeyen

bir kişi olduğu doğrudur. Hemen hemen otuz dört yaşındaydı, ama gözlerden uzak bir inziva yaşamı sürmüştü. Çehresi ona Ermeni görünüşü veriyordu, bazen Abdülmecid'in haremine uğramış davetsiz bir misafirin oğlu olduğu söylenmekteydi. Ondan kötü biçimde bahsedildiği kadar iyi de bahsedilirdi. Tutumlu, düzenli, sağlıklı, Murad'dan daha dindar ve daha dengeli, çok çalışkan olarak görülüyordu. Bazıları onu fanatik ve gerici olarak değerlendiriyorlardı. Bununla birlikte, hükümdarlığının ilk yılında huzuruna kabul ettiği insanlar, yanından genellikle zeki, iyi niyetli ve oldukça liberal bir hükümdar izlenimiyle ayrılmışlardı.²⁰³ Ege-menliğinin beğenilebileceği tahmin edilebilirdi. Uzun süre İstanbul'da oturmuş bir Amerikalı, kılıç kuşanma töreninden önceki gün böyle bir tahmin yapıyordu. Abdülhamid'in "politikasını şöyle açıkladığı söylenir: "Şimdiki politikam kabineye itaat etmek. Gerekli olanları öğrendikten sonra politikamı değiştirecek ve kabineyi itaat ettireceğim."²⁰⁴

Murad'ın *hattının* tahta çıkışından iki gün sonra yayımlanışının aksine, Abdülhamid'in göreve başlama hattı çıkmadan önce biraz zaman geçti. Bu arada yeni padişah, saray görevlerine kendisi adam seçerek ve Midhat açısından uygun olmayan kişileri atayarak bağımsız bir irade sergilemişti. Bu atamaların kimilerine nazırlar hiç itiraz etmediler. Ama Abdülhamid, kendi kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal yerine Küçük Said Bey ve Lebib Efendi'yi getirerek, verdiği üç sözden birisini tutmamış oluyordu. Sadrazam bunu protesto etti ve hastalığını bahane ederek bir kaç gün evinden çıkmadı; hatta istifasını verdiği, ancak padişahın kabul etmeyi reddettiği bile söylenir.²⁰⁵ Sadece nazırlar arasındaki farklılıklarla değil, Abdülhamid'in yapmak istediği düzeltmeler yüzünden de gecikmiş padişah *hattı*, nihayet 10 Eylül'de okunmuştu.²⁰⁶ *Hat*, dinî hukukun gözetilmesi zorunluluğuna, bir kaç yıldır alışılana göre daha çok ağırlık veriyordu. İdarî bürokraside, eğitimde, taşra yönetiminde ilerlemeler yapılması ve Balkan isyancılarına karşı enerjik tedbirler alınması vaadinde bulunuyordu. Bütün nazırlar yerlerinde kalacaktı. Ayrıca, belirsiz terimlerle, her şey ya da hiçbir şey anlamına gelebilecek bir genel meclis (*meclis-i umumî*) sözü veriyordu. Midhat'ın istediği şeyden çok uzaktı bu. Midhat, padişahın *hattının* ilk taslağını kendisi hazırlamıştı. Bu taslakta padişaha meşrutiyet yönetiminin benimsenmesi, sadrazamın başbakan ünvanını

taşıması, bütün Osmanlı uyruklarının gireceği okullar açılması, saray harcamalarında önemli kısıntılara gidilmesi, imparatorlukta-ki köle ticaretinin yasaklanması ve bütün saray kölelerinin azad edilmesi vadediliyordu.²⁰⁷ Abdülhamid ise çıkardığı *hatta* kendi ayrıcalıklarını muhafaza etmiş, Midhat'ın genellemeler biçiminde koyduğu özgün dilin çoğunu çıkarmış ve özel olarak, tahta çıkmadan önce meşrutiyet yönetiminin kısa sürede getirileceği sözünü tutmayacağı kuşkusunu uyandırmıştı.²⁰⁸ Meşrutiyet üzerindeki bir mücadelenin safları belirlenmekteydi.

Eğer Murad'ın sağlığı bozulmamış olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumun nasıl olabileceğini bilmek olanaksızdır. Ama, Murad gibi, bir anayasanın hayata geçirilmesini isteyen kuvvetli bir padişahın 1876 sonbaharının başlarında böyle bir projeyi sonuna kadar götürmesi tamamen anlaşılır bir durumdur. Ondan sonra bir parlamento düzenli olarak toplanabilir; imparatorluğu hem eğitmeye, hem de dönüştürmeye yardım edebilirdi. Onun yerine geçen genç adama bakıldığında ise, Murad'ın üç ay gibi kısa bir süre sonra tahttan indirilmesinin kendisi açısından olduğu kadar halkı açısından da trajedi olduğunu söylemek çok aşırı olmaz: Alman imparatoru liberal III. Friedrich'in 1888'deki üç aylık hükümdarlığından sonra ölümü ve onun yerini kendisinden çok farklı II.Wilhelm'in almasındakine benzer bir trajedi. II.Abdülhamid yetenekli ve iradesi güçlü bir padişahı, ama ideal-leri Murad'inkinden farklıydı. Balkan isyanlarından kaynaklanan güç uluslararası durumda, bütün nazırlarını hemen değiştiremez ya da peşin olarak verdiği bütün sözlerden dönemezdi. Ancak en azından tahta çıkış *hattı* ile sarayda yaptığı atamalar, altı aydır halkın tartışmasına ve üç aydır resmî tartışmaya konu olmuş bir meşrutiyet rejimini hızla geliştirmekteki gönülsüzlüğünü sergilemişti. Abdülhamid sonunda meşrutiyet rejimini onayladığı zaman da, bu hareketi meşrutiyete inanmanın sonucu olmaktan çok, uluslararası politikada bir manevraydı. Bu arada kabine içindeki etkisini hâlâ koruyan Midhat, doğum sancılarının zaten yıpratmış bir hükümetin dertlerine eklenmiş anayasayı çıkartmak için 1876 sonbaharı boyunca her çabaya başvurmuştu.

notlar

- (1) Avrupa devletleri arasında diplomatik alanda ortaya çıkan karmaşık du-

rumlar en iyi şu çalışmalardan izlenebilir: William L. Langer, *European Alliances and Alignments*, 2. basım. (New York, 1950); David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year* (Stanford, 1936); B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (New York, 1937); R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra, 1935).

(2) Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C.I, s.203-219, 272-312; *Stamboul*, 2 ve 5 Ekim 1875; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 455, 23 Aralık 1875; ABCFM, Eastern Turkey Mission I, No:462, 27 Ocak 1876.

(3) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 551, 27 Ekim 1875.

(4) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No:5580.

(5) Harris, *Diplomatic History*, s. 210-211, bunu Raşid'den Musurus'a, 3 Ocak 1876, FO 78/2527, ve Derby'den Elliot'a, 14 Ocak 1876, FO 78/2448'den aktararak.

(6) *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5587.

(7) *Ibid.*, No: 5588 - No:5591.

(8) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:568 ve No:569, 9 ve 16 Şubat 1876.

(9) Krş. A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s.59-60; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C.I, Kısım 1 (Londra, 1950), s.38.

(10) Gallenga, *Two Years*, C.I, s.295.

(11) Zichy'den Andassy'ye, 14 Aralık 1875, HHS, Varia. Turquie I, No:96AG, akt. Harris, *Diplomatic History*, s.160, n.85.

(12) Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s.190-191; Gallenga, *Two Years*, C.I, s.149.

(13) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:563, 12 Ocak 1876, ve III, No: 29, 18 Ocak 1876. Krş. Elliot'tan Derby'ye, No:181, 10 Şubat 1876, FO 78/2455.

(14) Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s.133, n.114. Krş. ABCFM, Western Turkey Mission, II, No:455, 23 Aralık 1875.

(15) *Ibid.*, No:550, 20 Ekim 1875; Mardin, *Cevdet*, s.133, n.114; Gallenga, *Two Years*, C.I, s.236-238; *Levant Herald*, 18 Şubat 1876.

(16) Raschdau, "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (1908), s.397, n.1; ABCFM, Western Turkey Mission III, No:29, 18 Ocak 1876, ve II, No:565, 26 Ocak 1876, No:575, 5 Nisan 1876, ve Western Turkey Mission I, No:462, 6 Nisan 1876; *Levant Herald*, 11 Ocak 1876; Elliot'tan Derby'ye, No:11, 4 Ocak 1876, ve no:78, gizli, 20 Ocak 1876, FO 78/2454; no:110, gizli, 26 Ocak 1876, FO 78/2455; No:226, 22 Şubat 1876, ve No:240, 28 Şubat 1876, FO 78/2456; Maynard'dan Fish'e, No:36, 15 Kasım 1875, USNA, Turkey 28.

(17) Metinler için, Benoît Brunswik, *La Turquie, ses créanciers, et la diplomatie* (Paris, 1875), s.101-103, 109-111.

(18) Metin için, *ibid.*, s.106-108; *Staatsarchiv*, 29 (1876), No:5567.

- (19) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5575. Dağıtılmış olan orijinal Fransızca metin için, Elliot'tan Derby'ye, No:833, 14 Aralık 1875, FO 28/2391.
- (20) Metin için, Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873/1888), C.V, s.50-59; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C.I, s.88-95.
- (21) *Levant Herald*, 18 Aralık 1875.
- (22) Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, C.X (Aralık 1931), s.401-404; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.146-150; Harris, *Diplomatic History*, s.139, 163-165.
- (23) Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C.I, s.127-128, n.4.
- (24) *Levant Herald*, 20, 21 ve 23 Aralık 1875; Elliot'tan Derby'ye, No:854, 23 Aralık 1875, ve No:871, 30 Aralık 1875, ilişkide, FO 78/2391; metin için, Aristarchi, *Législation*, C.V, s.34-35.
- (25) ABCFM, Western Turkey Mission III, No:30, 22 Ocak 1876, ve II, No:457, 28 Ocak 1876.
- (26) Daha önce Heyet-i Vükelâ'ya sadece bir tek Hristiyan girebilmişti ve o da 1868'de Nafia Nazırı olan Krikor Agaton'du.
- (27) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), C.I, s.47, n.1; Elliot'tan Derby'ye, No: 745, 12 Kasım 1875, FO 78/2390.
- (28) *Stamboul*, 19 Nisan 1876; Elliot'tan Derby'ye, No:396, gizli, 19 Nisan 1876, FO 78/2457.
- (29) Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s.271-275. Hikâyenin bazı ayrıntıları çarpıtılmıştır, ama Mismer hikâyeyi kafadan uyduramazdı.
- (30) Elliot'tan Derby'ye, No: 618 ve No: 619, ikisi de 2 Ekim 1875, FO 78/2388; *Levant Herald*, 4 Ekim 1875.
- (31) Aralık ayı için *Stamboul*, passim; Elliot'tan Derby'ye, No: 784, 25 Aralık 1875, FO 78/2390, ve No:836, gizli, 19 Aralık 1875, FO 78/2391.
- (32) ABCFM, Western Turkey Mission II, 560, 22 Aralık 1875; Gallenga, *Two Years*, C.I, s.128-132.
- (33) Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkilâb* (İstanbul, 1326), s.9-10, 17; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s.167-168; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; "Zapiski Grapha N. P. Ignatyeva (1864-1874)," *Izvestia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1915, C.I, s.156-158; E. de Kératry, *Mourad V*, (Paris, 1878), s.103-105.
- (34) *Stamboul*, 29 ve 30 Kasım 1875.
- (35) Gallenga, *Two Years*, C.I, s.107.
- (36) 28 Kasım 1875 (29 şevval 1292) tarihli metin için, Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s.134-135; ayrıca Elliot'tan Derby'ye, No:831, 14 Aralık 1875, FO 78/2391'e ilişik.
- (37) O da 28 Kasım 1875 tarihli metin için, A.H. Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsiyesi*, c.1, *Tabîr-i ibret* (İstanbul, 1325), 157, n.1: A.H. Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s.67-68 (burada yanlış olarak 1874 tarihi verilmiştir); Elliot'tan Derby'ye, No:321, gizli, 30 Mart 1876, FO 78/

2456'ya ilişik, bu metni Elliot'a büyük olasılıkla bizzat Midhat sağlamıştı.

(38) Gallenga, *Two Years*, C.I, s.158-159; Sandison'dan Elliot'a, No:120, gizli, 5 Aralık 1875, ilişik. Elliot'tan Derby'ye, No: 819, gizli, 6 Aralık 1875, FO 78/2391'de ilişik; Elliot'tan Derby'ye, No: 820, 10 Aralık 1875, FO 78/2391.

(39) Elliot'tan Derby'ye, No:831 ve No:832, gizli, ikisi de 14 Aralık 1875 tarihli, FO 78/2391. Krş. Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23 (Şubat 1888), s.279-280, Midhat'ın görüşlerini biraz abartır.

(40) Elliot'tan Derby'ye, No:812, 5 Aralık 1875, FO 78/2391.

(41) Halil Şerif de benzer görüşlere sahipti. Yazar işin gerçeğini araştırmamakla birlikte, Midhat, Halil Şerif ve Elliot'un 1875-1876 kışında bir anayasa taslağı üzerinde çalıştıkları söylenmektedir: (Cherbuliez), "L'angleterre et la Russie en Orient," *Revue d'histoire diplomatique*, C.X (1896), s.68.

(42) *Stamboul*, 21 ve 22 Aralık 1875; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s.xx.

(43) Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s.145-146; Clician Vassif, *Son Altesse Midhat-Pacha* (Paris, 1909), s.36. Krş. Ignatyev'in Nisan 1876'daki hoşnutsuzluk ve Midhat'ın bundan yararlanması hakkındaki raporları: Ul. A. Petrosian, "Novye Osmany"i bor'ba za konstitustuii (Moskova, 1958), s.84-85.

(44) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.44, Midhat'ın bu belge temelinde hazırlamış olabileceği bir reform muhtırası taslağı hazırladığını söyler; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis* (Kahire, tarihsiz), s.173-174, belgeyi Midhat'ın çerçevesinde toplanmış bir liberaller grubuna atfeder; *Stamboul*, 2 Haziran 1876, onu "softaların başlattığı büyük liberal hareketin başındaki adamlar"a atfeder; Frédéric Mcier, *Autour de l'Arménie* (Paris, 1917), s.269, bir Ermeni kaynağını izleyerek, belgenin Midhat ile Odyan'a atfedildiğini söyler; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenenthum* (Leipzig, 1877-1878), C.II, s.90-91, o zaman Nafia Müsteşarlığı görevindeki Odyan'ın belgeyi Fransızcaya çevirdiğini belirtir; *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 161, söylendiğine göre belgeyi bir Polonyalının düzenlediğini belirtir, ama isim vermez. Bu dergi, bildiride savunulan türden bir parlamentoya karşıydı.

(45) Mordtmann, *Stambul*, C.II, s.90-91.

(46) *Stamboul*, 2 Haziran 1876, bütün ön sayfasını bildiri metnine ayırmıştı; *Vakit ve Basiret* gazeteleri de tahminen bir iki gün sonra onu tam olarak bastılar: *Stamboul*, 6 Haziran 1876.

(47) Metin için, 2 Haziran tarihli *Stamboul*'dan başka, Staatsarchiv, 30 (1877), No:5642, ve Mordtmann, *Stambul*, C.II, s.94-106.

(48) Dr. K., *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885), s.269-270. Hemen hemen benzer bir anlatım için, *idem*, *Aus dem Bosniens letzter Törkenzeit* (Viyana, 1905), s.46. Derviş Paşa orduda paşaydı.

(49) A.H. Midhat, *Tabsıra-i ibret*, s.162-63.

(50) *Idem*, *Life*, s.77.

- (51) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.36-44. Krş. Mahmud Celaledin Paşa, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326), C.I, s.104.
- (52) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.37-39; İ.H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkişlerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946), s.53, Midhat'ın daha sonraki kendi anlatımını verir.
- (53) Kératry, *Mourad V*, s.80-82.
- (54) Elliot, İstanbul'daki Rus nüfuzunu azaltacağı kuşkusuz olan Mahmud Nedim'in devrilmesi plânlarına aktif katılan birisi olarak resmedilmişti. Krş. Kératry, *Mourad V*, s.82, 86-88; Mordtmann, *Stambul*, C.II, s.134; Cherbuliez, "L'Angleterre et la Russie," s.67-69. Cherbuliez, ayrıca H.A.Munro Butler-Johnstone'u, Canterbury'den tutucu bir milletvekili, İstanbul'daki medrese öğrencilerinin silahlanması için para temin etmekle suçlar: *Ibid.*, s.70-71. Butler-Johnstone, Rusya'ya karşı Türkleri destekleyen Urquhart okulunun Türk yanlısı tuhaf İngilizlerden birisiydi. Ali Suavi ile Ahmed Vefik gibi uyumsuz kişilerin dostuydu ve 1875 ve 1876'da, Kur'an üzerine temellenen ılımlı Türk reformlarını savunan ve bazıları Türkçeye de çevrilmiş makaleler yazmıştı. Krş. H.A. Munro Butler-Johnstone, *The Eastern Question* (Oxford, 1875), ve *Turks* (Londra 1876); ayrıca *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 160-161. Butler-Johnstone hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seton-Watson, *Disraeli*, s.129-130; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.237.
- (55) Gallenga, *Two Years*, C.I, s.287-299; Elliot'tan Derby'ye, No:439, 28 Nisan 1876, FO 78/2457.
- (56) *Levant Herald*, 29 Nisan 1876. Ruslar, belgelerin uydurma olduğunu ya da değiştirildiğini söylüyorlardı; Elliot, belgelerin en azından bir bölümünün "her örmekte harfi harfine güvenilir olmamasına rağmen, genelde her türlü tartışmanın üzerinde" olduklarının doğruluğunu bizzat araştırdığını söylüyordu. Elliot'tan Derby'ye, No:433, 27 Nisan 1876, FO 78/2457.
- (57) Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), s.249, 293; V.K. Sugareff, "The Constitution of the Bulgarien Revolutionary Committee," *Journal of Modern History*, C.IV (Aralık 1932), s.572-580.
- (58) Süleyman Paşa, *Hiss-i inkilâb*, s.5; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 12 Ağustos 1876, *Basiret*'den aktararak. Türklerin de karşı tedbirler alması sonucunu doğuran Bulgar kayıplarına ilişkin Avrupa'ya ulaşan raporlar da, Ignat'yevin baş yardımcılarının birisinin kabul ettiği gibi, abartılmıştı ve Rus kaynaklıydı: Nelidow, "Souvenirs d'avant d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem, 27 (1915), s.331-332.
- (59) Olay hakkındaki belgeler, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5733 - No:5758.
- (60) *Hiss-i Inkilâb*, s.5.
- (61) Elliot'tan Derby'ye, No: 467, 7 Mayıs 1876; No:474 ve No:475, ikisi de 9 Mayıs 1876 tarihli, No: 478, 10 Mayıs 1876, hepsi FO 78/2457.
- (62) A. H. Midhat, *Tabsıra-i Ibret*, s.163-164; Ahmed Midhat, *Üss-i Inkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C.I, s.209.
- (63) *Ibid.*, C.I, s.207-209; H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s.66; Kératry, *Mourad V*, s.93.
- (64) *Stamboul*, 5, 9 ve 10 Mayıs 1876; *Levant Herald*, 9 Mayıs 1876; Ahmed Rasim, *İstibdatın Hakimiyeti Milliye* (İstanbul 1924), C.II, s.126, n.1.
- (65) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşti Paşalar*, s.53-54.

(66) Düşük rakamlar gibi yüksek rakamlar da Elliot'undur: Derby'ye, No:475, 9 Mayıs 1876, FO 78/2457. ABCFM, Western Turkey Mission III, No:33, 16 Mayıs 1876, İstanbul'da 10.000-40.000 rakamını verir; Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.44, "10.000'i aşkın" der; Gallenga, *Two Years*, C.II, s. 53, "ılımlı biçimde" 20.000 der; Kératry, *Mourad V*, s.88, 30.000-40.000 rakamını verir. Abdonyme Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s.238, Kırım Savaşı dönemi için 22.000-25.000 rakamını vermişti.

(67) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.616.

(68) Elliot'tan Derby'ye, No:543, gizli, 27 Mayıs 1876, Sandison'dan Elliot'a, No:41, gizli, 26 Mayıs 1876'ya ilişik.; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.64. Softalarla birlikte girilmiş manevralara iktidar hırsı içindeki Derviş Paşa da karışmış olabilir; Elliot, *loc. cit.*; K.G. Bolander, *Förspætt till Balkankrisen på 1870-talet* (Göteborg, 1925), s.119-120. Cemaleddin el Afgani'nin İstanbul'dan ayrılışına neden olmaktan Şeyhülislâm ünvanına sahip Hasan Fehmi sorumlu tutulmuştu. 1876'da softalar arasında Cemaleddin'in etkisi hissedilmiş olabilir miydi?

(69) Mahmud Celaledin Paşa, *Mirât-ı hakikat*, C.I, s.104; Mardin, *Cevdet*, s.133, n.114.

(70) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.44; Mahmud Celaledin *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.93.

(71) Ubicini, *Turquie actuelle*, s.238-239; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.91.

(72) Hüseyin Nazım Bey'den Namık Kemal'e tarihsiz [Mayıs-ortası 1876], bunun için Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.616.

(73) ABCFM, Western Turkey Mission III, No:33, 16 Mayıs 1876.

(74) Hüseyin Nazım Bey'den Namık Kemal'e bunun için, Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.616. O günlerdeki olayların anlatımları için, *ibid.*, s.615-617; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.91-94; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.64-66; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.209-212; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C.I, s.14-17; *Levant Herald*, 12 Mayıs 1876; Nelidow, "Souvenirs," s.313-318.

(75) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.93. Bunun yanında, Hüseyin Avni'yi nazırlık için geri çağırma ve onun yerine Bursa'ya Midhat'ı göndererek başkentten uzaklaştırma doğrultusunda bir plân, düşüşünden iki gün öncesi için Mahmud Nedim'e atfedilir, Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.65-66, ve Abraham Paşa'dan alınmış dolaylı bir bilgi hakkında Elliot: Elliot'tan Derby'ye, No: 543, gizli, 27 Mayıs 1876, bu Sandison'dan Elliot'a, No:41, gizli, 26 Mayıs 1876'ya ilişiktir.

(76) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.94-96; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.65; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.102.

(77) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.96; İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s.298.

(78) Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (yayımlanmamış tez, School of Advanced International Studies of the Johns Hopkins University, 1961), s.303.

(79) *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Harris, *Diplomatic History*, s.330.

(80) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.102; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s.202-203; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.336-337; Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.14-17; J.T. von Eckhardt, "Islamitische Reformbestrebungen der letzten 100 Jahre," *Deutsche Rundschau*, 104 (1900), s.58-59.

(81) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.47-48.

(82) *Levant Herald*, 13 Mayıs 1876; Elliot'tan Derby'ye, No: 295, 15 Mayıs 1876, FO 78/2458; Gertrude Elliot, "Turkey in 1876: A Retrospect," *Nineteenth Century*, 64 (Ekim 1908), s.556-558. İngiliz Büyükelçisi fazla gizlemekten makaleye memnun olsa bile, Fransız Büyükelçisi bir diplomata yapılan saldırıya içerlemişti: Bourgoing'den Décazes'ye, No:66, AAE, Turquie 404.

(83) Charles Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen* (Berlin. 1903), s.57; Elliot'tan Derby'ye, No:352, 7 Nisan 1876, ve No:374, 13 Nisan 1876, FO 78/2457; ABCFM, Western Turkey Mission II, No:580, 19 Nisan 1876, ve No:587, 25 Mayıs 1876.

(84) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5690.

(85) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.6.

(86) Elliot'tan Derby'ye, No:512, gizli, 18 Mayıs 1876; No:528, gizli, 24 Mayıs 1876; No: 543, gizli, 25 Mayıs 1876; No:536, çok gizli, 25 Mayıs 1876 -hepsi FO 78/2458'de; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 466, 18 Mayıs 1876, ve No:467, 25 Mayıs 1876.

(87) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.54.

(88) *Ibid.*, s.54.

(89) Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C.III, s.117; *Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12*, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s.xxii-xxv; Mardin, *Cevdet*, s.257.

(90) Bkz. bölüm VIII.

(91) Süleyman'ın *Hiss-i İnkilâb*'ının verdiği genel izlenim budur ve bu izlenim herhalde içerden birisinin yapabileceği en ayrıntılı anlatımdır.

(92) Büyük olasılıkla Karol Brzozowski -Midhat'a çok yakın olduğu söylenen ve tahttan indirme olayına karıştığı sanılan bir Polonyalı- dahil: Adam Lewak, *Dzieje emirgracji polskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s.245.

(93) Midhat'ın 8 Mayıs 1881 tarihli sorgulamasında, Abdülhamid'in kendi aleyhindeki suçlamalarıyla mücadele ettiği zamanki net açıklamasının yanı sıra, A.H. Midhat'ın *Life*'i ve aynı yazarın *Tabsıra-i İbreti*'ndeki genel izlenim budur: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.53-55.

(94) Bir süre sonra Midhat lider olduğunu göstermeyi amaçlayan sözleri bırakmıştı, der samimi olmayan bir tanık, Cevdet Paşa: Mardin, *Cevdet*, s.259.

(95) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.53-54; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.164; *idem*, *Mirât-ı Hayret* (İstanbul, 1325), s. 51.

(96) Metin için, A.H.Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.164-165, n.1; A.H. Midhat, *Midhat Pacha. Şa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s.47, n.1. Krş. İnal, *Son Sadrazamlar*, C.III, s.337-338. Fransızca baskı büsbütün yanlış bir tarih verir.

- (97) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.17-19, bundan oldukça ayrıntılı biçimde söz eder, ama kaynak aktarmaz ve verdiği tarih çarpıtılmıştır. İsmail Kemal, yaklaşık 16 Mayıs'ta Odyan Efendi'den, Midhat'ın Abdülaziz'i tahttan indirme plânlarıyla ilgili bir mektup aldığını söyler. der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, der. (Londra, 1920), s.108.
- (98) Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.53-54, 61-62; A.H. Midhat, *Life*, s.83; Kératry, *Mourad V*, s.110; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşti Paşalar*, s.54; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.75.
- (99) Elliot'tan Derby'ye, No:535, gizli, 25 Mayıs 1876, FO 78/2458.
- (100) Elliot'tan Derby'ye, No:559, 31 Mayıs 1876, FO 78/2458; İ. H.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV (İstanbul, 1955), s.190.
- (101) Mardin, *Cevdet*, s.259.
- (102) *Ibid.*, s.259-260, n.176; İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s.337-338.
- (103) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, s.96; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.73.
- (104) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.6-7; A.H. Midhat, *Tabşıra-i İbret*, s.166.
- (105) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.10-11.
- (106) *Ibid.*, s.13.
- (107) *Ibid.*, s.8
- (108) Krş. der. Süleyman Paşa zade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s.3-10; Amédée Le Faure, *Procès de Suleiman pacha* (Paris, 1880), s.20-21; İ.A.Gövsâ, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul, tarihsiz), s.360.
- (109) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.14-16.
- (110) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.18-19.
- (111) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.3-6, 13, 23-24.
- (112) *Ibid.*, s.23; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.45.
- (113) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.6, 12-13, 48.
- (114) *Stamboul*, 29 Mayıs 1876.
- (115) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.168; der. N. Jorga, *Correspondance diplomatique roumaine* (Paris, 1923), No: 270, 24 Mayıs 1876. Daha olumsuz, Ignatyev'in Rus birlikleriyle İstanbul'u işgal etmeyi ve Abdülaziz'i bir Rus gemisiyle kaçırmayı plânladığı öne sürülmüştür; bu doğrultuda bir söylenti çıkmış olabilir: Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s.246; Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten* (Berlin, 1892), s.460.
- (116) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.21; Washburn, *Fifty Years*, s.104; Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934), s.25, n.59.
- (117) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.6-9, 14, 20-23'te, farklılıklar ve bazı çelişkilerle birlikte plânlanmanın aşamaları kaydedilir; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Suûnat*, s.69-70; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşti Paşalar*, s.54; A.H. Midhat, *Hâtıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946), s.12; idem, *Tabşıra-i İbret*, s.166; Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.53-64; Kératry, *Mourad V*, s.110-123; Sumner, *Russian and the Balkans*, s.168. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.73-80,

oldukça iyi bir yeniden düzenleme getirir.

(118) A.H.Midhat, *Hâtıralarım*, s.13.

(119) Metin için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.396-397; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

(120) *Samboul*, 30 Mayıs 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.42-43, 48-49; Cevdet, *Tezâkir*, s.xxii-xxv; A.H. Midhat, *Life*, s.83-86; Nelidow, "Souvenirs," s.324-325; *Basiret*, 30 Mayıs, çev. Elliot'tan Derby'ye, No: 566, 1 Haziran 1876, FO 78/2459.

(121) Cevdet, *Tezâkir*, s.22-23; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.81-83; ABCFM, Western Turkey Mission II, No:110, ve III, No: 35, ikisi de 30 Mayıs 1876 tarihli.

(122) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.31; Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s.58-59; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.88-91; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 7 Haziran 1876; Nelidow, "Souvenirs," s.325-327; ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 36, 1 Haziran 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

(123) *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Bourgoing'den Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Mayıs 1876, ve Bourgoing'den Décazes'ye, No:84, 7 Haziran 1876, ikisi de AAE Turquie 404; Harris, *Diplomatic History*, s.324; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.169-170.

(124) *Samboul*, 30 Mayıs ve 1 Haziran 1876; Krş. ABCFM, Western Turkey Mission II, No:35, 30 Mayıs 1876.

(125) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar* s.124; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.228; Elliot'tan Derby'ye, No:597, 8 Haziran 1876, FO 78/2459; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

(126) *Samboul*, 3 Haziran 1876.

(127) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No:5700.

(128) Metin için, Ahmed Midhat, *Üss-i inkilâb*, C.I, s.401-403; resmî Fransızca versiyonu, Maynard'dan Fish'e, No:69, 5 Haziran 1876, USNA, Turkey 29'da ilişiktir.

(129) Yani 300.000 Türk lirası, toplamın üçte biri.

(130) *Sabah*, 2 Haziran 1876, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.744.

(131) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:469, 12 Haziran 1876; Lazza-ro'dan (Selanik) Maynard'a, 21 Haziran 1876, bu, Maynard'dan Fish'e, No:86, 20 Temmuz 1876, USNA, Turkey 29'a ilişiktir.

(132) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.35; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s.177-178; Kératry, *Mourad V*, s.40-45, 62-72; Dematrius Georgiades, *La Turquie actuelle* (Paris, 1892), s.58-59; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.7-8; Edmund Hornby, *Autobiography* (Londra, 1928), s.153; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.742-743, 751-752. Ayrıca bkz. bölüm VI, n.71.

(133) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.35.

(134) Kératry, *Mourad V*, s.139-140; Clician Vassif, *Midhat- Pacha*, s.67-68.

(135) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.11.

(136) Cevdet, *Tezâkir*, s.xxxiv-xxv. Krş. Mehmed Memduh, *Hal'lericlaslar*, s.132, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.740, 744-745, n.1.

(137) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.168-169; *idem*, *Life*, s.88.

(138) Sadullah, Namık Kemal'in 1867'de Mustafa Fazıl'ın Abdülaziz'e

yazdığı ve ulusal bir meclis kurulmasını önerdiği mektubunun çevrilmesine yardım etmiş olan dostuydu.

(139) Süleyman, *Hiss-i inkilâb*, s.60-61; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.45-46; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.117-118, 126.

(140) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.170-172; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.126

(141) Bkz. bu bölüm, n.46.

(142) Bourgoing'den Décazes'ye, No:84, 7 Haziran 1876, AAE, Turquie 404.

(143) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.198.

(144) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.111-112; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, s.37-39; Kératry, *Mourad V*, s.142-143; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamis*, s.100, Kératry hem bu toplantıyı, hem de yanlış tarih verdiği 8 Haziran toplantısını tartışır görünür. Sadece bir tek toplantı yapılmış olabilir miydi? Kératry'nin kaynağı galiba bu toplantı içindir.

(145) Cevdet, *Tezâkir*, s.xxiv-xxv; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.397-398, Abdülaziz'in Murad'a biri kısaltılmış iki notunu verir.

(146) Abdülaziz'in ölüm koşullarına ilişkin zamanındaki açıklamalar Cevdet'e aittir, bunun için Mardin, *Cevdet*, s.257-258; Mehmed Rüşdi'nin 1881'deki açıklamaları için, Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.125-127; Mehmed Memduh'un açıklamaları için, *Mirat-ı Şuûnat*, s.80-81; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.125-129, Yusuf İzzeddin'e ve anlaşılan başka açıklamalara dayanır; *Le Stamboul*, 5 ve 9 Haziran 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876. A.H.Midhat, *Hâtıralarım*, s.227-229, çağdaşlarının yaptığı başka açıklamaları ekler.

(147) Doktorların imzalı ve Fransızca olarak (görünüşe bakılırsa asıl dili) raporlarının metni için, *La Turquie*, 4 Haziran 1876 Ek; Türkçesi için, Ahmed Midhat, *Üss-i inkilâb*, C.I, s.398-400, bazı doktorların isimlerini yanlış yazar; İngilizcesi için, A. H. Midhat, *Life*, s.90-91. Britanya büyükelçilik hekimi ve yukarıda anılan rapora imza koyanlardan birisi olan Dr. E.D. Dickson'un başka tıbbî açıklamaları için, Elliot'tan Derby'ye, No: 580, 5 Haziran 1876, FO 78/2459; 8 Haziran 1876 tarihli *Stamboul*'daki mektup; *Lancet*'e 23 Haziran 1876 tarihli ve *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876'da yeniden basılmış mektup; *British Medical Journal*'daki (Temmuz 1876) makale, akt. Seton-Watson, *Disraeli*, s.36, n.1; krş. Elliot, "The Death of Abdul Aziz," s.285-287, Dr. Dickson'un yansıra imza koyanlardan bir başkası olan Dr. Millingen'i aktarır. Yirmi dört saati aşkın bir süre sonraki tarihini taşıyan, beş doktorun imzaladığı ve genelde ilk raporu doğrulayan başka bir rapordan da söz edilir, Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* s.134, n.1. Bourgoing'den Décazes'ye, No:83, 7 Haziran 1876, AAE, Turquie 404'e ilişik olan Dr. A. Morroin'ın, Fransız büyükelçilik hekimi, raporu. Yazarın hakkında bilgi sahibi olduğu ve ölüm olayının intihar değil de, cinayet olduğunun kabul edilmesine ilişkin tek doktor açıklaması, on iki yıl sonra ve 1876'daki, cesedi inceleyen hekimler arasında bulunmayan Dr. Mavroyeni'nin açıklamasıdır. Dikkat çekici olan, Mavroyeni'nin II.Abdülhamid'e hekimlik yapmış olmasıydı; Desjardin (Paul de Réglé), *Au pays de l'espionnage* (Paris, 1902), s.42-44. "The Death of the ex-Sultan," *The Lancet* (10 Haziran 1876), s.872-873, on dokuz doktorun vardığı intihar sonucunun tıbbî açıdan inandırıcılığı bulunmadığını

söyler.

(148) Cevdet, *Tezâkir*, s.xxv.

(149) Washburn, *Fifty Years*, s.105-106; Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra,1877), C.I, s.15-17.

(150) Elliot'tan Derby'ye, No:591 ve No:592, ikisi de 7 Haziran 1876, FO 78/2459.

(151) A.H. Midhat, *Tabsıra-i Ibret*, s.172; *idem*, *Mirât-ı Hayret*, s.57-60; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.88; Şehsuvarolğu, *Sultan Aziz*, s.132-133.

(152) Charikles, *Türkische Skizzen in Briefe an eine Freundin* (Berlin, 1877), s.16. 1881'de Abdülhamid döneminde, Abdülizaz'ın öldürüldüğü ve bu olaya Midhat, Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni ve Hayrullah'ın da karıştıkları suçlaması kuşkuları tekrar ortaya çıkmıştı. Suçlamalar büyük olasılıkla temelsizdi. Bkz. ek D.

(153) Midhat, daha sonra halkın üzerinde bırakılan kötü izlenime özel olarak değinmişti: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.95.

(154) Şehsuvarolğu, *Sultan Aziz*, s.133; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.126-127; Cevdet, *Tezâkir*, s.xxvi.

(155) A.H. Midhat, *Mirât-ı Hayret*, s.60 krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.744-745, n.I.

(156) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.41-42.

(157) Namık Paşa, gençliğinde liberal, akıcı Fransızca konuşan ve Reşid Paşa'nın adamlarından biri olarak tanınmıştı; daha sonra tutucu ya da gerici bir Müslüman olarak tanınmış, ama tahttan indirme olayından önce sultanın üzerine bir tür parlamenter denetim getirilmesini, -muhtemelen sadece Müslümanlardan oluşan bir parlamento biçiminde olsa bile- bunu destekleyeceğini göstermişti. Krş. A.Henry Layard, *Autobiography and Letters* (Londra, 1903), C.II, s.28-29; Elliot'tan Derby'ye, No: 628, 3 Ekim 1875, FO 78/2388, ve No:532, gizli, 24 Mayıs 1876, FO 78/2458.

(158) 1867 Yılında. Bkz. bölüm V. Girit meclisindeki Hristiyanlar 1876 yazında yeni imtiyazlar istiyorlardı: Krş. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 24 Ağustos.

(159) Kendi bakış açısından yazılmış olsa bile bu toplantının en eksiksiz anlatımı için, Süleyman, *Hiss-i inkilâb*, s.61-64, ve bunun büyük bölümünü tekrarlayan, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.46-48. O da hazır bulunan Mahmud Celaleddin toplantıyı anlatır, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.126. Süleyman hiç kayıt tutulmadığını söyler. Krş. Inal, *Son Sadriâzamlar*, C.I, s.142-143; Gad Franco, *Développements constitutionnels en Turquie* (Paris, 1925), s.23-24.

(160) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım I, s.712-713. Pek çok kişi gibi Süleyman da Midhat'ta otokratik eğilimler görüyordu.

(161) Metin için, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.62-66, n.1.

(162) *Stamboul*, 9 Haziran 1876. Bu, Midhat'ın taraftarlarının ortaya attığı bir hikâye olabilir. *Dementi*, 15 Haziran 1876 sayısında.

(163) Krş. Suriyeli bir Hristiyan olan daha sonra Osmanlı parlamentosunda mebusluk yapan Halil Ganem'in mektubu için, *Stamboul*, 8 Haziran 1876;

ABCFM, Western Turkey Mission II. No:591, 14 Haziran 1876; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C.I, s. 158.

(164) Elliot'tan Derby'ye, No:601, 8 Haziran 1876, FO 78/2459; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.133; *Stamboul*, 17 Haziran 1876; Kératry, *Mourad V*, s.169-170. Raşid Paşa, bir Bulgara hükümetin korku içinde yaşadığını söylediği zaman Hüseyin Avni'yi kastetmiş olabilir: Hajek, *Bulgarien*, s.294-295.

(165) Hazır bulunanların yazılı anlatımları, ya da onlardan alınan bilgilere dayanan anlatımlar: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.96-99; A. H. Midhat, *Tabşıra-i İbret*, s.183-186; Elliot'tan Derby'ye, No:634, 17 Haziran 1876, FO 78/2459 (Mehmed Rüşdi'den); Nelidow, "Souvenirs", s.328-330 (Mehmed Rüşdi ve Kayserili Ahmed'den); Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s.145-160 (iddia edildiğine göre Midhat'tan). Ayrıntılı anlatımlar için de, Kératry, *Mourad V*, s.172-193; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.105-113; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.153-158, Hasan'ın açıklaması dahil. Hasan'ın kız kardeşi, anlaşılan çocuk düşürmeye kalkışması yüzünden, üç gün önce ölmüştü: Alderson, *Ottoman Dynasty*, tablo 48 ve n.3; Elliot'tan Derby'ye, No:631, 16 Haziran 1876, FO 78/2459.

(166) Washburn, *Fifty Years*, s.106; ABCFM, Western Turkey Mission II, No:471, 16 Haziran 1876.

(167) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.100.

(168) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 1, s.728; *Stamboul*, 5 ve 14 Haziran 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1876 (Ausserordentliche Beilage); Mehmed Kaplan, *Namık Kemal* (İstanbul, 1948), s.97.

(169) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:470, 15 Haziran 1876, ve No:592, 21 Haziran 1876; *Stamboul*, 9 Haziran ve 3 Temmuz 1876; Elliot'tan Derby'ye, No:649, 20 Haziran 1876, FO 78/2459.

(170) Langer, *European Alliances*, s.89-90.

(171) *Levant Herald*, 15 Temmuz 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 19 Temmuz, 29 Temmuz ve 3 Ağustos 1876; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.193-196.

(172) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:593, 28 Haziran 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 9, 13, 14 (Beilage), 19 (Beilage), 20 (Beilage), 21 Temmuz 1876.

(173) Çeviri metin için, Maynard'dan Fish'e, No:86, 20 temmuz 1876, USNA, Turkey 29.

-- (174) Ignatyev, Elliot'u Midhat'ın plânlarının kısırtıcısı olarak görüyordu: Ignatyev'den Kartsov'a, 29 Haziran 1876, akt. Sumner, *Russia and the Balkans*, s.169-170. 1876 Yılı başlarında Elliot, Abdülaziz'e hükümet üzerinde anayasal bir denetim olması gerektiğini söylemişti: Elliot'tan Derby'ye, No:492, 12 Mayıs 1876, FO 78/2458.

(175) Elliot'tan Derby'ye, No:664, gizli, 24 Haziran 1876, FO 78/2460. Namık Paşa bu sıralarda, sadakatlerini kanıtlayana kadar Hristiyanları dışlayan kendi parlamento programının benimseneceğini ümit ediyordu: Elliot'tan Derby'ye, No:679, gizli, 28 Haziran 1876, FO 78/2460.

(176) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 2 ve 4 Temmuz 1876. 4 Temmuz sayısı, Bab-ı fetva'da yapılan ve Midhat'ın plânlarını onaylayan bir ulema

toplantısını bildirir.

(177) Türklerin birliklerini Hersek'e deniz yoluyla sevk edebilecekleri tek Adriyatik limanı Klik'di. Gorçakov ile Andrassy, 8 Temmuz'da Reichstadt'ta yaptıkları gizli toplantıda, Klik limanının kapatılması konusunda anlaşmışlardı. Krş. Sumner, *Russia and the Balkans*, s.140, n.2 ve 170. Ben burada, A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.182'de anlatılan *Meclis-i Umumi*'nin 15 Haziran tarihli toplantı olduğunu, onun Franco'nun *Développements constitutionnels*, s.24'te bildirilen ve Midhat'ın anlatımını tekrarlayan Ağustos ayı sonundaki toplantı olmadığını varsayıyorum.

(178) *Levant Herald*, 17 Temmuz 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18, 19, 23, 24, 28 ve 29 Temmuz 1876; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.182, burada başka ayrıntılara girilmeden Bab-ı fetva'da yapılan ikinci bir toplantıdan söz edilir. 15 Temmuz toplantısı üzerine Rus arşivleri ile basınından ek ayrıntılar için, Petrosian, "*Novye Osmany*", s.103-104. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 5 Ağustos 1876, anayasa için Midhat'ın 140'dan 70'e indirdiği söylenen ek ilkeleri verir ve iki hafta içinde yürürlüğe gireceğinin sanıldığını ekler. Yazı baştan aşağı abartılı görünür. Yaklaşık dört hafta sonra, anayasa taslağını incelemek üzere Nafia Nazırı Server Paşa'nın başkanlık ettiği beş Müslüman ile üç Hristiyan'dan oluşan bir komitenin atandığı bildiriliyordu: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18 ve 24 Ağustos 1876. Komitenin, eğer varsa bile, ne başardığını bilmiyorum.

(179) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No:5775. Krş. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 9 ve 11 Ağustos 1876; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.280-281.

(180) Metin için, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 16 Ağustos 1876, ve Maynard'dan Fish'e, No:89, 10 Ağustos 1876, USNA, Turkey 29.

(181) *Levant Herald*, 15 Ağustos 1876, isimleri kaydederek; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 22 ve 23 Ağustos 1876.

(182) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 23, 26, 28, 29 Temmuz ve 1, 2, 3, 6, 7, 17 Ağustos 1876; ABCFM, Western Turkey Mission, II, No:474, 1 Ağustos 1876, ve Eastern Turkey Mission I, No: 212, 26 Temmuz, ve No: 213, 13 Eylül 1876.

(183) *Levant Herald*, 13 Temmuz 1876.

(184) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 13 ve 14 (Beilage), Temmuz 1876.

(185) A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s.354-356; Maynard'dan Fish'e, No:111, 18 Aralık 1876, USNA, Turkey 30; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 2 (Beilage) ve 22 Ağustos 1876.

(186) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 4, 6, 23 Temmuz 1876; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.176.

(187) Elliot'tan Derby'ye, No:730, gizli, 11 Temmuz 1876, FO 78/2460.

(188) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 22, 30, 31 Temmuz ve 3, 5, 9 Ağustos 1876.

(189) Leidesdorf'un raporu için, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar, 1876-1905," *Belleten*, X:38 (Nisan 1946), resim 33 ve Türkçe çeviri, s.326-328. 21 Ağustos 1876 tarihli *Levant Herald*'da bir bölümü yayımlanmıştı. Uzunçarşılı, Murad'la ilgili daha önceki hekimlerin raporlarını da verir, s.323-325. Krş. ayrıca *Levant Herald*, 11, 14, 19 Ağustos; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 17 Ağustos

1876. Dr. Leidesdorf'un, ikinci bir raporunda ya da özel bir sohbette, Murad'ın tedavi edilemez olduğunu söylediğine ilişkin bir tartışma vardır: Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.71-72; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.116.

(190) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.69-70; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 14 Eylül 1876.

(191) Suçlamalar için bkz. A.H. Midhat, *Life*, s.94-96; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 3 Eylül 1876.

(192) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.183; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.102; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamis*, s.252-304; Elliot, "The Death of Abdul Aziz", s.291-292.

(193) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.93-94; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamis*, s.302; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.48; Georges Dorys, *Abdul Hamid intime* (Paris, 1901), s.31. Krş. Albert Fua, *Abdul Hamid II et Mourad V* (Paris, 1909), s.32, Midhat'ın Abdülhamid'e bir yemekte kardeşlerin Murad'ın hastalığı süresince yalnızca naip olduğunu söyletme biçiminde olduğu sanılan plânı ve Abdülhamid'in yemeği kendisini öldürmek için bir komplo olarak anlatışı hakkında: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.2, n.1, s.98, 154, 157.

(194) Elliot'tan Derby'ye, No:915, çok gizli, 27 Ağustos 1876, FO 78/2462; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s.52-53, 70; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.96. Fuad, *Abdul Hamid II*, s.29-31'deki hikâyeler abartılı görünür.

(195) A.H. Midhat, *Life*, s.97-98; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamis*, s.303; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.95-98. Petrosian, "Novye Osmany", s.105'te, Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi* (İstanbul, 1329), s.184-185'i aktararak, toplantının Mevlevi şeyhi Osman Efendi tarafından düzenlendiğini söyler. Midhat anlaşılan Osman Efendi ile bir süredir ilişki içindeydi: Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.104. A.H.Midhat, *Midhat Pacha*, s.64, nazırların eğer Abdülhamid koşulları reddederse tahtı küçük kardeşi Mehmed Reşad'a vereceklerini, Reşad'ın reformlar hakkındaki tutumunu Midhat'ın karısının araştırmasına karar verdiklerini söyler! Story, *Ismail Kemal*, s.117, Midhat'ın 27 Ağustos'ta bir anayasa taslağını ya da temel ilke-lerini Abdülhamid'e gerçekten okuduğunu söyler.

(196) Bkz. ek E.

(197) *Le Stamboul*, 29 Ağustos 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 31 Ağustos ve 2 Eylül 1876; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.105.

(198) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.98. Varolduğu sanılan raporun metni için, A.H. Midhat, *Life*, s.98, kesin olmayan tarihle 31 Ağustos. Bu rapor, büyük olasılıkla Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.I, s.437-438'de basılmış 20 Eylül tarihli daha sonraki bir versiyonun, ya da 20 Ekim tarihli bir raporun tarihi erken atılmış bir versiyonudur. Krş. son ikisinin el yazması metinleri için, Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın tedâvisine.... ait rapor....", resimler 35 ve 36, ve s.332-333.

(199) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.102-103.

(200) *Ibid.*, s.104-105; *Levant Herald*, 31 Ağustos 1876. Devletlere resmî bildirme için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5792.

(201) *Levant Herald*, 1 Eylül 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 8 Eylül 1876.

(202) *Levant Herald*, 8 Eylül 1876; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.121-130; Nelidow, "Souvenirs," s.339; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 13 ve 14 Eylül 1876.

(203) Elliot'tan Derby'ye, No:962, Eylül (tarihsiz) 1876, FO 78/2463, ve No:1321 gizli, 29 Kasım 1876, FO 78/2467; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 5, 6, 14 Eylül 1876; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.326-327; Hermann Vambéry, *Ueber die Reformfähigkeit der Türkei* (Budapeşte, 1877), s.50-51; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.165-167; Charles de Moüy, *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879), s.250-251; Léouzou le Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s.112; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s.190, n.; Seton-Watson, *Disraeli*, s.207, 406.

(204) ABCFM, Western Turkey Mission II, No:603, 6 Eylül 1876.

(205) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.104-106; Elliot'tan Derby'ye, No:977, 8 Eylül, ve No: 980, gizli, 9 Eylül 1876, ikisi de FO 78/2463; Story, *Ismail Kemal*, s.122; Kératry, *Mourad V*, s.209; A.H. Midhat, *Life*, s.103-105.

(206) Metin için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.281-285; *Levant Herald*, 12 Eylül 1876; *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5800.

(207) Midhat'ın taslağının metni için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.285-291; A.H. Midhat, *Life*, s.106-109, Osman Nuri'nin *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.115-119'da gösterdiği gibi Abdülaziz'in çıkardığı kısımları gösterir. Midhat'ın taslağındaki maddelerden bazılarının son taslakta da olduğu söylenmekteydi: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 12 Eylül 1876, burada onları yanlış olarak Mabeyn müşiri Damad Mahmud Celaleddin Paşa'ya atfeder.

(208) Krş. padişahın değişmesinin oldukça dalkavukça bir haklı çıkarılması için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.169-178, ve tamamen karşıt bir bakış açısı için, A. H. Midhat, *Life*, s.109-112.

II. Abdülhamid'in hükümdarlığına hayırlı bir olay öncülük etti: 1 Eylül'de Çernayev ve Sırp'lar'a karşı kazanılan ve geniş yankılar uyandıran Türk zaferi. On günlük bir ateşkes yapıldı; onu da, Ekim ayının sonundaki başka bir Türk zaferinin ardından, Sırp ordusunun fiilen dağılışıyla doruk noktasına çıkan yeni bir çarpışma izledi. Ancak, Osmanlı orduları artık Belgrad üzerine yürüyecek bir konumda olmakla birlikte, büyük devletler harekete geçerek zaferin meyvalarını tatmalarına fırsat bırakmadılar. Sırp'ların patronları olan Ruslar zaten ateşkes ve uluslararası konferans için nabız yoklamaktaydılar. O sırada, 31 Ekim'de, Bab-ı Âli'nin karşısına birdenbire, altı-sekiz haftalık bir ateşkesi kabul etmelerini, yoksa diplomatik ilişkilerin kesileceğini belirten kırk sekiz saatlik bir ulti-matomla çıkmışlardı. Bulgar katliamlarından dolayı Britanya'nın desteğine güvenemeyen Bab-ı Âli, 1 Kasım'da bu ulti-matoma boyun eğdi. Britanya hükümeti Balkan sorunu hakkında mutlaka bir konferans düzenlemeye çalışmaktaydı ve bunu 4 Kasım'da resmen önerdi. Çar'ın alışık olunmayan sertlikte bir konuşma yapması, 13 Kasım'da altı ordunun seferberliğini emretmesi ve altı devletin Britanya'nın önerisinde anlaşmaları üzerine Bab-ı Âli, konferans talebini de 18 Kasım'da kabul etti. Bu konferans İstanbul'da Aralık ayının sonunda toplanacak ve hazırlık olarak bir reform programında uzlaşma sağlamak için, büyük devletler arasında, Türklerin katılmadığı bir ön toplantı yapılacaktı.¹

Büyük devletlerin baskıları, özellikle Rusların çok katı yaklaşımı sonucunda, doğallıkla Osmanlılardaki yurtsever duygular ile önceki yıldan beri gelişmekte olan dini duygular iyice kabarmıştı. Çar, "Türkiye'de artık etkili bir hükümet yok. İktidardaki insanlar cinayete ve çapulculuğa alışkın fanatik kitlelerin ağırlığı altında bunalıyor," diye yazıyordu.² Çar, Bab-ı Âli

hakkında gerçeği söylemediğini biliyor olmalıydı. Yine de kitleler için söylediklerinde bir ölçüde haklıydı. 1876 sonbaharı boyunca Türkler arasındaki yurtseverce ve Rus karşıtı duygular yükselmeye devam etti. Sırlara karşı alınan zaferler, başkenti ve Anadolu'nun bütün bölgelerini, özellikle Türklerin askeri kuvvetlerini yığdıkları Rus sınırına yakın bölgeleri etkileyerek Türklerin savaş isteğini yoğunlaştırdı.³ Bulgar bölgesine Sadullah Bey yönetiminde yeni bir soruşturma komisyonu gönderildiği halde, İstanbul'daki Türk basını savaş solumaya ve Bulgar katliamlarını savunmaya başladı. *İttihad*, İslam'ı kılıç dini olarak övüyordu. *Basiret*, Müslüman fanatizmini ayağa kaldıracak ve askeri bakımdan savaşa hazır olduğunu iddia edecek kadar ileri gidince, Bab-ı Âli *Basiret*'i kısa süreliğine kapattı.⁴ Bab-ı Âli'deki zabıtalının, gazetelerinde Trabzon'da Ermeni ayana karşı Türklerin zulüm yaptığı haberlerine yer veren bazı Ermeni editörleri dövdükleri zaman olduğu gibi, imparatorluk içinde Hristiyanlar ile Müslümanları birbirine düşürecek fanatik taşkınlıklara rastlandı. Ancak Bab-ı Âli Osmanlı birliğini korumak uğruna bu tür olaylardan sakınıp onları bastırmak için elinden geleni yaptı.⁵ Görevi tahmin edilebileceğinden daha kolaydı, çünkü imparatorluktaki pek çok Ermeni 1876'da kardeşlerinin üzerindeki çarlık egemenliği nedeniyle Rusya'nın karşısında yer alırken, pek çok Rum da Sırların ve Bulgarların bölgeci ve ayrılıkçı siyasal ihtiraslarını desteklemelerinden dolayı Rusya'nın karşısındaydı.⁶ Yine de, Rusya'ya yönelik tepkiler çıplak bir pantürkizm yaratmaya ve panislamık duyguyu kuvvetlendirmeye yardım etmişti. Yakub Bey'in serüvenlerine duyulan ilgi -hatta onun Osmanlılara yardım edeceği ümitleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'dan gelen Çerkes ve Türkmen mültecilerin varlığı ve Hint Müslümanlarından destek açıklamaları- bu akımları kuvvetlendirmişti. Rusya aleyhindeki savaşçı ruh, İngiliz yanlılığını ve Britanya'nın yardım edeceği umudunu da taşıyordu.⁷

Midhat'ın meşrutiyetin doğumunu sağlamaya çalışmak zorunda olduğu koşullar, diplomatik baskıların ve abartılı duyguların egemen olduğu böyle bir ortamdı. Başka bir engel, diplomatik alandaki dikkatleri başka yönlere çekme çabalarıydı. Kabaran duygular sakin tartışmaya zarar veriyordu. Avrupa'nın diplomatik müdahalesi anayasanın çıkarılmasını genelde olumsuz yönde etkilemişti; diplomatlar arasında bir tek Sir Henry Elliot meşrutiyeti

ciddiye alıyordu. Ama koşulların getirdiği avantajlar da yok değildi. Midhat, kendisini ve meşrutiyetçileri, bütün Osmanlı uyruklarına dışardan müdahaleyi reddeden ve ulusal bağımsızlık hareketi olarak dış kaynaklı olmayan bir anayasada ısrar eden Osmanlı gururunun sözcüleri olarak gösterebiliyordu.⁸ 1839 krizinde Gülhane Hatt-ı Şerifi için yeni bir padişahın ve tereddütlü tutucuların onayını aldığı zaman Reşid Paşa'nın sahip olduğu aynı avantajların bir bölümüne sahipti. 1876'daki kriz koşulları, benzer biçimde, Midhat'a ulusal birliğin kademeli reformlarda gösterilmesi için olduğu kadar, eyleme geçme ve hızlı davranma için de dayanak noktası sağlıyordu.

Bununla birlikte, Midhat'ın anayasa isteği anlık bir olay değildi. Midhat'a genelde, özellikle Salisbury'nin 1876'da ona dair yaptığı, hilekar, namussuz, kendini beğenmiş ve Ignatyev'den daha büyük bir yalancı olduğu şeklinde ifade ettiği yargısını benimseyenlerce saldırılmıştır.⁹ Başka bir İngiliz diplomatı, onu, aynı zamanlarda "Türk İmparatorluğu'ndaki en kaba ve ilkesiz insanlardan birisi" diye tanımlıyordu.¹⁰ Bütün bunların altında yatan fikir, Midhat'ın meşrutiyetçiliğinin sahte olduğudur. Oysa, kendini beğenmişlik suçlaması dışında, asıl bu suçlamaların kendisi asılsız olarak bir kenara bırakılabilir. Midhat hakkında doğru olan, onun kader adamı olmadığı, devlet idaresinde üstün yeteneğe sahip bulunmadığı, en iyi performansı sınırlı bir bölgenin tam denetimini elinde tuttuğu taşra idaresinde sergilediği hareketlerinin bazen acelecilik ya da keyfilik taşıdığı, başarıyla tamamlayabileceğinden daha fazla işlere giriştiği, kendisini çok gerekli bir diplomatik ustalıktan yoksun bırakacak kadar pervasız ve sözünü sakınmaz olduğudur. Çağdaşları bu eksiklerinin farkındaydılar.¹¹ Ama yeteneğinin, enerjisinin, içtenliğinin ve ifade açıklığının da farkındaydılar. Midhat'la her zaman aynı fikirde olmayan ve siyasal bilgisinin sınırlılığını doğrulayan Namık Kemal, onun içtenliğini ve kalbinin büyüklüğünü, iyi öğüt verme gücünü ve başkalarına danışma eğilimi ile bu konudaki tecrübesini övmekteydi. Deha değildi ama imparatorluğu ondan başka kim kurtarabilirdi?¹²

Anayasa üzerinde düşünmeye 1860'lı yılların ortalarında başladığı söylenmekle birlikte, Midhat'ın Tuna vilayetindeki valilik yıllarında meşrutiyetçilik hakkında hangi özgün fikirleri

taşıyabileceği belli değildir.¹³ 1872'de kısa süre için sadrazam olduğunda, sorumlu bir kabine ile bir mecliste somutlaşan bir ulusal temsil sistemini tasarlamış görünür. 1873'te, Şirvanizade Mehmed Rüşdi'yle, temsilciler meclisi ile Osmanlı uyruğundaki herkesin kanun önündeki eşitliği konusunu tartışmıştı.¹⁴ 1875 sonbaharından itibaren de sürekli olarak meşrutiyet tasarılarına kafa yormuştu. Eldeki kanıtlar, Midhat'ın ya heterojen yapıdaki ve okur yazar olmayan bir imparatorluğa parlamento getirmenin doğasında içerili güçlüklerin farkında oluşundan ya da daha tutucu ve gönülsüz meslektaşlarını ikna etme gereğinden dolayı, ihtiyatlı adımlarla ilerlemiş olduğunu gösterir. Aralık ayı içinde, Elliot'a ilkin atamayla, daha sonra seçimle gelecek ve padişah üzerinde denetim uygulayacak bir senatodan bahsetmişti. 9 Mart 1876 tarihli "Müslüman yurtseverler" bildirisi, başlangıçta sadece iç olaylarda yetkiye sahip, her ırk ve inançtan kimselerden oluşan bir danışma meclisini savunmuştu. Murad'ın tahta çıkmasıyla beraber meşrutiyeti resmi tartışma konusu yapmayı başarmış ve ondan kısa süre sonra bir grup etkili ulemayı bir kısmı atamayla, bir kısmı seçimle gelen ve her inançtan kimselerden oluşan bir meclisi kabul etmeye ikna etmişti.¹⁵ Temmuz *meclis-i umumi*'si, Midhat'ın bu kez hepsi seçimle gelecek bir meclisi de içine alan meşrutiyet önerilerini ilke olarak kabul etmişti. II. Abdülhamid, ancak Midhat'a, tahminen daha önceden ele alınmakta olan bir anayasanın çabuk biçimde yürürlüğe sokulacağı sözünü verdikten sonra tahta çıkabilmişti. Bu yüzden, Midhat anayasa fikrine ancak 1876 sonbaharında, altı büyük devletin daha ciddi reform önerilerini atlatmanın çaresi olarak varmakla suçlanamaz. Gerçi Abdülhamid gibi o da meşrutiyetin ilanını diplomatik silah olarak kullanmaya istekliydi, ama bu durum gerçeği değiştirmez.

Midhat'ın meşrutiyetçilik felsefesi tek bir yerde sentez edilmemiştir ve herhalde çok derin de değildi. Midhat'ın temel amacı, meşrutiyet rejimi vasıtasıyla yönetimine yeniden hayat vererek ve uyrukları arasında gerçek bir eşitlik yaratarak imparatorluğun bağımsızlık ve bütünlüğünü kesinlikle korumaktı. Midhat, kendisinin önündeki Âli ile Fuad örnekleri gibi, bu yolla ayrıntıçı milliyetçiliği dizginleyebileceğini düşünmüş görünür. Daha pratik ve acil bir amaç, padişahın özellikle kaprisli harcamalar yapma yetkisini sınırlamaktı. Midhat, Bab-ı Âli'nin Saray üzerindeki denetimi-

ni yeniden sağlamak -Âli'nin devrindeki duruma tekrar kavuşmak- istiyordu. Ama Saray üzerinde olduğu kadar Bab-ı Âli üzerinde de denetim organı olacak bir ulusal meclisin kurulmasıyla Âli devrini aşmak da istiyordu. Taşra insanlarının sağduyusuyla, herhalde valilik tecrübesine dayanan belirli bir güvene sahip gibidir.¹⁶ Onun görüşlerinin en iyi sergilendiği yer, Midhat'ın 1878'de iki Avrupa dergisinde yayımlanmış bir makalesidir.¹⁷ O sırada Batı'da sürgün olarak bulunduğu için, 1876'daki anayasa çabalarını haklı çıkarma dürtüsü nedeniyle bu makaleye kuşkuyla yaklaşılabılır. Ama, Rusların hareketleri ve Bulgaristan hakkında bazı teklifler dışında, makalenin Midhat'ın 1876'da gerçekten savunduğu düşünceleri temsil etmemesinin bir nedeni yoktur. Makale baştan sona, özellikle azınlık milliyetçiliklerine ve bunun nedenlerine ilişkin belirli bir saflık sergiler. Belge, ayrılıkçı hareketleri, esas olarak Rus nüfuzuna bağlamakla kalmaz, onun dışında, Hristiyanlar üzerinde olduğu kadar Müslümanlar üzerinde de ağır bir yük olan kötü yönetime de bağlar. Çare gerçek Osmanlılıktır; imparatorluk halklarının "kaynaşması"nı, gerekli reformların yapılmasını ve imparatorluktaki bütün halkların ilerlemesini güvence altına alacak bir meşrutiyet rejimidir. Midhat'ın makalesi bazı yerleriyle, özellikle eşitlik ve "kaynaşma" üzerinde durduğu zaman, Âli'nin 1867'deki layihasını fazlasıyla andırır.

Midhat, bundan başka, İslam'daki yönetim teorisi'nin "ulusal egemenlik" ilkesini daima tanıdığını, özünde demokratik temelle- re dayandığını ve dahası, gerek İslamiyetin gerekse Türklerin geleneksel biçimde başka dinlere hoşgörülü davrandıklarını anlatarak, meşrutiyet önerisinin uygulanabileceğini savunur.¹⁸ Midhat, hem o sırada hem daha sonra Yakın Doğu'daki diğer ülkelerde olduğu gibi, Batı ülkelerindeki siyasal başarının ve ekonomik refahın esrarengiz gizi olarak bir parlamenter rejimi düşünmüş de görünür.¹⁹

Midhat zaman zaman cumhuriyetçiliği amaçlamakla suçlanmıştır. Düşmanları, Murad'ın tahta çıkışından üç gün sonra, Midhat'ın başka memurlarla yaptığı bir tartışmada cumhuriyet kurmaktan bahsettiğini söylüyorlardı.²⁰ Bu tür suçlamalar Midhat'ın ölümünden çok sonra bile tekrarlanmıştır.²¹ Midhat, 1881'deki sorgulanışı ve yargılanışı sırasında tekrar gündeme getirilen bu suçlamayı reddetmişti.²² Bununla beraber, tıpkı Namık

Kemal gibi, cumhuriyetçilik fikriyle bir entelektüel olarak ilgilenmiş de olabilir. Midhat, çeşitli fikirlerini her türden ve durumdaki insanlar üzerinde sınadığı için, bazı durumlarda cumhuriyetçilikten bahsederken pek ihtiyatlı davranmamış olabilir. Mütercim Mehmed Rüşdi, aşağı sınıf insanlardan bu yönde ikinci elden haberler işittiğini söylüyordu.²³ Midhat bir keresinde Gambetta'yla cumhuriyet yönetimini tartıştıkları bir yazışmaya girmişti.²⁴ Ama Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun 1876'da ya da daha erken bir tarihte cumhuriyete dönüştürülebileceğini düşünmüş olması da aynı derecede ihtimal dışıdır. Olguları teorikleştirme eğilimine rağmen Midhat, aynı zamanda kendi istediğini yaptırmaya çalışan ve bir anayasa üzerine görüş birliği arayan pratik bir adamdı. Murad'ın tahttan indirilmesinin kararlaştırıldığı *meclis-i umumi*'de söylediği gibi, "bu devlet padişahsız yönetilemez"di.²⁵ 1876 yılında hedeflediği, seçimle gelen bir parlamento, bir başbakana bağlı sorumlu bir kabine, bir derece sınırlı yetkiler taşıyan hükümdar ve Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği idi. Bütün bunlar bir anayasanın düzenleyeceği şeylerdir.

Midhat'ın görüşleri, bunları kabul etmeye yarı hazır bir düşünce iklimine denk düşmüştü. Bunun nedeni sadece iç ve uluslararası koşulların zorunlulukları değil; ayrıca, o sırada yapılan bir yorumdaki gibi, İslam gelenekleri, imparatorlukta daha önce denenmiş temsili yönetim örnekleri ile 1876 sonbaharında Midhat ve onu destekleyenlerce savunulan meşrutiyetçilik ve parlamenter yönetimin açıkça tartışılmasıydı. Tarihsel açıdan ister doğru ister yanlış olsun, İslam doktrini ve geleneğinden kaynaklanan parlamentarizmi destekleyen savlar, hemen hemen on yıl kadar önce Namık Kemal ve Hayreddin'in ortaya attıkları gibi tekrar gündeme getirilmişti. Midhat bu savları kullanıyordu. İslam toplumu temelde demokratikti, İslam doktrini özgürlüğü savunuyordu ve halifelik esasında seçime dayalıydı. Kur'an, hükümdarın danışarak hareket etmesini öğütüyor ve Tanrı'nın, işleri danışarak yürütenleri ödüllendireceğini söylüyordu.²⁶ Hayrullah Efendi, Kur'an'ı ve gelenekleri aklın ışığında yorumlama gereğini vurguladığı bir mektup yayımlamıştı.²⁷

Osmanlılarda yasama sürecinde daha eskilere dayanan bir tür temsil geleneği elbette vardı. Reşid Paşa 1856'da, temsil sistemi-

ni, eğer gerekirse genel bir meclisin (*meclis-i umumi*) toplanması ile kamuoyunun, şeriat onayının ve imparatorluk emrinin birleşimi olarak tanımlamıştı.²⁸ Bu meclis bir bakıma temsili nitelikteydi, ama ancak seçkinleri, yalnızca başkentte ve belirli bir zamandaki seçkinleri temsil etmesi açısından.²⁹ 1876'da Tanzimat fermanlarına muhalif olan tutucular, *meclis-i umumi*'nin genelde Bab-ı Âli bürokrasisi üzerinde bir denetim organı işleviyle toplanmasını istemiş görünürler.³⁰ Ama temsil ilkesi, 1839'dan beri, yeni Tanzimat kurumlarında genellikle mezhep çizgilerini aşarak, Osmanlılık doktrinine en azından görünüşte bir bağlılık sergileyerek giderek artan biçimde belirginleşmişti. Reşid 1840'larda kısmen temsili nitelikteki eyalet meclislerini örgütlemişti. Kırım Savaşı'ndan hemen sonra bir çok gayri müslim, milletlerini temsil etmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya alınmıştı. 1860'lı yıllarda milletler içinde yapılan yeniden düzenlemelerle Ermeniler arasında oldukça demokratik bir seçim ve temsil ilkesi uygulamaya sokulmuştu; Rum Ortodokslar arasında da benzer bir durum söz konusuydu. 1867 Vilayet Kanunu'yla, yerel ve vilayet meclisleri daha temsili ve kısmen seçime dayanan bir temelde yeniden oluşturulmuş ve vilayet meclisleri kurulmuştu. Şûra-yı Devlet, 1868'de öncekinden daha temsili bir nitelik kazanmıştı. Yani, yöre ve taşra düzeyindeki temsili ve seçime dayalı kurumlar bir tür deneme niteliğini taşıyordu ve ulusal düzeyde bir temsili sisteme doğru küçük bir adım atılmıştı. Tanzimat kurumlarının hiçbirisi henüz gerçekten temsili nitelikte değildi ve hepsi şöyle böyle işliyordu, yine de pek çok Osmanlı vatandaşı bu deneylerden tecrübe edinmişti. Milletlerdeki meclisler dışındaki meclislerin hiçbirisi gerçekten (danışma niteliğinden çok) yasama meclisi değildi ve hiçbir padişahın yetkilerini fiili olarak sınırlamıyordu. Bununla birlikte, parlamenter işleyiş daha önce Şûra-yı Devlet ile onun atası Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin iç tüzüklerinde kendisini göstermişti.³¹

Ek olarak, imparatorluğun haraca bağlı dört vilayeti -ikisi Müslüman, ikisi gayri müslim- 1860'lı yıllardan beri kendi danışma ya da yasama nitelikli meclislerine sahipti. 1861 Tunus anayasası üç yıl sonra askıya alınmıştı, ama Mısır, Sırbistan ve Romanya'da ulusal meclisler hâlâ vardı. Bu meclislerin varlığının 1876'daki Türk düşünce yapısında nasıl bir etki yaptığı açık ol-

mamakla birlikte, bir etki yapmış olabilir. Daha 1867'de, hem Mustafa Fazıl hem de Namık Kemal bir Osmanlı Parlamentosu'nu savunurlarken bu parlamenter örneklere değinmişlerdi.³² Özellikle dolaylı bir seçimle seçilen ve 1866'dan itibaren toplanan Mısır'daki meclis, Namık Kemal'in o meclisteki temsilcilerin korkaklığı hakkında alaycı sözler söylemesine rağmen herhalde etkili olmuştur.³³ Mısır meclisinde bir vekilin hidiv hükümetini açıkça eleştirdiği ilk örneğe ancak 1876'da rastlanmıştır.³⁴

Meşrutiyet yönetiminin açıkça tartışılması 1876'da yeni bir durum değildi. Namık Kemal, Ziya, Ali Suavi, Mustafa Fazıl, Halil Şerif, Hayreddin ve Mustafa Celaleddin gibi kişiler önceki on yıl içinde meşrutiyet tartışmasını başlatmışlardı. 1876'da Hayreddin'in gerekli reformlar hakkındaki ve bir parlamentoyu savunan kitabı İstanbul'da dağıtılmaktaydı (anlaşılan yeniden basılmıştı) ve Hayreddin, kitabının Müslümanların "zamanın gerekleriyle aynı düzeyde olmayan" düşüncelerini aydınlatmaya hizmet edeceğini umduğunu ifade ediyordu.³⁵ Ziya artık resmi meşrutiyet tartışmasıyla gazetecilikten daha çok ilgiliydi. Ancak 3 Kasım'da sürgünden dönmüş olan Ali Suavi, Midhat'ın emellerine fazla sempati duymuyordu. Mustafa Fazıl 1875'de ölmüş, Mustafa Celaleddin 1876'da Karadağlılarla savaşırken öldürülmüştü. Halil Şerif ise bu sıralarda hiçbir şey yayımlamış görünmez. Bunun yanında, 18 Eylül'de Şûra-yı Devlet'e atanmış olsa da, Namık Kemal Ekim'de *İttihad* için meşrutiyetçiliği ve parlamenter yönetimle dini hukukun bağdaştığını vurgulayan bir makale dizisi yazacak zamanı bulmuştu.³⁶

Açık tartışmaya başkaları da katıldı. İstanbul basını, 1876 sonbaharında sürmekte olan meşrutiyet konusundaki resmi tartışmalara ilişkin haberleri aktarmaya ve parlamenter yönetimin bütün yanlarını gözden geçirmeye özel bir ilgi gösteriyordu. Gerek dini gerekçelerle, gerekse politik çare olduğu gerekçeleriyle, meşrutiyetin savunucuları ve muhalifleri vardı.³⁷ Süleyman Paşa, yaklaşık altı yüz bin nüfusa sahip İstanbul'da Midhat'ın görüşlerini destekleyebilecek ve siyasal bakımdan bilinçli ancak beş altı bin Müslüman bulunuşuna yas tutuyordu; diğer unsurlar ya azınlık milletlerinin üyeleri olan yabancılar ya da okur yazar olmayan tutucu veya ilgisiz Müslümanlardı. Siyasal bakımdan bilinçli olan kesim içinde de, Türklerin 1789 Fransız devrimini

aynen taklit edebileceğini, sorunların "Marseillez" söyleyerek, kahvehanelerde otokrasiyi suçlayarak ve "Yaşasın Midhat" diye bağırarak çözümlenebileceğini düşünecek kadar gerçeklerden uzak insanlar vardı.³⁸ Yine de genel olarak basit dille ve sıradan insanı hedef alan ciddi bir tartışma sürüyordu.

27 Ekim tarihli *Vakit*'te, şeriat ve gelenekle bağdaşan, Müslümanlar gibi Hristiyanların da üyeleri olması gereken bir parlamentonun niteliğini açıklayan, soru yanıt biçimindeki etkili bir diyalog çıkmıştı.³⁹ Yaklaşık aynı zamanda, Süleyman Paşa'nın Kuleli'deki askeri okula öğretmen olarak seçtiği ve ayrıca İstanbul'daki deniz ticaret mahkemesinin (Ticaret-i Bahriye Meclisi) zabıt kâtibi olan bir ulema mensubu, Esad Efendi, yine diyalog biçimindeki *Meşrutiyet Yönetimi* başlıklı broşürünü yayımladı.⁴⁰ Esad, Müslüman yönetiminin dini ve medeni hukuka dayandığı için meşruti olduğunu, ama yanlış uygulamalar sonucu otokrasiye döndüğü zaman halkın idari sistem üzerinde denetim kuracak bir bekçi köpeği işlevindeki meclise gerek duyduğunu uzun uzun kanıtlamaya koyuluyordu. Pratik zorunluluk gereği, Hristiyanlar parlamentoya ve askerliğe kabul edilmeliydiler. "Burada *din* ile *milleti* ayırıyoruz." Dahası, İngiliz tecrübesinin gösterdiği gibi, parlamenter yönetim düzen ve zenginliğin temelidir. Esad'ın yaklaşımı, bütün olarak, meşrutiyet ile parlamentonun İslam ve Osmanlı geleneği içinde yer aldığını, seçime dayalı bir meclisin keyfi yönetime karşı en iyi güvence olduğunu kanıtlamaktı. Esad, parlamentonun yasama işlevine fazla önem vermiyordu. Bu broşür, o günlerde halk hatipleri ile basında süren tartışmaları örnekler, der Süleyman.⁴¹

Bu diplomatik gerginlik, savaş coşkusu ve bekleyiş atmosferinde Midhat, bir anayasa taslağı kabul ettirip yürürlüğe sokmaya çalışıyordu. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra neredeyse dört hafta hiçbir gelişme olmamıştı. Tophane komutanı nüfuzlu Damad Mahmud Paşa ve bir kaç nazır ile saray memurları meşrutiyet düşüncesine tamamen karşıydılar.⁴² Ama diplomatik durum, büyük devletlerin reform önerileri ile Sırbistan için öne sürdükleri koşulları tartışmak üzere bir kaç kez büyük meclisin toplantıya çağrılmasını gerekli kılmıştı. Bu toplantılardan birisi 12 Eylül'de, diğeri tam iki hafta sonra, bir başkası ise 2 Ekim'de yapıldı.⁴³ Bu *meclis-i umumî* toplantıları, Midhat'a reform konu-

larında dış müdahaleden kurtulma aracı olarak kendi meşrutiyet planını tekrar önerme fırsatını verdi. 26 Eylül toplantısında, yetmiş kadar ileri gelen kişi, mezhepler arası bir parlamento getiren bir anayasa taslağının hazırlanması konusunda anlaşmışlardı. Çeşitli kaynaklar, Küçük Said Bey'in önerisine benzeyen yedi yüz yirmi üyelik ya da Midhat'ın tasarısını andıran yüz yirmi üyelik ve dörtte üçünün seçimle geleceği bir meclis olacağını bildiriyorlardı.⁴⁴ Bu durum kaba hatlarıyla herkesçe bilinen en az iki anayasa taslağı olduğunu göstermekle birlikte, genel meclisin Abdülhamid'e tavsiyesi herhalde belirli bir plan savunacak kadar ileri gitmiyordu. Padişahın bu tavsiyeye karşılık olarak çıkardığı 30 Eylül tarihli irade, nazırlara ve padişaha sunulacak bir anayasa taslağı hazırlamak üzere ulema ve sivil memurlardan oluşan bir komisyonun kurulmasını emrediyordu. Bu irade de temsili kurumlar ile şeriatı ve Osmanlı adetlerini uzlaştırmaya büyük ağırlık verilmişti.⁴⁵

Yaklaşık yüz yirmi kişilik ve önde gelen Hıristiyanların da yer aldığı 2 Ekim tarihli meclis-i umumi, anayasa kararını onaylıyor ve hem alt meclisi, hem senatoyu savunuyordu.⁴⁶ Yani diplomatik kriz meşrutiyet sorununu gündeme sokmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna ve Hersek'te özel rejimler kurulması yanlısı devletlerin önerilerine verdiği yanıt, bir bütün olarak imparatorluk yönetiminde reform yapılacağı şeklindeydi. 12 Ekim'de meşrutiyet tasarısı üzerindeki çalışmalar, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın yurt dışındaki bütün Osmanlı temsilcilerine seçimle gelen bir meclis ve atamayla gelen bir senatonun ilke olarak benimsendiğini ve planların ayrıntıları üzerinde Midhat Paşa'nın başkanlığı altındaki bir komisyon tarafından çalışılmakta olduğunu resmen bildirebileceği kadar ilerlemişti. Artık Bab-ı Âli ile Sultan kendilerini açık açık parlamenter yönetimin benimsenmesine bağlamışlardı; Safvet'in telgraf bildirisi Abdülhamid'in bunu bahşetmiş olduğunu açıkça söylüyordu.⁴⁷

Komisyon ilk toplantısını 6 Ekim'de yapmıştı.⁴⁸ Yirmi dört kişiden oluşuyordu komisyon ve bu sayıya 2 Kasım'da dört kişi daha eklenmişti.⁴⁹ Bunlardan on altısı bürokrat, on tanesi ulema mensubu ve ikisi ordudan paşaydı. Üyelerin içinde meşrutiyet yönetiminin en zeki taraftarlarından bir bölümü yer alıyordu. Başkan Midhat Paşa'ydı.⁵⁰ Maarif Müsteşarı Ziya ile daha sonra

atananlardan Namık Kemal etkili isimlerdi. Öteki iki üye -o sırada Nafia Nazırı olan Server Paşa ile ulemadan Seyfeddin Efendi- daha önceki genel meclis tartışmalarında meşrutiyetten yana konuşmuşlardı. Yıllardır Midhat'ın danışmanlığını yapmış ve Ermeni milleti anayasasının yazarlarından biri olan Odyan Efendi, komisyondaki etkili kişiler arasındaydı. Odyan'dan başka beş Hristiyan daha vardı; bunlar içinde Alexander Karateodori Hariciye, Vahan Adliye müsteşarıydı. Zorluk çıkarabilecek kişiler, Midhat'a hiç sempati duymayan Cevdet ile daha önce kendini sadece Müslümanların yer aldığı bir parlamento yandaşı olarak tanıtmış Namık'tı. Söylenebileceği kadarıyla, komisyon yetkin insanlardan oluşan bir topluluktu. Daha sonraki oturumların bazılarında, Midhat'ın güçlü destekçilerinden İsmail Kemal Bey ile Sırbistan seferinden yeni dönmüş olan Süleyman Paşa dahil başka katılanlar da olmuş gibidir.⁵¹

Komisyon çalışmasının çoğu, başlıcası Ziya Bey'in başkanlık ettiği düzenleme, yani hazırlık komitesi olan alt komitelerde yapılıyordu. Hazırlık komitesinin üyeleri arasında Namık Kemal, Galatasaray Lisesi müdürlerinden Rum Sava Paşa, Şûra-yı Devlet'teki Ermeni Çamıç Ohannes Efendi, borsa komiseri Abidin Bey ve ulemadan Ramiz Efendi vardı. Günlük oturumların sonucunda ortaya çıkan öneriler litografyayla basılıyor ve bunlar, öteki komitelerin önerileriyle birleştirilip ana komisyonun bütün üyelerine dağıtılıyordu. Komisyon Bab-ı Âli'de, ya da bazen Midhat ile Server'in konaklarında haftada dört kez toplanıyor ve kararlarını çoğunlukla alıyordu.⁵²

Komisyon, çalışmaya başladığı zaman, yararlanması için elinde zaten bir kaç anayasa taslağı ve tasarısı vardı. Abdülhamid daha sonra kendisine yirmi kadar tasarı sunulduğunu söylemişti.⁵³ Çok düzensiz olmasına rağmen Süleyman Paşa'nın anayasa taslağı da herhalde ele alınan taslaklar arasındaydı. Aynı şekilde Mabeyn Başkâtibi Said Bey'in Fransız modelini izleyerek hazırladığı taslak da ele alınmış olabilir. Bu taslak 750 kişilik bir meclis, bir senato ve bir Şûra-yı Devlet getiriyordu; Said kendi taslağını daha sonra "kusursuz" ya da "tam" bir anayasa olarak tanımlamıştı.⁵⁴ Ve elbette Midhat'ın taslağı vardı. Said'in taslağı Süleyman'ın taslağından kesinlikle daha iyi düzenlenmiş, Midhat'ın taslağından ise daha tamdı. Diğer karşıtlıklar da

öğreticiydi. Örneğin Said, ilk maddesinde egemenliğin monarkta olduğunu söyler. Süleyman, birinci maddesini, Osmanlı devletinin meşrutî ve bağımsız bir devlet olduğunu belirtmeye ayırır. Midhat'ın taslağının birinci maddesi, yönetimin şeriata dayalı olmasının yanısıra, imparatorluğun bütünlüğünü ve sınırların değişmezliğini ilan eder. Namık Kemal daha sonra, komisyonun esasında bu taslakların hiçbirisini temel almadığını, sıfırdan başlayarak (*ab initio*) ilerlediğini, dahası Said'in taslağının komisyona bile gelmediğini söylüyordu. Namık Kemal komisyona ancak dört haftalık çalışmadan sonra atandığı için, söyledikleri doğru olmayabilir. Bununla birlikte, komisyonun kendisini tek bir esin kaynağıyla sınırlamadığı, üyelerinden bir bölümünün öneriler üzerinde kesinlikle geniş olarak durdukları açıktır. Namık Kemal, yürürlükteki anayasaların büyük bölümünü ve onlar hakkındaki pek çok yorumu ele aldıklarını, en azından bin cilde danışıldığını bildiriyordu.⁵⁵

Buna rağmen, gerek anayasanın baş savunucusu olduğundan, gerekse komisyon başkanlığı yapmasından dolayı Midhat'ın taslağının büyük etki yapmış olması mümkündür.⁵⁶ 1876 sonbaharında, Murad'ın tahta çıkış zamanında oldukça yarım yamalak olan Midhat'ın taslağı, kuşkusuz önceki yaz yapılan tartışmaların etkisiyle büyük değişikliklere uğramış ve genişlemişti; Midhat'ın taslağı, Murad'ın tahttan indirilişinden az önce, yedi bölüme ayrılmış altmış üç maddeden oluşuyordu; Namık Kemal, Midhat'ın ricası üzerine, taslağı İstanbul'daki London *Times* muhabiri-ne okutmuştu.⁵⁷ Bu taslak, Midhat'ın Ahmed Midhat'ın aktardığı altmış kadar (numaralanmamış) madde ve sekiz bölümden oluşan taslağına çok yakındır. Namık Kemal Ekim ayı sonunda komisyon üyesi olmadan hemen önce, *İttihad*'taki makaleleri aracılığıyla Midhat'ın taslağının pek çok maddesini sözcüğü sözcüğüne gün ışığına çıkardı ve kuvvetli biçimde savundu. Maddeleri numaralamış olması taslağın başka değişiklikler de geçirdiğini gösterir.⁵⁸ Son metin ile Midhat'ın taslağı arasında çok sayıda benzerlikler vardır. Midhat'ın taslağında hâlâ boşluklar vardı: Ahmed Midhat'ın gözlemlediği gibi, senatodan hiç bahsetmiyor. adli, mali ya da taşra örgütlenmelerinin ayrıntıları üzerinde durmuyordu.⁵⁹ Yine de Midhat 1867 Kanunu ve daha sonraki değişikliklerle taşra örgütlenmesinin ele alındığını düşünmüş olabilir. Senatonun

olmayışının (bir Şûra-yı Devlet getiriliyordu) Midhat'ın bütün gücü senato denetiminden yoksun tek meclisli bir yasama organına verme düşüncesini yansıtır yansıtmadığının üzerinde durmak ilginç olur. Midhat'ın taslağında getirilen 120 kişilik temsilciler meclisinin üçte ikisi vilayetlerden seçimle gelecek, üçte biri hükümet tarafından atanacaktı; bu çerçeve Midhat'ın 1875 Aralık ayından beri taşıdığı düşünce doğrultusunda idi, ama 15 Temmuz'daki tamamen seçime dayalı meclis kadar radikal olduğu söylenemez. Midhat'ın taslağı, son anayasa metnine benzer biçimde padişahın kişiliğinin kutsallığını ve ona sorumluluk yüklenemeyeceğini belirtmesine rağmen, padişahın ayrıcalıkları konusunda kesin metinden çok daha az ısrarlıydı. Karşıt olarak Midhat, taslağında, bütün önemli iç ve dış olaylarla ilgilenecek ve kararları imparatorluk iradesiyle onaylanacak yetkili otorite olan Heyet-i Vükelâ'ya daha fazla yetki veriyordu. Bu kurula, Avrupa tipinde bir başbakan (*baş vekil*) başkanlık edecekti. Sadrazamlık makamının kaldırıldığı özellikle belirtiliyordu. Padişahın tayin edeceği başbakan, sonuçta padişah tarafından atanacak nazırları seçecekti. Bir başbakan olması koşulu Midhat'ın önerisindeki anahtar öğeydi ve çok geçmeden başına dert açacaktı. Özellikle o makamı kendisine ayırmak istediğinden -herhalde haklı olarak- kuşkulandır. Midhat'ın taslağı, ayırım gözetmeksizin bütün uyrukların, resmi dil Türkçe olmakla birlikte, Osmanlı olarak adlandırılması hükmünü de getiriyordu. (Burada "Türkçe" diye niteleniliyordu, "Osmanlıca" değil.)

Komisyonunda alınan temel kararların bir bölümü, Safvet'in yurt dışındaki elçilere, seçime dayalı bir meclis ile atamayla gelen bir senatoyu bildiren bildirisini gönderdiği 12 Ekim'den önce alınmış olmalıdır. Üçte biri atamayla gelen Midhat'ın meclisinden zaten vazgeçilmişti. Ulemanın bir kesimi sadece Müslümanların yer alması önerisini yeniden ortaya attılar, ama bu noktada Midhat'ın karşıt görüşü egemen oldu.⁶⁰ Komisyonadaki ve komisyonun komitelerindeki tartışmaların ayrıntıları belli değildir.⁶¹ İçtenliğine güvenilemeyecek bir tanık olan Ahmed Midhat, ne hakkında çalıştıklarını gerçekten anlamadıklarını söyleyerek komisyonun çalışmalarıyla alay eder.⁶² Üyeler imparatorluk için en uygun örgütlenmeyi el yordamıyla aramak ve karşıt görüşlerde uzlaşma sağlamak zorunluluğuyla başbaşa kalmakla birlikte, bu iddia

doğru olamaz. Sultan Abdülhamid'in bu aşamada engelleyici değil, tam tersine bir anayasanın ortaya çıkmasını istediği de görülür.⁶³ Cevdet Paşa ile Midhat, önerilen maddeler kısım kısım hazırlık komitesinden geldikçe maddeler üzerinde seft tartışmalara girmişlerdi. Cevdet'in bu aşamada bir anayasaya tamamen karşı olduğunu düşünmek için bir neden yoktur; büyük ihtimalle padişahın ayrıcalıklarıyla ilgili olan belirli maddeler üzerinde Midhat'la anlaşmazlık içindeydi ve komisyonda kaybeden Cevdet oldu.⁶⁴ Midhat, Cevdet'ten kesinlikle çok daha az gelecekçiydi. Elliot'la arasının iyi olduğu bilindiği ve Türkler Rusya'ya karşı yardım sağlayabilecek büyük bir devleti karşalarına almak istemedikleri için, diplomatik durum Midhat'ın avantajına işliyordu. Bu, 31 Ekim tarihli Rus ultiimatından ve onu izleyen Rus seferberliğinden sonra özellikle önem kazandı. Ignatyev, Türkleri Rusya'nın savaşa karar vermiş olduğunu düşünmeye sevk ederek, ani ultiimatomla Midhat'ın ve radikallerin üstünlüğü ele almalarına fırsat tanıdığına inanmıştı.⁶⁵

Bu arada Ekim ayı ortasında, komisyon dışından, Hristiyanların parlamentoda yer almasına izin verecek ve padişahın yetkilerini daraltacak bir anayasaya karşı önemli bir muhalefet gelişmişti. Bu muhalefetle beraber, Murad'ın sağlık durumunun düzeldiği ve dolayısıyla tahta çıkmaya hak kazandığı söylentileri yayıldı. Ancak gizli cemiyetin kalbi, tabii böyle bir gizli örgüt varsa, içlerinde 10 Mayıs'ta şeyhülislam olmayı uman Gürcü Şerif Efendi ile bir zamanlar Yusuf İzzeddin'e hocalık yapmış Muhiddin Efendi'nin de bulunduğu bir grup ulema mensubuydu. Hükümet cesurca bir tutumla on kadar insanı tutuklayıp ya Ege adalarına ya da memleketlerine sürdü. Böylece hareket hiçbir zaman kontrol edilemez aşamaya gelmedi. Gizli örgütün Bulgar bölgesinde kolları bulunmuş olabilir; nitekim bazı Hristiyanlar bir katliamdan endişeleniyorlardı. Meşrutiyetçiler kendilerini kurtarmışlar, ama bunu adli işlemlere başvurmadan keyfi eylemler yapmışlardı. Memurların yargılanmadan sürülmesi Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde alışılmadık bir durum olmamasına rağmen, devrin bir yetkilisi, 1859'da Kuleli Vak'ası'ndaki gizli örgüt mensuplarının sürgüne gönderilmediğine, güya reformist olan bu kabinenin ise kötü bir örnek oluşturduğuna işaret ediyordu.⁶⁶

Direnen ulemanın bastırılmasından bir kaç gün sonra Bab-ı Âli, Abdülhamid'in onayıyla, geçici bir seçim kanunu çıkardı. 28 Ekim tarihini taşıyan bu kanunu, anayasa konusunda kurulmuş komisyon, anayasa taslağı bile tamamlanmadan önce hazırlamıştı; çünkü Midhat seçimlere başlanmasını, hatta anayasa yürürlüğe girmeden önce, devletleri oldu bittiyle karşı karşıya bırakmak için meclisin acil olarak toplanmasını istiyordu.⁶⁷ Doğrudan halk seçimlerini hazırlamak için ne zaman ne de mekanizma vardı. Bu yüzden geçici kanun, her kaza, sancak ve vilayetteki idare meclisi üyelerinin her vilayetin parlamentoya göndereceği temsilciler için doğrudan oy kullanacak bir seçici organ gibi kullanılmasıyla, vilayet kanununa temellendirilmiş bir kanundu.⁶⁸ Kanun, bu meclislerin zaten "halkın genel oyuyla seçildiklerine" dikkat çekiyor, anayasa komisyonunun bir üyesi de seçim kanununun çok liberal olduğundan söz ediyordu.⁶⁹ Ama elbette, çeşitli meclis üyeleri Bab-ı Âli'nin atadığı vilayet memurlarının rol oynadığı dolaylı seçimin ürünüydüler. Kaza meclisi üyeleri iki, sancak meclisi üyeleri üç ve vilayet meclisi üyeleri dört dereceli olarak seçiliyor, her düzeydeki meclisler yetkililerin yarısını seçtikleri bir üst kadememin gerekli üye sayısının iki katını seçecek bir organ işlevi görüyordu.⁷⁰ Halk, yalnız hiyerarşinin en altındaki doğrudan kaza meclisini seçen seçmenler için oy kullanıyordu. Bu karmaşık sistem halk seçiminden çok uzaktı, ama işlerliğe sahipti. 28 Ekim Kanunu, İstanbul için, memurların hiçbirisinin katılmadığı seçme hakkına sahip bir organ için bütün mülk sahibi kişilerin oy kullanmasını düzenliyordu.⁷¹ Başkentte Ermeni milleti seçim sistemine de benzeyen bu yöntem, 1876 düzenlemelerinde doğrudan halk seçimine en yakın olanıydı. Midhat'ın anayasa yürürlüğe girmeden önce meclisi biraraya toplamakta erken davranma umudu ise suya düşmüştü; çünkü seçim kanununda meclisin açılış tarihi olarak 13 Mart saptanmıştı. Yine de Aralık ayı başında en azından bir vilayette seçimler devam etmekteydi.⁷²

Komisyon, Kasım ayının sonuna doğru, Midhat'ın sadrazamlık yerine başbakanlık makamının tesis edilmesi arzusunun da yer aldığı yüz kırk maddelik anayasa taslağını bitirmişti. Taslak, Midhat tarafından Abdülhamid'e gayri-resmi olarak sunuldu.⁷³ Meşrutiyetin bir kaç gün içinde ilan edilmesi beklenmekteydi.⁷⁴ Midhat ile öteki nazırlar asıl amacı için kullanılmayan İstanbul

Üniversitesi binasını, parlamentoya tahsis etmek üzere gözden geçirirlerken, parlamentonun toplanması düzenlemeleri de ilderlemektedir.⁷⁵ 18 Kasım'da büyük devletlerin Balkanlar konulu bir konferans düzenlenmesi talebine boyun eğmiş olan Bab-ı Âli, sanki konferans toplanmadan hemen önce, toplantı halindeki bir parlamentoya olmasa bile, kendi anayasasına sahip olacaktı gibi. Oysa, gerek genel olarak meşrutiyet düşüncesine gerek o zamanki haliyle taslağa karşı çıkan insanlar seslerini duyurdukça, yeni bir mücadele biçimlenmeye başlamıştı. Bu kişilerden bazıları, yeni düzenlemeyle etkisini kaybetmekten korkan bir klik olan saray memurlarını temsil ediyordu. Bazıları nazırlardı, özellikle Cevdet ve Mehmed Rüşdi. Ve Abdülhamid de, bir yandan ayrıcalıklarını kaybetmenin verdiği dehşeti, öte yandan herhangi bir etkili adamlar grubunu karşısına almak istemeyişini, ama yine de anayasadan diplomatların işlerini bozmakta yararlanmak arzusunu açığa vuran bir duraksama ve engelleme yolunu izledi. Ama, kendi halkının gözünde reformcu olarak görünmek amacıyla o anda anayasayı gerçekten istemiş de olabilir. Mücadele sarayda, komisyonda ve Heyet-i Vükelâ'da devam etti.

Abdülhamid, herhalde birini diğerine karşı kullanmak için, çeşitli nazır ve memurlardan taslak üzerine görüşlerini isteme yöntemine başvurdu. Namık Paşa taslağa karşı kararlı muhalefeti ifade etmişti. Anayasa komisyonunda üye olmayan Mehmed Rüşdi, ilk baştaki gibi yine tereddüt içindeydi. Mehmed Rüşdi, padişaha, hükümdarın yetkilerini belirten maddelerin karalanarak çıkarılması gerektiğini, çünkü madde madde sıralanmasıyla yetkilerinin sınırlandığını söylemişti. Taslağın tersine, eski sadrazamlık makamının korunması ve bütün nazırları doğrudan padişahın ataması doğrultusunda görüş bildirerek, başbakanlık makamı kurulmasına itiraz ediyordu. Aslında Mehmed Rüşdi, böylece yalnızca kritik uluslararası durum yüzünden bir anayasa istediğini göstermiş oluyordu. Kendi nüfuzlarını korumaya uğraşan saray memurları, sadrazamın savlarını desteklediler ve üstü kapalı biçimde iktidar hırsı içindeki Midhat'ın kendisinin başbakan-diktatör olmak istediğini belirttiler.⁷⁶ Yaklaşık aynı sıralarda, hâlâ ateşli bir meşrutiyetçi olan Süleyman Paşa Sırp savaşından geri dönmüş ve 22 Kasım'da padişahın huzuruna kabul edilmişti. Süleyman Paşa anayasanın yürürlüğe girmesini

kuvvetle savundu. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde önemli bir rol oynamış paşadan pekala çekinmiş olabilecek Abdülhamid, Süleyman Paşa'ya iyi niyetini gösterdi, huzuruna gelişinden memnuniyetini ifade etti ve o sırada parlamentodaki iki meclisin iç tüzükleri üzerinde çalışmakta olan anayasa komisyonuna atadı.⁷⁷

Midhat gecikmenin tehlikelerinde ısrar etmekte Süleyman kadar sabırsızken, Mehmed Rüşdi onu ihtiyatsız olarak değerlendiriyor ve "kaleme aldığı kanun önce onun başını yiyecek" diyordu.⁷⁸ Namık Kemal'e göre, sadrazam artık bir anayasa yerine Gülhane Hatt-ı Şerifi gibi genel ilkelerin belirtildiği bir belgeden yanaydı. Padişah, diyordu Namık Kemal ayrıca, sadece ayrıcalıklarının kuvvetlendirilmesini arzu eden bir kişi olarak, meşrutiyetçilere karşı tutumlarında tamamen samimiyetsizdi.⁷⁹ Abdülhamid'in sadrazamı Midhat'ı engellemek için kullanmaya çalışması mümkündü. Padişah hiçbir zaman anayasayı reddedecek kadar aşırılığa kaçmadı. Ama taslağını gayriresmi yoldan kendisine iletğinde Midhat'a verdiği yanıt, ona 26 Kasım'da yazdığı ve Heyet-i Vükelâ'dan taslağı hükümdarın haklarını muhafaza edip halkın adet ve ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirmek amacıyla gözden geçirilmesini istediğini anlatır bir mektuptu. Midhat'ın iki gün sonra verdiği karşılık ise, maddelerin çoğunun değiştirilmesi gerektiğini kabul etmek, ama yakında toplanacak büyük devletler konferansının talepleri kabul edilmek zorunda kalınmasın diye anayasanın yürürlüğe sokulmasını hızlandırmak oldu. Kendi reformlarımızı üç dört gün içinde uygulamaya sokabiliriz, diyordu Midhat.⁸⁰ Midhat daha önceki akşam, sarayda Süleyman ve Serasker Redif'le görüşmüştü; Hüseyin Avni'nin ölmüş olması nedeniyle, bu üç kişi Abdülaziz'i deviren gruptan hayatta kalan en önemli üyeler olduğu için, padişahı endişelendirebilecek bir ziyarette bu. Ancak onların hangi konuyu tartıştıkları bilinmiyor.⁸¹ Bu sürecin bir aşamasında da, anayasa taslağı, nazırları atama yetkisini padişahı bırakmak, başbakanlığı kaldırıp sadrazamlığı geri getirmek üzere değiştirilmiştir.

Kasım ayının sonunda ya da Aralık ayı başında, taslak Abdülhamid'in emretmiş olduğu gibi Heyet-i Vükelâ'ya gitti. Buradaki oturumlar genellikle fırtınalı geçti. Britanya Büyükelçisi'yle iyi ilişkisinden dolayı Midhat'a cepheden

saldırmaya gönülsüz olmasına rağmen Mehmed Rüşdi, saldırıya diğerlerini itti. Bu kişiler arasında, Midhat Paşa'nın görüşünce meşrutiyete karşı koymak için sadrazama yanaşan Cevdet Paşa da vardı. "Kurulda yardım edecek iki üç kişi bulamıyorum", diye yakınıyordu Midhat. Cevdet'le tartışmaları kişilikler düzeyine kaymıştı. Örneğin Midhat, Cevdet'in Avrupa hukuku bilgisiyle alay ederken, Cevdet de Midhat'ın Fransızcasının sıradan bir kunduracının Fransızcası kadar bile olmadığını söyleyerek karşılık veriyordu.⁸² Nazırlar, ağırlıkla yeniden düzenleme ve birleştirme yoluyla, maddelerin toplam sayısının azaltılması dahil, taslakta bir çok değişiklik yaptılar.⁸³ Heyet-i Vükelâ, Mehmed Rüşdi'nin padişahın yetkilerinin tek tek sayılmasının otoritesine insafsızca bir sınırlama olacağı savını kabul etti; bunun üzerine kurul, taslağın başındaki bu maddeleri çıkarıp, onların yerine 1839 *hattında* olduğu gibi genel ilkeleri belirten bir önsöz koydu. Namık Kemal, bunun anayasa düşmanı insanların işi olduğunu, diğer anayasal devletlerde olduğu gibi hükümdarın ayrıcalıkları net biçimde belirtilmezse bundan Osmanlı hanedanı ve devletin zarar göreceğini ileri sürerek sert biçimde karşı çıktı. Bu tutum, onun nazırların Âli zamanındaki gibi hükümete bütünüyle egemen olacak bir konuma gelmemesini gözetmek arzusuyla paralellik taşıyordu; bu yüzden, padişahın ayrıcalıkları Bab-ı Âli'nin otoritesini dengelemek için açık olarak ortaya konulmalıydı. Namık Kemal, saraya bu iki konuda da muhtıralar yazdı.⁸⁴ Anayasa komisyonunun -Süleyman'ın başkanlık ettiği ve Namık Kemal, Ziya ile Abidin'in üyesi oldukları- bir alt komitesinin nazırların taslakta değişiklik yapmalarından sonra iki üç kez daha toplanması bu konularda gerçekleşmiş olabilir.⁸⁵ Öte yandan, Heyet-i Vükelâ, onların gözden geçirdiği anayasa taslağını 6 Aralık'taki özel bir toplantıda onaylamıştı. Belge ertesi gün, bu kez resmi olarak Abdülhamid'e sunuldu. Anayasanın hafta bitmeden önce yürürlüğe girmesi bekleniyordu.⁸⁶

Yine de daha fazla gecikme oldu. Saray'da anayasada belirtilen padişahın ayrıcalıkları üzerinde, belki Namık Kemal'in yazdığı muhtıraların neden olduğu başka bir tartışma yapıldı. Ayrıca padişahın devletin güvenliğini tehlikeye sokanları sürgüne gönderme hakkı üzerindeki özel tartışma da devam ediyordu. Bu yöndeki bir madde daha önceden önerilmiş olabilir ve Aralık

ayının ilk haftasında nazırların bu öneriyi tartışıp tartışmadıkları ya da nasıl bir karara vardıkları belli değildir. Ancak, zaman daralsa bile (çünkü büyük devletlerin diplomatları 11 Aralık'ta İstanbul'daktı konferansta toplanmak üzereydiler; Lord Salisbury ayın 5'inde ve tam bir Türk düşmanı önyargıyla gelmişti, Ignatyev Balkanların yeniden düzenlenmesi için azami ve asgari planları hazırlamıştı), Abdülhamid anlaşılan bu gerekçeyle anayasayı geciktiriyordu.⁸⁷ Yaklaşık on gün saraydan hiçbir haber çıkmadı. Saraydan birisi -bundan en çok Mabeyn baş katibi Küçük Said suçlanmıştı- kuşatma durumuyla ilgili (113. maddeye), padişahın tehlikeli olduğundan kuşkulanan kişileri sürgüne göndermesine izin verecek ek bir fıkra önermişti.⁸⁸ Damat Mahmud Paşa bu fıkranın eklenmesinde ısrar etti. Padişah, Mabeyn feriki İngiliz Said bu fıkraya kuvvetle karşı çıktığı için, konuyu Damad Mahmud ve iki Said'le üç gece tartıştı. Abdülhamid'in kesin kararı sürgüne gönderne yetkisini elde etmekte.⁸⁹ Ek fıkra olmadan anayasayı kabul etmeyeceğini söylüyordu padişah.

Midhat, on gün kadar sonra Ziya ve Namık Kemal'in ısrarıyla bilgi edinmek üzere saraya gitti. Oradan anayasanın kabul edildiği, ama ürkütücü fıkranın 113. maddeye eklendiği haberiyle geri döndü. Namık Kemal ile Ziya buna şiddetli tepki gösterdiler. İkisnin de önceden sürgün deneyimi vardı. Bu fıkranın anayasayı tamamen geçersiz kılacağını, dahası Avrupa'nın gözünde değerini yok edeceğini söylüyorlardı.⁹⁰ Mabeyn müşiri, yani Amedci Mahmud Celaledin gibi asla radikal olmayan başka insanlar da aynı görüşteydiler: Saray mensupları Abdülhamid'e bir fatura dayatmışlardı, diyordu Mahmud.⁹¹ Ziya ile Namık Kemal'in bu fıkranın reddedilmesi taleplerine, Midhat onların çocukca davrandıkları karşılığını verdi; kendisi de bu şekilde hareket ederse anayasa daha çok gecikir, belki hiç ilan edilmezdi. Temsilciler meclisinin daha sonra hatayı düzeltebilmesi olanağı vardı. Bu sorun yüzünden Midhat ile iki yandaşı birbirlerinden soğumuşlardı. Hatta Ziya, Midhat'ın sürgün yetkisini kendisinin kullanmak istemesinden bile kuşkulanıyordu.⁹² Teorik açıdan iki eski Yeni Osmanlı haklıydı, ama o koşullarda, padişah fıkradan vazgeçmeye ikna edilemedikçe, siyasal bakımdan yapılacak tek şey Midhat'ın kararıydı.

Abdülhamid'in fıkradan vazgeçmeye ikna edilmesi için bir

girişimde bulunulmuş olabilir. Süleyman Paşa Namık Kemal'le görüştüktan sonra, padişahın huzuruna tekrar kabul edilmeyi isteme cesaretini göstermişti. Ancak, kendi anlatımına bakılırsa, Süleyman Paşa'yı ilgilendiren şey yalnızca sonu gelmez gecikmeyi sona erdirmek olabilir. Nasıl olursa olsun, herhalde Aralık ayının 16 ya da 17'sinde Süleyman Paşa Abdülhamid'le uzunca bir görüşme yaptı ve bu görüşmede padişahın yetkilerini tek tek sayan maddeler dahil anayasanın bütün olarak yürürlüğe sokulmasını hararetle savundu. Abdülhamid, kendisinin anayasaya karşı olmadığını -aslında kendisi de bir meşrutiyetçiydi-, ama Midhat'ın sunduğu taslağın sultanlığın hakları ile uyrukların haklarını yeterince uyumlulaştırmadığını söyleyerek karşı çıkmıştı. Süleyman Paşa, Küçük Said ve İngiliz Said'den taslağı tekrar gözden geçirmelerini ve kendisine bir lâyiha hazırlamalarını istedi. Onlar da bunu aynı gece Saray'da yaptılar. Hazırladıkları rapor anayasayı onaylıyordu, ama Heyet-i Vükelâ'nın yaptığı değişikliklerden önceki biçimiyle.⁹³ Nazırların yaptığı değişikliklerin hepsi iptal edilmedi, ama padişahın tek tek sayılan yetkileri bu aşamada tekrar konmuş olmalı; bu yetkiler nihai anayasa metninde, özellikle 7. maddede yer almıştı. O gece ya da ertesi sabah Sultan Abdülhamid anayasanın ilan edilmesine razı oldu ve bunun üzerine sadrazamlık makamı bilgilendirildi. 18 Aralık'ta İstanbul'da, yürürlüğe girme tarihi henüz bilinmemesine rağmen, padişahın anayasayı onayladığı haberi basında çıktı.⁹⁴ Meşrutiyetçiler kazanmış gibi görünüyorlardı. Bunun kalıcı bir zafer olup olmayacağını ise zaman gösterecekti.

...

Sadrazamlığa 19 Aralık 1876'da Midhat Paşa atandı.⁹⁵ Resmi açıklamada Mehmed Rüşdi'nin yaşlılığı ve hastalığı nedeniyle istifa ettiği bildiriliyordu. Oysa Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı rolden dolayı hiçbir zaman Abdülhamid'in güvenine sahip olamamıştı Mehmed Rüşdi; onun hivede kışı İstanbul'da geçirebileceklerini söylediği Mısır askeri birliklerinin varlığı, padişahı, bu birlikler kendisini devirmekte kullanılabilir diye korkutuyordu. Ayrıca, Abdülhamid artık anayasaya karar vermiş bulunduğundan, reform simgesi olarak dümenin başında Midhat'ın

olmasını ve yakında toplanacak diplomatik konferansa karşı Midhat'ın uluslararası ününden bir silah olarak yararlanmayı istemiş de olabilir. Atama, Midhat'ı haydut, korsan ve deli olarak nitelendiren Ignatyev açısından bir darbeydi.⁹⁶ Abdülhamid'in Midhat'tan da çekindiği kuşkusuzdu, ama bu koşullarda onu önemsememezlik edemezdi, üstelik belki de ondan yararlanabilirdi. Padişaha şöyle söylendiği bildirilir: "Onu önce sadrazam yapalım, sonra şansını kaybetsin".⁹⁷

Midhat, 113. maddenin tartışmalı fıkrası kaldırılır umuduyla, göreve gelir gelmez anayasayı ilan etmeye istekliydi. Ne var ki o fıkranın kaldırılması hedefi başarısızlıkla sonuçlandı.⁹⁸ Anayasanın ilanını ise neredeyse hemen, iki küçük engel çözümlendikten sonra başardı. Söz konusu engellerden birincisi, anayasanın resmi olarak Fransızcaya çevrilmesinin kontrol edilip onaylanmasının gerekliliği idi.⁹⁹ Diğer de, belgeyi baştan aşağı tekrar ele almak üzere yapılacak -belki yeni bir korkaklık nöbeti sonucu Abdülhamid tarafından emredilmiş- son bir toplantıydı. Bu toplantı 21 ya da 22 Aralık'ta yapıldı.¹⁰⁰ Taslakta son dakika değişiklikleri yapılmış olabilirdi. Cevdet Paşa öfke nöbetine tutulmuştu. Akıllı bir padişah tahta çıktığı için, diye belirtiyordu Cevdet, anayasayı yürürlüğe sokmaya gerek kalmıyordu. Midhat sert bir yanıt vermişti: Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin asıl nedeni otokratik egemenliği önleyecek bir anayasanın ilan edilmesi gibi kutsal bir amaç olduğundan, eğer öteki nazırlar da Cevdet'in görüşünü paylaşırlar ve anayasanın ilan edilmesini onaylamakta duraksarlarsa sadrazamlıktan hemen istifa edecekti.¹⁰¹ Bu hareketiyle Midhat, Cevdet'in çıkışını başarıyla etkisizleştirdi.

23 Aralık Cumartesi günü öğleden sonra saat bir sıralarında anayasa resmen yürürlüğe girdi. Hazırlıkların aceleyle yapıldığı tören, Bab-ı Âli'nin denize bakan yanındaki açık meydana oldu. Oldukça şiddetli yağan yağmura rağmen büyük bir kalabalık toplanmıştı, halk şemsiyelerle birbirini itip kakıyordu. Mabeyn baş katibi Said Bey, Abdülhamid'in resmi yürürlüğe girme fermanının ve anayasa metninin bulunduğu kadife bir torbayla geldi. Torbayı Sadrazam Midhat Paşa'ya verdi, o da saygıyla eğilerek Bab-ı Âli'nin sarayla iletişim kurmaktan sorumlu baş katibi (Amedci) Mahmud Celaleddin'e ilette. *Hattı* yüksek sesle Mahmud Celaleddin okudu. Padişah katılarak töreni şerefleştirmede, biraz rahatsız

olduğu söylenmişti. Belki de onaylamak zorunda kaldığı sözler yaralamıştı onu. Bununla birlikte çıkardığı *hat* tartışma götürmezdi. Anayasayı şeriatla bağdaştır ve babası Abdülmecid'in başlattığı reformların doğal bir uzantısı olarak tanımlıyordu. Anayasanın hedeflerinin, ayırım gözetmeksizin özgürlük, adalet ve eşitliğin nimetlerinden yararlanması gereken bütün Osmanlı uyruklarının refahının sağlanması, yönetimin bir ya da birden çok bireyin keyfi egemenliğinden korunması olduğunu söylüyordu. *Hat*, anayasanın hazırlanış süreci ile belgenin ana başlıklarını özet olarak sıralıyor ve son olarak, sadrazama anayasanın imparatorluğun her yanında uygulanması için çıkarılması gerekli kanunların hemen hazırlanmasını emrediyordu.¹⁰² *Hattın* okunuşunun ardından Midhat, kısaca anayasayı yürürlüğe koyduğu için padişaha şükranlarını belirtti. Bu anayasa, diyordu Midhat, kalıcı refah için yeni bir çıkış açacak.¹⁰³ En az kırk yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun son resmi tarihçisi (vakanüvis) Abdurrahman Şeref, Midhat'ın sesinin titreyişinin hâlâ kulaklarında çınladığını söylüyordu. Eski Edirne müftüsünün Abdülhamid'in sağlığına dua edişinin ardından yüz bir pare top atışıyla anayasanın yürürlüğe girişi halka bildirildi.¹⁰⁴

Top sesleri İstanbul Konferansı'nın (toplama yeri nedeniyle Türklerin genellikle Tersane Konferansı diye bildikleri) ilk tam üyeli oturumunu yapmakta olduğu salondan da işitildi. Hariciye Nazırı ve konferanstaki ilk Osmanlı delegesi Safvet Paşa, top atışlarının anlamını açıklamak üzere ayağa kalkıp etkili bir dille imparatorluğun yabancıların önerilerine artık ihtiyaç duymadığı anlamına gelen yeni reform tedbirinden bahsettiler.¹⁰⁵ Ancak bu gösterişli adım büyük devletlerin görüşmelere devam etmelerini durdurmayı başaramamıştı. Zaten Midhat'ın anayasanın ilanının konferansı yarıda keseceğini düşünmüş olmasına da inanılmaz, çünkü Midhat bütün devletlerin, Britanya'nın bile, bu görüşmelere bağlandığını biliyordu. Kaldı ki, altı devlet Türk delegelerin katılmadığı dokuz hazırlık toplantısında üzerinde çalıştıkları ve artık onlara sunmak üzere oldukları, Balkan eyaletleri hakkındaki reform önerilerini bir kenara atarlar mıydı? Elbette böyle bir şey olmadı. Anayasanın yürürlüğe girmesinin ilk diplomatik anlamı, Türk delegelere Avrupa devletlerinin ileri sürdükleri önerileri reddetmekte kuvvetli bir gerekçe sağlamış olmasıdır: Bu sayede

büyük devletler önerilerinin kapsamını daraltmak zorunda kaldılar.

Anayasanın ilan edilmesi İstanbul'da konferans salonu dışında büyük coşkuyla karşılanmıştı. Elbette nazırlar ve öteki memurlar padişahın sarayında resmi kutlama ziyaretleri yaptılar; o gece bütün ev ve dükkanlar aydınlatıldı.¹⁰⁶ Daha anlamlısı, ertesi gün Midhat'ın bütün imparatorluk halklarının ortak Osmanlılık bağıyla bağlanacağını ve yeni meşrutiyet rejiminde her inançtan bütün insanlara eşit muamele yapılacağını gösteren bir jest olarak Rum ve Ermeni partiklerine yaptığı ziyaretti. Bir sadrazam tarafından yapılan böyle bir ziyaret, Osmanlı tarihinde görülmedik bir hareketti ve herhalde millet başkanlarının çok büyük takdirleriyle karşılandı, çünkü geleneksel olarak Osmanlı memurlarını onlar ziyaret ederlerdi. "Sizi Osmanlı İmparatorluğu'nu diriltiren insan olarak görüyoruz", diyordu Rum patriği, Midhat'ın dostça sözlerine verdiği karşılıkta.¹⁰⁷ Bu arada, 23 Aralık akşamı Türkler arasındaki genç liberal grupları sokaklarda gösteriler yapmışlar, bazıları "Yaşasın Sadrazam" ve "Yaşasın Padişah" diye tezahürat yaparak Midhat'ın konağına ve saraya gitmişlerdi. Onlara, bir kısmı Sırbistan'a karşı savaştan yeni dönen softa grupları ile bazı harbiye öğrencileri de katıldı. Galata simsarları ve tefecilerinden oluşan bir alay da benzer gösteriler yapmışlardı.¹⁰⁸ Coşkunun kaynağı bir ölçüde meşrutiyet yönetimi iken bir ölçüde de her türlü dış müdahaleye karşı olan yurtsever muhalefetin ifadesiydi. Ancak Türk olsun Türk-olmayan olsun, başkentin okur yazar elitinin büyük bölümünün coşkuya kapıldığından kuşkulanamaz. Ertesi günkü *Vakit*, varolan duyguyu, "Dün bütün Osmanlılar için mutluluğun başlangıcıydı", cümlesiyle başlayan bir makalede özetliyordu.¹⁰⁹

Anayasanın ilan ediliş haberine imparatorluğun her yanında gösterilen genel tepki ise kuşkuculuk, kayıtsızlık ya da kavraysızlıktı. İmparatorluk *hattı* her vilayet merkezinde vali tarafından halka okumuştı. Bazen vilayet merkezindeki ileri gelen kişiler *hatten* okunuşundan sonra padişaha teşekkürlerini iletiyorlardı. Anayasa sadece Edirne'de gerçek bir coşku yaratmış görünür; oradaki coşku da parlamenter yönetimin kendisinden çok büyük devletlere meydan okumasından kaynaklanıyordu.¹¹⁰ Bazı çevreler, anayasanın sadece Hristiyanların baskısı yüzünden veri-

len yeni ödünleri temsil ettiğinden korkuyorlardı. Osmanlı bürokrasisi, anayasanın ithalinin ve onun uygulanmasının yaratacağı güçlükleri anlamış görünür. Genelde cahil ve gelenekçi bir kafa yapısına sahip olan halk ise fazla kavramış görünmez. Açıklayıcı olması açısından üç örnek verilebilir. Anayasanın ilan edildiğini ve resmi şenliklere başlanmasını bildiren telgraf Ankara'ya 25 Aralık'ta geldi. Eğitimin ve daha büyük hoşgörünün gelişmesi olmaksızın siyasal özgürlüğün kazanılabileceğinden büyük kuşku duyan vali emirlere uydu. Telgrafı halka okudu, bir imam "Amin" diyerek tamamladı ve uyandırabileceği korkuya rağmen Ankara'da yüz bir kez top atışı yapıldı. Valinin oğlu, yolların ve demiryollarının elli anayasadan daha önemli olduğu fikrindeydi. Üstelik anayasanın metni Ankara'da henüz bilinmiyordu. İki ay sonra, Ankara vilayet gazetesinde anayasanın idari kaousun denetlenmesinin, Rus müdahalesini önlemenin ve iyi insanların imparatorluğu kurtarmalarına yardım etmesini sağlayacak özgür ifadenin ve yönetime katılımın güvencesi olarak övüldüğü uzun bir makale çıktı.¹¹¹ Trablusgarp'ta, anayasanın yürürlüğe girmesi, 6 Ocak'ta padişahın yetkisini azaltan bir anayasanın halk üzerindeki kendi etkilerini de azaltabileceğinden korkan dervişler dışında, top atışıyla selamlanmanın ve gaz lambalarıyla zayıf bir aydınlatmanın ötesinde kayıtsızlıkla karşılandı.¹¹² Beyrut valisi de imparatorluk *hattını* bütün mezheplerin temsilcileri önünde Türkçe ve Arapça olarak okuyup yaşlı bir şeyhten dua ederek bitirmesini istedi. Şeyh klişeleşmiş bir usulle Abdülhamid'in zaferi için dua etti, Allah'ın "Muhammed'e inananların düşmanları oldukları için gavurları mahvedebileceğini, onları paçavraya çevireceğini, un ufak yapacağını, parça parça edeceğini" söyledi. Sonra müfti, şeyhin yakasından çekip kulağına bir şeyler fısıldadı, bunun üzerine şeyh "Büyük Allah'ım, Müslümanların, Hristiyanların ve Musevilerin düşmanları oldukları için gâvurları mahvet", diyerek bitirdi.¹¹³

Azınlık halklarından Yahudiler anayasaya sevinmekten başka bir şey yapamazlardı, çünkü milliyetçi ihtirasları yoktu. Ermeniler de genelde anayasayı memnuniyetle karşılamış görünürler, çünkü anayasanın kendileri açısından daha fazla özgürlük anlamını taşıyacağını düşünüyorlardı ve kendi kaderlerini büyük devletlerin ellerine bırakamazlardı. Eski sevgili patrikleri Mıgırdıç Hrim-

yan Hairig anayasanın adalet çağının öncüsü olarak rapsodik bir övgüsünü yazdı; Ermeni bir şair de Midhat'ın yaptıklarını ve ideallerini övdü.¹¹⁴ Rumlar, özel olarak İstanbul ve Edirne Rumları, bir ölçüde kendi yararları, bir ölçüde büyük devletlerin desteklediği Bulgar milliyetçiliğinin önüne geçebileceğini umdukları için anayasayı memnurlukla karşılamış görünürler.¹¹⁵ Bununla birlikte, öteki Balkan halkları hiçbir sevinç belirtisi göstermediler. Padişaha karşı silaha sarılmış Slavların imparatorluğun yeniden bütünleşmesine, hatta meşruti bir imparatorluğa memnurlukla bakabilmeleri güçtü. Bulgarlar eşitlik ve kaynaşma değil, tersine, ayrılık istiyorlardı.¹¹⁶ Romanya'da Prens Charles, 28 Aralık'ta anayasanın bir nüshasını ele geçirdiği zaman, 1. ve 7. maddelerinde Romanya'nın hiçbir nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılamayacağını, ayrıcalıklı bir eyaletten başka bir şey olmadığını yönündeki ifadeleri sert biçimde protesto etmişti.¹¹⁷

Anayasanın 1. maddesi gerçekten de Prens Charles'ı haklı çıkaracak kadar ürkütücüydü, çünkü Midhat ile ötekilerin anayasanın yürürlüğe girmesi için o kadar çok çaba harcamalarının bir nedenini vurgulayarak yeniden onaylıyordu. Bu neden, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasından başka bir şey değildi. 1. madde, imparatorluğun, ayrıcalıklı eyaletler dahil, "hiçbir zaman ve hangi nedenle olursa olsun bölünemeyecek" bir birim meydana getiren bölgelerden oluştuğunu belirtiyordu. Bu madde Balkan milliyetçileri ile büyük devletlere verilen bir karşılıktı. Anayasa, bu bölünmez imparatorlukta padişahın yetkilerini sayarak, halk için bir haklar bildirisi, hepsi kendi nezaretlerinden sorumlu bir Heyet-i Vükelâ, atamayla gelen bir senato (Meclis-i Ayan), seçime dayalı bir temsilciler meclisi (Meclis-i Meb'usan), bağımsız bir adli sistem, bütçeye parlamento denetimi, taşrada büyük ölçüde adem-i merkezileşme ve bütün Müslümanlar için zorunlu ilk eğitim koşulu getirerek devam ediyordu.¹¹⁸ Hükümlerin pek çoğuna işlerlik kazandırmadan önce başka ayrıntılı kanunların hazırlanması zorunlu olacaktı. Yine de, anayasada Osmanlı yönetiminin tamamen halkın denetimine alınacağı iddiasına yer verilmiyordu. Anayasa uzlaşmanın ve zamanın ürünüydü. O yönde adımların atılabileceği bir çerçeve kurmuştu, yine de bu çerçevede kolaylıkla saptanabilir eksiklik ve boşluklar vardı.

Birinci olarak, padişahın elinde geniş yetkiler vardı. Yetkilerin bir bölümü özel olarak belirtilmişti gerçi, ama özel olarak tanınmayan hiçbir yetki de yoktu. Nazırları atıyor, senato üyelerini atıyor, parlamentoyu toplantıya çağırıp bir emirle tatil ediyordu. Yasama otoritesi sadece atama yetkisine değil, aynı zamanda tasarıların kanunlaşmasından önce onun iradesinin gerekli olmasına ve bu hükmün kapsadığı veto yetkisine hiçbir sınır konmamasına dayanıyordu. Nazırların eylemlerini padişah onaylıyordu. Devlet için tehlikeli olduğu düşünülen kişileri ülkeden kovmakta biricik otoriteydi. Padişahın halife olduğu, hareketlerinden dolayı sorumlu tutulamayacağı ve kişiliğinin kutsal olacağı da belirtiliyordu. Kısacası egemenlik hâlâ padişahtaydı, ulusta değil. Demokratik süreçler açısından anayasanın diğer eksiklikleri de ortadaydı. Nazırlar hareketlerinden dolayı sorumluluk taşıyorlardı, ama kendilerine karşı gensoru, soruşturma açılabilmeyle birlikte, doğrudan meclise karşı sorumlu değildiler. Kabine ancak kabul edilen kanunları yürürlüğe koyabilirdi; mecliste ortaya atılan önerilerin, tasarı olarak sunulabilmesinden önce, sadrazam aracılığıyla padişah'tan ve Şûra-yı Devlet'ten geçmesi zorunluydu. Bütçeyi oylayan parlamento olsa bile, eğer meclis toplantı halinde değilse ya da tam bir bütçe oylanmamışsa, kabinenin olağanüstü harcamalar yapma yetkisi vardı. Parlamento normalde kış aylarında, 13 Kasım'dan 13 Mart'a kadar toplantı halinde olacaktı. Bu yüzden, merkezi idare ile yasama süreci açısından, 1876 anayasası - ortodoks olmayan terimlerle- sınırlı otokrasi denebilecek bir durum yaratıyordu.

Anayasanın diğer maddelerinde eleştirilecek yönler daha azdı. Adli kuralların çoğu üzerinde daha fazla çalışılması gerekiyordu, ama anayasa adli görev güvencesini, açık yargılamayı ve idarenin mahkemelere hiçbir şekilde karışmayacağını kesin bir dille hükme bağlamıştı. 1876'da bir çırpıda ortadan kaldırılabilmesi çok güç olan şer'i ve sivil mahkemeler ikiliği muhafaza ediliyordu. Osmanlı uyruklarının kişisel hakları ve medeni özgürlükleri genelde net ifadelerle belirtilmişti: Kişi özgürlüğü ve keyfi olarak cezalandınlamama, din ve milletlere ayrıcalıklar tanınabilmesi, "kanun sınırları içerisinde" basın özgürlüğü, ticari (ama siyasal ya da başka türden değil) dernek kurma özgürlüğü, dilekçe hakkı, mülk ve konut güvencesi ile kanuna ve kişisel servete göre vergi-

lendirme. Bu ilkelerin pek çoğu daha önceden, 1839'dan sonraki Tanzimat bildirilerinde belirtilmişti, ama asla böyle hepsi bir arada ve bu kadar açık bir şekilde değil.

Anayasanın herhalde en yararlı yönü, bütün Osmanlı uyruklarının eşitliğine -yine Tanzimat döneminin karakteristiği olan Osmanlılık öğretisinin bir uzantısı- yapılan vurguydu. Tek tek sıralanan medeni özgürlükler hiçbir ırk ya da inanç şartına bağlı değildi. İslamiyet kesin olarak devlet dini olarak belirtiliyordu; bütün Osmanlıların sultanı, bütün Müslümanların halifesi ve imanın savunucusuydu. Anayasa bu noktada bir çelişki taşıyordu. Ama millet ayrımları, o zaman mümkün olduğunca dikkatli biçimde kaldırılmıştı. Devletin bütün uyrukları istisnasız "Osmanlı" olarak adlandırılacaklardı. İlk resmen 1839'da kullanılmış olan "Osmanlı uyrukları" deyişi, bazen "hangi din ya da mezhepten olursa olsun" ifadesinin eklenmesiyle birlikte, anayasa metni boyunca yinelenmişti. Bütün Osmanlı uyruklarının kanun önünde eşit olduğu, aynı hak ve görevleri olduğu ve yararlılıklarına göre kamu görevlerine gelmede aynı fırsata sahip oldukları belirtilmişti. Dahası, temsilciler meclisi üyeleri yalnız kendisini seçen bölgenin değil, aynı zamanda bütün Osmanlıların temsilcisi sayılacaktı. Millet ayrımı sadece daha alt düzeyde, taşradaki kaza düzeyinde korunuyordu: hayır fonları ile her dini topluluğun dul ve yetimlerinin kaynaklarını denetleyecek seçmen kurulları için. Osmanlı eşitliğini bir dereceye kadar perdeleyen bir hüküm de vardı: Hem temsilciler meclisine seçilenler hem de kamu görevlerine kabul edilenler için resmi dil olarak Türkçenin zorunlu olması. Bu hüküm herhalde, tıpkı imparatorluğun Arap uyruklarına çıkardığı zorluklar kadar, Balkan halklarının bir bölümüne de zorluk çıkaracaktı. İmparatorluğun dil bakımından heterojenliği ve okur yazarlığının ilginç bir örneği, temsilcilerin dört yılın sonunda Türkçe okuyabilme ve mümkün olduğu kadar Türkçe yazabilme zorunluluğunu getiren başka bir hükümdü.

Anayasanın neredeyse bütün yönleriyle Batı'dan esinlendiği açıktır. Bu, II. Mahmud'un Osmanlı siyasal gelişmesini başlatmış olduğu yönde atılmış büyük -belki çok büyük- bir adımdı. 1876 anayasası ile 1831 Belçika anayasası arasında kurulacak pek çok paralellikler vardır. Ancak 1876 anayasası, "bütün yetkilerin ulustan kaynaklandığını" kuşku götürmez biçimde belirten, seçime

dayalı bir üst meclise sahip olan, yasa yapmada kralla birlikte iki meclise de inisiyatif tanıyan ve tek tek sayılmış yetkilerle kralın iktidarını sınırlayan Belçika anayasası kadar ileri gitmiyordu. 1876 anayasası, bir kaç bakımdan, monarka büyük yetkiler tanıyan ve atamayla gelen bir üst meclise sahip olan 1850 Prusya anayasasına daha yakındı. Yine de esin kaynağı Batı'ydı.

1876 anayasası, gerek oluşum zamanında gerek o andan itibaren acımasız eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin bir bölümü haksız ve tuhaftı. Anayasanın İstanbul Konferansı'ndan kurtulmak için icat edilmiş diplomatik bir manevra olmadığı zaten açıktır. Anayasa, 1839'dan sonraki Tanzimat gelişmelerinin olduğu kadar, uzun bir tartışma sürecinin ve Türkler arasında en azından 1867'ye uzanan ilginin ürünüydü. Treitschk, alaylı biçimde ama kısmi bir doğrulukla, Türklerin sonunda bu tür halkları viskinin Kızılderilileri etkilediği gibi etkileyen anayasa zehirinden sarhoş olduklarını yazıyordu.¹¹⁹ Freeman, Olimpos öfkesiyle, bütün Türk reform belgelerinin boş kağıt parçalarından ibaret oluşuna ateş püskürüyordu; Midhat'ın anayasası "bir alay, aldatma ve bir tuzaktan, ona yakalanmayacak kadar çok akıllı olan kuşların gözlerinin önüne gerilmiş bir ağdan başka bir şey değildi".¹²⁰ Mac Coll, "gerçekte Midhat'ın anayasasının Türk İmparatorluğu'nun yönetiminin, hepsini hesaba katarsak yeryüzündeki en katıksız alçaklardan iki yüz kadarı demek olan Paşa'ların ellerinde toplanması için düşünülmüş şeytanca bir tertip" olduğunu yazıyordu.¹²¹ Aktarılan son ikisi türünden eleştiriler hemen bir kenara koyulabilir. Ama diğer eleştiriler ciddi eleştirilerdir ve genelde padişahın geniş yetkileri olduğunun ve seçime dayalı meclisin yasaları fiilen denetleyemediğinin altını çizerek.

Hem Batı Avrupalı hem de çağdaş Türk eleştirmenler 1876 anayasasını teorik bir idealde, İkinci Reform Yasası sonrası Britanya'nın parlamenter yönetimiyle ya da Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'yle karşılaştırma eğilimindedirler. Teorik olarak haklıdır da. Örneğin Recai Okandan, anayasa hükümlerini tek tek irdeledikten sonra, "meşrutiyetçilik diye nitelemiş olduğumuz sistemin gerçekte mutlakiyetçilik ilkelerinin teyit edilmesi ve yeniden kabul edilmesi olduğu" sonucuna varır.¹²² Ancak bu karşılaştırmalar yanıltıcı olabilir. Karşılaştırma yapılacaksa, herhalde Batı Avrupa'nın daha ileri siyasal rejimleriyle değil, ne anayasası ne de par-

lamentosu bulunan Rus İmparatorluğu'yla, 1850 öncesi Prusya ve Avusturya-Macaristan'la ya da "Liberal İmparatorluk" öncesi III. Napoleon rejimiyle yapılması gerekirdi. Bu tür ölçütler karşısında 1876 anayasası oldukça iyi görünür.

Anayasa kesinlikle kusursuz değildi. Yine de, yasama sürecine ilişkin oldukça umut verici bir sistem yarattı. Padişahın geniş yetkilerine rağmen anayasa, parlamentonun her yıl bir kez toplanmasını öngörüyordu; dağılmış olursa, altı ay içinde tekrar toplanmak zorunda kalacaktı. Her biri elli bin erkeği temsil eden meclislerdeki temsilciler (mebus) dört yıllık süre için görev yapıyorlardı, kendilerine bir ücret verilip seyahat masrafları ödeniyordu ve tartışmalarda konuşma özgürlüğünden, diğer parlamenter doku-nulmazlıklardan yararlanıyorlardı. Bu hükümlerle, ulusun temsilcileri aracılığıyla sesini duyurma hakkı tanınmış oluyordu. Sultan ile Bab-ı Âli bu sesleri dikkate almayabilirlerdi, ama dinleyeceklerdi. Anayasanın teorik açıdan itiraz edilebilir hükümlerinden bir kısmı, Ali ile Fuad'ın daima korkmuş oldukları geçmişten keskin kopuşunu gerek reformların, gerekse imparatorluğun ölümü anlamına gelmesini önlediği gerekçesiyle savunulabilirdi. Çok fazla mutlakiyetçi olmayan anayasanın, Osmanlı geleneği ile parlamenter tecrübenin yokluğunu dikkate alırsak, gerçekten mebuslardan çok şey beklediği ileri sürülebilir. Ancak çeşitli meclislerle bir deneme yapılabilecekti ve anayasa, Batı'da olduğu gibi siyasal söz hakkı talep eden müreffeh ve iyi eğitim görmüş bir burjuvazi yerine üst düzeyde bir komisyon tarafından hazırlanmış olsa bile, halkta Abdülaziz'in uyguladığı keyfi yönetimden uzaklaşılması gerektiği gibi bir duyguyla karşılaşmıştı. Safvet Paşa'nın anayasayı açıklayan bildirisi, sonucundan emin olunmasa bile diplomatik kamuoyunu etkilemek için tasarlanmış aşırı bir coşkuyla, anayasanın "özgürlük, adalet ve eşitliğin hükümlerini, yani uygarlığın zaferini" getirdiğini ileri sürüyordu.¹²³ Bu, çok aşırı bir yorumdu. Ama artık en azından bir anayasa vardı, padişah resmen ona bağlıydı. Bütün koşullar değerlendirildiğinde, dikkate değer bir başarıydı bu. Daha fazla siyasal gelişme sağlanması için bir araç ortaya çıkmıştı. Önceki vilayet kanununda olduğu gibi, asıl sınav bu fırsattan ne kadar insanın yararlanacağıydı.

Seçimler ile parlamentonun ilk toplantısının hazırlıkları devam etmekteyken, Midhat anayasayı, İstanbul'da tersane dairelerinde hâlâ toplantı halinde olan büyük devletlerin konferansının dayatmaya çalışılabileceği bir programa karşı diplomatik silah olarak kullanıyordu. Konferans, Bulgaristan'ın Doğu ve Batı olarak iki eyalete bölünmesi ve onların valilerini büyük devletlerin onaylamasını önermekteydi. Ayrıca reformları denetlemek için bir Avrupa komisyonu kurulacaktı. Taşrada adem-i merkezîyetçiliğın yayılması lehindeki özel tutkusuna rağmen Midhat, bu tür düzenlemeleri kabul edemezdi; bu önerilerde Osmanlı egemenlik alanının küçültülmesi ve dağılmanın başlangıcını görüyordu.¹²⁴ Tersine, Bab-ı Âli'ye yeni sistemini hayata geçirmesi için bir yıllık süre verilmesini istedi; ondan sonra büyük devletlerin reformların etkililiğine dair araştırma yapmalarına izin verecekti. Kısmen kendi eseri olan Osmanlı kamuoyu, Midhat'ın konferansın yaptığı önerilere genelde karşı çıkışını destekliyordu.¹²⁵ II. Abdülhamid'in, eğer nazırları tarafından tahttan indirilmekten korkmamış olsaydı, konferansta yapılan önerilere boyun eğeceği söylenmiştir.¹²⁶ Herhalde bu, sadece büyük devletlerin gözüne girmeye yönelik bir adım olurdu. Yoksa sultanın Avrupa'nın müdahale etmesini Midhat'tan daha çok istediğini düşünmek için bir neden yoktur.

Midhat'ın karşı önerisinde, ilk bakışta dış müdahaleye katı muhalefetiyle tutarsız görünen bir plan yer alıyordu. Bu plan, büyük devletlerin o sırada toplantı halindeki konferans aracılığıyla Osmanlı anayasasını resmen dikkate almaları, böylece bir güvence sağlanmasıydı. Sonuçta, konferans önerileri yerine Bab-ı Âli'nin anayasayı uygulaması, Balkan Hristiyanları açısından yeterli güvence olacaktı. Midhat bu fikri daha sadrazam olmadan önce, en azından anayasa için Britanya'nın desteğini sağlama biçiminde düşünmekteydi.¹²⁷ Said Bey aynı düşünceye bağımsız olarak ulaştığını ve Midhat'a önerdiğini iddia ediyordu.¹²⁸ Bu fikrin sahibi Odyan Efendi de olabilir, çünkü Odyan pek çok durumda Midhat'ın danışmanlığını yapıyordu. Nasıl olursa olsun, anayasanın yazarları arasında da olan Odyan, İstanbul Konferansı sırasında Paris ve Londra'ya gönderilmişti. Abdülhamid ile nazırlar, Odyan Efendi'nin, görünüşte Avrupa borçları ve 1875 moratoryumu hakkında konuşmak, gerçekte ise Bab-ı Âli'nin Kırım

Savaş'ındaki eski müttefiklerine Osmanlı İmparatorluğu'nun konferansın talep ettiği kullukları kabul edemeyeceğine inandırmak olan gizli görevini onaylamışlardı.¹²⁹ Odyan, Midhat'ın yolunu izleyerek, büyük devletlere eğer Bab-ı Âli konferansa anayasanın uygulanacağını garanti ederse onların da anayasayı Balkanlarda iyi idarenin yeterli güvencesi olarak kabul etmelerini önerdi. Ama Odyan, 8 Ocak'ta Britanya Başbakanı Disraeli ve iki gün sonra Dışişleri Bakanı Derby ile yaptığı görüşmelerde bunu "kişisel önerisi" olarak götürdüğü zaman, taştan bir duvarla karşılaştı. Derby, büyük devletlerin anayasayı tanımalarını tartışmayı bile reddetti ve Odyan'a gerçek forum yerinin konferans olduğunu söyledi.¹³⁰ Aynı şekilde konferans delegeleri de öneriyi geri çevirdiler. Gerek Sir Henry Elliot ve gerekse halefi Sir Henry Layard Avrupa'nın anayasayı desteklemesi gerektiğini düşünmelerine rağmen, bu fikirden hiçbir sonuç çıkmadı.¹³¹ Midhat 1878'de hâlâ aynı görüşü -büyük devletlerin anayasa hükümlerinin uygulanmasında toplu gözetimi meşru olarak uygulayabilmeleri, böylece Rusya'nın bağımsız olarak harekete geçmesinin denetlenmesini- savunuyordu.¹³² Anlaşılan onun kafasında varolan, büyük devletlerin Ali ile Fuad'ı bir reform programı benimsemeye zorladıkları 1856'daki durum değil, 1839'da Reşid Paşa'nın dış kaynaklı olmayan bir reform programı ile bu programı uygulayacak olan imparatorluğun bütünlüğü için Avrupa desteğini sağladığı bir durumdu. Midhat'ın 1876'da önerilen garantiyi yabancı ve özellikle Rus müdahalesine karşı diplomatik destek sağlamanın aracı olarak görüp görmediği ya da Abdülhamid'in büyük devletlerin verdiği garantiyi padişahın anayasaya ters hareketlerine karşı işletmek istediği türden kuşku besleyip beslemediğine kafa yormak ilginç olur. Herhalde daha sonraki ihtimal pek doğru olamazdı, yine de gerçeği hâlâ bilmiyoruz.

Anayasa İstanbul Konferansı'nın önerilerini durdurmayı başaramadığı için, Midhat diğer yöntemlere başvurmak zorunda kaldı. Altı devletin son önerisi, Bosna, Hersek ve iki Bulgaristan için özel rejimler kurulması ve idari reformlara gidilmesiydi. Osmanlı kabinesi açısından bunların bir kısmı kabul edilebilirdi, ama bu eyaletlerin valilerinin büyük devletlerin de onayından geçmesi ve uluslararası kontrol komisyonlarının reformların uygulan-

masını denetlemesi talebini kabul edemezlerdi.¹³³ Abdülhamid daha önce Midhat'ın ileri sürdüğü ve büyük devletlere verilecek en iyi yanıtın Bab-ı Âli'nin kendisinin bazı Hristiyan valiler tayin etmek olacağı şeklindeki bir düşünceyi reddetmişti.¹³⁴ Türklerle bir daha görüşmeyecekleri için büyük devletlere kalan tek yanıt, planlarının toptan reddiydi. Midhat en azından İngilizlerin desteğini alacağını umarak buna yöneldi. Dayandığı nokta, Elliot'un tutumu, onun Midhat'la "uzun süreli yakın dostluğu" (Elliot'un deyişiyle) ve Başbakan Disraeli'nin gizli ajanı olduğunu iddia eden aşırı Türk yanlısı milletvekili Butler-Johnstone'un İstanbul'da bulunuyordu.¹³⁵ Midhat, Rusya'ya karşı savaşa girerlerse Britanya'yı Osmanlı İmparatorluğu'yla müttefik olarak göreceğini düşünüyordu.¹³⁶ Onun umudu diplomatik destekti. Odyan'ın Londra'daki görevinden bir sonuç çıkmıştı: Odyan'ın Derby ile yaptığı görüşmeye dayanan inancı, eğer Bab-ı Âli İstanbul Koferansı'nı sabote ederse, Britanya harekete geçmeyecekti. Odyan bunu İstanbul'a takriben 17 Ocak'ta, büyük devletler konferansının plânını ele almak üzere bir *meclis-i umumi* toplantısı yapılmasından bir gün önce, telgrafla bildirdi.¹³⁷

Midhat açıkça, büyük devletlerin planını reddetmesini desteklemeleri için halkın ya da ulusun düşüncelerinin dile getirilmesini istiyordu. Anayasanın öngördüğü hükümlere göre, parlamentoyu yeterince erken bir zamanda toplamayacaktı. Bu yüzden, 18 Ocak'ta gayri-müslim milletlerin temsilcileri dahil 237 ya da daha fazla ileri gelen kimsenin katıldığı, geniş ve olağanüstü bir *meclis-i umumi* toplantısı yapıldı. Midhat, bu büyük meclise, devletlerin önerilerini, kendi itirazlarını ve eğer konferans planı reddedilirse zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yla kapıştırabilecek savaş tehlikelerini ana hatlarıyla anlattı. Dikkate değer bir yurtseverlik gösterisi içinde, toplanan ileri gelen kişiler hemen hemen tek bir ses halinde önerilerin reddedilmesi lehinde konuştular. Rum ve Ermeni patrikleri ile Bulgar eksarhı hastalıklarını bahane ederek toplantıya katılmamışlardı; üstlenebilecekleri tek diplomatik konum da buydu. Ancak ilk ikisinin vekilleri geldiler ve önerilerin reddedilmesi yönünde oy kullandılar. Sadece Mısır Prensi Halim ve bir kaç kişiyle birlikte Protestan Ermeni milletin başkanı, ihtiyatlı davranma ve önerisinin kabul edilmesi yönünde görüş bildirdiler.¹³⁸ Sultan Abdülhamid, genel meclisin

büyük devletlerin taleplerinin reddedilmesi ve iç reformlar için bağımsız hareket etme hakkının saklı tutulması kararını onayladı.¹³⁹ Safvet Paşa sonraki konferans oturumunda büyük devletlere alınan karar hakkında bilgi verdi. Onlara programlarındaki maddelerin çoğunun kabul edilebilir olduğunu, ancak inisiyatifin egemen Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelmesi gerektiğini, dış zorlamaya boyun eğilmeyeceğini bildirdi.¹⁴⁰ 20 Ocak'ta konferans bir daha toplanmamak üzere dağıldı ve delegeler hoşnutsuzluklarını göstermek için İstanbul'u mümkün olduğu kadar çabuk terkettiler.

Slav eyaletleri bir kenara, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu şekliyle kamuoyunun, büyük meclisin ve kabinenin tavrını desteklediğinden kuşku duyulamaz. Dış müdahaleye ve özellikle Rus müdahalesine karşı çıkışta güçlü bir tepki vardı; Bab-ı Âli bu karşıtlığı, İstanbul Konferansı sırasında Ruslara ait olduğu iddia edilen diplomatik belgelerden oluşan ve Balkanlardaki panslav entrikaları kanıtlayan bir derleme kitap yayımlandığı zaman da cesaretlendirmişti.¹⁴¹ 1876 yazından beri gelişmekte olan savaşçı ruh büyük boyutlara ulaşmıştı. Pek çok Türk Rusya'yla savaş beklentisi içindeydi. Rus ordularının Prut'u geçtiği şeklindeki yanlış raporlar, İstanbul'da İstanbul Konferansı sırasında yayımlanmıştı. Konferans kapanırken, Macar öğrencilerinden oluşan bir heyet Türkleri Sırpların fatihleri olarak onurlandırmak üzere İstanbul'a geldi. Bab-ı Âli onlar için resmi bir karşılama töreni hazırladı. Eğlenmeleri için, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu bütün yurtsever duyguları ve Rus düşmanı çağrışımlarıyla tekrar sahnelendi.¹⁴² Bu ruh, kontrol altında tutulabileceğine inanmış olabilmekle birlikte, Midhat'ın cesaretlendirmesinin herhalde aptalca olacağı tehlikeli bir ruhtu.¹⁴³ Midhat'ın ana görevi elbette Rusya'yla kavga çıkartmak değil, anayasayı işler hale getirmektir. 29 Ocak 1877'de İstanbul'da imzasız olarak çıkan ve durumu doğru olarak özetleyen bir kitapçık ondan esinlenerek yazılmış olabilir. Kitapçık Midhat'ın tutumunu yansıtır, 1875 isyanlarının hemen bastırılması gerektiğini bildiriyordu. Avrupa'nın müdahalesi, 1856 Paris Antlaşması'nın tersine, kabul edilemezdi. Gerçekten ulusal nitelikte olan büyük meclis, bir anlamda, anayasanın ilk uygulamasıydı. İstanbul Konferansı, Balkanlara uluslararası müdahale önermek yerine imparatorluğa anayasa getirmeye yardım etmiş olmalı. Anayasa doğru yönde bir

başlangıçtı ama, kendiliğinden ya reformları ya da ilerlemeyi sağlayamazdı, bunlar sadece barışın korunmasına değil, aynı zamanda yetenekli memurlara ve müthiş bir çalışmaya da bağlı olacaktı.¹⁴⁴ Belki çok büyük bir talepti, ama Midhat'ın görevi buydu. Eğer o devrin Osmanlı devlet adamları içinde bunu yapabilecek birisi varsa, o kişi, bütün kişisel eksikliklerine rağmen Midhat'tı.

Yine de Midhat'a bunu yapacak zaman bırakılmadı. Sadrazamlıkta kalışı ancak kırk dokuz gün sürdü, bu süre 1872'deki görev süresinden de kısa bir dönemdi. Midhat'ın azledilişinin nedeni, padişah ile aralarında ortaya çıkmış ve birlikte çalışmalarını pratikte olanaksız hale getiren sürtüşmeydi. Midhat'ın 19 Aralık'ta sadrazamlığa atanışından önce bile birbirlerine hiç sempati duymazlardı. O tarihten sonra, Abdülhamid'in anayasa konusundaki son tereddütlerine ek olarak, ortaya çıkan özel anlaşmazlıklar iki adamın arasını iyice açmıştı. Ama kesin ayrılık, Avrupa devletlerinin delegeleri güvenli bir şekilde memleketlerine geri gönderilene kadar gerçekleşmedi. Sürtüşmenin bir kaynağı, Midhat'ın Namık Kemal ve Ziya ile ilişkileriydi: Padişahın hoşuna gitmeyecek kadar çok yakın ilişkiler. Midhat hükümet işlerini bu ikisiyle serbestçe konuşmakla suçlanıyordu ve herhalde konuşuyordu da. Namık Kemal ile Ziya genellikle onun konağındaydılar. Üstelik, bu ikisi ve başkaları, kış boyunca Sırp-Karadağ sınırında tutulan askerlere giyecek, tütün ve başka hediyeler gönderecek bir komiteyi aktif olarak desteklemişlerdi; Midhat toplantılara başkanlık bile etmişti. Bu yardım komitesinin büroları, savaş ruhu geliştikçe, bir tür gönüllü ulusal muhafızlar olan Asâkir-i Milliye'ye gönüllü kaydetme merkezi haline gelmişti. Asâkir-i Milliye mensupları "Yaşasın Namık Kemal", "Yaşasın Midhat" diye bağırmaya ve Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunundan alınmış yurtsever şarkılar söylemeye düşkündüler. Abdülhamid'in gözünde bu durum, açıkça Midhat'ın askerler arasında sadece popülarite kazanmakla kalmadığı, aynı zamanda sanki bir tür özel ordu desteği de sağlayabileceği izlenimi veriyordu. Serasker Redif Paşa'ya bu gönüllü milisi lağvetmesi ve onu düzenli orduya katması emredildi, ama milis direndi. Padişah bundan dolayı Namık Kemal ile Ziya'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Hatta Midhat'ın dostu İsmail Kemal bile benzer bir öğüt vermişti.¹⁴⁵

Abdülhamid'in Midhat'a başka bir itirazı, İstanbul basınına istismar edilen bir serbestlik tanınmış olmasıydı. İşin içinde yine Ziya vardı, çünkü onun *Istikbal*'de -onun editörlüğünü bir zamanlar Alexander Dumas'nın himayesinde bulunmuş liberal Theodor Kasap yapıyordu- anayasanın çıkarılmasında padişahın içtenliğine gölge düşüren ve onun -Ziya'nın- anayasa metninin başlıca yazarlarından birisi olduğunu ima eden makaleler yazılmasını telkin ettiğinden kuşkulanılıyordu. Bunun yanında *Istikbal*, diyordu padişah, Mustafa Fazıl'ın 1867'de Abdülaziz'e yazdığı ünlü mektubunu gereksiz yere yayımlamıştı. Midhat'ın Ziya'yı Berlin Büyükelçiliği'ne ataması yolunda verdiği emir sonuçsuz kaldıktan sonra, Abdülhamid bir de Ziya'nın o sırada meclis seçimlerinde İstanbul'dan popüler bir aday olduğunu öğrenince çılgına dönmüştü. Onun adaylığının kabul edilemeyeceğini söylüyordu ve bunun üzerine, Midhat'a Ziya'yı Suriye valiliğine uzaklaştırması emrini verdi. Ziya boyun eğdi ve görev yerine hareket etti. Ama Namık Kemal sürgün görevine atanmasına karşı direndi, Midhat da onu gitmeye zorlamayı kabul etmedi. Bu arada padişah, Midhat'a yeni anayasa uyarınca varlığı iddia edilen basın özgürlüğüne gem vuracak bir basın kanunu hazırlamasını ve dört gün içinde bitirmesini emretti.¹⁴⁶ Padişahın İstanbul gazetelelerinin bir bölümünden büyük ölçüde rahatsızlık duyduğu tartışma götürmezdi.

Padişah ile sadrazam arasındaki sürtüşmenin başka kaynakları da vardı. Bunlardan birisi, resmi atamalar ve özel olarak Midhat'ın yetersizlikle suçladığı Maliye Nazırı Galib Paşa'nın değiştirilmesi konusundaydı.¹⁴⁷ Başka bir sürtüşme kaynağı, gayri-müslimlerin askeri okullara kabul edilmesi sorunuydu.¹⁴⁸ Ancak bütün sürtüşme kaynakları sadece birbirine bağlı iki etmenden oluşan temel bir anlaşmazlığın belirtisiydi. Birisi, Abdülhamid'in, oldukça geniş bir halk tabanına sahip ve önceden iki padişahın indirilip, ikisinin tahta çıkarılmasında rol oynamış bir kişi olan sadrazamdan tamamen doğal olarak duyduğu korkuydu. Abdülhamid'in tahtının güvenliğinden korktuğu kesindi. Midhat'a, tahttan indirme olaylarında padişahlara karşı kişisel kininden değil de, salt devletin çıkarı için hareket ettiğini bilmesi durumunda duyabileceğinden daha fazla düşmanlık duyuyordu. Böyle birisi ayartılamazdı; genelin çıkarlarının tercümanlığına soyunan

bir adam, tekrar buna benzer ve bu kez Abdülhamid'e karşı bir harekete kalkışabilirdi. Abdülhamid'in tahtını başkalarına olduğu kadar Midhat'a da borçlu olduğunda kuşku yoktu, ama bu yüzden minnettarlık duymayacaktı; tam tersine, Midhat'a kendisini tahta çıkaran kişi olarak borçlu kalmak istemeyecek, kaçınılmaz olarak, eğer başarabilirse, bu denli güçlü bir devlet adamından kurtulmak isteyecekti.

Padişahın korkuları, kuşkusuz Damad Mahmud Paşa ve başkaları tarafından saray bağlarıyla körüklenmişti. Bu kişiler Midhat'ı pekâlâ -genellikle bildirildiği gibi- yıkıcılık, cumhuriyetçilik ve diktatör olmak istemekle suçlamış olabilirler. Abdülhamid bu tür hikâyelere inanıyordu. Midhat Paşa padişahın mali durumdaki karışıklık düzeltilmeden önce Galib Paşa'yı Ayan Meclisi üyeliğine atamasına itiraz ettiğinde, -Meclis-i Meb'usan'ın araştırabileceği bir konu- padişaha "sizi mebuslarla tehdit ediyor" denmişti.¹⁴⁹ Ama padişahın başlıca korkusu herhalde her an için kendini tahttan indirebilecek olmasıydı. Namık Kemal hayranı olarak bilinen harb okulu öğrencisi Ali Nazmi'nin kilitli çekmecesinde, halifelüğün gerçekte Osmanoğulları ailesinin değil, Mekke şerifinin hakkı olduğunu söyleyen bir belgenin bulunması da korkusunu arttırmıştı.¹⁵⁰ Murad elbette hâlâ yaşıyordu ve daha 1876 Kasım ayı sonu ya da Aralık başında, onu tecrit edilmiş halden kurtarmak için "Stavrides olayı" diye bilinen düşüncesizce bir komplo yapılmıştı.¹⁵¹ Belki Midhat'ın desteğiyle başka kompolar da olacaktı. Padişahın kuşkusunu, ikisinin arasındaki önemsiz ilişkileri bile etkiliyordu. Bir gün Abdülhamid, elmastan hoşlanmaması yüzünden padişahın verdiği elmas kol düğmelerini takmadığı için Midhat'a, "Paşa, Paşa, sen bana benzemezsin", diye çıkmıştı.¹⁵²

Anlaşmazlığın öteki etmeni, her birinin yönetimdeki yerini bilmesi kavramı etrafında dönüyordu. Abdülhamid otoritesini yüksek tutmaya niyetliydi. Bunu ifade etmenin bir yolu, bütün atamaları ve resmi yazışmaları kontrol altında tutmak ve anayasanın yazarının kendisi olduğunda ısrar etmektir. Yarı-resmi *La Turquie*'nin Midhat'ın azlinden sonra belirttiği gibi, Abdülhamid anayasa tasarlama ve uyruklarına bahşetme hakkına tek başına sahipti. Midhat'a ise aziz iradenin tercümanı olma onuru kalıyordu.¹⁵³ Midhat, kendince, anayasa böyle bir rol tanımamış olmasına

rağmen, Avrupalı bir başbakan gibi hareket etmeye çalışıyordu. Bu da padişahın otoritesinin daraltılmasını gerektiriyordu. Ziya, Suriye valiliğine giderken İzmir'de verdiği molada, padişahın anayasaya göre devletin hizmetçisi olduğunu söylediği zaman, Midhat'ın görüşünü en siyasal olmayan bir dille kısmen ifade etmiş oluyordu.¹⁵⁴ Aynı görüş, padişaha gönderilen 30 Ocak 1877 tarihli ve genellikle Midhat'a atfedilen bir mektupta tam olarak ifade edilmişti. Mektup onun düşüncelerini bütün yalınlığıyla ortaya seriyordu: Anayasanın mutlakiyetçiliği kaldırmayı ve hem nazırların hem padişahın hakları ve görevlerini tanımlamayı hedeflemesi; padişahın ulusa karşı sorumlu olması; sadrazamın şeriat hükümleri gereği hükümdarın ulusal çıkarlarla bağdaşmayan emirlerine itaat etmeyi reddetmesi gerektiği; devletin danışma temelinde örgütlenmesi. Midhat eğer padişah bunlara evet demezse görevinden alınmayı kabul etmesini önerir.¹⁵⁵ Bu mektup saraya gönderilmiş olsun olmasın, Midhat'ın tavrını gösteriyordu. Midhat, Şubat ayının başında, harekete geçme isteğinde olduğu konular aydınlığa kavuşana kadar padişahla ilişkilerini pratikte keserek birkaç günlüğüne evine kapandı. Midhat'ın gerek anayasal sadrazam gerek popüler bir lider olarak padişah karşısındaki konumunu abarttığı kuşkusuzdu. Midhat, halkın kendi yanını tutacağı görüşünü o günlerde dile getirmişti. "Ben istifa etmeyeceğim", diyordu. "Padişah beni azlederse etsin. Ama benim azledilişim öncekilere benzemeyecek. Halk beni konağımdan alıp sadrazamlığa yerleştirecek." Ancak bu durum sıkıntılara yol açacağı için, Midilli adasında yaşamaya hazır olduğunu söylüyordu.¹⁵⁶

Bir kaç gün sonra Midhat'tan bütün tavsiyelerinin kabul edildiği bahanesiyle saraya gelmesi istendiği zaman, kendisine sadece görev mührünü bırakacağı söylendi. Midhat 5 Şubat 1877'de sadrazamlıktan azledildi ve hemen, evine dönmesine bile izin verilmeyen saray vapuruna bindirildi. Vapur onu Brindisi'ye ve sürgüne götürdü. Padişah, güya o fıkranın gerektirdiği gibi Midhat'ın devlet açısından tehlikeli olduğunu gösteren bazı zaptiye raporlarıyla desteklenmiş olarak, anayasanın 113. maddesinin sürgüne gönderme yetkisi taşıyan fıkrasına göre hareket etmişti. Abdülhamid'in sadrazamı görevden azletme hakkı kesinlikle vardı. Ancak sürgünün yasallığı anayasa açısından belirsizdi, çünkü bu

fıkra o sırada varolmayan bir kuşatma durumuna dayanan madde-
nin bir parçasıydı.¹⁵⁷ Dahası anayasa, kişi özgürlüğünü güvence
altına alırken, yasanın öngördüğü usuller dışında cezalandırmayı
yasaklamıştı. Sürgünün asıl nedeni, Midhat'ın devlet için değil,
padişahın yönetimdeki kendi rolüne nasıl yaklaştığına tehlike
oluşturmasıydı. Olayın gerçeği, Midhat'ın yerine Edhem Paşa'yı
atayan 5 Şubat tarihli *hatta* dolaylı olarak belirtilmişti; bu *hat* me-
murların yetkilerini aşmaması gerektiğini bildiriyordu.¹⁵⁸ İki gün
sonra basında çıkan resmi tebliğin satır aralarında gerçek neden
biraz daha açılıyordu. O tebliğde, Midhat'ın Abdülhamid'in anaya-
sayı çıkararak son vermiş olduğu mutlakiyetçiliği yeniden dirilt-
meye çalıştığı söyleniyordu. Üstelik Midhat, padişahın
ayrıcalıklarına karşı girilen komploları da önlememişti. Bu
yüzden, anayasayı korumak için padişahın Midhat'tan kurtulması
zorunluydu.¹⁵⁹ Aynı satırdan sonra daha açık biçimde başka bir
yarı resmi yorum vardı. Midhat hükümdarın prestijini savunma
sınırları içinde kalmadı, diyordu *La Turquie*. Bunun için padişah
anayasayı gerçekten anlayan başka bir vezir atamak zorundaydı.
Midhat'ın azledilişini üstü kapalı biçimde anayasaya karşı bir ha-
reket olarak göstermek kötü bir düşüncüyü aşıyordu; kötü bir hare-
ketti. Yargılanma yerine sürgüne gönderme konusuna gelince,
Abdülhamid bu yolu ülkenin daha fazla iç karışıklığa
sürüklenmemesi için seçmişti.¹⁶⁰

Midhat'ın düşüşünün ve sürgününün en samimi açıklaması,
Abdülhamid tarafından kişisel olarak sadece bu görevle
gönderilen Osmanlı Adliye müsteşarı Vahan Efendi'nin Britanya
Hükümeti'ne özel açıklamasında ifade edilmişti. Midhat, diyordu
padişahın özel elçisi, padişahın otoritesiyle bağdaşmaz bir konum
üstlenmiş, "bütün gücü kendi ellerinde toplamış, padişaha devlet
işlerinde hiç söz hakkı tanımama eğilimi sergilemiş" ve atamaları
kendi kontrolunda tutmuştu. Padişahın fikirleri hakkında uygun-
suz bir dil kullanıyordu ve "çevresini bir nazırın yüz vereceği
türden olmayan dile sahip bir grupta kuşatmıştı." Midhat'la
ilişkisi bulunan kişiler, gereksiz saray harcamalarından ve
Abdülhamid'in ailenin başka bir ferdiyle değiştirilmesinden bahse-
diyorlardı. Midhat, "düşüncelerin özgürce ifadesine
karışamayacağını" söyleyerek bu tür konuşmalara son verme-
mişti. Ve halkın, anayasanın kendi eseri olduğunu, onun iradesine

karşın Abdülhamid'den "zorla kopardığını" düşünmesine izin veriyordu.¹⁶¹ 1890'daki Bismarck ile Kayzer II. Wilhelm ayrılığı gibi, Midhat ile Abdülhamid arasındaki ayrılık da yönetim kendi fikrinde ısrarlı genç hükümdar ile kendi fikirlerinde ısrarlı yaşlı devlet adamının ikisini birden barındırmaya yetecek kadar büyük olmadığından ortaya çıkmıştı.¹⁶² Midhat'ın düşüşüne Rus entrikalarının, Murad'ı tekrar tahta çıkarma planının, Midhat'ın Britanyalı uzmanlar görevlendirilmesine muhalefet etmesinin ve başka bazı tertiplerin neden olduğu şeklindeki söylentilere rağmen, asıl gerçeğin bu olduğu görülür.¹⁶³

Midhat başkentte tartışmasız biçimde Abdülhamid'den daha popüler olduğundan, Midhat'ın sürgününün padişahın başını ağrıtabilecek bir kitlesel gösteriyi kışkırtma tehlikesi vardı. Tedbir olarak saray vapuruna, hareketinden önce Marmara Denizi'nde yirmi dört saat beklemesi emredilmişti, öyle ki gerekli olursa Midhat'ın geri dönmesi için bir işaret gönderilebilsin. Gelgelelim sürgün o kadar ani gerçekleşmiş ve memurların düşünceleri o kadar bölünmüştü ki, hiçbir önemli gösteriye, herhalde gösteri isteyen kişilere bile rastlanmadı. Bazı gazeteler gönüllü olarak yayımlarına bir kaç gün ara verdiler, bazı kişiler gazetelere yazarak ya da Midhat'ın dönüşünü isteyen afişler asarak duygularını belirttiler; hepsi o kadar. Midhat bile direniş göstermeden razı olmuştu. Memurlar arasında pek çok kişi sürgünden mutluluk duymuş gibidir; İstanbul halkının büyük bölümü yıkılmış, basın ise oldukça bölünmüştü. Ali Suavi eşitliğin esas şimdi sağlandığını, çünkü önceden sadece savunmasız kişilerin kaderi olan sürgünün bir sadrazamın da başına geldiğini sevinçle ilan ediyordu.¹⁶⁴ Midhat Paşa'nın eski himayesi olan ve daha yeni imparatorluk basım dairesinin (Matbaa-ı Amire) müdürü yapılmış Ahmed Midhat, gazetesi *İttihad*'da akıl hocasının karşısına geçti ve padişahı övdü.¹⁶⁵ Kamuoyunun bölünmesi, sadece Edhem Paşa'nın, Midhat'ın hemen dönmesi korkusunu duymadan sadrazamlık görevine başlayabilmesine yaradı.¹⁶⁶

...

Midhat'ın sürgününün asıl anlamı, Abdülhamid'in yeni anaya-

sanın -metnini değilse bile- ruhunu çiğneyebileceğini ve boşluklarından yararlanabileceğini kendisine göstermiş olmasıydı. Abdülhamid anayasanın savunucusu olarak ortaya çıkarken elbette hâlâ dikkatliydi. Ama yönetimdeki hakimiyetini de derhal kuvvetlendirmeye başlamıştı. Edhem'i sadrazamlığa getiren imparatorluk *hattı* da, alışık olunmayan bir tarzda, sanki atamaların artık padişahın kendi ellerinde olduğunu gösterircesine başka atamalara da yer veriyordu.¹⁶⁷ Midhat'ın muhalifi Cevdet, anlamlı biçimde Ali'nin ölümünden beri boş olan Dahiliye Nazırlığına getirilmiş, Cevdet de hemen bütün Bab-ı Âli memurlarının dosyalarını tutmaya başlamıştı.¹⁶⁸ Yine Midhat'ın muhaliflerinden Ahmed Vefik, anayasa hükümlerine aykırı olarak, ön adaylar listesinden Meclis-i Meb'usan'ın kendisi seçmesi gereken başkanlığa tayin edilmişti. Sonra Namık Kemal dahil Midhat'ın dostu olan çok sayıda kişi uydurma suçlarla tutuklandılar. Bir mahkemede beraat eden Namık Kemal buna rağmen Midilli'ye sürgüne gönderilirken, Abdülhamid o mahkemenin cesur baş hâkimini görevden almıştı.¹⁶⁹

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Midhat'ın sürgünü Tanzimat döneminin sona ermesi anlamına geliyordu. Bu, yeni reform fermanları çıkarılmadığından değil, Midhat ile arkadaşlarının sağlayabildikleri itici ruhun kalmamasından dolayıydı. Genellikle resmedildiği kadar kötü bir padişah olmayan Abdülhamid, kendi açısından bir reformcuymdu. Tanzimat devlet adamları gibi o da Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlendirmek, geliştirmek ve kurtarmak, ama bunu kendisi yapmak istiyordu. İktidarın odağı Bab-ı Âli ya da parlamento değil, Saray olacaktı. Abdülhamid Avrupa diplomasisini dengelesin diye işe anayasayı onaylayarak başlamıştı. Atası II. Mahmud'un Yeniçerilerin ve derebeylerinin denetimlerini kaldırması gibi, başarabildiği kadar hızlı biçimde, kendi iktidarını denetleyebilecek Midhat ile anayasal reformcuların nüfuzundan kurtuldu. Midhat, hem Türklerin feci bir yenilgisiyle hem de Sırbistan, Karadağ ve Romanya eyaletlerinin tam bağımsızlık kazanmalarıyla sonuçlanan 1877-1878 Rus-Türk savaşından kaçınacak biçimde imparatorluktaki kamuoyunu ve memurları kontrol altında tutabileceği için, ondan kurtulmak padişah açısından siyasal bir hata sayılabilir.¹⁷⁰ Bununla beraber, Abdülhamid iktidar arayışında ısrarlıydı. Bir yıl sonra emin olduğunu hissettiği zaman, Meclis-i Meb'usan'ın ikinci dönem top-

lantısını dağıttı ve otuz yıl süreyle bir daha çağırmadı. Mart 1877'den Haziran 1877'ye ve Aralık 1877'den Şubat 1877'ye süren iki dönem, mebusların idarî eylemleri yapıcı biçimde eleştirmekte yeterince zekâ ve irade bağımsızlığına sahip olduklarını göstermişti. 1876 meşrutiyetçilerinin haklılıkları mebusların performansıyla doğrulanmıştı.

İçlerinden bir tanesi Rus-Türk savaşının sonundaki kötü durumdan idareyi sorumlu tutmaya ve meclisin görüşünün alınmamasını kınamaya cesaret etmiş olan Âyan Meclisi üyeleri ile mebuslardan oluşan bir komite karşısında, son bir hiddetlenmeyle Abdülhamid, "İkna edici yöntemler ve liberal kurumlarla reform yapmaya çalışan babam Abdülmecid'i taklit etmek istediğim zaman hata yaptım. Büyük babam Sultan Mahmud'un izinden gideceğim. Onun gibi ben de artık Tanrı'nın korunmasını bana emanet ettiği insanları sadece zorla harekete geçirebileceğimi anlıyorum" diyordu.¹⁷¹ Beş yıl sonra Avrupalı bir gazeteciyle görüşürken bu görüşlerini genişletmişti: "Halk beni özgürlüğün karşısında gösterirken yanılıyor. Bir ülkenin çağının gerisinde kalmaması gerektiğini biliyorum, ama alışık olunmayan bir özgürlüğün aşırısı hiç özgürlük olmaması kadar tehlikelidir." Abdülhamid, tersine, eğitim fırsatlarını artırarak ülkeyi özgürlüğe hazırlayacağını söylüyordu. Ancak asıl itirazı ondan sonra geliyordu. "Bu ülkenin bir Anayasayı ve ülkenin bütününe değil, sadece bir parçasını temsil eden bir Parlamentoyu kaldıramayacağı görüldüğü zaman, insanlar bana geldiler ve sorumluluklardan bahsetmeye başladılar. Bir Anayasayı yeniden düzenlemenin başka bir yoluyla bu. Ben bunu geri çevirdim. Sorumluluklardan bahsedenler bunda yalnızca kendi iradelerini başkalarınınkini zararına benim irademle değiştirmenin bir aracını gördüler; ülkenin büyük çoğunluğu bir kişinin iradesinden başka birinin iradesine geçmiş olacaktı".¹⁷² Abdülhamid, daha kolay bir durumda, Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm'in 1848'de kurucu meclisi dağıttığı gibi, anayasa komisyonunu işini bitirmesine bile fırsat vermeden dağıtabilir; ya da basitçe, Avusturya imparatoru Franz Joseph'in vekili Schwarzenberg'in 1849 Kremier anayasasını uygulamaya koymamanın yolunu bulması gibi anayasayı hiç uygulamayabilirdi. Ama 1876'dan 1878'e kadar süren kriz yıllarında Abdülhamid, bu yolda ihtiyatla ilerlemişti: İlk anayasa taslağını zayıflatmış,

sonra anayasanın baş destekçilerinden kurtulmuş ve nihayet meclisi süresiz tatil etmiş ama anayasayı asla kaldırmamıştı. Kendi bakış açısından iyi yapmıştı. Saray Bab-ı Âli'yi kontrol ediyordu, parlamento ise artık yoktu.

Elbette meşrutiyetçiler açısından emekleme aşamasındaki anayasanın boğulması bir felaketti. Ziya, 1880'deki ölümünden önce sürgün görevindeyken, "herhalde Türk dilinin en hüznü verici beyiti" olarak nitelenen şu nakaratı kaleme almıştı.

Derde uğrar kim sadakat etse elbet Devlete
İstikamet mahz-ı cinnettir bu mülk ü millete ¹⁷³

Abdülhamid'in kişisel egemenliğinin kuvvetlenmesiyle, liberal siyasal reformlar ya yeraltına ya da yabancı ülkelere itilmişti.

...

Daha sonraki Türk kuşaklar, genellikle, Tanzimat adamlarının Abdülhamid'e karşı çıkıp anayasayı yarı işler durumda tutmakta-ki başarısızlıklarını yarım kalmış tedbirler, yüzeysellikleri ve Türk gelişmesinin temel zorunluluklarını kavrayamamalarından dolayı suçladıkları kadar sorumlu tutulmamışlardır. Bazen, Tanzimat devlet adamlarının yabancı kurumları ithal etmeye ve onları Türk toplumuna aşılama girişimi oldukları söylenir. Tanzimatçılar İslâm kültürünü bilmiyorlardı. Çağın gereklerini karşılamak için Müslüman hukukunu, vakıf kurumunu ve medreseyi geliştirmeleri gerekirdi. Oysa tersine, Avrupaî ve Osmanlı kurumlarını yanyana yaşatarak ölümcül bir ikilik yarattılar. Genelde sadece biçim konularıyla ilgilendiler, öze değil. Kendi akıllarını karıştıran biçim ve sloganlar halktan hiç destek görmüyordu. Temsili yönetim kurumlarını, onları kabul etmeye hazır olmayan bir topluma soktular. Padişahın mutlakiyetçiliğini yalnızca kendi mutlakiyetçiliklerini dayatmak için reddettiler. Eleştirmenler yine Tanzimat reformlarının yeterince radikal olmadığını söylemişlerdir. Onlar İslâm kültürünün aşınmış parçalarını muhafaza etmişlerdi. Oysa geçmişin kalıntılarını reddetmeleri ve laikliğe daha hızlı yönelmeleri gerekirdi.¹⁷⁴

Eleştirmenler Tanzimat'ta neyin yanlış olduğu konusunda açık

bir görüş birliği içinde değillerdir. Yine de ayrı ayrı ve kendi başlarına (*in vacuo*) ele alındığında, eleştirilerin her birinin değeri vardı. Bununla beraber, çağına bakarak düşünüldüğünde, eleştirilerin çoğu, tarihte hem değişim hem de süreklilik gerektiğini, ne yapılabileceğini ve yeninin eskiye aşılması zorunluluğunu dikkate almadıkları için ilgisiz görünür. Tanzimat döneminin başarısızlıklarından dolayı bu tür eleştiriler getirmek kolaydır. Hayreddin Paşa, Abdülhamid'e yazdığı 1882 tarihli bir muhtıradan benzer düşünceleri dile getirmişti: "Bir ülkenin kurumlarını alıp, iklim koşullarının farklı olduğu kadar insanların mizaçları, âdetleri ve eğitimlerinin de farklı olduğu başka bir ülkeye aktarmak olanaksızdır." Hayreddin Paşa, geçmiş kırk yıldaki çabaların, Tanzimat devlet adamları ülkenin gereklerine uygun radikal reformlara girişmekte isteksiz davrandıkları için başarısız kaldığını söyleyerek devam ediyordu.¹⁷⁵ Öte yandan mizaç, âdetler ve eğitim de elbette Osmanlıları herhangi bir radikal reforma karşı direnmeye eğilimli kılıyordu. Muhtırasının öteki kısımlarında gerçek payı bulunmasına, Hayreddin Paşa'nın eleştirisi kendi kendini çürütüyordu.

Tanzimat devlet adamlarının yapmaya çalıştıkları şeyleri başarıp başaramadıklarını sorma noktasına henüz gelmedik. Onların temel amaçları, yeniden kuvvetlendirerek Osmanlı İmparatorluğu'nu korumaktı. Bu amaç, merkezî idarede reform yapılmasını, yerel yönetime söz hakkı tanınmasıyla merkezî denetimi birleştirecek esneklikte bir taşra idaresi yaratılmasını ve imparatorluktaki bütün halkların bağılıklarının sürdürülmesini gerektiriyordu. Yalnızca bu yolla yabancı devletlerin müdahalesi savuşturulabilir, azınlıkların ayrılıkçı yöneliminin önüne geçilebilir ve imparatorluk yeniden başarıyla idare edilebilirdi. Bu amaçları hedefleyen pek çok reform fermanı, imparatorluğa değişik derecelerde Batılı siyasal ve idarî biçimleri, Batı hukukunu, Batılı eğitim anlayışını ve kurumlarını, hangi ırk ya da inançtan olursa olsun bütün uyrukların haklarının eşit olması düşüncesini sokmuştu. Avrupa'da ise, bu reform fermanlarını, imparatorluktaki durumu düzeltmeye yönelik fiilî müdahaleleri ertelemek ve büyük devletleri aldatmak için tasarlanmış boş kâğıt parçaları olarak değerlendirmek modaydı. Bu, bir noktaya kadar geçerli bir yargıydı. Fermanların çoğu kesinlikle diplomatik bir

amaca hizmet etmişti. Üstelik hiçbirisi eksiksiz olarak uygulanmamıştı. Yararlı tedbirleri uygulayacak sayıda iyi kadro yoktu. Halkın eğitimi ve kavrayışı henüz gerekli değişiklikleri kabul edecek kadar değildi. Kuvvetli bir imparatorluk için ekonomik reformların temeli yoktu. Tanzimat, dar bir bürokratik ve entelektüel seçkin kesimin -hatta seçkinlerin hepsinin bile değil- görüşlerini temsil ediyordu. Tepeden reformların başarı kazanması ihtimali, güçlü halk desteğine sahip reformlara kıyasla daha azdır. Hatta eleştirmenlerin özde değil, sadece dış görünüşlerde değişiklik yapıldığı şeklindeki sözlerinde genelde haklı oldukları bile kabul edilebilir. Reformlar, tepeden gelmek ve dış kaynaklı olmaktan başka, bazen geriye doğru da gidiyordu: Örneğin, parlamenter işleyiş merkezî yönetime 1839'da Meclis-i Vâlâ'da, temsil ilkesi 1856'da ve yine aynı organda sokulmuşken, temsilcilerin fiilî seçimi ilkin -o zaman da sadece dolaylı olarak- 1876 anayasasıyla yapılmıştı.

Bütün bunlar kabul edildiğinde, imparatorluktaki durumun, kamu borçlarını bir kenara bırakırsak, 1876 anayasası zamanında 1839 ya da hatta 1856'daki duruma göre daha iyi olduğunu iddia etmek hâlâ mümkündür. Bütün hükümetler gibi Bab-ı Âli de plan yapmakta, yaptığı planları hayata geçirmekten daha başarılı olmakla birlikte, bir şeyler başarmıştı. İdarî sistem biraz daha etkiliydi. Gerçi görevleri yerine getirecek insan eksikliği sorunu henüz giderilmemişti ama, hem merkezî hem de taşra yönetim organları çağın gereksinimlerine daha iyi uyarlanmıştı. Adalet biraz daha iyiydi. Batılı kanunlar kısmen uygulanıyordu. 1839'daki vurgu esas olarak can ve mal güvenliğine yapılmışken, bu konuda yeteri kadar başarı sağlanmıştı ki, 1876'ya gelindiğinde vurgu eşitliğe kaymıştı. Eğitim sistemi ilerlemişti. Bir ölçüde hükümetin özendirmesi, bir ölçüde hükümete rağmen, aktif bir basın gelişmişti. Gayri-müslim milletler, hâlâ pek çok eksiklik görülmesine rağmen daha iyi idare ediliyorlardı. Osmanlılık ilkesi, çok fazla muhalefet uyandırmış olsa da, biraz ilerleme sağlamıştı. Temsil ilkesi, hem yerel hem de ulusal yönetimde yerleşmişti. 1839'dan beri Tanzimat fermanları, vilayet ve millet reformları ve Yeni Osmanlı programıyla geliştirilmekte olan reform hareketinin doruk noktası ise 1876 Anayasası'ydı. O devrin genel ruh hali ile değişime karşı psikolojik direniş göz önüne alındığında, başarı

büyüktü. Başarı asla reform fermanlarının kendi ölçütleriyle ölçülmedi, ama bu belki de yanlıştır. Osmanlıların icraatlarını vaatleriyle karşılaştırmak, seçimle gelen Batı hükümetlerinin icraatlarını kampanya platformlarıyla karşılaştırmak kadar doğru ya da yanlıştır. Önemli olan, toplum yaşamının görünümünün 1876'ya kadar gözle görülebilir derecede değişmiş olmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu artık geri dönülmez biçimde modernleşme ve Batılılaşma yoluna girmişti. Bir ilerleme yapılmıştı. Ağır ve ihtiyatlı adımlarla ilerleyen gerçekler, kapsamlı vaatlerden daha anlamlıydı.

Uzun vadede Tanzimat döneminin en dikkat çekici başarısızlığı, imparatorluğu Osmanlılık öğretisiyle birarada tutmaya kalkışmasıydı. Eşitlik artmış ve 1876 anayasası eşitliğin daha da ilerletileceği vaadinde bulunmuş olmasına rağmen, çabalar herhalde hem çok az hem de çok geçti. Yine de çaba harcanmak zorundaydı. Osmanlı devlet adamlarından imparatorluğu paylaşılmaya hazırlamaları beklenemezdi. Sadece büyük devletlerin eylemleri gibi desteklere sahip azınlık halkları arasındaki yeni milliyetçiliğin meydan okumasına karşı koyamazdılar, o kadar. Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından kesinlikle bir parçasını bile kaybetmediğini, hatta Kırım Savaşı ve Arabistan'daki fetihler sayesinde biraz toprak kazanıldığını işaret etmeye değer. Ancak Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Mısır üzerindeki denetim gevşemişti; Girit ile Lübnan yeni özel statüye sahipti; Bulgarlar aynı yönde hızla ilerliyorlardı. Tanzimat devlet adamları herhalde imparatorluğu o halinde tutacak hiçbir şey yapamazlardı. Pek çok Hristiyan, Osmanlılığı bütün olarak hiçbir zaman kabul etmeksizin ayrı ayrı millet bilinçlerinden milliyetçi bilince kaydılar. Türkler, Tanzimat döneminde, Avrupa aleyhindeki yurtsever islamik tepkiler ve Yeni Osmanlılar'ın yazılan sayesinde, Tanzimat çağrışımındaki bir Osmanlılığı bütün olarak asla kabul etmeksizin kendi geleceklerindeki milliyetçiliklerinin tohumlarını buldular. Hatta Tanzimat devlet adamlarının kendileri bile çoğunlukla Türk-renkli bir Osmanlılığa inanıyorlardı. Tanzimat'tan yıllar sonra nihaî olarak ulaşılan eşitlik, bir imparatorluk içinde yaşayan farklı ırklardan ve farklı inançlara sahip insanların kardeşliği şeklindeki bir eşitlik yerine, birbirleriyle rekabet halindeki bağımsız ulusal egemenlik alanları arasındaki eşitlikti.

Ancak bu sonuçlar 1876'dan sonra ortaya çıktı. Zamanında ise Tanzimat, ya sınırlı bir başarı ya da sınırlı bir başarısızlık olarak değerlendirilmiş olabilir. Hangi görüş benimsenirse benimsensin, idarî sistemde, hukuk, eğitim ve benzeri alanlarda Abdülhamid'in hükümdarlığı aracılığıyla Jön Türk dönemine ve bugünkü Cumhuriyet devrine kadar taşınan pek çok başlangıç açısından anlamlı bir dönemdir. Tanzimat dönemi bir ekin zamanıydı. Genelde Batı'dan esinlenen ilk adımlar, bazen eskileriyle yanyana yeni kurumlar yarattılar. Bu durum, eleştirmenlerin söylediği gibi zorunlu olarak ölümcül bir ikilik değildi, tersine normal gelişme sürecinin bir parçası sayılabilir. 1875-1876 yıllarında, Atatürk'ünkü kadar kapsamlı bir reform gerçekleştirilmemiştir; ama Atatürk reformları da, kendi zamanında Tanzimat'ın hazırladığı zemin olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Gerek Âli ile Fuad'ın, gerekse Midhat'ın oldukça ihtiyatlı adımları temel önem taşıyordu. Bu insanlar, genellikle suçlandıkları gibi pervasız Batıcılar değildiler, sadece ölümcül bir tepkiye yol açmaksızın ve önleri açıldıkça mümkün olduğu kadar hızlı gittiler. Tanzimat döneminin hazırlığı yalnız yeni ya da reforma uğramış kurumlarda ve onlarda tecrübe kazanmış insanlarda değil, ayrıca zihinlerdeydi: Kişi özgürlüklerine, halkın önemine, temsili ve danışmaya dayalı yönetime, kamuoyuna, monarşik egemenlik kavramı karşısında toprak egemenliği kavramına daha çok ağırlık verilmesi. Abdülhamid bu kavramları özetleyen 1876 Anayasası'nı askıya almıştı, ama yeni anlayışı yok edemezdi. Cevdet Paşa 1892'de padişahı kamuoyunun gücü hakkında uyarmayı uygun görmekteydi.¹⁷⁶ Anayasa 1908'de tekrar toparlanacak insanlar için bir simge olarak kalmıştı.

notlar

(1) Diplomatik yönleri konusunda bkz. B.H. Sumner, *Russia and the Balkans* (Oxford, 1937), s.196-243; William L. Langer, *European Alliances and Alignments*, 2. basım. (New York, 1950)

(2) Franz Joseph'e, 23 Eylül 1876, akt. Sumner, *Russia and the Balkans*, s.208.

(3) Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C.I, passim; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1, ve 10 Eylül 1876.

- (4) ABCFM, Western Turkey Mission III, No:606, 4 Ekim 1876; *Levant Herald*, 17 Ekim 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 24 ve 26 Eylül 1876.
- (5) Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C.II, s.340-342; A.D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Turkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C.II, s.43-46. Bab-ı Ali, gazeteleri kapatmanın dışında, editörleri bir araştırma komisyonu ile beraber, yanlış olduğu sanılan haberlerin kaynağı Trabzon'a gitmek zorunda bıraktı: *Levant Herald*, 27 Ekim 1876. Krş. Mustafa Kemal'in editörlere verdiği benzer bir ceza: Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time* (Norman, Okla., 1956), s.152-157.
- (6) "Die Botschafterkonferenz in Konstantinopel und der russisch-türkische Krieg," der. L. Raschdau, *Deutsche Raschdau*, 141 (1909), s.22; Burnaby, *On Horseback*, C.I, s.246, ve C.II, s.12-14; ABCFM, Western Turkey Mission II, No:383, 10 Kasım 1876.
- (7) Burnaby, *On Horseback*, C.I, s.169-170, 178-180, 235, 244-245, 248-252, ve C.II, s.20-22, 173-174; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.205-241; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 19 ve 27 Eylül 1876; *Levant Herald*, 17 Ekim 1876.
- (8) Krş. Charles de Moüy, "Souvenirs d'un diplomate," *Revue des deux mondes*, 4. dönem, 157 (1900), s.621.
- (9) R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question* (Londra, 1935), s.122-123; *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette* (Berlin, 1922-1926), II, No:271.
- (10) Seton-Watson, *Disraeli*, s.122, White'dan MacColl'a gönderilen mektubu aktararak.
- (11) İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s.398ff; der. Süleyman Paşa zade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s.102.
- (12) Namık Kemal'den Abdülhak Hâmid'e, 10 Mart 1877, bunun için, F.A. Tansel, *Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* (Ankara, 1949), s.51. Namık Kemal, Abdülhak Hamid'in Midhat hakkındaki yergilerine siyasal bilgisinin ortalama olduğu, güvenilir biri olmadığı karşılığını verir.
- (13) A.H. Midhat, Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyâsiyesi, I: Tabsıra-i İbret* (İstanbul, 1325), s.170.
- (14) Bkz. Bölüm VIII.
- (15) Krş. Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326), C.I, s.126; Midhat'tan Derby'ye, 17 Aralık 1876, bunun için A.H.Midhat, "English and Russian Politics in the East," *Nineteenth Century*, 53 (1903), s.71.
- (16) Krş. 5 Haziran 1877 tarihli muhtıra için, Tenterden Private Papers, FO 363/5/769, akt. Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in turkey (1830-1914)," *Cambridge Historical Journal*, C.IV (1933), s.182.
- (17) Midhat Pasha, "The Past, Present, and Future of Turkey," *Nineteenth Century*, C.III (1878), s.981-993; *idem*, "La Turquie, son passé, son avenir," *Revue scientifique de la France*, 2. dizi, C.VII (1878), s.1149-1154. Ayrıca, *Midhat Paşa hazretlerinin "memalik-i Osmaniye'nin mazi ve hal ve istikbali" unvanıyla nesir buyurdıkları makaleler ki gazetelerinde naklolunmuştur* (İstanbul, 1296) adıyla 1879'da Türkçe olarak yayımlanmıştır.
- (18) Krş. Midhat Pacha, *Question d'Orient. Adresse des positivistes à Mid-*

hat-Pacha... (Paris, 1877), s.16-19, ayrıca Clician Vassif, *Son Altesse Midhat-Pacha* (Paris, 1909), s.103-106'da yeniden basılmıştı; burada Vassif, İslâmiyet ve Osmanlılık konuları hakkında benzer kavramları ortaya atar.

(19) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.170.

(20) İ. H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946), s.98, 152-154.

(21) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s.208-209; Şiddi al-Damlûji, *Midhat Pasha* (Bağdat, 1952-1953), s.93-94; Ernest Dawn, "Ideological Influences in the Arab Revolt," *The World of Islam: Studies in Honour of Philip K. Hitti* (Londra, 1959), s.237'de Abdullah'ın anılarını aktarır.

(22) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.98; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.243.

(23) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s.152-154.

(24) A.H. Midhat, *Hâtıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946), s. 135. Midhat'ın ölümü üzerine karısı bu mektupları yakmıştı.

(25) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s.104. Krş. 1850 tarihli açıklama için, Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), I. 57; " 'Cumhuriyet' sözcüğü, düzensizlik ve anarşiyle eş anlamlı olduğuna inandıkları için onları [Türkleri] telaşa düşürüyor -yoksa Müslümanların toplum sisteminin temeli olan bu fıkri kendisi değil." Anadolu'daki yerel bir memurun 1870 yılında isimlendirdiği gibi, "kenar-cumhuriyet'e ilginin örnekleri bulunabilir: Valentine Chirol, *Fifty Years in a Changing World* (Londra, 1927), s.104-105. *Cumhuriyet* terimi konusunda bkz. Bernard Lewis, "The Concept on an Islamic Republic," *Die Welt des Islams*, Yeni Dizi, IV:I (1955), s.3.

(26) Sure 3:153 ve 42:36.

(27) 14 Aralık 1876 tarihli *Hakikat*'de: ABCFM, Western Turkey Mission II, No:487, 28 Aralık 1876; E. de Kératry, *Mourad V* (Paris, 1878), s.296-307. Krş. 1877'de Tunus baş müftisinin hükümdarların mezheplere danışmasının erdemleri konusunda bir fetvası, Heap'den (Tunus) Hunter'a, no:237, 1 Mayıs 1877, USNA, Tunis 11'de tanımlanmış.

(28) Cevdet Paşa, *Tezâkir I-12*, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s.80.

(29) Krş. 1876'da Murad'ın tahttan indirilmesi hakkındaki *meclis-i umumî*'ye davet edilecek kişilerin listesi: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.103.

(30) Krş. Edirne'den böyle bir dilekçe metni için, Diplomatic Review, 24 (Temmuz 1876), 172, burada s.160'da böyle pek çok dilekçeyi temsil edeceğini söylüyordu.

(31) Bu gelişmeler üzerine bkz. bölüm I, III, IV, V, VII.

(32) Mustapha-Fazil Pacha, *Lettre adressée à Sa Majesté le Sultan* (Paris, tarihsiz); Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C.I, s.212, n.25; *Hürriyet*, Sayı:4 (29 Eylül 1868), bunun için İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C.I (İstanbul, 1940) s.847.

(33) Bkz. bölüm IV ve n.188.

(34) Mısır meclisi üzerine bkz. Jacob Landau, *Parliaments and Parties in Egypt* (Tel Aviv, 1953), s.8-20; Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive*

Ismail (Roma, 1933), C.I, s.294-313; Angelo Sammarco, *Histoire de l'Egypte moderne* (Kahire, 1937), C.III, s.135-141, 413-416.

(35) Hayreddin'den (Tunus) Selim Faris'e (İstanbul), 2 Ağustos 1876, akt. A. Demeersman, "Indépendance de la Tunisie et politique extérieure de Khérédine," *IBLA*, 21:83 (3rd quarter 1958), s.277.

(36) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2; atanma üzerine (17 ve 633), makaleleri aktarışı (109-129)

(37) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C.II, s.178-179.

(38) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.75-77,

(39) Azimzade Hakkı, *Türkiyede Meclis-i Meb'usan* (Kahire, 1907), s.99-110'da verilmiştir; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s.b282-285'te seçilmiş pasajlar.

(40) Esad Efendi, *Hükûmet-i Meşrute* (İstanbul, 17 şevval 1293). Bu, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.79-88'de yeniden basılmıştır. Esad'ın meslek yaşamı üstüne bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.59, n.14. Krş. bölüm VIII, n.28.

(41) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.78. Esad'ın broşürüne maarif nezareti tarafından izin verilmiş olmasına rağmen, zabıta çok geçmeden toplatmıştı: *Levant Herald*, 10 Kasım 1876. Broşüre el koyulmasında Abdülhamid'in parmağının bulunmasından kuşkulanırlar. Fesh, *Constantinople*, s.274, *Hakikat*'deki başka bir parlamento tartışmasını kaydeder. Aynı sıralarda tamamen rastlantısal olarak Protestan milleti için de bir anayasa tartışması vardı ve onu gözden geçiren Bab-ı Âli komisyonu, baş rahibe yer vermeyen, bu anayasanın demokratik biçiminin anlaşılmayacağını bildiriyordu: ABCFM, Western Turkey Mission II, No:614, 29 Kasım 1876.

(42) Bekir Sıtkı Baykal, "93 meşrutiyeti," *Belleten*, VI:21/22 (Ocak-Nisan 1942), s.53.

(43) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 20, 28, 30 Eylül; *Levant Herald*, 28, 30 Eylül ve 3 Ekim; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.195-196; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Washington, School of Advanced International Studies of the Johns Hopkins University için yayımlanmamış tez, 1961), s.25-27; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.188-190; Elliot'tan Derby'ye, 27 Eylül 1876, bunun için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5831.

(44) *Levant Herald*, 28 ve 30 Eylül 1876.

(45) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.196. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.27, 7 Ekim tarihini verir, aynı şekilde Baykal, "93 Meşrutiyeti," s.55-56'da bu rakamı verir. Bu tarihin, olayların dizilişine uyması güçtür.

(46) *Levant Herald*, 3 ve 5 Ekim 1876.

(47) Metin için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5862. Tamim, vilayet kanununda ve idaresinde düzeltmeler yapılması vaadinde de bulunuyordu.

(48) Tarih kesin değildir. Anlatımların çoğunda hiçbir tarih verilmez. Baykal, "94 meşrutiyeti," s.56, ve Recai G. Okandan, *Umumî Âme Hukukumuzun Ana Hatları* (İstanbul, 1948), C.I, s.138, ikisi de komisyonun atanma emri çıkmadan önceki 24 Eylül tarihini verirler. Bunun eski (Rumî) takvime göre olduğunu varsayarsak, o zaman tarih 6 ekim olur. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II,

kısım s.2, 106, n.2, 7 Ekim tarihini verir.

(49) Üye listesi için, Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.56, 75-80, ve İhsan Sungu'nun değişik bir listesi, *ibid.*, C.II, kısım 2, s. 106, n.2. Listelerde yapılan dikkatli düzeltmeler için, bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.44-45. Krş. kısmi listeler için, *Levant Herald*, 20 Kasım 1876, ve Léouzou le Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 136.

(50) Pek çok anlatımda başkan olarak Server Paşa'nın ismi verilir, ancak bu durum anlaşılan Server'in Murad'ın hükümdarlığı dönemindeki anayasa taslağını gözden geçiren eski komisyonun başkanı olmasından kaynaklanan bir hatadır. Bkz. bölüm IX, n.178.

(51) Der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s.137-138; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.56 ve n.2.

(52) *Levant Herald*, 20 Kasım 1876; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleleri*, s.199-200. Komisyonun ve komitelerin günümüze kadar ulaşan tutanakları olsaydı son derece ilginç olurdu. Daha çok ayrıntı için bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.29. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.57, Ocak 1877'dekine benzer bir komite yapısı için.

(53) "Sultan Hamid'in Hatıratı," *Yeni Sabah*, 9 Aralık 1949, akt. I.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV (İstanbul, 1955), s.293.

(54) Metin için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C.II, s.333-335. Said'in hangi Fransız anayasasından yararlandığı belirtilmez. Taslağı bir monark getiriyordu ama onun genellikle Fransız Cumhuriyeti [Birinci? İkinci? Üçüncü?] anayasası üzerine temellendiği söylenir. Mehmed Said Paşa, *Hatıratı* (İstanbul, 1328), C.I, s.14. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1951), s.130, n.9, 1830 Fransız senedinin (*charte*) Türkçe olarak daha 1839'da yayımlandığına işaret eder.

(55) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.90-92. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C.II, s.197, temel olarak Midhat'ın taslağının alındığını söyler, bu Namık Kemal'in gerçeği yansıtmadığını ortaya atmasına yol açan bir iddiadır. 1831 Belçika anayasasının Osmanlı anayasa taslağının hazırlanmasında model işlevi gördüğünü düşünmek doğaldır. Bunun öne sürülmesi için, Gottard Jäschke, "Die Entwicklung des Osmanischen Verfassungstaates...", *Die Welt des Islams*, V:1/2 (1917), s.38; Friedrich von Kraeltz-Greifenhorst, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches* (Viyana, 1919), s.2; Erich Pritich, "Geschichtliche und systematische Übersicht nebst Anmerkungen zur verfassung," *Mitteilungen des seminars für Orientalische Sprachen*, 26/27/2 (1924), s.165; Lewis, *Emergence*, s.356. Bu bir ölçüde doğru olabilir, ama yazının bu doğrultuda görebildiği tek açıklama, 7 Haziran 1876 tarihli, Midhat ile Halil Şerif'in Belçika anayasasından bahsedecek kadar ileri gittiklerini içeren bir Fransız büyükelçilik raporudur. Bkz. bölüm IX, n.142.

(56) Taslağının metni için, *Üss-i İnkılâb*, C.II, s.321-333.

(57) Gallenga, *Two Years*, C.II, s.282. Belirli bir tarih verilmemiştir, ama içeriği 1876 Ağustos'u olduğunu gösterir.

(58) Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, kısım 2, s.119-124, makalelerini yeniden basar. Namık Kemal, büyük olasılıkla daha çok eleştirilmekten sakınmak için, Midhat'ın taslağındaki bir başbakan olmasını isteyen hükme yapılan bütün referansları atlıyordu.

- (59) *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.199.
- (60) Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.330-331.
- (61) Hiçbir tutanak yayımlanmamıştır. Yazar tutanak olup olmadığını da bilmemektedir. Ayrıca katılanların anlatımları da yayımlanmamıştır.
- (62) *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.197-198.
- (63) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.220.
- (64) Cevdet'in *Tezâkir*, No: 18'deki anlatımı, akt. Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s.141-143, n.121, Mardin'in yorumları dahil.
- (65) Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, C.X (1931), s.405.
- (66) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.193. Harekete ilişkin anlatımlar için, *Levant Herald*, 23, 26 ve 28 Ekim 1876; ABCFM, Western Turkey Mission II, no:609, 25 Ekim 1876, ve no:483, tarihsiz; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 184-185; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.33-35; belgeler için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.219-297.
- (67) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.193-194; Baykal "93 meşrutiyeti," s.63-65.
- (68) Kanunun metni için, Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C.V, s.306-309.
- (69) Benoît Brunswik, *La réforme et les garanties*, 2. basım. (Paris, 1877), s.85.
- (70) Bölüm V'de anlatılan ilk seçim süreci 30 Aralık 1875 tarihli bir kanunla gözden geçirilmişti: metni için, Aristarchi, *Législation*, C.V, s.85-87.
- (71) Krş. *Levant Herald*, 30 Ocak 1877.
- (72) Edirne'de: *Levant Herald*, 7 Aralık 1876.
- (73) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.221; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.183; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C.I, s.165.
- (74) Elliot'tan Derby'ye, No: 1299, 22 kasım 1876, FO 78/2467.
- (75) *Levant Herald*, 20 Kasım 1876.
- (76) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.221.
- (77) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.55-56.
- (78) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.200.
- (79) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.57. Krş. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.198-202, Namık Kemal'in içtenliğini yalanlayıp sultanını savunur.
- (80) Metinler için, A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.328-330; *idem*, *The Life of Midhat Pacha* (Londra, 1903), s.113-114; *idem*, *Midhat Pacha. Sa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s.79-80, hepsi farklı tarihlerde.
- (81) *Basiret*, 29 Kasım 1876, akt. Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.56, n.2.
- (82) İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s.345, Midhat'ın damadı Vefik Bey'in bir anlatımını aktararak; Mardin, *Cevdet*, s.10, n.7, s.142-144, n.121.
- (83) Değişiklikleri konusunda ayrıntılar için bkz. Devereux, *First Ottoman*

Constitutional Period, s.39-40.

(84) İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.343-344, n.3; Kuntay, *Namık Kemal*, C.II, K 2, s.88, 90-91, 98.

(85) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.6, 57, n.2.

(86) *Ibid.*, s.57-58; *Levant Herald*, 7 Aralık 1876.

(87) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.234-237.

(88) Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, c.I, s.222; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.345. Said suçlamayı reddediyordu: Said, *Hatıratı*, C.I, kısım 2, s.243-244, n.1.

(89) Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.222; Eğinli (İngiliz) Said Paşa'nın yayımlanmamış anıları için, akt. H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s.182-184.

(90) İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.344-345; Tansel, *Namık Kemal*, s.29.

(91) *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.222.

(92) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.58, n.3; Tansel, *Namık Kemal*, s.29; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.345-346.

(93) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.12-14, n.2, ve 58-62; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s.182. Bu rapor büyük olasılıkla bir kaç gün önce hazırlanmıştı.

(94) *Levant Herald*, 18 Aralık 1876.

(95) Atanma hattı için, *Stamboul*, 20 Aralık 1876, ve *Levant Herald*, 21 Aralık 1876, tarihi 18 Aralık olarak verir.

(96) Elliot'tan Derby'ye, No: 1373, 19 Aralık 1876, FO 78/2468.

(97) Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.222-223; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.117; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.62, değişime büyük ölçüde Süleyman'ın Abdülhamid'in huzuruna kabul edilışinin yol açtığını düşünür.

(98) Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.223.

(99) *Levant Herald*, 18 Aralık 1876.

(100) Bu toplantının niteliği açık değildir. A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.188, aktarılan sözler sadece Heyet-i Vükelâ toplantısı olabileceğini göstermekle birlikte, bunu kesinlikle *meclis-i umumî* olarak nitelendirir. *Levant Herald*'a göre, 22 Aralık 1876, anayasa komisyonu toplantısıdır. A.H. Midhat, *Life*, s.117, onu kesinlikle Heyet-i Vükelâ toplantısı olarak niteler ve toplantının Damad Mahmud Paşa'nın konağında yapıldığını söyler.

(101) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.188, n.1. Yorumlar için bkz. Mardin, *Cevdet*, s.143, n.121; Mardin, *Cevdet*'in anayasaya tamamen karşı çıkmış olabileceğinden kuşkulandır.

(102) Metin için, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5984; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C.II, s.209-212; *Levant Herald*, 26 Aralık 1876. Ahmed Midhat, C.II, s.383-385, Midhat'ın hazırladığı ilk *hat* taslağının metnini de verir. Bu taslak fazla akıcı olmayıp, sultanın ve hanedanın rolüne daha az ağırlık veriyordu.

(103) Metin için, *Levant Herald*, 26 Aralık 1876.

(104) Törene ilişkin anlatımlar için, *Levant Herald*, 23 ve 26 Aralık 1876; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s.200-201; Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.224; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C.II, s.206-207; *Stamboul*, 26 Aralık 1876; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*,

s.71-74.

(105) 23 Aralık 1876 oturumunun protokolü için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5949.

(106) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.224.

(107) Midhat'ın Rum Ortodoks patriğine söylediği sözler ve patriğin cevabı için, A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s.97-98. Krş. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.213-214; A.H. Midhat, *Life*, s.131, Midhat'ın hahambaşını da ziyaret ettiğini belirtir; Théodore Blancard, *Les Mavroyéni* (Paris, 1909), C.II, s.70 ve n.1.

(108) *Levant Herald*, 26 Aralık 1876; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.208; *Stamboul*, 26 Aralık 1876; Mouy, "Souvenirs d'un diplomate," s.627; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.224.

(109) Akt. Azimzade Hakki, *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*, s.125.

(110) Fesch, *Constantinople*, s.235.

(111) Burnaby, *On Horseback*, C.I, 120-127, bir görgü tanığının anlatımı; *Stamboul*, 27 Şubat 1877, Ankara maddesini yeniden basarak.

(112) Jones'dan (Trablusgarp) Hunter'a, No: 8, 12 Ocak 1877, USNA, Tripoli IX.

(113) Henry H. Jessup, *Fifty-Three Years in Syria* (New York, 1910) C.II, s.449. Başka örnekler için, Burnaby, *On Horseback*, C.I, s.194; *Levant Herald*, 9 Ocak 1877; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.214-217; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.74-78; IU. A. Petrosian, "Novye Osmany" i bor'ba za konstitutsui (Moskova, 1958), s.115-116, Rus konsolosluk raporlarını aktarır.

(114) Fesch, *Constantinople*, s.235-237; A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana, 1938), s.51-56; *Aspirations et agissements révolitionnaires des comités arméniens* (Konstantinopolis, 1917), s.13. İç bölgelerdeki bazı Ermeniler daha kuşkuluydu: Burnaby, *On Horseback*, C.I, s.194. Bunun nedeni, bir ölçüde, 13 Aralık'ta Van'daki dükkânları tahrip eden büyük bir yangını, yağmalama olaylarının ve Hristiyanlara karşı girişilen saldırıların izlemiş olmasıydı; Türk askerleri kundaklamadan kuşkulamışlardı: ABCFM, Eastern Mission I, No:464, 22 Aralık 1876; Burnaby, *On Horseback*, C.II, s.238-239.

(115) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.244.

(116) ABCFM, Western Turkey Mission II, no: 618, 27 Aralık 1876; der. Nicolas Lorga, *Correspondance diplomatique roumaine* (Paris, 1923), no:508, 28 Aralık 1876. İsmail Kemal başka türlü düşünüyordu: Story, *İsmail Kemal*, s.133.

(117) *Aus dem Leben König Karls Rumänien* (Stuttgart, 1894-1900), C.III, s.85-86; *Levant Herald*, 9 Ocak 1877, 6 Ocak tarihli *Correspondance de Roumanie*'yi aktardı.

(118) Anayasanın metinleri pek çok yerde bulunabilir: Türkçe olarak, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.355-383; yeni harflerle A.Ş. Gözübüyük ve S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri* (Ankara, 1957), s.25-38; Fransızca resmi çevirisi için, *Constitution Ottomane* (Konstantinopolis, 1876) ve *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5948; İngilizce olarak, *American Journal of International Law* (1908), Ek, C.II, s.367-387.

- (119) Heinrich von Treitschke, "Die Türkei und die Grossmächte," *Preussische Jahrbücher*, 37 (1876), s.688.
- (120) Edward A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe* (Londra, 1877), s.268-269.
- (121) Malcolm MacColl, "Midhat Pacha on Turkish History and Reform," *Gentleman's Magazine*, 243 (1878), s.49.
- (122) Okandan, *Umumî Âme Hukukumuzun Ana Hatları*, C.I, s.144-174, s.168'deki alıntı. Başka temsili analiz ve eleştiriler için bkz. Franck Rouvière, *Essai sur l'évolution des idées constitutionnels en Turquie* (Montpellier, 1910), s.91ff; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.288-293; Eugene Schuyler'in yorumları, Maynard'dan Fish'e, no:126, 30 Ocak 1877, USNA, Turkey 31. En son ve dengeli analiz için, Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.46-70.
- (123) Metin için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5952, 26 Aralık 1876.
- (124) Elliot'tan Derby'ye, 30 Aralık 1876, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No:5956.
- (125) Chaudory'den Décazes'ye, 10 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5987.
- (126) Story, *Ismail Kemal*, s.136; Salisbury'den Derby'ye, 18 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5969; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.246, n.1.
- (127) Midhat'tan Derby'ye, 17 Aralık 1876, bunun için A.H. Midhat, "English and Russian Politics in the East", s.71-73; *idem*, *Souvenir de mon exil volontaire* (Cenevre, 1905), s.83-86.
- (128) Said'den Midhat'a, 11 Ocak 1877, bunun için A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.355-336; *idem*, *Midhat Pacha*, s.109.
- (129) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.191-193; *Levant Herald*, 18 Ocak 1877.
- (130) Derby'den Salisbury'ye, 10 Ocak 1876, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5965.
- (131) Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23 (1888), 294; Temperley, "British Policy," s.175-176, 182-183. Odyan'ın tam görevi hakkında bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Midhat Paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü," bunun için, *Türk Tarih Kurumu, III. Türk Tarih Kongresi, ... 1943* (Ankara, 1948), s.470-477.
- (132) Midhat Pacha, "La Turquie, son passé, son avenir," *Revue Scientifique* (1878), s.1153-1154.
- (133) Sumner, *Russia and the Balkans*, s.246.
- (134) Said Bey'den Midhat'a, 23 Aralık 1876, bunun için A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s.87-88.
- (135) Elliot'tan Derby'ye, no:1396, 28 Aralık 1876, FO 78/2468; Seton-Watson, *Disraeli*, s.124, 135-136; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.236-237; Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934), s.49, n.10. Butler-Johnstone hakkında bkz. bölüm IX, n.54; ayrıca *Diplomatic Review*, 24 (1876), 44-50, 160-161; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.181-182; *Stamboul*, 18 Aralık 1876. Bu sırada cephedeki Türk askerleri için para topluyordu. Butler-Johnstone, İstanbul'da, oraya kendi de yeni gelmiş Ali Suavi'nin konuştuğu; tuhaftır, Ali Suavi ile Midhat dost değildiler: Clician Vassif, *Midhat-Pacha*, s.131-133.

- (136) Midhat'tan Musurus'a, 10 Ocak 1877, bunun için A.H. Midhat, "English and Russian Politics", s.76.
- (137) Hohenlohe'den (Paris) Bismarck'a, 4 Şubat 1877, *Grosse Politik*, C.II, No:275.
- (138) Story, *Ismail Kemal*, s.139-142; *Levant Herald*, 19 Ocak 1877, 260 ayan rakamını verir; Danişmend, *Kronolojisi*, C.IV, s.295-296, 60 dahil, 240 ya da 300 rakamını verir; A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s.103-106; *idem*, *Tabsıra-i İbret*, s.189-190; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.246, n.1; Fesch, *Constantinople*, s.253-254; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.180; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.295-301; Salisbury'den Derby'ye, 18 Ocak 1877, ve Derby'den Salisbury'ye, 19 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5969 - No: 5970.
- (139) Said'den Midhat'a, 21 Ocak 1877, bunun için A.H. Midhat, "English and Russian Politics," s.74.
- (140) Safvet'in duruma ilişkin özeti, 25 Ocak 1877 tarihli, bunun için *Staat-sarchiv*, 32 (1877), No:5990.
- (141) G. Giacometti, *Les Responsabilités de la guerre* (Konstantinopolis, 1877). Krş. Sumner, *Russia and the Balkans*, s.244, 681. Bab-ı Âli'ye kısa süre sonra Rusya'nın da kendine ait bir Kızıl Kitap hazırlamakta olduğu bildirilmişti: *Stamboul*, 19 Şubat 1877.
- (142) Elliot'tan Derby'ye, No:1398, 29 Aralık 1876, FO 78/2468; *Levant Herald*, 30 Aralık 1876 ve 23 Ocak 1877; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.244.
- (143) Krş. İzzet Paşa'nın "yakın zamanlarda elime geçen bazı belgeler" üzerine temellendirdiği yergileri: *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha* (Leipzig, 1927), s.79-81.
- (144) *La Turquie après La Conférence* (Konstantinopolis, 1877).
- (145) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.266-267; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s.63-73, 78; Kuntay, *Namık Kemal*, C.I, s.295-296; Story, *Ismail Kemal*, s.136-137; Y.A., *Midhat-Pacha, la constitution ottomane et l'Europe* (Paris, 1903), s.11; Chaudory'den Décazes'ye, 10 Ocak 1877, *Staat-sarchiv*, 32 (1877), No:5987.
- (146) A.H. Midhat, *Life*, s.122-127; *idem*, *Tabsıra-i İbret*, s.396-398; Y.A., *Midhat-Pacha*, s.9-10; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.268. Kasap hakkında bkz. Gallenga, *Two Years*, C.II, s.350-352; Fesch, *Constantinople*, s.37-38; Kératry, *Mourad V*, s.288-289.
- (147) A.H. Midhat, *Life*, s.121-122, 138-141; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.267-268.
- (148) A.H. Midhat, *Life*, s.141-3; *idem*, *Tabsıra-i İbret*, s.330-331; Y.A., *Midhat-Pacha*, s.12.
- (149) İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.357.
- (150) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.267; Story, *Ismail Kemal*, s.146-147; Kératry, *Mourad V*, s.229-231.
- (151) Elliot'tan Derby'ye, No: 1336, 6 Aralık 1876, ve No: 1342, 7 Aralık 1876, FO 78/2467. Krş. I.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile oğlu Salâhaddin Efendiyi Kaçırarak kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar," *Belleten*, 8:32 (1944), s.589-597.

(152) A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s.10-11; Krş. sultanın korkuları üstüne, İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.360-362.

(153) *La Turquie*, 8 Şubat 1877. Anayasanın gerçek babası olarak Abdülhamid'e yapılan bu vurguya, Ahmed Midhat'ın sultan için yazılmış *Üss-i inkilâb*'ında da rastlanır: C.II, s.177, 189-193.

(154) Fesch, *Constantinople*, s.49-50; Mordtmann, *Stambul*, C.I, s.239; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C.I, s.181. Krş. Abdolonyme Ubicini, *La constitution ottomane* (Paris, 1877), s.15, n.2.

(155) A.H. Midhat, Midhat Paşa'nın oğlu, bu mektubu dört kitapta yayımlamıştı: *Tabsıra-i İbret*, s.394-396; *Life*, s.143-144; *Midhat Pacha*, s.117-118; *Hâtıralarım*, s.26-27. *Life*'daki İngilizce çevirisi kimi yerlerinde özensizdir. *Hâtıralarım*, s.25'de, oğlu bu mektubu Midhat'tan başkasının yazdığı fikrinin geçersiz olduğunu söyler. Yine de Midhat'ın, bunlar benim fikirlerimdir, ama ben onları sultana karşı asla bu kadar küstahça söylemedim," diyerek mektubun güvenilirliğini çürüttüğü bildirilir, *Stamboul*, 1 Mart 1877. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s.96, ve n.5, Midhat'ın mektubun güvenilir olmadığı Léouzon le Duc'e de söylediğini kaydeder. İnal, *Son Sadriâzamlar*, s.358-359, mektubun uydurma olduğunun kuşku götürmediğini, güvenilir olmadığını Midhat'ın da kabul ettiğini söyler. M.T. Gökbilgin, *İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, s.279, "Midhat" başlığında, Midhat'ın böyle bir mektup göndermesinin anlaşılacak bir şey olmadığını düşünür. Baykal, "93 meşrutiyeti," s.66, mektubun güvenilirliğine ilişkin hiçbir soru ortaya atmaz. *Levant Herald*, 6 Şubat 1877, mektubun gerçek olduğundan söz eder.

Yazanın bildiği kadarıyla belgenin ilk kez yayımlanışı *Manchester Guardian*, 16 Şubat 1877'de, Pera'dan Giurgievo'ya, 13 Şubat tarihini taşıyan telgraf özetindeydi. Tam bir versiyonu, *The (London) Times*, 20 Şubat 1877'de, tarihi belirtilmemiş *République Française*'den ve ayrıca ismi verilmeyen bir İngiliz gazetesinden alınmış olarak 20 Şubat 1877 tarihli *Journal des débats*'da çıkmıştı! Bütün bu versiyonlarda mektubun tarihi 30 Ocak değil, 4 Şubat'dır. Mektubu çok çabuk biçimde güvenilir olmadığını ilişkin yalanlar izledi. Midhat'ın *Neue Freie Press*'e "düşmanlarımla düzenlediği uydurma bir şey" diye, bir Napoli gazetesine "sahte" diye (ki bunu *Augsburger Allgemeine Zeitung* da bildiriyordu) açıklamalar yaptığı aktarılır: *Manchester Guardian*, 24 ve 26 Şubat 1877; *Journal des débats*, 25 ve 27 Şubat 1877. Mektubun Avrupa basınında çıkması açıklanmamış bir durum olarak kalır.

(156) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C.I, s.268. Cevdet, Midhat'ın anayasa uyarınca azledilme dokunulmazlığının olduğunu düşündüğünü söyler: *Mardin*, *Cevdet*, s.139, n.118.

(157) Bu koşullar ilk kez 1877 Mayıs ayı sonunda, yani Ardahan'ın düşüşü softaların Meclis-i Meb'usan'ı işgal etmelerine yol açtığı zaman varolmuştu.

(158) *Staatsarchiv*, 32 (1877), No:5997.

(159) *Stamboul*, 7 Şubat 1877. Benzer bir bildiri İstanbul'da yaptırılmıştı: me'mî için, *Story*, *Ismail Kemal*, s.150-151.

(160) *La Turquie*, 8 Şubat 1877, akt. *Levant Herald*, 10 Şubat.

(161) *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 6327.

(162) Azledilme ve sürgün üzerine: A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.195-198;

idem, *Life*, s.145-146; *idem*, *Hâtıralarım*, s.28; *Story*, *Ismail Kemal*, s.147-149.

(163) Söylentiler hakkında bkz. Gallenga, *Two Years*, C.II, s.304-306; ABCFM- Western Turkey Mission II, No:488, 8 Şubat 1877; *Levant Herald*, 6, 8, 9, 22, 26 Şubat 1877.

(164) *Stamboul*, 8, 9, ve 10 Şubat 1877. Ali Suavi giderek tutarsızlaşıyordu; buradaki yazılarının bir bölümü saçmadır.

(165) *Stamboul*, 8 Şubat ve 1 Mart 1877.

(166) Sürgün olayına tepkiler: ABCFM, Western Turkey Mission II, No:623, 7 Şubat 1877, ve No: 488, 8 Şubat 1877; Kératry, *Mourad V*, s.245-251; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.342-346; Raschdau, "Die Botschafterkonferenz," s.25-26, 28; A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s.29; *Stamboul*, 10, 22, 28 Şubat ve 2 Mart 1877. Ahmed Midhat ödül olarak resmî gazetenin, *Takvim-i Vekayi*, müdürlüğüne getirilmiş, Ali Suavi Galatasaray lycée'sinin başına atanmıştı.

(167) *Levant Herald*, 6 Şubat 1877; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C.II, s.385-389.

(168) Mardin, *Cevdet*, s.139, n.118.

(169) *Stamboul*, 10, 12 ve 15 Şubat 1877; *Levant Herald*, 16 Şubat 1877; Gallenga, *Two Years*, C.II, s.352-354; İhsan Sungu, *Namık Kemal* (İstanbul, 1941), s.23.

(170) Bu, İzzet'in daha sonraki düşüncesi idi: *Denkwürdigkeiten*, s.81.

(171) Hakkı Tark Us, *Meclis-i Meb'usân*, 1293/1877, zabıt ceridesi (İstanbul, 1940-1954), C.II, s.401, akt. Robert Devereux, *A Study of the First Ottoman Parliament* (Washington, George Washington Üniversitesi, yayımlanmamış M.A. tezi, 1956), s.179. Devereux'nün tezi ve *First Ottoman Constitutional Period* isimli çalışması, yukarıda aktarılan Us'un toplantıları yeniden düzenlediği iki cilt ile başka kaynaklara dayanır; Osmanlı parlamentosunun örgütlenmesi ile çalışmalarının en iyi analizidir.

(172) H. de Blowitz, *My Memoirs* (Londra, 1903), s.290.

(173) E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C.V, s.68-69.

(174) Yirminci yüzyıldaki bu tür eleştiri örnekleri için bkz. der. Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (New York, 1959), s.133, 146, 223, 237, 249, 260, 262, 270, 276, 286-290, 307-308; Okandan, *Umumî Âme Hukukumuz*, s.111-112, 203-204; Onar, "Transformations," s.779-780; Mehmed Fuad Köprülü, "L'institution du Vakouf," *Vakıflar dergisi*, C.II, (1942), s.3-48; Âfet İnan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman* (İstanbul, 1941), s.16.

(175) A. Demeerseman, "Idéal politique de Khérédine: Sa valeur morale," *IBLA*, 20:79 (3éme trimestre, 1957), 205-206.

(176) Mardin, *Cevdet*, s.10, n.7.

ekler

ek a
paris antlaşmasına göre yabancıların
osmanlıların işlerine müdahalesi

30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın 9. maddesi, Hatt-ı Hümayun'un antlaşmaya imza koyan devletlere iletilmesinin "her ne suretle olursa olsun söz konusu devletlere toplu ya da ayrı ayrı olarak, ne Padişah hazretlerinin kendi uyrukları ile ilişkilerine, ne de imparatorluğun iç yönetimine karşıma hakkını verir," diyordu.¹ Ne var ki antlaşmada hattın resmen tanınmış olması bile onu diplomatik ilgi alanına sokuyor; Osmanlı hükümetinin prestijine, aynı maddede yer alan Abdülmecid'in fermanı "imparatorluğunun Hristiyan nüfusa karşı cömert niyetlerini kaydeder" deyişinde olduğu gibi, zarar veriyordu. Reşid, sonuçta, ifade tarzı nasıl olursa olsun Paris antlaşmasında hatta sadece değinilmesinin bile onu antlaşmanın bütünsel bir parçası yapıp devletlere reformlar üzerinde müdahale ve denetimde bulunma hakkını vereceğini ileri sürüyordu.² Bu, aşırı bir yorumdu. Sonraki kriz dönemlerinde kimi Türklerin yaptıkları gibi, müdahalede bulunmama sözünün pek dikkate alınmaması gerektiği de ileri sürülebilirdi.³

Devletlerin müdahalede bulunmama sözünü kendi açılarından bağlayıcı saymadıkları kısa zamanda belli oldu ve sonraki yirmi yıl içinde büyük devletler, Hatt-ı Hümayun'un vaatlerine dayanarak Bab-ı Ali'ye sık sık önerilerde bulunmuşlardır. Stratford müdahale yasağından dolayı üzüntü duymuştu⁴ ve kısa süre sonra Abdülmecid'e, İstanbul'a bütün yüksek subayları İngiliz olan yirmi bin kişilik bir İngiliz-Türk birliği (mukavemet ordusu) çağırarak Hatt-ı Hümayun'un etkisini arttırmayı önermişti.⁵ Stratford, 1876'da müdahalede bulunmama sözünün "sınırlı" ve "koşullu" olduğunu, dahası 9. maddenin yalnızca fermanın devletlere iletilmesinin müdahaleye hak kazandırmadığını, oysa karşımayı haklı

çıkarmak kesinlikle başka nedenler olduğunu ileri sürüyordu.⁶

Aynı biçimde Britanya, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü garanti ettikleri 15 Nisan 1856 tarihli antlaşma da hükümsüz bir metin olarak kalacaktı. Cevdet bu antlaşmanın da, avantajlı yanları olmakla birlikte, imparatorluk imza koyan taraflardan birisi olmadığı için Osmanlıların bağımsızlığı ve egemenliğine zarar verdiğini iddia etmekteydi.⁷

notlar

- (1) Antlaşma metni için, Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman* (Paris, 1897-1903), C.III, s.70-79.
- (2) Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s.72, 82.
- (3) Krş. Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s.58, 1875 tarihli Andrassy Nota'sının tartışıldığı kısım içinde.
- (4) Stratford'dan Clarendon'a, 19 Mart 1856, bunun için Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Hon. Stratford Canning* (Londra, 1888), C.II, s.442.
- (5) Prokesch'ten Buol'a, No: 37 B Réservé, 8 Mayıs 1856, HHS, XII/56.
- (6) Stratford'un *The London Times*'a mektubu, 3 Ocak 1876.
- (7) Cevdet, *Tezâkir*, s.88.

...

ek b

osmanlı imparatorluğu'nun nüfusu

İmparatorluğun nüfusu konusunda hiçbir güvenilir rakam yoktur. Türkiye'de daha sonraki yıllara, cumhuriyet dönemine kadar oldukça doğru istatistik yöntemleri yoktu. Eksik olan yalnızca nüfus sayımı yöntemleri de değildi. Doğru halkları genelde sayılmaya karşı hep direnmişlerdir, çünkü nüfus sayımı onların gözünde yalnızca sayımın peşinden vergiler ile askere almanın geleceği anlamını taşıyordu. Nüfus sayımının genelde kötü bir ünü vardı.¹ Sayılmaya karşı bu gönülsüzlük, ayrıca, yine vergilendirme korkusuyla, 1877'de, yani ilk Osmanlı parlamentosu seçimleri yapıldığı zaman oy kullanmada da gönülsüzlüğe yol açtı.² İşin doğrusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud döneminde yapılan ilk "modern" nüfus sayımı gerçekten de esas olarak asker toplama amacına yönelikti.³ Karal, bu sayımda kullanılan yöntemleri açıklar. Nüfusu hesaplamanın genel bir yöntemi, evleri saymak ve elde edilen sayıyı bir çatı altında

yaşayan bir ailenin ortalama sayısıyla çarpmaktı.⁴

Yüzyıl ortaları için en çok kabul gören rakam, 35 milyon ile 36 milyon arasındadır. Bu toplam, 1844'de askerlik hizmeti için yapılan bir sayımdan çıkmıştır.⁵ Midhat Paşa, 1877'de 36 milyon rakamını kabul ediyordu.⁶ Başka hesaplamalar (1874'deki) 56 milyona kadar çıkıyordu.⁷ 1867'deki yarı resmi bir cetvel, toplam nüfusu 40 milyon olarak gösteriyordu.⁸ Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazan her yazar, ya kendisi açısından en güvenilir görünen rakamları ya da azınlıklar hakkında bir noktayı kanıtlamak istediği başka rakamları seçmiştir. Bu rakamlar genellikle başkalarının otoritesine, bazen ise bir ölçüde yerinde yapılan araştırmalara dayanmaktaydı.⁹

notlar

(1) Krş. II Sam. 24:1-15.

(2) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s.213.

(3) Enver Ziya Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri* (Ankara, 1947), s.159-160.

(4) Krş. Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C.I, s.4-5; ABCFM, Armenian Mission V, No:166, 3 Nisan 1857. Sayım güçlükleri ve hataları üzerine daha fazla bilgi için bkz. H.F.B. Lynch, *Armenia* (Londra, 1901), C.II, s.414-415.

(5) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1857-1858, c.58, *Accounts and Papers*, c.26, Foreign Countries, s.162; Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C.I, s.18-25. İbrahim Hakkı Aykol, 1844 sayımının eksikliklerini *Tanzimat*, C.I (İstanbul, 1940), s.548-550'de anlatır, ancak onu bütün imparatorlukta modern ilkelere dayalı ilk nüfus sayımı olarak nitelendirir.

(6) Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s.167, Midhat'tan Kâmil Bey'e, Kasım 1877.

(7) Edouard Scrosoppi, *L'empire ottoman au point de vue politique* (Floransa, 1874), C.I, s.257-277.

(8) Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867* (Paris, 1867), s.210-214.

(9) Nüfus tahminleri şu eserlerde bulunabilir: Aykol, *Tanzimat*, C.I, s.549, n.2; Ami Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), C.II, s.32; E.H. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources* (Londra, 1853), s.139-140; Alfred de Bessé, *The Turkish Empire* (Philadelphia, 1854), s.184-185; ABCFM, Armenian Mission VIII, No:59, Nisan 1857; Edmond Chertier, *Réformes en Turquie* (Paris, 1858), s.10-11; B.C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), s.38-40; A. Synvet, *Traité de géographie générale de l'Empire ottoman* (Konstantinopolis, 1827), s.214-215; Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine* (Paris, 1875), s.69-74; Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s.17-70; James L. Farley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s.96-97; G.G.B.St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study*

of the Eastern Question (Londra, 1877), s.245; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890), C.I, önsöz; Karl Süssheim, *Der Zusammenbruch des türkischen Reiches in Europa* (Münih, 1914), s.78; Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), s.1, n.1; Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland* (Frankfurt A.M., 1856), s.66-71; F. Bianconi, *La question d'Orient dévoilée* (Paris, 1876), s.12-13; *idem*, *Etnographie et statistique de la Turquie d'Europe* (Paris, 1877).

Isidore Loeb, *La situation des israélites en Turquie* (Paris, 1877), s.2, çeşitli Osmanlı şehirlerindeki Yahudi nüfuslarının rakamlarını verir; Sarkis Atamian, *The Armenian Community* (New York, 1955), s.43-44, Ermeni nüfusunun rakamlarını belirler; A. Synvet, *Les Grecs de l'Empire ottoman* (Konstantinopolis, 1878), s.8-9, Rumların rakamlarını verir ama doğru bir toplama çıkaramaz; Lorenz Rigler, *Die Türkei und deren Bewohner* (Viyana, 1852), C.I, s.141, İstanbul için 1846 sayımının rakamlarını verir.

...

ek c

âli paşa'nın siyasal vasiyeti

Mehmed Emin Âli Paşa'nın ölümünden sonra zamanın gazetelerinde yayımlanmış bir siyasal vasiyetname yazdığı sanılır.¹ Bu dilde yayımlanmış olabilmekle birlikte, ben belgenin Türkçe bir kopyasını görmedim.²

Ben sadece Âli'nin vasiyetinin 1910'da Fransızca olarak çıkmış bir versiyonunun bulabildim.³ Bu Fransızca basıma başka çalışmalarda benim farkedemediğim tek değinme, vasiyetnameyi kaynakçalarında "yayımlanmış belgeler" bölümünde kaydeden ve anlaşılan belgeyi gerçek olarak kabul etmiş, Edouard Driault ve Michel Lhéritier'nin çalışmasıdır.⁴ Belge Sultan Abdülaziz'e hitaben yazılmıştır; ilk paragrafta yazarın (Âli'nin) siyasal bir vasiyetname yazdığı, metnin sonunda Âli'nin ismi bulunduğu ve "Bebek, Eylül 1871" tarihinin atıldığı açıkça belirtilir. Vasiyetin orijinal dili hakkında hiçbir işaret bulunmadığı gibi, ne editörün, ne de çevirenin adı verilir. Âli Fransızca yazabiliyordu, ama Türkçe yazmış olması daha mümkündür. Fransızcası kıt olduğundan Abdülaziz için Türkçe gerekli olacaktı çünkü. Âli'nin 6 Eylül 1871'de Bebek'teki (İstanbul Boğaziçi'nde bir semt) evinde öldüğünü genelde herkes bildiği için, bu tarih metnin güvenilirliği konusunda hiçbir ipucu vermez. Fransızca versiyona ön ek olarak koyulan Âli'nin yaşam öyküsünde onun 1872'de öldüğü belirtilir,

ama tek başına bu hata da belgenin gerçekliğini çürütmekte yetersizdir.

Vasiyetname, Türk tarihinin önceki on yılına bir bakış ve Âli'nin iç ve dış siyasal konularda savunduğu varsayılan görüşlerinin özeti olarak ilginç bir belgedir. Hemen her yanıyla Âli'nin bilinen görüşlerine uyduğu ve bazı kısımları reformlara ilişkin ünlü 1867 lâyihasını yansıttığı için, belgenin içindeki kanıtlara bakarak gerçekten Âli tarafından yazıldığı sonucuna varılabilirdi. Âli 1867'deki lâyihasında bu doğrultuda bir düşünce ima etmiş olmakla birlikte, aslında belki de karşı çıktığı bir düşünce olan Hristiyanların Osmanlı ordusuna alınması tavsiye ediliyordu vasiyetnamede. Belgenin bilinmeyen bir el tarafından düzenlenmiş ya da değiştirilmiş olduğunu gösterebilecek bir tek cümle vardır: III. Napoleon'un 1870'de Prusya orduları tarafından yenilgiye uğratılmasına boyun eğmektense niçin makasla damarlarını kesmediğini soran ve Abdülaziz'e atfedilen doğrudan bir aktarma. Abdülaziz'in 1876'da o yöntemle intihar ettiği ve öldürülmediği iddiasını destekleme çabası olduğu izlenimini uyandırmasına rağmen, eğer vasiyetname özellikle 1871'de Âli'nin öldüğü sırada ortaya çıktıysa, bu tür bir aktarma pekâlâ gerçek olabilir.

Mehmed Gâlib, yukarıda değinilen makalede, Âli'nin vasiyetini, İranlı olan ve Batı'da genellikle "Malkom Khan" diye bilinen Melküm Han'ın yazdığını, Melküm'ün bunu Âli'nin kendisini, Fuad'ın himayesine rağmen, Osmanlı yönetiminde bir göreve getirmeyi kabul etmediği için ondan intikam almak amacıyla yaptığını düşünür.⁵ Ancak bu sadece varsayımdır, kanıt değildir. Vasiyet, aşırı harcamalarından dolayı Abdülaziz'i kınadığı için, yayımlanması padişahı Âli'nin anısına yüz çevirtirdi; ne var ki bu küçük bir öçtür ve vasiyetnamede siyasal görüşlerinin büyük ölçüde çarpıtılması yoluyla Âli'den daha fazla öç almaya kalkışılmaz. Âli'nin vasiyetnamesini Melküm'ün yazabilmesi teorik açıdan mümkündür. İslamiyeti seçmiş bir Ermeninin oğlu olan Melküm, en azından bir ölçüde Fransa'da eğitim görmüş, Tahran'daki bir mason locasının kuruculuğunu yapmış tuhaf bir kişilikti. Fransızca'yı kolay yazabiliyordu, Âli'yi de kardeş bir mason olarak tanımış olabilir. Âli'yle karşılaşmıştı. Melküm, İran'dan ve şahın hoşnutsuzluğundan kaçtıktan sonra İstanbul'a gelmişti, Âli'nin ölümünün ertesi yılı Londra'ya İran orta elçisi olarak atanmıştı.⁶

Mehmed Gâlib, vasiyetnamenin Âli'ye ait olmadığını

kanıtlamaya girişirken, Osmanlı devlet adamlarının siyasal vasiyet yazmalarının adet olmadığını ileri süremez. Oysa bu doğrudur.⁷ Buna rağmen Âli, ölümünden önceki bir kaç ayda hastaydı ve hastalığından vasiyet yazmakta bir fırsat olarak yararlanmış olabilir.

Bu düşüncelerin hiçbiri, ne vasiyetin güvenilirliğini kanıtlayıp çürütmekte, ne de eğer Âli yazmamışsa kimin yazdığını göstermekte yeterlidir. Bana kalırsa Âli böyle bir şey yapmazdı, ama bu da bir varsayımdır. Vasiyetnameyi kim yazmış olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve Âli'nin siyasal görüşleri hakkındaki bilgisi iyiymiş. Gerçeğe yakınlığı nedeniyle vasiyetname belki ihtiyatla kullanılabilir, ama ben hiç güvenmedim.

notlar

(1) Mehmed Gâlib, "Tarihten Bir Sahife -Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, I:2 (1329), s.70. Yazar, gazeteleri, tarihlerini, yayımlanma yerlerini ya da vasiyetnamenin yayımlandığı dili belirtmez.

(2) Son zamanlarda aramızdan ayrılmış L.Wright, Jr., yazara 23 Mayıs ve 28 Ekim 1939 tarihli mektuplarında, "Âli'nin geride... bir tür siyasal vasiyetname bıraktığı" ve bu vasiyetnamenin Türkçe olarak basıldığından emin olduğunu belirtmişti. *Tanzimat*, C.I'deki (İstanbul, 1940) biyografisi, *Âli Paşa'nın Vasiyetnamesi*'ni (İstanbul, tarihsiz) ayrı bir yayım olarak kaydeder; ama şimdi ölmüş bulunan J.K. Birge, yazara 21 Ekim 1948'de yazdığı bir mektupta, bu ciltte kaydedilmiş olmasına rağmen, vasiyetnamenin hiçbir zaman basılı biçimde çıkmadığının kendisine anlatıldığını söyler.

(3) [Aali Pacha], "Testament politique", *La Revue de Paris* 17:7 (1 Nisan 1910), s.505-524; 17:9 (1 Mayıs 1910), s.105-124. Aynı belgenin farklı bir metni, Aali Pacha, *Testament politique* (Coulommiers, 1910) adıyla yayımlanmıştı.

(4) *Histoire diplomatique de la Grèce* (Paris, 1925-1926), C.III, s.ix.

(5) Mehmed Gâlib, *Tarihten Bir Sahife*, s.73-74.

(6) Melküm hakkında bkz. *ibid.*; Percy Sykes, *A History of Persia* (Londra, 1930), C.I, s.397-399; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s.132-143.

(7) Merhum Dr. Abdülhak Adnan-Adıvar bu teze büyük ağırlık veriyordu: yazarla görüşmesi, 29 Mart 1947.

ek d sultan abdülaziz öldürüldü mü?

Midhat Paşa 1881'de tutuklanmış, sorguya çekilmiş ve Abdülaziz'i öldürmeye karıştığı iddiasıyla yargılanmıştı. Abdülhamid ile hizmetkârları Abdülaziz'i önce tahttan indirme, sonra öldürme komplosunun tam bir teorisini hazırlamışlardı. Büyük ihtimalle parayla sağlanmış olan itiraflar, birisi bıçakla Abdülaziz'in kollarını yararken ötekilerin de onu tuttuklarını söyleyen bir kaç hizmetçiden temin edilmişti. Büyük ihtimalle o da uydurma olan başka bir kanıt, işin içine sadece Murad'ın, Murad'ın annesinin, bazı başka saray görevlilerinin ve padişahın iki kayın biraderinin değil, ayrıca o sırada hükümeti kontrol altında tutmakta olup Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni, Midhat ve Hayrullah'dan oluşan bir "yönetim komitesi"nin de karıştığını kanıtlama çabasıydı. Midhat için, açık olmakla birlikte, oldukça gülünç bir yargılama yapıldı. Sonra suçlu bulundu ve idama mahkûm edildi. Bu ceza Arabistan'da Taifte ömür boyu mahkûmiyet ve sürgün cezasına çevrildi ve Midhat orada 1884'de öldürüldü. A.H. Midhat'ın *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903) ve yine aynı yazarın *Mirât-ı Hayret* (İstanbul, 1325) adlı eserleri bu konuya çok geniş yer verir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946) adlı eserinde, Mehmed Rüşdi'nin 1881'deki sorgulanmasına ilişkin raporda sözde-komplonun ana hatlarıyla beraber suç ortaklığı suçlaması en açık biçimde anlatılır; bkz. özellikle s. 135-137, 147-148. Mehmed Rüşdi bu suçlamaya, "bu açık bir yalandır", s.148, biçiminde yanıt vermişti. Sorgucular, sorgusunun sonunda, Mehmed Rüşdi'den Abdülaziz'i başka birisinin öldürdüğüne ilişkin ellerindeki kanıt ve isimler karşısında savunmasının ne olduğunu sordular. Şöyle yanıtlamıştı Mehmed Rüşdi: "Savunmam yok, neyi savunayım? Durum böyleyse, Allah'a da, peygamber'e de, bütün dünyaya da lanet olsun." (s.167) Midhat da kiralık hizmetçilerin cinayet iddialarını dayandırdıkları bütün bilgileri çürüttü. (s.90-99). Midhat'ın kendini yargılamak için hazırlanan iddianameye dair yorumu, onun sadece iki yerinde doğru olduğu şeklindeydi: başındaki besmele ile sonundaki tarih (A.H.Midhat, *Mirât-ı Hayret*, s.217). Komplö ve cinayet suçlaması, tamamen II. Abdülhamid'deki, amcası gibi tahttan indirilebileceği veya öldürülebileceği şeklindeki patolojik korku ile seleflerinin tahttan indirilmesi yoluyla tahta iki kere padişah

çıkarmış olanlardan duyduğu doğal korkuyu açığa vurur. Midhat ile Mehmed Rüşdî'nin inkârları, kendilerinin partilerle ilişkileri bulunsa bile, ne kadar ayrıntılı ve itiraflarla desteklenmiş olsa da yapılan suçlamalardan daha inandırıcıdır.

1876'da aralarındaki kişisel düşmanlığa rağmen genellikle Midhat'la birlikte çalışan Cevdet Paşa, Abdülhamid'in suçlamalarını ve Midhat'ın sorgulanmasını destekleyerek, aslında iyi olan ismini kötüye çıkarmıştı. Dahası Cevdet, anlaşılan dürüstçe de davranmayarak, ilk baştaki intiharı doğrulayan ifade-sini cinayet ihtimaline kapıyı açan daha belirsiz bir ifadeyle değiştirerek, Abdülaziz'in öldüğü günün olaylarına ilişkin ilk anlatımını biraz değiştirmişti: Ebû'lulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946) s.258-259.

...

ek e

abdülhamid tahttan feragat etme sözü verdi mi?

1916 yıllarında yazan Sir Edwin Fears, "Türkler arasında hemen her yerde böyle bir belgenin varlığına inanıldığını" söylüyordu.¹ İşin gerçeği bir sırdır, ama anlatılagelen iki çözümünden bahsedilir. Bunlardan birisi, Midhat'ın belgeyi Londra'ya göndermiş olmasıydı. Bu belgeye inanıldığına tanıklık eden başka kişiler de vardır. Saraya yakın olduğu söylenen İstanbul'daki bir Rum gazeteci Georges Dorys, 1901'de Midhat Paşa'nın Abdülhamid'i böyle bir belgeyi imzalamak zorunda bıraktığını ve Midhat'ın onu daha sonra Londra'da güvenilir ellere emanet ettiğini yazıyordu.² Önde gelen Jön Türk sürgünlerinden ve 1890'lı yılların yazarlarından Albert Fua, Midhat'ın belgeyi Abdülhamid'den (31 Ağustos'ta, yanlış tarih) Eyüb camisindeki kılıç kuşanma töreninde, Konyalı Mevlevi Şeyhi, Murad'ın yasal olarak henüz tahttan indirilmemiş olması nedeniyle törene devam etmeyi hukuki gerekçelerle reddettiği zaman, aldığını söyleyecek kadar ileri gider.³ Bu hikaye, Abdülhamid'i tahttan indirmek isteyen sonraki Jön Türklerin uydurması gibidir. Daha sonraki bazı bilim adamlarının, yazılı olsun olmasın, tahttan feragat etme sözünün verildiği hikâyesini kabul etmeye eğilimli olmaları da hiçbir şey kanıtlamaz.⁴

Ama yazılı olmaktan çok sözle verilen bir feragat vaadine ina-

nan kişiler vardır. 1876'da ona hizmet etmiş olan Midhat'ın özel kâtibi, 31 Ağustos 1876'da, yani tahta çıkış gününde Abdülhamid'in böyle bir söz imzaladığını, sonra da mühürlenip Midhat tarafından saklandığını yazmıştı.⁵ Ne var ki Vasıf'ın belgeyi görüp görmediği belli değildir. Vasıf, kitabındaki başka örneklerin de ortaya koyduğu gibi, anılarında her zaman güvenilir değildi. Bununla beraber, feragat sözünün imzalandığı hikayesinin esas kaynağı Midhat'ın kendi oğlu Ali Haydar Midhat'tır. Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903) adlı kitabını yayımladığında böyle bir belgeden hiç söz etmiyordu. Ama babasına ait oldukça farklı bir Fransızca biyografide, 1903'den itibaren babasının kağıtları arasında Musloğlu görüşmesinde Abdülhamid'in eğer Murad sağlığını yeniden kazanırsa tahttan ayrılacağı sözünü verdiğinin kanıtını bulduğunu açıklar. O zaman söylentiye belgelerle kanıtlamış olabilir. Ancak onun gösterdiği "delil", Midhat'ın İzmir'de Abdülhamid tarafından tutuklandığı zaman, 1881'de karısına yazdığı bir notun çevirisidir.⁶ Notun orijinal Türkçe metni, oğlunun yayımladığı başka üç çalışmada verilir.⁷ Özet metinde, siyah bir evrak çantasındaki mavi bir zarfta, hükümdarın tahta çıkışı konusunda ve padişahlığın varisi olacak kimseye verilmesi gereken bir belge olduğu söylenir. Belge, Londra 6 East India Avnua'da banker M.Meyer'e gönderilecekti. Eğer bu yapılamazsa, yetkililerin ellerine geçmesin diye imha edilmesi gerekiyordu.

Midhat'ın notunda değinilen belge yeterince tanımlanamadığı için elbette bununla hiçbir şey kanıtlanamaz. Ali Haydar Midhat belgeye Midhat ile veliaht Hamid Efendi arasında bir pakt, yani yazılı anlaşma (mukavelename) olarak değinirse de, bu onun sözüdür, babasının değil. Ayrıca oğluna bakılırsa, Midhat'ın karısı Londra'ya gönderme fırsatı bulamadığı için belgeyi imha etmişti.⁸ Süleyman Paşa'nın oğlu da sened diye nitelediği böyle bir belgenin varlığına inanıyordu. Bununla beraber, onun kanıtları tamamen Ali Haydar Midhat'ın iki eserine dayanır.⁹ Yine Osman Nuri de, Süleyman'ın oğlundan farklı olarak notu yanlış biçimde aktarmasına rağmen, aynı kanıtlara dayanır.¹⁰ Yani bütün iddiaların temeli, Ali Haydar Midhat'ın, 1881 yılındaki tutuklanışından yirmi beş yıl kadar sonra babasının kağıtları arasında bulduğu nottur.

Okul müdürlerinden birisinin çağdaş bir açıklamasına en yakın açıklama, Midhat'ın 1881'deki sorgulamasına ait bir belgede vardır. Onu sorgulayanlar, özel kâtibi Vasıf'ın değişik yerlerde, Abdülhamid'in tahta çıkışı koşullarını içeren bir söz imzaladığı

ve Midhat'ın onu daha sonra İngiltere'ye gönderdiğini anlatmasını delil olarak göstermişlerdi. Midhat ise, kayıtlara geçirildiği gibi, böyle bir şeyi asla söylemediği, suçlamanın uydurma olduğu ve doğru sözlü bir adam olan kâtibiyle yüzleştirilmesi gerektiği yanıtını vermişti.¹¹

İmzalanmış bir feragat sözünün varlığının ya da Abdülhamid'in onun varlığına inanmasının, Midhat'ın tutuklanması, yargılanışı, sürgüne gönderilişi ve öldürülüşünün temel nedeni olduğu ileri sürülebilir. Ancak, Abdülhamid'in iki padişahın tahttan indirilmesinde ve hükümdarın yetkilerini sınırlayan bir anayasanın yürürlüğe sokuluşunda etkili olmuş Midhat'tan korkması için zaten yeterince neden vardı. Üstelik Abdülhamid'in böyle bir kağıdı imzalamış olması, koşullu bir yönetimi kesinlikle istemediği dikkate alındığında mümkün değil gibi gözükür. Nasıl olursa olsun, bugün Midhat ile veliaht Abdülhamid'in buluşmasına ilişkin hiçbir belge yoktur elimizde.¹²

notlar

- (1) Edwin Pears, *The Life of Abdul Hamid* (New York, 1917), s.42-43.
- (2) Georges Dorys, *Abdül Hamid intime* (Paris, 1901), s.42.
- (3) Albert Fua, *Abdul Hamid et Mourad V* (Paris, 1909), s.33-34.
- (4) Rıza İzzet, *La Turquie réformatrice et Midhat Pacha* (Lille, 1913), s.65, 68; Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, C.IV (1933), s.173.
- (5) Clécian Vassif, *Son Altesse Midhat-Pacha* (Paris, 1909), s.75.
- (6) A.H. Midhat, *Midhat Pacha, Sa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s.65. Bu, 1908 devriminden önce yayımlanmıştı.
- (7) Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyâsiyesi*, I: *Tabsıra-ı İbret* (İstanbul, 1325), s.394; *Midhat Paşa* (Kahire, 1322), s.469; *Hâtıralarım* (İstanbul, 1946), s.135.(8) *Ibid.*
- (9) Der. Süleyman Paşa zade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1327), s.52 ve n.2.
- (10) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C.I, s.98.
- (11) İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s.411.
- (12) Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, 9:21/22 (Ocak-Nisan

•

kaynakça

not

Burada sıralanan başlıklar, yararlanılan çalışmaların tahminen dörtte üçünü oluşturur. Daha az önem taşıyan ve bir iki dipnotta değinilmesinin yeterli görüldüğü bazı çalışmalara yer verilmiştir. Bunun yanında, konuya katkısı fazla olmayan bazı çalışmalar da, konularının alanı, genel ölçülerde ün yapmış olmaları veya yazarları sayesinde Tanzimat döneminin daha iyi biçimde değerlendirilmesinin beklenmesine yol açmaları durumunda buraya dahil edilmiştir; bu çalışmaların hangileri olduğu yorumlardan anlaşılabilir. Bu döneme ilişkin bir araştırma için çıkış noktası sağlayan genel kaynakların çoğu atlanmıştır. Söz konusu çalışmalar, American Historical Association'ın *Guide to Historical Literature*'ının (New York, 1961) M ve S dizilerinde verilmiş başlıkların izlenmesiyle bulunabilir. Bir kaç kaynakça da ya belirsizliği, ya özel yararlılığı, ya da her iki nedenden dolayı, kitaplardan ve periyodik yayınlardan oluşan bu alfabetik listeye dahil edilmiştir.

yayımlanmamış belgeler

American Board of Commissioners for Foreign Missions, Archives (ABCFM olarak aktarılmıştır). Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Mass.'deki emanet bölümünde.

Özellikle eyaletlerdeki koşullar üzerine değerli bir kaynak. Bunlar, imparatorluğun her yanına dağılmış Kongregasyon Kilisesi misyonerlerinin el yazması raporlarını içeren ciltlerdir. Ciltler, Armenian Mission, Assyrian Mission, Syrian Mission, Western Turkey Mission, Central Turkey Mission, Eastern Turkey Mission başlıkları altında gruplanmış ve her dizi içinde ayrı ayrı nu-

mara verilmiştir. Her cilt içinde, raporların düzenlenmesi misyonerlerin alfabetik sırasına göre ve her misyoner için de kronolojik sırayla yapılmıştır. Ağırlıklı misyonerlerin sorunlarıyla ilgili olan raporlar, kaçınılmaz olarak imparatorlukta siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar üzerine çok fazla bilgi içerirler. 1854-1857 yılları için yararlanılmıştır.

Austria, Haus - Hof - und Staatsarchiv, Politisches Archiv (HHS olarak aktarılmıştır). Viyana.

Konstantinopolis'den gelen raporlardan oluşan ciltler, diplomatik olayların yanı sıra Osmanlıların iç koşulları üzerine de zengin bilgiler taşır. Prokesch-Osten, çok tecrübeli bir gözlemciydi. 1856 yılı için XII/56, XII/57 ve XII/58 sayılı ciltlerden yararlanılmıştır.

France, Archives des Affaires Étrangères, Correspondance Politique (AAE olarak aktarılmıştır). Paris.

Turquie 341 (Temmuz-Eylül 1859), 371 (Mayıs-Haziran 1867), 404 (Mayıs-Haziran 1876)'dan yararlanılmıştır. Genelde Britanya'nın raporları kadar bilgilendirici değildir.

Great Britain, Public Record Office, Foreign Office Archives (FO olarak aktarılmıştır). Londra.

Konstantinopolis'teki büyükelçilikten gelen yazışmaların seçmelerinden oluşan ciltlerden, 1856'dan 1876'ya kadar, FO 78/1173 sayılı ciltten FO 78/2468 sayılı ciltlere kadar ve özellikle 1856, 1859, 1867, 1871-1873, 1875-1876 yılları için yararlanılmıştır. Ayrıca 1867 yılına ait FO 195 dizisinde, Konstantinopolis büyükelçiliği arşivinin pek çok cildi de vardır. Diplomatik işlerle ilgili raporlar ağır basmakla birlikte, genellikle değerli eklerle birleştirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç politikası ve koşulları üstüne çok fazla bilgi bulunabilir.

Sweden, Svenska Riksarkivet, Diplomatica Samlingen (SRA olarak aktarılmıştır). Stockholm.

Beskickningen i Konstantinopel (Konstantinopolis Temsilciliği) yazışmaları, bunlardan bazı kriz dönemleri için yararlanılmıştır: 1856, 1859, 1867. Ayrıntılı bilgi vardır.

Trowbridge, Tilman C., *Notes of a Tour in Armenia*, 1858. ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 291'deki el yazısı belge.

1858-1859'da Van, Bitlis, Muş ve Erzurum civarındaki koşulları anlatışındaki güzellikten dolayı özel olarak anılmayı hakeder.

United States National Archives, Dışişleri Bakanlığı (USNA olarak

aktarılmıştır). Washington.

Turkey 14'den Turkey 31'e on sekiz cilt halinde, 1853'den 1877'ye kadar temsilcilik yazışmaları. Değerleri bakanına bağlı olarak farklı farklıdır. Tek tek büyük değer taşıyan yazışmalar ve ilişik makaleler, bildiriler vb. içerir.

Konsolosluk yazışmaları daha az değerlidir. Yararlanılanlar şunlardır: Egypt V (1868-1870), Egypt VI (1870-1872), Egypt XX (1876), Constantinople XI. (1874-1876), Smyrna VII (1863-1870), Smyrna VIII (1870-1875), Smyrna IX (1875-1880), Tripoli IX (1873-1880), Tunis XI (1872-1877), Beirut V (1864-1867), Beirut XIV (1875-1880).

yayımlanmış resmi belgeler

Archives Diplomatiques. Paris, 1861 ff.

Her türden resmi belgeyi yeniden aktaran yıllık ciltler.

Aristarchi Bey, Grégoire, *Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traites, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*. 7 cilt. Konstantinopolis, 1873-1888.

IV. Ciltten sonraki başlıklar değişiktir. İlk dört ciltte, 1874'e kadar çıkarılan kanun ve emirnameler yer alır; V. cilt, 1874-1878 yıllarını kapsar; VI. ve VII. ciltler *Mecelle*'nin çevirisidir. Bazen yayımlayıcı Demetrius Nicolaides adıyla, VI.-VII. ciltler de bazen çevirmeni, Tercüme Odası'ndan Takvor Baghtchebanoglou adıyla sınıflandırılmıştır. George Young, *Corps de droit*, C.I, s.xiii, bu çalışmadaki kusurlara not eder, ancak bu çalışma Tanzimat dönemi belgeleri açısından daha önce ve daha tam olması nedeniyle Young'ın çalışmasına tercih edilir; yer yer aynı nedenlerle orijinali Fransızca olan bazı resmi belgelerin yanısıra *Düstur*'a da tercih edilir.

Austria, Auswärtige Angelegenheiten, *Correspondenzen des Kaiserlich-königlichen Ministeriums des Aussern*. 2 Cilt, 8 fasikül, Viyana, 1866-1874.

Ağırlıkla diplomasiyle ilgilidir, ama yer yer Türkiye'deki iç olaylar üstüne düşünceler de yer alır.

Belin, [François Alphonse], "Charte des Turcs", *Journal asiatique*, Dizi III: 9 (Ocak 1840), s.5-29.

1839 Gülhane Hatt-ı Şerifinin resmi Fransızca metne göre aslına daha uygun bir çevirisi. Karşı sayfalarda bulunan Türkçe metinle birlikte, açıklamalar eklenmiş olarak.

Bianchi, Thomas Xavier, *Khaththy Humaïoun ou Charte impériale ottomane*

du 18 février 1856, en français et en turc; suivie de ... notes et d'explications ... Paris, 1856.

Değerli yorumlarla birlikte, Türkçe ve Fransızca metinler.

....., *Le nouveau guide de la conversation en français et en turc ...* suivi ... du *Khatthi chérif ... du 3 novembre 1839 ...*, 2. basım. Paris, 1852.

Fransızca metnin yanısıra Osmanlıca metni verir.

Constitution ottomane promulguée le 7 Zilhidje 1294 (11/23 Décembre 1876). Konstantinopolis, 1876.

Resmi versiyon. Abdülhamid'in anayasayı ilân ediş hattı da vardır.

Fisher, Stanley, *Ottoman Land Laws, Containing the Ottoman Land Cude and Later Legislation Affecting Land.* ... Londra, 1919.

1858 kanununu İngilizce olarak verir. Açıklamalar eklenmiş, Kıbrıs'ta yararlanılmak üzere el kitabı olarak hazırlanmıştır.

Giacometti, G., *Russia's Work in Turkey: a revelation.* Çev. Edgar Whitaker. Londra, 1877.

Ignatyev ve Balkanlardaki Rus ajanlarının 1871-1873 yıllarını kapsayan belgelerinden oluşan küçük bir cilt. Ocak 1877'de İstanbul'da *Les responsabilités* ve Türkçe olarak *Mes'uliyet* adlarıyla yayımlanmıştı. Güvenilirliği hakkında yorum için bkz. *Levant Herald*, 8 Şubat 1877; Sumner, *Russia and the Balkans*, s.681; Langer, *European Alliances*, s.68; Harris, *Diplomatic History*, s.42, n.147. Belgeler güvenilir değilse bile, gerçeğe yakındır.

Gözübüyük, A. Şeref, ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri, Tanzimattan Bugüne Kadar.* Ankara, 1957.

1839 ve 1856 fermanları ile 1876 Anayasası'nı, yeni Türkçe harflerle ve yorumsuz olarak aktarır.

Great Britain, *Parliamentary Papers.* Londra, çeşitli tarihler.

Her yıl hazırlanan dizilerin *Accounts and Papers* alt başlıklı sonraki ciltleri, Türkiye hakkında sadece diplomatik olaylar değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu içindeki siyasal, mali, ekonomik ve toplumsal konular üstüne de ayrıntılı bilgi sağlayan pek çok otorite belge içerir. Bunlardan özel olarak yararlanılanlar, 1856, c.61; 1861, c.67; 1862, c.64; 1870, c.66; 1871, c.68; 1875, c.83 oldu.

Çev. Grigsby, William E., *The Medjelle or Ottoman Civil Law.* Londra, 1891.

Kıbrıs'taki bir İngiliz hakiminin Rumca bir basımından.

Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty*, C.IV, 1875-1891. Londra, 1891.

Türk devletine ait bir çok belgeyi yeniden basar.

Holland, Thomas E., *The European Concert in the Eastern Question: A Collection of Treaties and Other Public Acts*. Oxford, 1885.

Yayımlanmış diğer derlemelerden yararlı bir derleme.

Hurewitz, Jacob C[oleman], *Diplomacy in the Near and Middle East*. 2 Cilt. Princeton, 1956.

I. ciltte 1535-1940 arası yıllara ait belgelere iyi açıklamaların eklendiği bir derleme. Hepsî İngilizceye çevrilmiştir.

Jorga, Nicholas, der., *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866-1880)*. Paris, 1923.

Belgrad ve İstanbul'daki Romen ajanlarının bazı raporlarına yer verir.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara, 1954.

1845 yılına kadar ve en çok 1838-1841 yıllarına ağırlık verilerek, arşivler ve yayımlanmış eserlerden alınan belgelerden oluşan bir derleme. Çoğu dış olaylar üzerinedir.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich von, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches, aus der Osmanisch-türkischen Übersetzt und zusammengestellt*. Leipzig, 1909, ve Viyana, 1919.

Esas olarak metinler yer alır. 1839 ve 1856 hatları ile 1876 Anayasası da vardır.

Mehmed Selaheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*. İstanbul, 1306.

Asıl olarak yaşamının kısa bir öyküsü ile başlayan, ağırlıklı 1856 öncesine ilişkin, Reşid Paşa'ya ait diplomatik belgelerin yararlı ama pek bilimsel olmayan bir derlemesi.

Noradounghian, Gabriel, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*. 4 cilt. Paris, 1897-1903.

III. Cilt, 1856-1875 yıllarını kapsar.

Nord, Erich, *Das türkische Strafgesetzbuch vom 28. Zilhidje 1274 (9 August 1858)* ... Berlin, 1912.

Bir giriş ile beraber ceza kanununun metni.

"The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje [sic] 1293 (11/23 December, 1876)," *American Journal of International Law*, Ek II (1908), s.367-387.

Anayasanın, yürürlüğe girdiği sırada İstanbul'da yapılmış bir İngilizce çevirisi.

Petit, L., "Règlements généraux de l'église orthodoxe en Turquie," *Revue de l'Orient Chrétien*, C.III (1898), s.393-424, ve C.IV (1899), s.227-246.

İstanbullu bir Augustinusçunun. 1860-1862 millet organik kanunlarının Rumca metinlerini çevirir, Young'ın *Corps de droit*'daki eksik çevirilerinden daha iyidir. Bazı tarihsel açıklamalar eklenmiştir.

Rodkey, Frederick Stanley, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839," *Journal of Modern History*, II:2 (Haziran, 1930), s.251-257.

Britanya Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden alınmış, Reşid'in görüşlerinin önemli bir açıklaması.

Schopoff, A., *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie, 1673-1904: firmans, bérats, protocoles ... lois, memorandums, etc.* Paris, 1904.

Asıl olarak Aristarchi, Noradounghian ve Testa'dan derlenmiştir. Eksiktir ve üstelik her yeri doğru değildir.

Das Staatsarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Leipzig, yılda bir kaç cilt, 1861 ff.

Konuya göre ve genellikle geriye giderek düzenlenmiş çok sayıda Türk belgesini yeniden basan iyi bir derleme. Özellikle 1875-1876 yılı için 30.-32. ciltlerinden yararlanılmıştır.

Testa, I. de vd; *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis ... 1536 jusqu'à nos jours.* 11 cilt. Paris, 1864-1911.

Çok sayıda diplomatik yazışma ile beraber özellikle 7. ciltte bazı Osmanlı kanunlarını içerir.

[Turkey], Sublime Porte. Ministère des Affaires Etrangères. *Instructions relatives à l'administration générale des vilayets (traduction).* Konstantinopolis, 1876.

Tute, R.C., *The Ottoman Land Laws with a Commentary on the Ottoman Land Code of 7th Ramadan 1274*. [Kudüs, 1927].

Kudüs'teki arazi mahkemesi başkanının, çalışan avukatlar için hazırladığı el kitabı. Açıklamaların çoğu kanunda yapılan daha sonraki değişiklikler ve Filistin'deki koşullarla ilgilidir.

[Türkiye], [Adliye Nezareti], *Düstur*. İstanbul, çeşitli tarihler.

Bu başlık altında toplanan ciltler kötü biçimde düzenlenmiştir ve yanlışlar içerir, ancak Tanzimat kanunları ve nizamnamelerinin derlemeleri olarak temel bir kaynaktır. Çok kötü basılmış ve 1279'da yayımlanan tek ciltlik başka bir kitapta yeniden düzenlenmişti. 1289'da I., 1289/1290'da II. ciltle birlikte aynı başlık altında yeni bir diziye başlanmış, ondan sonra çıkan dört cilt, 1880'lerdeki dört ek ciltle tamamlanmıştı. Bu diziler önceki bütün nizamnameleri tekrarlamaz. Krş. Young, *Corps de droit*, C.I, s.xiii, ve Jäschke, "Türkische Gesetzsammlungen,"deki yorumlar (buradaki kaynakçaya bakınız).

Tyser, C.R., çev., D.G. Demetriades ve İsmail Hakkı Efendi'yle birlikte, *The Medjelle*. Nicosia, 1901.

Türkçe'den *Düstur*'u izleyerek, ek sözlük ve notlarla birlikte aslına oldukça uygun bir çeviri.

Ubicini, [Jean Henri] A[bdolonyme], *La Constitution ottomane du 7 zilhidje 1293 (23 décembre 1876) expliquée et annotée*. Paris, 1877.

Aynı zamanda ilgili pek çok belgeyi ve bir kısmı hatalı olmakla birlikte anayasanın ortaya çıkışının kısa bir arka planını verir.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar*. Ankara, 1946.

Açıklayıcı bir metin ile beraber çoklukla 1871 yılına ait belgeler. Mehmed Rüşdi'nin sorgulanması, Midhat'ın sorgulanmasının resmi özetiyle birlikte en açıklayıcı bölümdür.

Walpole, Charles G., *The Ottoman Penal Code 28 Zilhijeh 1274*. Londra, 1888.

Fransızca metinden çevrilmiştir.

Young, George, *Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*. 7 cilt. Oxford, 1905-1906.

Çevirilerden oluşan çok yararlı bir derleme, ancak daha sonra çıkarılan maddeler ya da kanunlar genellikle atlandığı için tarihsel açıdan eksik; yine tarihlerde ve referanslarda hatalar.

kitaplar ve makaleler

Aali [Âli] Pacha, "Testament politique," *La Revue de Paris*, 17:7 ve 17:9 (1 Nisan ve 1 Mayıs 1910), s.505-524, 105-124.

Güvenilirliği kesin değildir.

Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III:18 (1 Şubat 1328), s.1113-1119.

....., *Tarih Musahebeleri*, İstanbul, 1339.

On dokuzuncu yüzyılın tanınmış kişiliklerinin hoş kısa yaşam öyküleri ile asıl olarak gazete makaleleri biçiminde çıkan tarihsel sorunlara ilişkin tartışmalar. Anektodlu, bazen kişisel bilgilere dayanır.

Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt. A Study of the modern reform movement inaugurated by Muhammed 'Abduh*. Londra, 1933.

Cemaleddin el-Afgani üstüne bir giriş bölümüyle beraber, iyi bir inceleme.

Adnan-Adıvar, Abdülhak, *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul, 1943.

Türk ve Batı kaynaklarından yararlanan bilimsel bir inceleme; ağırlıklı matematik, astronomi, coğrafya ve tıp üzerine. Bu çalışma, aşağıdaki kitabın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir basımıdır.

....., *Le science chez les Turcs ottomans*. Paris, 1939.

Ahmed Mithat, *Üss-i İnkilâb*, 2 cilt, 1'de. İstanbul, 1294-1295.

Bir zamanlar Midhat Paşa'nın himayesindeki Ahmed Midhat tarafından Sultan Abdülhamid'in emri üzerine yazılmıştı. 1856'dan sonraki olayları kapsar; 1876-1877 yılları üzerinde ayrıntılı olarak durur. Oldukça Midhat karşıtıdır; Abdülhamid'e yaltaklanır. Ek belgeler vardır.

Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharriplerden Şinasi*. İstanbul, 1928.

Notlardaki pek çok işlenmemiş kanıt ve yazılarından örneklerle beraber, meslek yaşamına bir bakış.

....., *İstibdatın Hakimiyeti Milliyeye*, 2 cilt. İstanbul, 1342.

III. Selim'in hükümdarlığından V. Murad'a kadar olan dönemi kapsar. Gerek Türkçe, gerek Fransızca olarak yayımlanmış kaynakları düzenlemekle birlikte, anayasanın gelişmesini uzun bir döneme yayılmış olarak görme

çabasından dolayı biraz yüzeyseldir.

....., *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C.IV. İstanbul, s.1328-1330.

Ağırlıkla Türkçe ve Fransızca yayımlanmış çalışmalara dayanan ve II. Mahmud'dan 1876'ya kadar olan dönemin siyasi tarihi.

Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 14:81 (1 Temmuz 1340), s.193-215.

Burada gösterilen yayımlanmamış belgeler, büyük ölçüde yayımlanışından beri Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inin (buradaki kaynakçaya bakınız) bir bölümünün kelimesi kelimesine aktarılmış biçimidir.

Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis*. Kahire, tarihsiz. [190?].

....., *Vaka-i Sultan Abdülaziz*. Kahire, 1320.

Kaynak olarak Kératry, Ahmed Midhat ve çeşitli gazetelerden yararlanan sürgündeki bir Jön Türk'ün popüler, bilimsel olmayan tarih kitapları. İlki ağırlıkla 1876 üzerinedir; sonrakinin üçte biri 1875-1876 yıllarını ele alır.

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XI. Asırlarda)*. İstanbul, 1940.

Başlık yanıltıcıdır; çoğunlukla III. Selim'in hükümdarlığı üzerinde durur. Yazar eserini tamamlamadan önce ölmüştü.

Aktchoura oglu Youssouf Bey [Yusuf Akçura], "L'oeuvre historique de Mustapha Djelalettin Paşa et ses points de vue sur l'histoire des Turcs," 7e Congrès des Sciences Historiques, *Résumés*, C.II (1933), s.233-236.

Alboyajian Arshag, "Azkayin Sahmanaterouthiune," *Entartzag ... Oratzoytz sourp Perkechian Hivantonotzy Hayotz*, (1910), 76-528.

Ermeni gazetesi *Massis*'in takımlarını geniş biçimde kullanarak Ermeni milleti anayasasının olgulara dayanan ve oldukça ayrıntılı bir anlatımı.

Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*. Oxford, 1956.

Veraset, evlilikler vb. üzerine pek çok bilgiyle birlikte, ayrıntılı soyağacı tablolarını içerir.

Ali Fuad, *Rical-i Mühümme-i Siyasiye*. İstanbul, 1928.

Reşid, Âli ve Fuad Paşalar hakkında *Servet-i Fünûn* eklerinden yeniden basılmış, bilgilendirici denemeler. Fransızca ve Türkçe çalışmaların yanısıra

sözlü bilgilere dayanır.

Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine*. Paris, 1875.

Yürütülen Osmanlılık kampanyasına ait polemiklerden birisi.

Allen W.E.D., ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*. Cambridge, 1953.

Osmanlı orduları hakkında hatırı sayılır derecede bilgi sağlar; bazen askeri konuların yanısıra siyasal ve toplumsal konularda da yararlıdır.

Arnold, R. Arthur, *From the Levant, The Black Sea, and the Danube*. 2 Cilt. Londra, 1871.

1867-1868'deki Yunanistan, İstanbul ve Kırım'a, Tuna'dan Viyana'ya kadar yapılan geziye ilişkin çarpıcı seyahat mektupları.

Arnold, Thomas W., *The Caliphate*. Oxford, 1924.

II. Abdülhamid dönemine dek Sünni halifeliği ve Müslüman şehzadelerle ilişkisi üzerine iyi bütünleştirilmiş bir çalışma.

Arpee, Leon, *The Armenian Awakening: a history of the Armenian Church, 1820-1860*. Chicago, 1909.

Ermeni kaynaklarına dayanır. 1860 anayasasının kökenlerinin olaylara dayanan, kısa bir anlatımını verir.

....., *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*. New York, 1946.

On dokuzuncu yüzyıl üzerine verdiği ayrıntı azdır.

Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après le proclamation de la constitution ottomane. Konstantinopolis, 1917.

Anlaşılan Ermeni katliamlarını haklı çıkarmak için hazırlanmış savaş zamanındaki bir Türk yayımı. Önyargılı, ama 1870 Ermeni milliyetçilerine kadar uzanan bilgilendirici bir çalışma.

Auriant, "Un émir afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient, Djemmal ed Dine, ténébreux agitateur," *Mercure de France*, 288 (1 Aralık 1938), s.316-330.

Özellikle Cemaladdin'in Hindistan ve Mısır'daki yaşamı ve Paris'te kalışı üzerine kısa, bilgilendirici bir tarih.

....., "Un Grec au service des pachas d'Egypte: Draneht Bey," *Acro-*

pole, C.VIII (1933), s.161-176.

İsmail'in Mustafa Fazıl'la ilişkileri üzerine düşünceler.

Aus dem Leben König Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen. 4 Cilt, 3.'de. Stuttgart, 1894-1900.

Prens-kralın mektupları dahil, Karl'ın özel sekreteri Jehan de Witte'nin günlüğüne dayanır. İlk üç cilt 1866-1878 yıllarını kapsar.

[Azimzade Hakkı], *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*. Kahire, 1907.

Bu birinci cildin ismidir; ben ikincisini görmedim. 1877 parlamentosunun kuruluşu, açılışı ve ilk dönem toplantılarına ilişkin belgelerden oluşan bir derleme. Çoklukla 1876 yılına denk düşen gazetelerden, özellikle *Vakit* ve *Basiret*'den alınmıştır.

Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927.

Türk tarihlerinin ve yazarların kısa yaşam öykülerinin tanıtımları.

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*. Cambridge, Mass., 1942.

Yararlı ama Osmanlılara ait gelişmelerden daha çok Britanya'nın politikası hakkında.

Bailleux de Marisy, "Moeurs financières de la France; IV-Les valeurs orientales, les finances de la Turquie et de l'Egypte," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, C.V (1 Ekim 1874), s.650-678.

Felaketleri önceden göremeyen oldukça kısa bir özet.

Baker, James, *Turkey*, New York, 1877.

Yazarı Selanik yakınındaki bir çiftliğin sahibiydi. Avrupa Türkiye'sinin genel tanıtımı konusunda çok iyi olmayan bir deneme, yalnız yerel vergiler ve tarım üzerine ilk elden bilgiler içerir.

Bamberg, Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*. Berlin, 1892.

Eskimiş, ancak iç olaylar hakkında bilgi sağlar.

Barbier de Maynard, "Lehdjè-i-osmani, Dictionnaire ottoman," *Journal asiatique*, Dizi VII: 8 (Ağustos-Eylül 1876), s.275-280.

Ahmed Vefik'in Türkçeye dayanan çalışmasının tanıtımı ve övgüsü.

Barbiera, Rafaello, *La Principessa Belgiojoso, i suoi amici e nemici*. Milan, 1902.

Prences bir kaç yıldan beri iç Anadolu'da yaşıyordu.

Barker, John, *Syria and Egypt under the last five Sultans of Turkey, being experiences during fifty years*. der. E.B.B. Baker, 2 cilt, Londra, 1876.

Konsolosun mektupları ve dergilerden, oğlu tarafından yayıma hazırlanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sadece ilk yarısını kapsar.

Barth, H., "Beschreibung einer Reise quer durch das Innere der Europäischen Türkei ... im Herbst 1862," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Neue Folge 15 (1863), s.301-358, 457-538 ve 16 (1864), s.117-208.

Ruşuk'tan Selanik'e kadar yollar, anıtlar ve köyler üzerine, biraz da memurlar ve genel koşullar hakkında ayrıntılar.

Basmadjian, K.J., *Histoire moderne des arméniens depuis la chute du royaume jusqu'à nos jours (1375-1916)*. Paris, 1917.

Kimi yerleriyle yararlı olmakla birlikte, derinliği bulunmayan bir çalışma.

Baykal, Bekir Sıtkı, "93 Meşrutiyeti," *Belleten*, VI: 21/22 (Ocak-Nisan 1942), s.45-83.

Abdülaziz'in hükümdarlığının sonundan 1877 meclisinin oturumlarına kadar, 1876 Anayasası'nın oluşumuna kısa ama iyi bir bakış. Bazı yayımlanmamış belgelerden yararlanır. Kuvvetli bir Midhat taraftardır.

....., "Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü," s.470-477, *Türk Tarih Kurumu, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943*. Ankara, 1948'de.

Odyan ile Midhat arasındaki telgraf yazışmalarından yararlanarak, Odyan Efendi'nin Aralık 1876-Şubat 1877'deki Londra ve Paris görevi üstüne.

Behrmayer, W.F.A., "Die Türkische Akademie der Wissenschaften zu Constantinopel," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, VI: 2 (1852), s.273-285.

Encümen-i Daniş tüzüğü ile ilk üye listesinin çevirisini verir.

Belgiojoso, Christine, *Asie Mineure et Syrie; souvenirs de Voyages*. Paris, 1858.

Kırım Savaşı zamanında Ankara yakınında yaşayan İtalyan bir siyasal

sürgünün yerel yaşam ve koşullara ilişkin iyi anlatımları. Orijinal makaleler için, *Revue des deux mondes*, 1855.

Belin, [François Alphonse], "Bibliographie ottoman...", *Journal asiatique*, Dizi VI:11 (Nisan-Mayıs 1868), s.465-491; 14 (Ağustos-Eylül 1869), s.65-95; 18 (Ağustos-Eylül 1871), s.125-157; dizi VII:1 (Mayıs-Haziran 1873), s.522-563; 9 (Şubat-Mart 1877), s.122-146.

Aşıl olarak İstanbul'da, ama bazen Mısır'da Türkçe olarak yayımlanan eserlere dair değerli listeler ve kısa tanıtımları. Bunlar, daha önceki Bianchi'nin (buradaki kaynakçaya bakınız) listelerinin devamıdır. Ayrıca bkz. Schlechta-Wssehrd.

....., "Essais sur l'histoire économique de la Turquie," *Journal asiatique*, Dizi: VI:5 (Ocak-Şubat 1865), s.127-167.

Aşıl olarak para, borçlanmalar ve borçlar konusunda 1789-1863 yıllarını kapsar.

....., *Etude sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie (rite Hanéfit)*. Paris, 1862.

Journal asiatique, Dizi V:18-19 (1861-1862)'den yeniden basılmıştır. Toprak tasarruf biçimlerinin tarihsel ilkeleri ile 1858 arazi kanunu üstünedir. Yazara Cevdet Paşa yardım etmişti.

....., "Tableau de la presse périodique et quotidienne à Constantinople en 1864," *Journal asiatique*, Dizi VI:5 (Ocak-Şubat 1865), s.170-174.

Kısa tanıtımlarla. 1864 *Salname*'sine dayanır.

Bellew, H.W., *Kashmir and Kashgar, A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-1874*. Londra, 1875.

Kitabın yazarı Farsça ve biraz Türkçe bilen Forsyth misyonu doktorudur. Osmanlı-Yakub ilişkileri hakkında bazı notlara yer verir.

Berkes, Niyazi, "Historical Background of Turkish Secularism," s.41-67, bunun için, der. Richard N. Frye, *Islam and the West*. (The Hauge, 1957).

1839 öncesi üzerinde yoğunlaşmıştır; Tanzimat düalizmini eleştirir.

Beth, Karl, *Die Orientalische Christenheit der Mittelmeerländer. Reisestudien zur Statistik und Symbolik der griechischen, armenischen und koptischen Kirche*. Berlin, 1902.

Dogma ve sembolizm üzerinde durduğu kadar, kiliselerin tarihi ve örgütlenmesi üzerinde de kısaca duran bir çalışma.

Bianchi, [Thomas Xavier], "Bibliographie ottomane....," *Journal asiatique*, Dizi V:13 (Haziran, 1859), s.519-555; 14 (Ekim-Kasım 1859), s.287-298; 16 (Ekim-Kasım 1860), s.323-346; Dizi VI:2 (Ağustos-Eylül 1863), s.217-271.

Bkz. yukarıda "Bibliographie ottoman" başlığındaki yorum. Bianchi'nin bu listeleri 1856 sonundan başlar.

....., "Notice sur le premier annuaire (... salname) impérial de l'Empire ottoman ... (1847)," *Journal asiatique*, Dizi IV:10 (Eylül 1847), s.177-207; 11 (Ocak ve Nisan-Mayıs 1848), s.293-333.

Gerçekte Osmanlı yönetiminin ana hatlarını koyan, memurları ve istatistikleri kaydeden yıllığın yeniden aktarılması. Ayrıca 1800'den sonraki ilerlemenin kısa bir anlatımını verir.

Bianconi, F., *Etnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grece*. Paris, 1877.

1870'lerde Balkan Demiryollarında çalışan Türk düşmanı bir Fransız mühendisin çalışması. Ubicini'nin rakamlarını eleştirir.

....., *La question d'Orient dévoillée*. Paris, 1876.

Halklar ve yaşam koşulları üstüne ilk elden bilgi sağlar.

Birge, J. Kingsley, *The Bektashi Order of Darviches*. Londra, 1937.

Bektaşî tarihine kısa bir bakışla birlikte, Türk kaynaklarına ve kişisel görüşmelere dayanır; dini inançlar ve ibadetler üzerinde daha çok durur.

Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire: a study of the establishment, activities, and significance of the Ottoman Public Debt*. New York, 1929.

1881'e kadar DuVelay ve Morawitz'e dayanan bu çalışma tarihsel bağlamda zayıftır. Daha sonraki dönem için Kamu Borçları arşivlerinden yararlanır.

Blancard, Théodore, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*. 2 Cilt. Paris, 1909.

Ağırlıkla on sekizinci yüzyıl, bir parça da on dokuzuncu yüzyıl üzerinde duran, karmakarışık muazzam bir bilgi yığını.

Blau, O., "Nachrichten über kurdische Stämme," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16:4 (1862), s.607-627.

İmla reformu üzerine biraz bilgi içerir.

Blerzy, H., "Les révolutions de l'Asie centrale -les conquêtes de la Russie," *Re-vues des deux mondes*, 3. dönem, C.V (1 Eylül 1874), s.127-154.

1871'e kadar olan Rus ilerlemelerinin kısa bir anlatımı; Müslümanlardaki duygular ve Bab-ı Âli'deki elçilikler hakkında notlarla birlikte.

Blowitz, H.G.S.A.O. de, *My Memoirs*. Londra, 1883.

....., *Une course à Constantinople*. 2. Basım. Paris, 1884.

Blowitz, İstanbul'u 1883'te ziyaret etmişti ve bir çok kişiyi tanıtır. İki ki-tapta da Abdülhamid'le görüşmesi vardır.

Boçev, S.S., "Notes comparées sur les corbajis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares," *Revue internationale des études balkaniques*, C.III (1937-1938), s.428-445.

Midhat'ın 1857'de Tırnova'daki çalışmalarını över.

[Bodrumlu], Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis ... 1453 ... jusqu'à nos jours*, C.I. İstanbul, 1941.

Düzensiz ve yer yer oldukça bilgilendirici.

....., *Turcs et Juifs: étude historique, politique*. İstanbul, 1932.

İstanbulu profesörün 1928 yılındaki *Türkler ve Yahudiler* başlıklı çalışmasının, bazı eklemelerle birlikte, bir çevirisi.

[Bodrumlu], Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Tetkik*, 2. genişletilmiş basım. İstanbul, 1947.

Önceki kitabın genişletilmiş bir basımı. Karmaşık, Yahudilerin Türkiye'ye yaptıkları hizmetleri göstermeyi hedefleyen ve çeşitli bilgilerle dolu bir çalışma.

Bolander, Knoud Graah, *Förspelet till Balkankrisen pa 1870-talet. En studie i Europeisk Politik, efter otryckta aktstycken i det Nyoppnade Staatsarkivet i Wien*. Göteborg, 1925.

1875-1876 yılları üzerinde yoğunlaşır. Haus-Hof-und Staatsarchiv'den aldığı bilgiler açısından yararlıdır.

[Bolayır], Ali Ekrem, *Namık Kemal*. İstanbul, 1930.

Namık Kemal'in oğlunun siyasal yönleri fazla dokunmayan, kopuk kopuk bir anlatımı.

Boué Ami, *La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*. 4 Cilt. Paris, 1840.

Boulger, Demetrius C., *The Life of Yakoob Beg; Athalik Gazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*. Londra, 1878.

Forsyth misyonundaki kişilerin anlatımlarından yararlanan bilimsel bir çalışma.

Bradley, Edward S., *George Henry Boker, Poet and Patriot*. Philadelphia, 1927.

Boker'ın belgelerine dayanır, siyasal olmaktan çok edebidir ve kimi yerlerinde yararlıdır. Boker, 1871-1875'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Bab-ı Âli'deki orta elçisiydi.

Braun, Julius, *Gemälde der mohammedanischen Welt*. Leipzig, 1870.

Yakın Doğu'daki çeşitli mezhepleri kısaca tanımlayan bir derleme çalışması, siyasal konularda ise çok zayıftır.

Braun-Wiesbaden, Karl, *Eine türkische Reise*. 2 Cilt. Stuttgart, 1876

Ülkeyi iyi tanıyan pek çok insanla konuşmuş zeki bir Reichstag üyesinin kitabı.

Brockelman, Carl, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten*. Münih, 1939.

Standart çalışmalara dayanır, on dokuzuncu yüzyıl Türkiye'si üzerinde zorunlu olarak az durur, ama bu çerçeve içinde iyidir. İngilizce basımları 1947 ve 1960.

Brown, John P., *The Dervishes, or Oriental Spiritualism*. Londra, 1868.

İstanbul'daki Amerikalı tercümanın kitabı. Kötü biçimde düzenlenmiş, gereksiz tekrarları içeren, ama Doğu'ya ait el yazmaları, kişisel bilgi ve Avrupa eserlerinden bilgilerle dolu bir kitaptır.

....., "The Sublime Porte," *Knickerbocker*, 38:1 (Temmuz 1851), s.34-41.

İyi bir oryantalistin Türk yönetimi üstüne çalışması.

Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*. Cambridge, 1910.

Pek çok İran kaynağından yararlanan mükemmel bir anlatım. 1890 sonrası üzerinde odaklanır, ama Cemaleddin el-Afgani hakkında önemli bilgiler vardır.

....., "Some Remarks on the Babi Texts edited by Baron Victor Rosen," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 24. n.s., (Nisan 1892), s.259-335.

Beha'nın Abdülaziz'e yazdığı bir mektubu ve Fuad'ın ölümünü kutlamasını içerir.

Brunswik, Benoît, *La crise financière de la Turquie*. Paris, 1874.

Reformlar hakkında yapılan eleştiri ve öneriler karşımı bir çalışma.

....., *Etudes pratiques sur la question d'Orient: réformes et capitulations*. Paris, 1869.

Brunswik, Türkiye'de 1854'ten sonra yaşamıştı. Batı'nın reformlara duyduğu sabırsızlıkla birlikte yönetim koşullarını anlatır.

....., *Le réforme et les garanties, memoire présenté à la conférence de Constantinople*, 2. basım. Paris, 1877.

Midhat'ın reformları ile anayasa aleyhindeki bir polemik.

....., *La succession au trône de la Turquie*, 2. basım. Paris, 1872.

Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin lehindeki planları aleyhinde ağır bir suçlama.

....., *La Turquie, ses creeanciers, et la diplomatie*. Paris, 1877.

1875 yılındaki ödeme yapamaz duruma gelme, bunun nedenleri ve muhtemel çareler üstüne. Avrupalı uzmanları, imtiyaz sahiplerini ve mültezimleri savunur.

....., *La vérité sur Midhat Pacha*. Paris, 1877.

Midhat'ı diktatör olarak gören bir tirad.

Burks, Richard Voyles, *The Diplomacy of the Romania War for Independence (1875-1878)*. Chicago, 1939.

Bir Chicago Üniversitesi tezinin iyi ve yararlı bir özeti.

Burnaby, Frederick G., *On Horseback through Asia Minor*. 2 Cilt. 6. Basım. Londra, 1877.

1876-1877 kışında biraz Türkçe bilen bir İngiliz subayın yerinde tuttuğu

notlardan oluşan bir öykü.

....., *A Ride to Khiva: travels and adventures in Central Asia*. New York, 1877.

Anektod'lu, 1875-1876'da Orenburg'dan Hive'ye yapılan gezi hakkında. Çoklukla İngiliz-Rus ilişkileri, ama Müslüman halklar hakkında da biraz bilgi vardır.

Bumouf, Emile, "La Turquie en 1869," *Revue des deux mondes*, 2. dönem, 84 (15 Aralık 1869), s.962-986.

Tartışmanın temeli olarak Fuad'ın vasiyetnamesini kullanan, Osmanlıların dış ve iç kuvvetleri, zayıflıkları ve reformlar hakkında parlak bir tartışma.

Busch, "Schreiben des Hm. Dr. Busch an Prof. Brockhaus," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 17:3/4 (1863), s.711-714.

İstanbul'da çıkan periyodik yayınlar, özellikle *Mecmua-i Fünun*'un ilk yedi sayısının tanıtımı üstüne.

Butler-Johnstone, H.A. Munro, *The Eastern Question*. Londra, 1875.

Türkçe bilen tutucu ve Türk yanlısı bir İngiliz milletvekilinin çalışması.

....., *The Turks: their character, manners and institutions as bearing on the Eastern Question*. Londra, 1876.

"Anayasal bir sistem" olarak sade Türk ahlâkı ve teokrasisinin Türk yanlısı bir savunması.

Cahun, Léon, "Le monde islamique de 1840 à 1870," s.527-560, Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire générale*, C.XI. Paris, 1899'da.

....., "Le monde islamique de 1870 à nos jours," s.479-503, bunun için *ibid.*, C.XII. Paris, 1901.

İyi bir tarih değildir, Yeni Osmanlılar'ı Jön Türklerle karıştırır, ama Yeni Osmanlılar hakkında ilk elden bilgiler sağlar.

Cambell, Sir George, *A Handy Book on the Eastern Question, being a very recent view of Turkey*. Londra, 1876.

1876 sonbaharında Bulgaristan ve İstanbul'a giden akıllı bir milletvekili ve eski bir Bengal yetkilisinin çalışması.

[Canini], Marco Antonio, *Vingt ans d'exil*. Paris, 1868.

Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve İstanbul'da dolaşıp yaşamış bir

İtalyan sürgün devrimcinin kitabı. Kabataslak bir çalışma.

Capoléone, Dr. L., *Une réponse à M. de Kératry à propos de son ouvrage intitulé Mourad V: prince-sultan prisonnier d'état*. Padua, 1878.

Murad'ın hekiminin kendisini haklı çıkaran ve oldukça iyi bir çalışması.

Carra de Vaux, Baron [Bernhard], *Les penseurs de l'Islam*. 5 cilt. Paris, 1921-1926.

Midhat hakkındaki bölümü zayıftır ve önemli maddi hatalar vardır.

Castille, [Charles] Hippolyte, *Réchid-pacha*. Paris, 1857.

Reşid hakkında olumlu, ancak Osmanlı reformları üstüne dengeli bir yargı.

Caston, Vicomte Alfred de, *Musulmans et chrétiens: la Turquie en 1873*, II. Konstantinopolis, 1874.

Türkiye'de oturduğu anlaşılan bir Fransızın çalışması. 1861-1869 arası olayların tam, neredeyse gün gün, 1869-1874 arası olayların kaba taslak kanşık bir tarihi.

Catalogue de la bibliothèque du feu Ahmed Vefyk Pacha. Konstantinopolis, 1893.

Yaklaşık 3800 madde, Ahmet Vefik'in geniş ilgi alanlarına dair bir dizin de vardır.

Cevdet Paşa, [Ahmed], *Tezâkir I-12*, der. Cavid Baysun, Ankara, 1953.

Cevdet'in tarihçi Lütfi için yazılmış, burada İstanbul belediye kütüphanesindeki taslaklara dayanan tarihsel muhtıralarının bir bölümünün iyi düzenlenmiş bir cildi. Cevdet bunları ağırlıklı Kırım Savaşı dönemi üzerine ve olaydan yirmi yıl sonra yazmıştı ve bütünüyle objektif değildi, ancak bu eser çok yararlı bir tarihsel kaynaktır. İyi açıklamalar eklenmiştir ve dizinlidir.

Challemel-Lacour, P., "Les hommes d'état de la Turquie; Aali-Pachat et Fuad-Pacha," *Revue des deux mondes*, 2. dönem, 75 (15 Şubat 1868), s.886-925.

İsimsiz bir Fransızın görüşmelere dayanan çalışması.

Charikles, [Aristarchi Bey?], "Türkische Skizzen in Briefen an eine Freundin, 1876," *Deutsche Zeit-und Streit-fragen*, VI:83/84 (1877), s.85-154.

Türkçe bilen yazar ya bir Rum ya da Almandır. 29 Mayıs 1876 ile 10 Ekim 1876 arasında İstanbul ve civar semtlerinden atılmış mektupları. Yayına hazırlandığı açıktır, büyük olasılıkla gerçek bir temeli vardır.

Charmes, Gabriel, *L'avenir de la Turquie; le panislamisme*. Paris, 1883.

Çoklukla 1878 sonrası, ama Midhat'ın çalışmalarının bir dökümünü de içerir.

Chatelier, A. Le, "Révolutions d'Orient," *Revue politique et littéraire, Revue bleue*, Dizi V:10 (15 Ağustos 1908), s.193-199.

Çoklukla 1908 devrimleri hakkında, ancak Yeni Osmanlılar'ın kökenlerine de biraz değinir.

[Cherbuliez], "L'Angleterre et la Russie en Orient; une page d'histoire contemporaine, 1876-1877" *Revue d'histoire diplomatique*, X (1896), s.56-118, 171-222.

1877'de yazılmış ve kim olduğu bilinmeyen bir diplomatın çalışması, Türkiye'deki olaylardan yakından bilgisi olduğu anlaşılmaktadır.

Chertier, Edmond, *Réformes en Turquie*. Paris, 1858.

Önemsiz, geçmişteki ve o anki reformlar üstüne.

Chiha, Habib K., *La province de Bagdad. Son passé, son présent, son avenir ...* Kahire, 1908.

Bir el kitabı, tarihsel temeli vardır ve göçmen kabileler üzerinde bir hayli durur.

Chirol, Sir Valentine, *Fifty Years in Changing World*. Londra 1927.

Geçmişe ait denemeler. Chirol 1876'da Türkiye'deydi.

Clician Vassif Effendi, A. [Vasıf Kiliçyan], *Son Altesse Midhat Pacha, grand vizir*. Paris, 1909.

Midhat'ın katibinin çok övücü ve oldukça eksik bir biyografisi. Vasıf, Midhat'ın hizmetine Rusçuk'ta girmiş ve Midhat'ın peşinden sürgüne giden bir Hırvattı. Anlatım olarak tam güvenilir olmasa ve 1875 öncesi dönem hakkında zayıf kalsa bile yararlı bir çalışmadır.

Cobham, Claude Delaval, *The Patriarchs of Constantinople*. Cambridge, 1911.

Patriklerin genel tanıtımı ve listeleri.

Coke, Richard, *Bagdad, the City of Peace*. Londra, 1927.

....., *Heart of the Middle East*. New York, 1926.

İkisi de Midhat'ın valilik çalışmaları üzerinedir.

Collas, B.C., *La Turquie en 1861*. Paris, 1861.

....., *La Turquie en 1864*. Paris, 1864.

Birbirine çok benzeyen bu el kitapları Batı dilindeki kaynaklardan yararlan-
nan ve Türkiye'de kalan bir kişinin edinebileceği en iyi bilgilere dayanır.

Colombe, Marcel, "Une lettre d'un prince égyptien du XIXe siècle au Sultan ot-
toman Abd al-Aziz," *Orient*, V (1st quarter 1958), s.23-38.

Fransız diplomatik ve konsolosluk raporlarına dayanan yararlı bir girişle
beraber, belirlenemeyen bir kaynaktan Mustafa Fazıl'ın 1867 yılındaki mektu-
bunu yeniden aktarır.

Crabitès, Pierre, *Ismail the Maligned Khedive*. Londra, 1933.

İsmail'i savunur ama bazen abartılıdır. Kahire'deki Abdin Sarayı
Arşivlerinden yararlanır, İsmail'in İstanbul'da dağıttığı rüşvetlerin kanıtlarını
sergiler.

Creasy, Edward S., *History of the Ottoman Turks: from the beginning of their
empire to the present time*, gözden geçirilmiş basım. Londra, 1877.

1839 sonrasında çok zayıf kalır, standart kaynaklara dayanırken savaşlara
ve diplomasiye ağırlık verir.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie; géographie administrative, Statistique desc-
rptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. 4 Cilt. Paris, 1890.

Çark Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*. İstanbul, 1953.

Pek çok biyografik kısa yaşam öyküleriyle birlikte, karışık ama yararlı bir
anlatım. En eksiksiz olarak 1753'ten 1913'e dek olan dönem hakkında.

Dadian, le Prince Mek. - b., *La société arménienne contemporaine; les
Arméniens de l'Empire ottoman*. Paris, 1867.

Basın, kültür, eğitim ve 1860 Anayasası'ndan önceki kavgalar üstüne.
Arpee kadar ayrıntılı değildir.

al-Damlüji, Şiddiq, *Midhat Bâshâ*. Bağdat, 1952-1953.

Midhat'a olumlu yaklaşan, yerel bilgilerin yanısıra onun anılarını ve kimi
Batı kaynaklarını da kullanan, bir parça süslü bir biyografi.

Danışmend, İsmail Hami, *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü*. İstanbul, 1942.

Görünüşe bakılırsa, Ali Suavi'yi Cumhuriyet Halk Partisi'nin kimi ilkele-riyle ilişkilendirmeye çalışan bir parça abartılı bir broşür, ancak Ali Suavi'nin fikirleri ve özellikle Türkçü fikirleri açısından yararlı bir kabataslak çalışma.

....., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. İstanbul, 1955.

Yalnız tarihleri açısından değil, aynı zamanda Türk tarih yazarlarından seçme pasajlar ve onların özetleri açısından da yararlı bir çalışma. Bu cilt, 1703 ile 1924 arası yılları kapsar. Bazı maddelerde güçlü önyargılar vardır.

Davison, Roderic H., "The Question of Fuad Paşa's 'Political Testament'," *Bel-leten*, 23:89 (Ocak 1959), s.119-136.

Bu belgenin güvenilir olup olmadığını ve yayımlanma tarihini araştırır.

....., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," *American Historical Review*, 59:4 (Temmuz 1954), s.844-864.

"The Death of the ex-Sultan," *The Lancet*, 10 Haziran 1876, s.872-873.

İngiliz tıp dergisi intihar savını dikkate almaz. Ayrıca bkz. "The murder of the ex-Sultan," *The Lancet*, 2 Temmuz 1881, s.17-18.

Debelak, Julius, "Die central-asiatische Frage," *Streffleur's Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 16:3 (1875), s.117-148, 189-220; 16:4 (1875), s.33-48, 85-107.

Dürüst kaynaklardan yapılmış iyi bir sentez; Yakub Bey ve Bab-ı Âli hakkında bir değinme ile birlikte, ağırlıkla askeri.

De Leon, Edwin, "The Old Ottoman and the Young Turk," *Harpers's*, 44 (Mart 1872), s.606-612.

Yeni Osmanlılarla hiçbir ilgisi yoktur. De Leon, bizzat tanıdığı Reşid ve Âli ile Mustafa Fazıl'ı anlatır.

Demeerseman, A., "Au berceau des premières réformes démocratiques en Tunisie," *IBLA*, 20:77 (1957'nin ilk çeyreği), s.1-12.

....., "Doctrine de Khérédine en matière de politique extérieure," *IBLA*, 21:81 (1958'in ilk çeyreği), s.13-29.

....., "Un grand témoin des premières idées modernisantes en Tunisie," *IBLA*, 19:76 (1956'nın son çeyreği), s.349-373.

....., "Idéal politique de Khérédine Sa valeur morale," *IBLA*, 20:79

(1957'nin üçüncü çeyreği), s.179-215.

....., "Indépendance de la Tunisie et politique extérieure de Khérédine," *IBLA*, 21:83 (1958'in üçüncü çeyreği), s.229-277.

Hayreddin'in yaşamının, Tunus'taki devlet adamlığı çalışmanın, reform fikirlerinin ve Tunus-Osmanlı ilişkilerine yaklaşımının, bazen çok uzun olmakla birlikte, yararlı analizleri.

Denton, William, *The Christians in Turkey*, Londra, 1963.

Bir süre Bosna'da kalan bir Anglikan rahibin, yalnızca olumlu yönleri öne çıkaran bir çalışması. Bu kitap, Senior, MacFarlane ve 1861 yılı konsolosluk raporlarından çok sayıda seçme bölümlere dayanır.

De Salve, "L'enseignement en Turquie: le lycée impérial de Galata-Serai," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, V (15 Ekim 1874), s.836-853.

Galatasaray lisesinin ilk müdürünün Türk eğitime ve müdürlüğünü yaptığı okula ilişkin iyi bir kısa özet.

Desjardin (Paul de Réglé), *Au pays de l'espionnage; les sultans Mourad V et Abdul-Hamid II*. Paris, tarihsiz (ca. 1902).

Gazetecilik çalışması. Desjardin, Abdülhamid'in hekimi Dr. Mavroyeni'nin yakın dostu olduğunu ileri sürer: Sürekli kontrole gerek duyuran bir çalışma.

Desvillhes, M., *Confidences sur la Turquie*, 2. basım. Paris, 1855.

İnce, tanınmış Türklerin yaşamlarından çizgiler açısından yararlı, ama kontrole gerek duyulur. Fransız yanlısı olup İngiliz ve Reşid karşıtıdır.

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Washington, D. C., School of Advanced International Studies of the Johns Hopkins University için yayımlanmış doktora tezi, 1961. (Aynı başlıkla yayımlanmıştır, Baltimore, 1963).

....., *A Study of the First Ottoman Parliament, 1877-1878*. Washington, D.C., George Washington Üniversitesi için yayımlanmamış master tezi, 1956.

İkinci inceleme ilkinin büyük bölümünü bütünleştirir ve genişletir. 1877-1878 parlamentolarına ilişkin en iyi inceleme.

Djelaeddin, Moustapha [Konstantin Polkozic-Borzecki], *L'Europa et le tour-aranisme*. Yer ve tarih yok.

Bir Batı dili ve büyük olasılıkla bütün Batı dillerinin babası olarak Türkçe hakkında kaba dilbilgisi kuramlarını içerir. Aşağıdaki çalışmanın son bölümünü aktarır.

....., *Les Turcs anciens et modernes*. Konstantinopolis, 1869; Paris, 1870.

Müşlûmanlığı seçmiş ve Osmanlı ordusunda subaylık yapmış Polonyalı bir sürgünün çalışması. Tuhaf bir Türk yanlısı, temsili yönetim önerileriyle birlikte Türklerin Rus düşmanlığı açısından bir savunusu.

Djemaleddin Bey, *Sultan Murad V. The Turkish Dynastic Mystery, 1876-1895*. Londra, 1895.

Belki bir Osmanlı Hristiyanı, belki de bir Yeni Osmanlı olduğu sanılan bir görgü tanığının. Romanlaştırılmış, kolay okunur.

Dorys, Georges, *Abdul-Hamid intime*. Paris, 1901.

Görünüşe bakılırsa Sisam adası prensinin oğlu, bir İstanbul gazetesinin muhabiri ve Yeni Osmanlı olan bir Osmanlı Rumu. 1876 öncesi üzerinde çok az durur.

"Douglas Forsyth's Gesandtschaftsreise nach Kaschgar," *Globus*, 25:18 (1874), s.282-284, 298-302.

Forsyth raporlarından.

Douin, G., *Histoire du règne du Khédivé Ismail, I, 1863-1867; II, 1867-1873*. Roma, 1933-1934.

İyi bütünleştirilmemiş ama Fransız, Britanya ve Mısır belgelerinden oldukça fazla bilgi sağlayan çok ayrıntılı bir çalışma. II. Cildin çoğu, İsmail'in Bab-ı Ali ile ilişkileri üzerinde durur.

Dowson, Ernest, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions*. Letcworth, England, for the 'Iraqi Government, [1931-?].

Osmanlı dönemi hakkında bilgiler içerir.

Driault, Edouard, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres (1920)*, 8. basım. Paris, 1921.

Tatmin edici değildir. Türk düşmanı ve Fransız yanlısıdır.

Dumont, [Charles] Albert A.E., *Le Balkan et l'Adriatique*. Paris, 1874.

Edirne, Tekirdağ (Rodosto), Epir (Epirus) ve Arnavutluk'ta 1868-1871 yılları arasında kalışına ve yakın bilgilerine dayanan iyi bir gezi kitabı.

Durand de Fontmagne, *La Baronne (Drummond de Melfort), Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le Second Empire*. Paris, 1902.

1856'dan 1858'e kadar elçilikte yaşamış Thouvenel'in bir yakınının çalışması. Biraz bilgi varsa bile başka bir Lady Montagu olmayı başaramaz.

Du Velay, A., *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours. Paris, 1903.*

Osmanlı Bankası'nda çalışan bir memurun. Rahatlıkla en iyi mali tarih diye nitelendirilebilir. Türkçeye *Maliye Mecmuası* 12 (Nisan-Haziran 1939) ff'de *Türkiye Mali Tarihi* adıyla çevrilmiştir.

Dwight, H. G. O., *Christianity Revived in the East; or, a narrative of the work of God among the Armenians of Turkey.* New York, 1850.

İstanbul'daki ilk Kongregasyon misyonerlerden birisinin güçlü bir Evanjelik yaklaşımı. Ermeni kilisesinin sorunları hakkında biraz bilgi verir.

Dwight, Henry O., "Some Peculiarities of Turkish Politics," *Harper's*, 61 (Ekim 1880), s.745-753.

Midhat'ın Osmanlı kardeşliği plânlarının eleştirisiyle birlikte iyi gözlemler.

Eckardt, J. T., "Islamitische Reformbestrebungen der letzten hundert Jahre," *Deutsche Rundschau*, 104:10 (Temmuz 1900), s.39-60.

Bir yanda Vehhabiler, Babiler ve "Jön Türk" Müslümanlar, öte yanda on dokuzuncu yüzyılda hakim olan genel bilimsel ilerleme düşmanlığı (*obscurantism*) arasındaki karşıtlık üzerine.

Edmonds, William A., "Language Reform in Turkey and its Relevance to Other Areas", *Muslim World*, 45:1 (Ocak 1955), s.53-60.

On dokuzuncu yüzyılda alfabede yapılması istenen reform önerileriyle ilgili tartışmaları içerir. Büyük ölçüde Agâh Sırrı Levend'in 9 Ağustos 1953 tarihli *Ulus*'ta çıkan bir makalesine dayanır.

Edwards, H. Sutherland, *Sir William White, for Six Years Ambassador et Constantinople: his life and correspondence.* Londra, 1902.

Oldukça ince. White, 1875'ten 1878'e kadar Belgrat'ta, 1876-1877 konferansı için de İstanbul'da bulunmuştu.

Eichmann, F., *Die Reformen des osmanischen Reiches, mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft.* Berlin, 1858.

Prusya'nın 1853-1856 yıllarında Bab-ı Âli'deki orta elçisinin. Hatt-ı Hümayun'un kökenleri, hükümleri ve taşıdığı fikirlere ilişkin iyi bir çalışma.

Elliot, Gertrude, "Turkey in 1876, A Retrospect," *Nineteenth Century*, 64:380 (Ekim 1908), s.552-566.

Büyükelçinin kızının. Bilgilendirici, Midhat yanlısı, 1875 sonundan 1877 başına kadar olan dönemi kapsar ve bir kaç mektup yer alır.

Elliot, Sir Henry G., "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23:132 (Şubat 1888), s.276-296.

Britanya Büyükelçisi'nin 1875-1877 yıllarına ilişkin anlatımı; Midhat'ı haklı çıkarır.

....., *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*. Londra, 1922.

Kızı tarafından yayıma hazırlanmış, günlüğe ve mektuplara dayanan bir çalışma. Elliot, 1867 ile 1876 yılları arasında İstanbul'da büyükelçiydi.

The Encyclopaedia of Islam. Londra ve Leyden, 1913-1938.

Gerek bilimsel makaleler, gerekse kaynakçalar açısından paha biçilmez bir eser.

The Encyclopaedia of Islam, yeni basım. Leiden ve Londra, 1954-

Maddeler kusursuz, pek çok yerinde ilk basıma kıyasla çok üstün. Türkler hakkındaki konularda genellikle *İslâm Ansiklopedisi*nden (buradaki kaynakçaya bakınız) bol bol aktarma yapar.

Engelhardt, Edouard, *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. 2 Cilt. Paris, 1882-1884.

Belgrat'taki bir Fransız konsolosunun çalışması. Eşsiz bir kitap, sadece reformların tarihiyle bağlantılı, pek çok eksiğine rağmen çok yararlı. Her zaman kaynak belirtmemekle birlikte, belgelere ve koşullara ilişkin kendi notlarına dayanır. Maddi hata oldukça azdır.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 Cilt, 2'de. İstanbul, 1939-1943.

Yararlı bilgilerle doludur, özellikle on dokuzuncu yüzyıl için yayımlanmış çalışmalara ve bazı yayımlanmamış belgelere dayanır. Tarihsel açıdan değil de konulara göre düzenlenmiştir. Son iki cilt 1908 sonrasına ilişkindir. Ama verilen tarihler her zaman doğru değildir.

Esad Efendi, *Hükümet-i Mevrute*. İstanbul, 1293.

Anayasayı savunan 26 Ekim 1876 tarihli broşür; Süleyman Paşazade, *Süleyman Paşa Muhakemesi*'nde (buradaki kaynakçaya bakınız) yeniden basılmıştır.

Eversley, Lord, *The Turkish Empire from 1288 to 1914, and from 1914 to 1922 by Sir Valentine Chirol*. New York, 1923.

Basmakalıp, ince, oldukça Türk düşmanı.

Farley, J[ames] Lewis, *The Decline of Turkey, financially and politically*, 2. basım. Londra, 1875.

....., *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*. Londra, 1878.

....., *Modern Turkey*. Londra, 1872.

....., *Turkey*, Londra, 1866.

....., *Turks and Christians, a solution of the Eastern Question*. Londra, 1876.

....., *Two Years in Syria*. Londra, 1858.

Farley, Türkiye'de Osmanlı Bankası'nda görevliydi, daha sonra Bristol'da Osmanlı konsolosu oldu. İlk kitapları, ekonomik potansiyelini göstermeyi, sermaye ve göçmen çekmeyi amaçlayarak Türkiye'ye hep olumlu yaklaşır. Mali kalkınma tasarılarına Farley'in kendisi de katılmıştı. 1872'den sonraki kitapları Türklere karşı daha eleştirel, 1875'den sonrakiler ise belki Bab-ı Âli tasarruf amacıyla kendi konsolosluk maaşını kestiği için Slav yanlısıdır. Yukarıda ismi geçen kitaplar Türkiye hakkındaki eserleri içinde en bilgilendirici olanlardır; başka bir kaç kitabı daha vardır. Âli ile Fuad'ı iyi tanıdığını iddia ediyordu Farley. 1875 ve 1876 yılında yazdığı kitaplar tamamen Mahmud Nedim'in aleyhindedir. Eserlerinden üçünde Fuad'ın vasiyetnamesini yayımlar.

Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul, 1332.

Hukukçu ve devlet adamının kızı tarafından yazılmış bu yaşam öyküsü onun *Tezâkir*'ine ve özellikle No: 6 ve No: 40'a dayanır. Sadece Kırım Savaşı dönemine kadar uzanır, ama diğer Osmanlı devlet adamları hakkında değerli düşünceler vardır.

Fehmi Youssouf, *Histoire de la Turquie*. Paris, 1909.

1908 Jön Türklerinden birisinin hafiften Türkleri savunan kısa, ender olarak kaynak gösteren bir çalışması.

Fesch, Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*. Paris, [1907].

Bazı geçmişe ait bölümlerle birlikte, II. Abdülhamid dönemi Türkiye'si hakkında zengin bilgiler içerir.

Forsyth, Douglas, *Autobiography and Reminiscences*. Kızı tarafından yayıma hazırlanmıştır. Londra, 1887.

Bu Hintli kamu görevlisi 1870 ve 1873'te Kaşgar'a kadar dolaşmıştı. Mektuplarından, raporlardan ve *The (London) Times*'dan alınmış bir anlatımdır.

İngiliz-Türkistan ilişkileri üzerinde odaklanır, ama ayrı bir etken olarak İstanbul üzerinde de durur.

Franco, Gad, *Développements constitutionnels en Turquie*. Paris, 1925.

Ne dipnot ne de kaynakça bulunmakla birlikte bazı Osmanlı tarihçilerinden yararlanan, ortalamayı aşan bir hukuk tezi. 1876 hakkında tarafsızdır.

Franco, M., *Essai sur l'histoire des israélites de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*. Paris, 1897.

İstanbullu bir âyanın kabataslak, ama din, basın ve kitaplar konusunda bilgilendirici bir çalışması. On dokuzuncu yüzyıl üzerinde bir hayli durur.

Frechtling, Louis E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkistan, 1863-1881," *Royal Central Asian Journal*, 26:3 (Temmuz 1939), s.471-489.

Dışişleri Bakanlığı ve öteki Britanya belgelerine dayanır.

Freeman, Edward A., *The Ottoman Power in Europe, its nature, its growth, and its decline*. Londra, 1877.

Salt suçlu Türkler aleyhinde ağır hakaretler vardır, kavramları neredeyse ırkçıdır.

Fua, Albert, *Abdul-Hamid II et Mourad V, masque de fer*. Paris, 1909.

Sürgündeki bir Jön Türk editörün çalışması. Murad'ın aklı dengesinin yerinde olduğunu öne sürer ve Abdülhamid'i suçlar. Ama belge yoktur.

Fuad, Muhammed-Paşa ve Ahmed Jawdat [Mehmed Fuad ve Ahmed Cevdet], *Grammatik der osmanischen Sprache*. Çev. Kellgren. Helsingfors, 1855.

Bu önemli ilk dilbilgisi kitabının çevirisi.

Gallenga, Antonio, *Two Years of the Eastern Question*. 2 Cilt. Londra, 1877.

Kasım 1875'den Nisan 1877'ye dek orada bulunan *Times* muhabirinin İstanbul'daki olaylara ilişkin değerli anlatımları. Özellikle vilayet konularında bazı yanlışlıklar vardır. Biraz Rus yanlısı ve Elliot karşıtıdır.

Gambier, J. W., "The Life of Midhat Pasha," *Nineteenth Century*, III:11 (Ocak 1878), s.71-96.

Midhat yanlısı, ama oldukça akla yatkın ve gerçeklere dayanan bir çalışma. Yazarı, 1877'de İstanbul'da bulunan bir İngilizdir.

Ganem, Halil, *Les Sultans ottomans*. 2 Cilt. Paris, 1902.

1877 parlamentosunda mebus olan bir Suriyelinin çalışması, daha sonra Paris'te sürgün olarak yaşamıştır. Tarih açısından zayıftır ve belgeli değildir.

Geary, Gratten, *Through Asiatic Turkey. Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*. 2 Cilt. Londra, 1878.

Mart-Haziran 1878'de at sırasında Irak ve Suriye'yi dolaşan *Times of India* editörünün kitabı. Zekice gözlemler vardır.

Gelzer, Heinrich, *Geistliches und Weltliches aus dem türkischgriechischen Orient*. Leipzig, 1900.

Türkler hakkında zayıf, asıl olarak II. Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum ve Ermeni kiliseleri konusunda daha iyidir.

[Gerçek], Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği, Yüzüncü Yıldönümü Vesilesile*. İstanbul, 1931.

1831'den 1880 yılına dek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk basınına (sürgün gazeteleri hariç) ilişkin yararlı bir değerlendirme; kitap Fransız dilindeki basının 1790'dan itibaren bir öyküsüyle başlar.

Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*. 6 Cilt, Londra, 1900-1909.

Kusursuz bir çalışma, politika ve genel kültüre kadar uzanır. IV. Cilt, 1700-1850 yılları üstünedir; V. Cilt, Şinasi ve Ziya hakkındadır, ama asla tamamlanmamıştır. Karşıt yönde eleştiri için bkz. Martin Hartmann, *Der Islamische Orient* (Leipzig, 1902), C.I, s.140, 144-145.

Gibb, H.A.R., ve Harold Rowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, I: Islamic Society in the Eighteenth Century*. 2 Kısım. Londra, 1950-1957.

Tarihsel bir temel ile birlikte, on sekizinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetim ve toplum yapısının ayrıntılı bir incelemesi. Hem Batı kaynaklarından hem Türk ve Arap kaynaklarından yararlanır.

Giese, Friedrich, "Das Seniorat in osmanischen Herrscherhause," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II (1923-1926), s.248-256.

Hanedandaki veraset sorunu üzerine.

"A Glimpse of the Yemen Insurrection," *Chamber's Journal*, I:407 ve II:408 (14 ve 21 Ekim 1871), s.641-644, 659-662.

Bir Türk askeri aracında seyahat eden bir İngiliz, ordudaki etkisiz ve acınası koşulları anlatır.

Gobineau, C. S. de, der., *Correspondance entre le Comte de Gobineau et le Comte de Prokesch-Osten* (1854-1876). Paris, 1933.

Prokesch, bu yılların çoğunda İstanbul'da Avusturya büyükelçisiydi; Gobineau, Tahrân, Atina ve başka yerlerde Fransız elçiliği yapmıştı. Babîler ve Doğu'ya ilişkin başka konular hakkında değerli bilgiler vardır.

Goldziher, Ignaz, *Vorlesungen über den Islam*. Heidelberg, 1910.

Bilimsel ve kusursuz. Asıl olarak eski devirler üzerine, ama hukuk, doğma, çilecilik ve mezhepler konularında 1908 yılına kadar gelir.

Gordon, Leland, J., *American Relations with Turkey, 1830-1930; an economic interpretation*. Philadelphia, 1932.

1900-1930 yılları üzerinde yoğunlaşır, baş kısımları daha zayıf ve yer yer yanlışır.

Gökâlp, Ziya, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*. Çeviren ve yayıma hazırlayan: Niyazi Berkes. New York, 1959.

Bilimsel açıklamalarla donatılmış dikkatli bir çeviri. Gökâlp, Tanzimat dönemi üstüne kimisi zekice, kimisi cehaletten gelen pek çok yorum yapmıştı.

Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul, tarihsiz, [1946-?].

On dokuzuncu yüzyılın ünlü isimleri için oldukça tam, yararlı kısa biyografiler.

Greppi, Comte, "Souvenirs d'un diplomate italien à Constantinople, 1861-1866," *Revue d'histoire diplomatique*, 24 (Temmuz 1910), 372-387.

Temsilcilik baş kâtabinin çalışması. Öncelikle Abdülhamid'in tanıtılması açısından yararlı.

Hachtmann, Otto, "Türkische Übersetzungen aus europäischen Literaturen. Ein bibliographischer Versuch," *Die Welt des Islams*, VI:1 (1918), s.1-23.

Şinasi'yle başlar; asıl olarak 1890 sonrasına ilişkindir.

Haim, Sylvia G., "Islam and the Theory of Arab Nationalism," *Die Welt des Islams*, n.s., IV:2/3 (1955), s.124-149.

Milliyetçi terminolojinin gelişmesi açısından yararlıdır.

Hajek, Alois, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*. Stuttgart; 1925.

Konusunun en iyisidir, Bulgar kaynaklarından yararlanır, 1876 yılına yaklaştıkça daha eksiksizdir. Sorunun Türk tarafına ilişkin bazı düşünceler de yer alır.

Halid, Halil, *The Diary of a Turk*. Londra, 1903.

1894'te kaçan bir Türk'ün hafif, kısa ama dürüst bir çalışması. Yeni Osmanlılar ve Abdülhamid hakkında bazı bilgiler vardır.

Hamdy Bey, *Les costumes populaires de la Turquie en 1873*. Konstantinopolis, 1873.

1873 Viyana Sergisi'ne katılan fotoğraf ve yorumlar.

Hamid, Mustafa, "Das Fremdenrecht in der Türkei. Mit einer geschichtlichen Darstellung über das türkische Recht und die Kapitulationen," *Die Welt des Islams*, VII:1/2 (1919), s.1-96.

İyi ve kısa bir tarihsel özet.

Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*. New York, 1878.

....., *My Life and Times*. Boston, 1893.

İlki genel ilgi ve zekice gözlemlerden çok daha fazlasını içerir; ikincisi daha kişisel. Hamlin, Robert College'in ilk başkanıydı ve Türkçeyi iyi bilirdi.

Hammer-Pugrstaal, Joseph von, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. 2 Cilt. Viyana, 1815.

Pek çok kanun ve emirnamelerin çevirisiyle birlikte, merkezi yönetimin ve taşra yönetiminin tanıtılması.

....., *Geschichte des osmanischen Reiches*. 10 Cilt. Pest, 1827-1835.

Genelde bütünsel bir tarihten çok iyi bir kaynak kitabı. On dokuzuncu yüzyılın başlangıcında durur. X. Cilt, II. Mahmud'un reformlarından kimilerini ele alır.

Harris, David, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*. Chicago, 1939.

Türklerin düşünce ve açıklamalarının anlatımı açısından yararlı.

....., *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The First Year*. Stanford, 1936.

Britanya ve Avusturya arşivlerinden yararlanan son derece ayrıntılı bir çalışma.

Hasluck, F.W., *Christianity and Islam under the Sultans*. Margaret M.M. Hasluck, der., 2 Cilt. Oxford, 1929.

Denemeler ve bilgiler, verimli ama bütünlüklü değil. Asıl olarak Anadolu'daki, ayrıca Balkanlar ve Mısır'daki dini bilgi, folklor, karışım ve kalıntılar üstüne.

Heidborn, A., *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*. 2 Cilt. Viyana, 1908-1912.

Toprak, adalet, idare, hukuk türleri ve kamu maliyesi üstüne.

L'Hellénisme contemporaine. İkinci dizi, VII, ek fasikül. 1453-1953. *Le cinq centième anniversaire de la prise Constantinople*. Atina, 1953.

Yarısı 1453 yılı hakkında, geri kalanı Osmanlı egemenliği altındaki Rumlara dair on altı makaleden oluşan ve hepsi aynı nitelikte olmayan bir derleme.

Hellwald, Friedrich, *Der Islam. Türken und Slaven*. Augsburg, 1877.

Türkler aleyhindeki önyargıya rağmen parlak denemeler. Reformlar için hiç ümit ışığı görmez.

Heuschling, Xavier, *L'empire de Turquie*. Brüksel, 1860.

Bir değerlendirme ve el kitabı.

Hidden Alexander, *The Ottoman Dynasty; a history of the Sultans of Turkey from the earliest authentic record to the present time*. New York, 1912.

Osmanlı darphanesindeki bir görevlinin oğlu olan bir Robert Koleji mezununun. Anektodlu, düzensiz ve fazla değerli değil.

Hilaire, P. -de Barenton, *La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles d'après des documents inédits*. Paris, 1902.

Tarikatının belgelerinden yararlanan bir Kapüşen'in çalışması; ayrıca Cizvitler, Augustinusçular, Lazarcılar vb. hakkında.

Hill, George [Francais], *A History of Cyprus, IV: The Ottoman Province. The British Colony, 1571-1948*. Cambridge, 1952.

Kötü biçimde yazılmasına rağmen Kıbrıs'taki olaylar ve idari sistem hakkında bilgi sağlama açısından kusursuzdur. Fransız ve Britanya konsolosluk raporlarından, pek çok Rumca ve az sayıdaki Türkçe kaynaktan yararlanır.

Hobart Pasha, Admiral [Augustus Charles Hobart-Hampden], *Sketches from my Life*. New York, 1887.

1867'den 1878'e dek Türk donanmasında görevli bir İngiliz'in hayal kırıklığına uğratırcasına önemsiz ve üstün körü bir çalışması.

Holborn, Hajo, der., *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz*. 2 Cilt. Berlin, 1925.

Genelde yararlı. Radowitz'in ailesi için yazdığı bir kitap. Radowitz, 1861-1862 ve 1871-1872 yıllarında İstanbul'da, 1870-1871 yıllarında Bükreş'teydi.

Horn, Paul, *Geschichte der türkischen Moderne*. Leipzig, 1902.

Şinasi'den itibaren modernlerin yazılarını özetleyen yararlı bir çalışma. Bazı seçme pasajlar verilir, hiç siyasal bilgi yoktur, yer yer de hatalıdır. Tuhaf biçimde Ziya'yı atlar.

Hornby, Edmund, *Autobiography*. Londra, 1928.

Hornby, 1856-1865'te İstanbul'daki Britanya konsolosluk mahkemesi yargıcısıydı. Güçlü bir gözlemci.

Hornby, Lady [Emilia B. Maceroni H.], *Constantinople During the Crimean War*. Londra, 1863.

İstanbul'daki Britanya konsolosluk yargıcısının karısının 1855 sonbaharı ile 1858 Ocak ayı arasındaki mektupları. Kolay okunur, yer yer bilgilendiricidir. *In and Around Stamboul*'un (1858) genişletilmiş bir basımıdır.

Hoskiær, V., *Et Besøg i Grækenland Ægypten og Tyrkiet*. Kopenhag, 1879.

Çoklukla Türkiye hakkında; Hoskiær 1872-1873 yıllarında İstanbul'da bulunmuştu. İyi bir gözlemci.

Huszar, Emmerich von, "Die Memoiren des Grafen N.P. Ignatew," *Oesterreichische Rundschau*, 41:4 (15 Kasım 1914), s.166-174.

Değerlidir. Ignatyev'in 1861-1876 yıllarındaki faaliyetleri üstüne *Istoric-heskii Viestnik*'teki (Ocak 1914) anılarından seçme parçalar vardır.

Ignatyev, N.P., "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1868-1874)," [Kont N.P. Ignatyev'in Anıları], *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del* [Dış Haberler Bakanlığı], 1914, C.I, s.93-135; 1914, C.II, s.66-105; 1914, C.III, s.92-121; 1914, C.IV, s.75-103; 1914, C.V, s.129-148; 1914, C.VI, s.147-168; 1915, C.I, s.142-174; 1915, C.II, s.164-189; 1915, C.III, s.160-175; 1915, C.IV, s.222-236; 1915, C.VI, s.109-127.

Ignatyev'in Bab-ı Âli'deki Rus Büyükelçisi olarak izlediği siyaseti hakkı çikarmasına rağmen değerli bilgiler içerir.

İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*. Ankara, 1937.

1859 komplosunun ve onun altında yatan nedenlerin, güncel belgelere dayanan bilimsel bir incelenmesi.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar*. Sayfaları sürekli 14 fasikül. İstanbul, 1940-1953.

Âli Paşa'dan (1852) sonraki sadrazamların oldukça eski tarz biyografileri, ağdalı bir üslup kullanan, tarihi bütün olarak görmeyen, yine de kimi yayımlanmamış ve genellikle uzun uzun aktarılan çok geniş kapsamlı kaynaklardan alınmış bilgileri, yer yer zekice gözlemleri açısından büyük değeri olan bir çalışma. Sözlü bilgilerden de yararlanılmıştır. Pek çok aktarmanın eksik olması ise üzücüdür.

....., *Son Asır Türk Şairleri*. Sayfa numaraları sürekli 3 cilt ya da 12 fasikül. İstanbul, 1930-1942.

Yapı olarak öncekinin benzeri. Edebî bilgilerin yanısıra siyasal bilgiler verir.

İnalcık, Halil, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45:3 (Temmuz 1955), s.221-228.

İlk toprak tasarrufu sistemine, çöküşüne ve daha sonraki reform çabalarına kısa bir bakış.

....., "Tanzimat nedir?" *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941'de, s.237-263. İstanbul, 1941.

Toprak sorununun temel bir sorun olduğunu ileri sürer.

....., *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. Ankara, 1943.

Türk arşivlerindeki kaynaklardan, bazı bulgar ve batı materyallerinden yararlanılan iyi bir doktora tezi. Toprak sorunu üzerinde yoğunlaşır. Fransızca özet vardır.

İskit, Server Rifat, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul, 1943.

....., *Türkiyede Matbuat Rejimleri*. İstanbul, 1939.

....., *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. İstanbul, 1939.

Hepsi de yararlıdır, bazen biri diğerini tekrar eder. Verilen tarihleri kontrol etmeye gerek vardır. Genel olarak basın, düzenleme ve sansür üzerinde durur.

İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, 1940-

The Encyclopaedia of Islam'a (buradaki kaynakçaya bakınız) dayanır, bunun yanında yeniden yazılıp çok büyük ölçüde genişletilmiş ve Türk konuları üzerindeki maddeleri, sözgelimi Âli, Fuad, Cevdet ve Midhat maddelerinde olduğu gibi, düzeltilmiştir. Şu anda Ö harfinde olan değerli bir başvuru eseridir. (Kitap 1963'de yayınlanmıştır -ç.n.)

İstanbul Üniversitesi, *Hukuk Fakültesi Öğretim Üyeleri ve Yardımcılarının Yayınları, 1933-1947*, İstanbul, 1948.

Yararlı bir kaynakça, her çalışmanın özetleriyle birlikte yazara ve konuya göre listeler vardır.

....., *Université de Stamboul, Université de Stamboul; historique, organisation, et administration actuelles*. Stamboul, 1925.

Yansı tarihsel yönler üzerinde duran ince bir broşür.

İzzet Rıza, *La Turquie réformatrice et Midhat Pacha*. Lille, 1913.

Eleştiri aracını işletmeyen kötü bir tez; kaynakçada Türkçe kaynakları kaydetmekle birlikte yeni hiç bir katkısı yoktur.

Jánossy, Dénes, "Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient," *Archivum Europae Centro-Orientalis*, V:1-4 (1939), s.113-275.

1850-1856 yıllarını kapsar; Kossuth'un Kırım Savaşı krizinden yararlanma çabalarını gösteren, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Macarların bir listesini aktararak, 1853 yılı üstüne en eksiksiz çalışmadır.

Jäschke, Gotthard, "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart," *Die Welt des Islams*, V:1/2 (1917), s.5-56.

Asıl olarak 1876 ve 1908 anayasaları hakkında Türkçe kaynaklardan yararlanılan iyi bir öncü anlatımdır. 1876 Anayasası konusunda hatalar vardır.

....., "Türkische Gesetzsammlungen," *Die Welt des Islams*, n.s., III:3/4 (1954), s.225-234.

1839'dan sonraki mevzuatlar, kanunlar ve çeviriler üstüne bilgiler.

Jelavich, Barbara, "The British Traveller in the Balkans: the abuses of Ottoman administration in the Slavonic provinces," *Slavonic and East European Review*, 33:81 (Haziran 1955), 396-413.

Seyahat öykülerinden Hristiyanların konumu üzerine.

Jenks, Leland H., *The Migration of British Capital to 1875*. New York, 1938.

1800-1875 yılları arasındaki Britanya yatırımlarını ele alır, siyasal tarihle bağlantısı oldukça iyi kurulmuştur. Yakın Doğu üzerine kısa bir bölüm vardır.

Jerrold, W. Blanchard, *Egypt under Ismail Pascha, being Some Chapters of Contemporary History*, Londra, 1879.

Esas olarak siyasal bir yaklaşım, 1863'e dek olan kısmı kabatasaktır. Halim ile Mustafa Fazıl hakkında bilgiler sağlar.

Jessup, Henry Harris, *Fifty-Three Years in Syria*. 2 Cilt. New York, 1910.

1855'ten sonrasını içeren bir günlüğe ve mektuplara dayanır; 1856'dan 1909'a dek Suriye'yi ele alır, ağırlıklı Beyrut misyonları üzerinde odaklanır, ama tipik misyoner üslubuyla olmakla birlikte başka konuları da ekler.

....., *The Woman of the Arabs*. New York, 1873.

Kültürel durum üzerine düşünceleri içerir.

Jonquière, le Vicomte de la, *Histoire de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, gözden geçirilmiş basım. 2 Cilt. Paris, 1914.

Giriştiği işin altından kalkamamış ve bilimsel değil.

Jorga, Nicholas, *Geschichte des osmanischen Reiches*. 5 Cilt. Gotha, 1908-1913.

Oldukça iyidir. V. Cilt, 1774-1912 yıllarını kapsar.

Jwaideh, Albertine, *Municipal Government in Baghdad and Basra from 1869 to 1914*. Oxford, yayımlanmamış mezuniyet tezi, 1953.

Görüşmelere, Arapça ve Türkçe eserler ile vilayet gazetesine dayanır. Midhat'ın valiliği hakkında bazı düşünceler de yer alır.

Kanitz, [Philipp] Felix, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1878*. 3 Cilt. Leipzig, 1875-1879.

Bu bölgede yaptığı on yedi gezinin ağır ve sıkıcı anlatımı. Kanitz'in temel ilgi alanı coğrafyadır, ama Türk yönetimi üzerine de pek çok yoruma yer verir. II. Ciltte Türk taşra idaresi konusunda söz verilen bölüm, II. Ciltte çıkmamıştır.

Kaplan, Mehmed, *Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul, 1948.

Yayımlanmamış kaynaklara dayanan, Namık Kemal'in yaşamını özetleyen ve görüşlerini konu konu analiz eden iyi bir doktora tezi.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*. (1789-1856), Ankara, 1947.

Çoklukla Avrupa'da çıkmış eserlere dayanan, yarısı askeri ve diplomatik yönlerle ilintili olan genel bir anlatım.

....., *Osmanlı Tarihi, VI: Islahat Fernanı Devri, 1856-1861*. Ankara, 1954.

Bu da genel olup olaylara kronolojik açıdan yaklaşmaktansa konu konu ele almayı yeğleyen, II. Mahmud ya da III. Selim dönemlerine kadar geri uzanan bir çalışma. Çoğunlukla isyanlar, idari organlar ve ekonomi üzerine.

....., *Osmanlı Tarihi, III: Islahat Fernanı Devri, 1861-1876*. Ankara, 1956.

Önceki cilt gibi düzenlenmiştir. Yönetim kurumlarının tanıtımı hakkında en iyi parçalar vardır.

Kératry, E[mile] de, *Mourad V: prince - sultan - prisonnier d'état (1840-1878), d'après des témoins de sa vie*. Paris, 1878.

Zaman zaman yanlış olmakla ve kontrol edilmeye gerek duyulmakla birlikte iyi bilgiler verir. Keratry, 1877 yılı civarında İstanbul ve Balkanlardaydı, ama Murad'ın dostu Alexander Holinski'ye değinmeler dışında belgelemeyi ihmal eder.

Khadduri, Majid, ve Herbert J. Liebesny, der., *Law in the Middle East, I: Origin and Development of Islamic Law*. Washington, 1955.

Düzensiz bir çalışma; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şeriat ve Mecelle üzerine olan bölümler diğer bazı bölümlerin düzeyinde değildir.

Khéredine, Le Général [Hayreddin], *Réformes nécessaires aux états musulmans*. Paris, 1868.

Tunuslu devlet adamının 1867'de yazdığı bir deneme. Devlet üzerine (Arapça yazılmış) daha geniş bir çalışmaya giriş olarak düşünülmüştür.

Kissling, Hans J., "Die türkische Sprach-reform," *Leipziger Viertel jahrschrift für Südosteuropa*, 1:3 (Ekim 1937), s.69-81.

Arap-Fars üslubundan Atatürk reformlarına kadar yapılan ilerlemenin ana hatlarını çizer.

Koetschet, Josef, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*. Viyana, 1905.

Temel olarak 1875-1878 yıllarını kapsayan, Osmanlı resmi hizmetindeki İsviçreli bir hekimin anıları. Koetschet bu zamanın çoğunda Bosna'daydı, ama

Mart-Nisan 1876'da da İstanbul'daydı.

....., K., Dr., *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Ömer Pascha (Michael Lattas)* ... Sarajevo, 1885.

1856'dan sonra onunla birlikte olan Ömer'in hekiminin askeri yönden ve Ömer'in 1857-1859'daki Bağdat valiliği konusundaki değerli bir kitabı.

....., *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*. Sarajevo, 1909.

Aynı yazarın, 1864-1874 yıllarını kapsayan, çoğunlukla 1869 yılına kadar valilik yapmış Osman dönemindeki sivil yönetimi ele alan bilgi yüklü ve dürüst bir anlatım.

Koray, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1950*. Ankara, 1952.

Eleştirel olmayan bir liste, ancak çok yararlı, bir dizinle birlikte eski ve yeni harflerde kitapları ve makaleleri de kapsar. Başlıca bölümler Osmanlı ve Türk tarihi üzerinedir. İkinci basım, 1959, 1955'e kadar çıkmış eserleri kapsar.

Köprülü, Fuad, "L'institution du Vakouf: Sa nature juridique et son évolution historique" *Vakıflar Dergisi*, II (1942), Fransızca kısım, s.3-48.

Vakıf kurumunun değerini açıklayan ve savunan çok güzel bir makale.

Kukiel, M., *Czartoryski and European Unity, 1770-1861*. Princeton, 1955.

Handelsman'ın biyografisi ile bazı arşiv materyallerine dayanır. Polonyalı sürgünün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilgilerini yansıtır.

Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. 2 Cilt. İstanbul, 1944-1956.

Kötü biçimde düzenlenmiş, çok sayıda yayımlanmamış belgeyi kullanan ve yeniden aktaran bir bilgi kaynağı.

....., *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*. İstanbul, 1946.

Ali Suavi'nin yazılarına, Ebüzziya'nın Yeni Osmanlılar'a ilişkin anlatımlarına ve bazı yayımlanmamış belgelere dayanan bir biyografi.

Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul, 1956.

1948'deki *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* adlı eserini tekrarlayıp genişletir. 1877'ye dek olan olaylar konusunda zayıftır.

Kyriakos, A. Diomedes, *Geschichte der Orientalischen Kirchen von 1453-1898*. Çev. Erwin Rausch, Leipzig, 1902.

Atinalı profesörün Hristiyan kilisesi hakkındaki üç ciltlik tarihinin bir bölümü. Çok fazla Ortodoks yanlısı. Türkiye'deki milletler ve Rum kilisesine değinen bölümleri de vardır.

Lamouche, Léon, *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*. Paris, 1934.

Tanzimat dönemi için fazla yararlı değildir.

....., *L'organisation militaire de l'Empire ottoman*. Paris, 1895.

Oylara dayanan, akla uygun, 1890'lardaki Türk ordusu hakkında mühendislik sınıfından bir yüzbaşı ve doğulu bir bilim adamının kitabı. Tuhaf biçimde Hüseyin Avni'nin 1869 reformlarını atlar.

Landau, Jacob M., *Parliaments and Parties in Egypt*. Tel Aviv, 1953.

1860 sonrası için bilgi vardır.

Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Hon. Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*. 2 Cilt. Londra, 1888.

Stratford'dan uzun aktarmalara yer verir. Biraz övücüdür.

....., *Turkey*. New York, 1899.

Kısa ve ondokuzuncu yüzyıl üzerine çok zayıf.

Langer, William L., *European Alliances and Alignments*, 2. basım. New York, 1950.

1871-1890 yıllarındaki Avrupa diplomasisi için standart bir kaynaktır, Osmanlıların iç olayları hakkındaki materyalleri tanıtır.

Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert...* New York, 1853.

1849-1850'deki koşullar hakkındaki gözlemleri içerir.

....., "The Eastern Question and the Conference," *Quarterly Review*, 143 (Ocak 1877), s.276-320.

Yeni gelen Britanya Büyükelçisi'nin Türkiye'yi destekleyen bir kitabı.

Lee, Dwight Erwin, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*. Cambridge, Mass., 1934.

1875-1880 yıllarını kapsayan ve ağırlıkla yayımlanmamış Britanya belgelerine dayanan bir çalışma.

....., "The Origins of Pan-Islamism," *American Historical Review*, 47:2 (Ocak 1942), s.278-287.

Batı kaynaklarına dayanır; muhtemel yanıtları ortaya atarak kökenler sorunu ele alır. 1876'da ilk kez kullanılan terimi bulur.

Léouzon, le Duc Louis Antoine, *Midhat Pacha*. Paris, 1877.

Çok kötü biçimde belgelenmiş ve övücü, ama olaylara ilişkin açıklamalar ağırlıkla doğru gibi gözükür. 1876 üzerine hayal kırıklığı yaratan bir kitap.

Leroy-Beaulieu, Anatole, "Les réformes de la Turquie; la politique russe et le panslavisme," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, 18 (1 Aralık 1876), s.508-537.

Anayasaya güvenmez, Balkanlarda yerel reformlar ve yerel özerklikler için kampanya yürütür.

Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*. Ankara, 1949.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda üslup, sözcük hazinesi, alfabe ve dilbilgisiyle ilgilidir.

Lewak, Adam, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* [Türkiye'deki Polonyalı Göçmenin Öyküsü (1831-1878)]. Varşova, 1935.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Polonya etkisini ve Yeni Osmanlılarla bağlarını gösteren, Polonya, Fransa ve Macaristan'daki arşiv materyallerine dayanan bilimsel bir inceleme. Polonya'daki belgeler II. Dünya Savaşı'nda yok olduğu için şimdi değer kazanmış bir kitaptır.

Lewis, Bernard, "The Concept of an Islamic Republic," *Die Welt des Islams*, n.s., IV:1 (1955), s.1-9.

"Cumhuriyet" terimi ile halifeliğin seçim ya da cumhuriyet ilkelerini somutlaştırıp somutlaştırmadığını tartışır.

....., *The Emergence of Modern Turkey*. Londra, 1961.

On sekizinci yüzyıldan itibaren siyasal ve kültürel gelişmenin çok geniş kaynaklara dayanan en iyi öyküsü.

....., "The Impact of the French Revolution of Turkey," *Journal of World History*, I:1 (Temmuz 1953), s.105-125.

Yeni fikirlerin sokulması üstüne kavrayışlı bir deneme.

Lewis, Geoffrey, *Turkey*. New York, 1955.

On dokuzuncu yüzyıl üzerine kısa bölümler içerir.

Loeb, Isidore, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumaine*. Paris, 1877.

Başlık yanıltıcıdır. Hemen hemen tümü Sırbistan ve Romanya üzerinedir; Yahudilerin eşitlik mücadelesini gösteren belgeler vardır.

Longrigg, Stephen H., *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford, 1925.

Midhat üzerinde biraz özel olarak durur.

Lybyer, Albert H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge, Mass., 1913.

Öncü bir inceleme. Gerileme ve reformlar için temel sağlar.

....., "The Turkish Parliament," *Proceedings of the American Political Science Association*, 1910, s.65-77.

Emsalleri aktaran, 1908 parlamentosu üzerine bir çalışma.

Lynch, H.F.B., *Armenia: Travels and Studies, II: The Turkish Provinces*. Londra, 1901.

Bütününüyle tanıtıcı bir çalışma. Ek olarak Ermeni milleti anayasasını basar.

MacColl, Malcolm, *The Eastern Question: its facts and fallacies*. Londra, 1977.

1876'da İstanbul'da bulunan bir kişinin Türklere karşı haklı kızgınlığı.

....., "Midhat Pasha on Turkish History and Reform," *Gentleman's Magazine*, 243 (Temmuz 1878), s.31-49.

Midhat'ın 1878'deki makalesine (buradaki kaynakçaya bakınız) sert ve cahilce bir karşılık.

Mackenzie, G. Muir, ve A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europa*. Londra, 1866.

1863'deki geniş bir Balkan gezisinde çinko kaplı banyo kuvvetlerini tanıyan

iki yiğit kadının raporları. Temel olarak Slav özgürlüğüne sempati duyan bir yaklaşımdır.

Macler, Frédéric, "Les Arméniens en Turquie," *Revue du monde musulman*, 24 (Eylül 1913), s.115-173.

Kısmen Ermeni milleti anayasası üzerinde durur. Bu makale aşağıdaki ki-tapta yeniden yayımlanmıştır.

....., *Autor de l'Arménie*. Paris, 1917.

Birinci sınıf bir Ermeni bilim adamının çalışması. Ermeni anayasasına ilişkin üç anlatımda olduğu gibi genellikle birbirleriyle örtüşen makalelerden oluşan bir derleme. Ermeni eserlerinden, özellikle Varandyan'ın devrimci *Baykakan Charmjan Nakhapalmouthiun* [Ermeni Hareketinin Kökenleri] (Cenevre, 1912-1914) adlı eserinden özetler yönünden yararlı.

Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat. Tarih-i Mahmud Celaledin Paşa*. 3 Cilt. İstanbul, 1326-1327.

Bab-ı Âli'de saray haberleşmesinden sorumlu mevkiin (Amedci) başında bulunan yetenekli bir gözlemcinin, çoğu ilk elden bilgilere dayanan değerli çalışması. 1839 yılıyla başlar, ama hemen hemen bütünüyle 1875-1878 yıllarında yoğunlaşır.

Malcolm-Smith, E.F., *The Life of Lord Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*. Londra, 1935.

Onun kadar tam olmasa bile Lane-Pool'un çalışmasından daha iyi bir bi-yografi.

Mardin, Ebül'ulâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895)*. İstanbul, 1946.

Bazısı yayımlanmamış pek çok belgeden yararlanan, Cevdet'in kendi zamanındaki tarihsel notlarından ya da anılarından (*Tezâkir* ve *Mâruzat*) parçalara yer veren yaşam öyküsü ve çalışmalarının bir analizi.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Moder-nization of Turkish Political Ideas*. Princeton, 1962.

Önde gelen Yeni Osmanlıların siyasal düşüncesinin ve onların entelektüel temellerinin bilimsel bir analizi.

Mehmed Gâlip, "Tarihten Bir Sahife - Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1:2 (1329), s.70-84.

Güvenilirliği ve belgelerin tahmini yazarları hakkında bir girişle birlikte,

Fuad'ın vasiyetnamesinin metnini verir.

Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*. İzmir, 1328.

Bir saray memurunun ilkin 1876'da yazdığı ilk elden bir anlatımı. Çoğunlukla mahkeme ve nezaret politikaları üzerine, bazen saçma.

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*. 4 Cilt. İstanbul, 1308-1331.

En iyi biyografik sözlüklerden birisi.

Melek Hanum, *Six Years in Europe...* der. L.A. Chamarovzow. Londra, 1873.

Büyük ölçüde kişisel ve hafif. Melek bu dönemde, 1866-1872, Kıbrıslı Mehmed'den boşanmış durumdaydı.

....., *Thirty Years in the Harem: or, the Autobiography of Melek-Hanum, wife of H.H. Kibrizli-Mehemet-Pasha*. Londra, 1872.

Dr. Millingen ve Kıbrıslı Mehmed'in Fransız-Ermeni karışımı karısı anılarını yazarken büyük olasılıkla yardım görmüş olmakla birlikte, naifliği genelde çok açıktır. 1866'ya kadar olan yaşamını kapsar.

Midhat, [Ahmed Şefik], "The Past, Present, and Future of Turkey," *Nineteenth Century*, III:18 (Haziran 1878), s.981-993.

Fransızca orijinali bunu hemen izleyen sayfalarda basılmıştır, s.993-1000. Ayrıca *Revue scientifique de la France*, 2. dizi, VII:49 (8 Haziran 1878), s.1149-1154'te de çıkmıştı; ayrıca A.H.Midhat'ın *La Turquie, son passé, son avenir* (Paris, 1901), adıyla yayıma dikkatsizce hazırlanmış ama materyal olarak değiştirilmemiş çalışmasında bir girişle birlikte broşür biçiminde. Türkçe çeviriler broşür biçiminde 1295, 1324 ve 1326; Türkçe çeviriler broşür biçiminde 1295, 1324 ve 1326'da, Arapça bir çevirisi 1879'da Beyrut'ta çıkmıştı. Midhat sürgündeyken Türkiye lehinde ve Rusya aleyhinde yazılar yazmıştı. Onun görüşlerini iyi biçimde ortaya koyan bir kitapta ama derine inmez.

....., *Question d'Orient. Adresse des positivistes à Midhat-Pacha...* (26 aout 1877) *Réponse de Midhat-Pacha*. Paris, 1877.

Midhat'ın kısa yanıtı öteki açıklamalarını yansıtır.

Midhat, Ali Haydar, "English and Russian Politics in the East," *Nineteenth Century*, 53:311 (Ocak 1903), s.67-78.

Midhat'ın oğlunun, babasının 1876-1877 yıllarındaki mektuplarının bazısını yeniden aktaran ve reformlarına ilişkin kısa bir değerlendirmesi. Bazı maddi hatalar vardır.

....., *Hâtıralarım*, 1872-1946. İstanbul, 1946.

Biraz dağınık. 1877'ye kadar olan bölümler İngilizce *Life of Midhat Pasha* (buradaki kaynakçaya bakınız) adlı eserinden daha yetersiz olmakla birlikte, hemen hemen yarısı babası Midhat Paşa hakkındadır.

....., *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment, and juridical murder, derived from private documents and reminiscences*. Londra, 1903.

Oğlunun yazdığı çok yararlı ama çok sayıda yanlışlıkları ve çarpıtılmış tarihleri olan, İngilizce okuyan insanları düşünerek biraz uyarlanmış bir biyografi. Sadece bir kaç belge aktarır. Oğlu, yazarken iyi editöryal yardım görmüş olmalı.

....., *Midhat-Pacha. Sa vie-Son oeuvre, par son fils...* Paris, 1908.

Yazarın İngilizce yazdığı *Life*'nin aldığı aynı eleştirilere açık, aynı zamanda genelde farklı bilgi ya da belgeler sunduğu için yararlı.

....., der., *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı ... I: Tabsıra-i İbret. II: Mirat-ı Hayret*. İstanbul, 1325.

Bu kitaplar, gerçekte Midhat'ın muhtıraları ve eksik anılarına, onun muhafaza ettiği belgelere dayanıyor görünmekle birlikte, Midhat Paşa'nın "anılandır" ve tamamı oğlu tarafından yayıma hazırlanmıştır. Bkz. A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s.83, 137-138. I. Cilt, pek çok suretle birlikte, Midhat'ın ne Fransızca, ne de İngilizce yaşam öykülerine tam uyan bir biyografisidir. II. Cilt, esas olarak Abdülaziz'in ölümü ve Midhat'ın onun ölümüne karıştığı iddiasıyla yargılanması üstünedir.

....., *Midhat Paşa'nın Hayat-ı Siyâsiyesi, Hidematı, Şehadeti...* Kahire, 1322.

Asıl olarak, üçte birinin Taif'te sürgündeyken Midhat Paşa tarafından yazıldığını, geri kalanının ise oğlu tarafından çeşitli belgelerden derlendiğini gösteren 1903'teki İngilizce *Life*'nin çevirisidir.

....., *Souvenir de mon exil volontaire*. Cenevre, 1905.

Makale ve belgelerden oluşan bir derleme, yarısı Midhat'a ait İngilizce biyografisinin değerlendirilmesidir. Diğer kısmı Abdülhamid'in egemenliği ile Jön Türkler üzerinedir.

Milev, Nicholas, "Réchid pacha et la réforme ottomane," *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, C.II (1912), s.382-398.

Esas olarak Reşid'in Metternich için hazırladığı 10 Mart 1841 tarihli muhtırasının özeti. Başka şeylerin yanısıra 1839 Hatt-ı Şerif'i üzerinde durur.

Miller, Willam, *The Ottoman Empire and its Successors*. Cambridge, 1927.

Asıl olarak Balkan devletleri ve diplomatik sorunlarla ilgilidir; Osmanlıların iç olayları üzerinde çok az durur.

[Millingen Frederick], Major Vladimir Andrejevich Osman-Bey, *Les Anglais en Orient, 1830-1876*. Paris, 1877.

Sözünü etmeye değer bir kitap, Millingen'in önce Byron'ın hekimi, sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenen annesini savunuşu. Yeni Osmanlılar hakkında da biraz bilgi vardır.

....., Vladimir Andrejevitch Osman-Bey, *Les imams et les derviches; pratiques, superstitions, et moeurs des Turcs*. Paris, 1881.

Ulema, softalar, batıl inançlar ve veraset sorunu üzerine bölümleri vardır.

....., Osman-Seify Bey, *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz, 1862-1867*. Paris, 1868.

Millingen 1853'ten 1864'e kadar Türk ordusunda hizmet vermiş, sonra Fuad'la bozuşmuştu. Bu tartışma kitaba güçlü bir renk katar, ama değerlidir.

....., *Wild Life Among the Koords*. Londra, 1870.

Yukandaki esere biraz benzer. 1862 yıllarındaki Doğu Anadolu'da varolan koşullarla ilgilidir.

Misner, Charles, *Souvenirs du monde musulman*. Paris, 1892.

İstanbul'da 1867'den 1871'e kadar *La Turquie*'nin editörlüğünü yapmış, Âli'ye çok yakın ve bir süre Âli'nin "Fransız kâtibi" olan bir Fransızın kitabı. Yararlı, ancak yirmi yıl sonra yazıldığı için kontrol edilmeli.

Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahre 1835 bis 1839*, 2. basım. Berlin 1876.

1841'de ya da daha önce yazılmış. Moltke, imparatorluğun pek çok yerini dolaşmıştı ve askeri danışman olarak resmi giriş hakkına sahipti.

Morawitz, Charles, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*. Çev. George Schweitzer, Berlin, 1903.

Ağırlıkla yazım tarihine ve gelirlerle masraflara ilişkin bir anlatım; tarihsel açıdan Du Velay'a fazla şey eklemeyiz.

Mordtmann, Andreas David, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe (1850-1859)*. der., Franz Babinger, Hannover, 1925.

Siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar üzerine olduğu kadar coğrafya, yer isimleri ve harabeler üstüne. *Das Ausland*, 1855-1863'de elli makale olarak çıkmıştı. Bir Hamburglu, iyi bir oryantalist ve bu sırada İstanbul'daki Hanse temsilciliğinin maslahatgüzarı.

....., *Stambul und das moderne Türkenthum: politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen*. 2 Cilt. Leipzig, 1877-1878.

Paha biçilmez bir kaynak. Mordtmann, 1846'dan 1879'a kadar Türk ticaret mahkemesi hâkimi, editör, profesör ve Hanse diplomatı olarak İstanbul'daydı. Kitap büyük ölçüde *Augsburger Allgemeine Zeitung* ve *Hamburger Nachrichten* gazetelerine olaylardan hemen sonra yazılmış mektuplardan oluşuyordu. Bazıları üzerinde tekrar çalışılmıştır. Kitap düzenli değildir, yer yer abartılıdır ve tekrarlara yer verir, ancak bilgiyle doludur.

....., "Ueber das Studium des Türkischen," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C.III (1849), s.351-358.

Dilbilgisi, güçlükler ve çeşitli konuşma ve yazı dili türleri üstüne.

Morris, Robert, *Freemasonry in the Holy Land*. Chicago, 1880.

1868'de Yakın Doğu'da seyahat etmiş saf ve coşkulu bir Lagrange'ın, Kentucky, kitabı. Türkiye'deki Müslüman Masonlar üzerinde biraz bilgi olması açısından yararlı.

Mosse, W.E., "The Return of Reschid Pascha: An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe," *English Historical Review*, 68:269 (Ekim 1953), s.546-573.

Reşid'in 1856'da tekrar iktidara gelişini aydınlatmak için Britanya, Fransız ve Avusturya arşivlerinden yararlanır; Temperley'in "Las Phase of Stratford de Redcliffe"ini (buradaki kaynakçaya bakınız) eleştirir.

Moüy, Charles de, *Lettres du Bosphore: Bucarest-Constantinople-Athènes*. Paris, 1879.

1875'ten 1878'e kadar İstanbul'da bulunmuş Fransız maslahatgüzarının kitabı. Bu oldukça sıradan bir seyahat kitabıdır.

....., "Souvenirs d'un diplomate: un essai du régime parlementaire en Turquie (1876-1878)," *Revue des deux mondes*, 4. dönem, 157 (1 Şubat 1900), s.616-652.

Bu yıllardaki olayların ruhsal açıdan yeniden düzenlenmesi. Moüy, 1876-1877 İstanbul Konferansı kâtibiydi.

al-Mudarris, Fahmi, "Al-mathal al-'alâ wa Midhat Bâshâ" [İdeal ve Midhat Paşa], s.52-65, bu *Maqâlât Siyâsiyya, Târikhiyya, İtimâ'iyya* [Siyasal, Tarihîsel ve Toplumsal makaleler], I, Bağdat, 1349/1931'de.

Daha sonraki gelişmelerin eleştirisi için çıkış noktası olarak kullanılan Midhat'ın başarılarının övgüsü.

[Murray, E.C. Grenville], *Turkey, Being sketches from life by the Roving Englishman*, gözden geçirilmiş basım. Londra, 1877.

1851-1856 arasında yazılmış makalelerin yeniden basımı; Osmanlı halkları ve adetlerinden hoş kesitler.

[Mustafa Fazıl], *Lettre adressée à Sa Majesté le Sultan par S. A. le prince Mustapha-Fazil-Pacha*. Paris, tarihsiz. [1867].

Mısır'ının Abdülaziz'e yazdığı ünlü mektup. Başka baskıların bir listesi ve tartışılması için bkz. bölüm VI, notlar 109 ve 111.

Mülinen, Eberhard Graf von, *Die Lateinische Kirche im türkischen Reiche*, 2. basım. Berlin, 1903.

Önemsiz, kısa.

[Namık] Kemal Bey, *Heimat oder Silistria*. Çev. Leopold Pekotsch. Viyana, 1887.

Namık Kemal'in 1873'de yazdığı *Vatan yahut Silistre* adlı oyununun Almanca çevirisi.

Nelidow, "Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem. 27 (15 Mayıs 1915), s.302-339, ve 28 (15 Temmuz 1915), s.241-277.

Değerli bir eser. Nelidov, İstanbul'da Rus elçiliğinde müsteşardı. Oldukça tarafsız; 1875-1877 yıllarını kapsar; tarihlerde bazı yanlışlar vardır.

Newton, Charles Thomas, *Travels and Discoveries in the Levant*. 2 Cilt. Londra, 1865.

1852-1859'da Mytilene'de ve ayrıca Rodos'da konsolos vekilliği yapmış Britanyalı'nın mektupları. İlgileri esas olarak eski çağlara yöneliktir, ama bazı politik konulara ışık tutar.

Newton, Lord [Thomas W. Legh], *Lord Lyons: A Record of British Diplomacy*. 2 Cilt. Londra, 1913.

Lyons, 1865'ten 1867'ye dek Bab-ı Âli büyükelçisiydi. Bu dönem üzerine oldukça zayıf kalmıştır.

Nicolaidy, B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine: itinéraire et compte rendu de voyages dans les provinces ottomanes*. 2 Cilt. Paris, 1859.

Bir Rum ordu mühendisinin kitabı; Makedonya ve Teselya'daki bir gezinin Türk düşmanı anlatımı, takriben 1858-1859.

Nour, Riza, "Namık Kemal, grand poète turc," *Revue de Turcologie*, C.II (1932), s.1-25

Noury, Soubhy, *Le régime représentatif en Turquie*. Paris, 1914.

Büyük ölçüde Engelhardt'a dayanmakla birlikte değerlidir.

Østrup, J., *Islam under den Nittonde rhundradet* [Ondokuzuncu Yüzyılda İslam], çev. Axel Nihlen, Stockholm, 1924.

Yakın ve Orta Doğu'da din, politika, edebiyat ve toplumun kısa bir değerlendirmesi.

....., "Den moderne, literære bevaegelse i Tyrkiet" [Türkiye'de Modern Edebiyat Hareketi], *Nordisk Tidsskrift for Vetenskap, Konst och Industri* (1900), s.206-222.

Şinasi, Namık Kemal, Ahmed Midhat ve bir kaç kişi hakkında iyi bir genel makale.

Okandan, Recai G., *Âme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri*. İstanbul, 1946.

Sonraki çalışmasıyla bütünleştirilmiştir.

....., *Umumi Âme Hukukumuzun Ana Hatları. I: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İnkırazına Kadar*. İstanbul, 1948.

1876 Anayasası'nın ayrıntılı ve bir derece kaba bir incelenmesiyle birlikte yararlı bir bilimsel çalışma; kitabın son yarısı 1908 Meşrutiyet dönemi üzerinedir.

Omer [Ömer] Hilmi, *A Treatise on the Laws of Evkaf*, çevirenler. C.R. Tyser ve D.G. Demetriades, Nicosia, 1899.

Uygun olduğu yerlerde *Mecelle*'ye referansların da yer aldığı teknik bir tartışma.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*. İstanbul, 1952.

Yerel ve taşra idaresine yer verir. Çoklukla Cumhuriyet dönemi üzerinedir, ama bazı tarihsel bölümleri de vardır.

....., "Les transformations de la structure administrative et juridique de la Turquie et son état actuel," *Revue internationale des sciences administratives*, C.IV (1955), s.741-786.

Geniş bölümü önceki çalışmadan türetilmiştir. Yararlı bir özet.

Onou, Alexander, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, X:29, 30 (Aralık 1931, Nisan 1932), s.386-407, 627-640; ve XI:31 (Temmuz 1932), s.108-125.

Ignatyev'in anıları, tercümanın oğlu tarafından düzenlenip tartışılmıştı.

Ormanien, Malachia, *L'Eglise arménienne; son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son present*. Paris, 1910.

Kilisenin kabataslak bir tarihini verir. Ormanyan, eski bir İstanbul patriği. İngilizce çevirisi, *The Church of Armenia*, Londra, 1955.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*. 3 Cilt, 1'de. İstanbul, 1327.

Her zaman güvenilir olmayan, kaynaklara başvurmadan sinirlendirecek kadar kaçınan, popüler bir tarih.

Ostorog, Leon, *The Angora Reform*. Londra, 1927.

Üç parlak konferans; hukukun kökleri, Türk psikolojisi ve on dokuzuncu yüzyıl reformları ile 1922-1926 reformları üzerine.

Ost-Turkestan und das Pamir-Plateau nach den Forschungen der Britischen Gesandtschaft unter sir T.D. Forsyth 1873 und 1874 (Petermann's Mittheilungen, Ergänzungsheft 52). Gotha, 1877.

1875'de Kalküta'da yayımlanmış İngilizce rapordan. Petermann, siyasal etmenlerin çoğunu dışta bırakarak daha çok coğrafyayı ele alır.

[Özön], Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, 1934.

Seçme alıntılarının yanısıra biyografik kesitler ve kaynakçalar ile birlikte, 1800'den sonraki dönemi kapsayan bir ders kitabı.

....., *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul, 1938.

Zamanı ve Türk basını üzerine açıklayıcı bir yorumla birlikte, 1872-1873'de Namık Kemal'in bu gazetede çıkan makalelerinin yararlı bir seçkisi.

....., *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, 1941.

1934'deki kitabına benzeyen bir lise kitabı.

Padel, W. ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*. Paris, 1904.

Alman elçilik tercümanı ile Selanik'teki Fransız konsolosunun bir ders kitabı.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*. 2 cilt. İstanbul, 1939-1940.

Çok yararlı bilgiler taşıyan düzensiz biyografiler.

Palgrave, William Gifford, *Essays on Eastern Questions*. Londra, 1872.

1867-1872 yıllarındaki İngiliz dergilerinde yayımlanan makalelerden oluşan bir derleme. Palgrave, Doğu'yu tanıyordu, Anadolu'da yaşamıştı, ama her zaman güvenilir olmayan tuhaf birisiydi.

Palmieri, Aurelio, *L'Associazione commerciale artigiana di pietà in Costantinopoli. Cenni storici, 1837-1902*. Napoli, 1902.

Katolik hayır kurumlarıyla ilgilenen, İstanbul'daki Latin topluluğuna yer yer ışık tutan bir kitap.

Papadopoulos, Theodore H., "Prologomena to the History of the Greek Church under Turkish Domination (1450-1800)," s.1-158, bunun için, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*. Brüksel, 1952.

Rum kilise örgütlenmesi, onun zayıflıkları ve reformları üzerinde bilimsel bir yaklaşımla durur.

Pears, Edwin, *Forty Years in Constantinople*. New York, 1916.

1873-1915 yıllarında İstanbul'da bulunmuş bir İngiliz avukatın not tutmadan yazılmış anekdotlu anıları. Biraz Türk düşmanı; pek çok maddi hata içerir.

....., *Life of Abdul Hamid*. New York, 1917.

Pears'in bulunduğu yerlerde yazdığı *Forty Years*'in kopyası olan zayıf bir biyografi, ama daha doğru. Midhat'ın biyografisi ve Elliot'un makalesine dayanırken Abdülhamid'i lanetler.

Pelissié du Rausas, G., *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*. 2 Cilt. Paris, 1902-1905.

II. Cildin çoğu Mısır hakkındadır.

Perrot, Georges, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris, 1864.

Orta ve Batı Anadolu'yu dolaşan klasik bir arkeologun kitabı. Bu kitap, *Revue des deux mondes*'un Mart ve Nisan 1863 sayılarındaki dört makalelik diziyi birleştirir ve genişletir.

Petrosian, IUri Ashotovich, "*Novye Osmany*"i bor'ba za konstitutsiiu 1876 g. v Turtzii ["Yeni Osmanlılar" ve Türkiye'de 1876 Anayasası için Mücadele]. Moskova, 1958.

Türk ve Batı kaynaklarına dayanan, ama Rus arşivlerinin baştan sona taranmayışı ve Yeni Osmanlılar ile siyasal olayları Marksist ekonomi-politik terminolojiye uydurma çabası nedeniyle hayal kırıklığı yaratan bir inceleme.

[Piazzzi, Mme. Adriana Delcembre] Leila Hanoum, *Le Harem impérial et les sultanes aux xixe siècle, souvenirs ...* 2. basım. Paris, 1925.

Belki bir Türk bürokratiyle evli bir Fransız kadının, ya da yine belki iddia edildiği gibi, tanınmış bir Türkün kızının yazdığı, 1854'ten 1876'ya kadar ve daha sonraki yıllara ilişkin iddiasız anılar.

Pitzipios-Bey, J.G., *L'Orient. Les réformes de l'Empire byzantin*. Paris, 1858.

Anlaşılan sürgünde yazmış olan bir Rumun kitabı. Türkiye'yi eleştirir, sultanın Hristiyan olmasını önerir!

"The Political Testament of Fuad Pacha," *Nineteenth Century*, 53: 312 (Şubat 1903), s.190-197.

Editörün notu, bunun güvenilir bir kopyadan tercüme edildiğini ve ilkin İngilizce olarak çıktığını ileri sürer. Bkz. R.H.Davison, *Belleten* 1959'da.

Poujade, Eugène, *Chrétiens et Turcs; scènes et souvenirs de lavie politique, militaire et religieuse en Orient*. Paris, 1859.

Bir Fransız konsolosunun, 1854 öncesine ilişkin bir kitabı.

Prime, E.D.G., *Forty Years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell*, 4. basım. New York, 1877.

Goodell, 1822'den 1831'e kadar Beyrut'ta, 1831'den 1865'e kadar İstanbul'da bulunan bir Kongregasyon misyoneri. Kitap onun mektupları ile gazetesine dayanıyordu. Misyon dışı olaylara ilişkin bilgiler çok azdır.

Prokesch-Osten, Anton Graf, "Ein Beitrag zur Geschichte der orientalischen Frage, aus dem Nachlass des Grafen Prokesch-Osten, k.k. Österr. Feldzeugmeisters und Botschafters," *Deutsche Revue*, IV:1 (Ekim-Aralık 1879), s.6-19, 171-188.

....., "Erinnerungen aus Konstantinopel, aus den Nachlass des Grafen Prokesch-Osten, k.k. Botschafter und Feldzeugmeister," *Deutsche Revue*, IV:2 (Ocak-Mart 1880), s.61-74.

....., "Erinnerungen aus den Jahren 1870 und 1871. Aus den hinterlassenen Papieren des k.k. Botschafters Grafen von Prokesch-Osten," *Deutsche Revue*, IV:3 (Nisan-Haziran 1880), 11-21.

Prokesch'in İstanbul'daki büyükelçilik yıllarına ilişkin yayımlanmamış anılarından seçilen üç parça. Birincisi 1855-1858, ikincisi 1860-1861, üçüncüsü 1870-1871 yıllarını kapsar.

"Provincial Turkey," *Quarterly Review*, 137 (Ekim 1874), s.313-354.

Slade, Van Lennep ve konsolosluk raporlarına dayanır. Derebeylerinin reformlardan daha iyi olduğunu düşünür.

Ramsay, William M., "The Intermixture of Races in Asia Minor: some of its causes and effects," *Proceedings of the British Academy 1915-1916*, s.359-422.

Esas ağırlığı on dokuzuncu yüzyıl sonlarına vererek, ırkların karışmaları, artışları ve azalışları ile ilgili tarihsel bir açıklama.

Ranke, Leopold von, *The Ottoman and Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Çev. Walter K. Kelly, Philadelphia, 1845.

İlk bölümü Osmanlı sistemi ve bu sistemin IV. Murad zamanına kadar olan gerilemesi hakkında, Venedik arşivleri ile Batı'da yayımlanmış kaynaklara dayanan kavrayışlı bir deneme.

Raschdau, Ludwig, der., "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (Aralık 1908), 368-405.

....., "Die Botschafterkonferenz in Konstantinopel und der russisch-türkische Krieg (1877-1878), aus dem literarischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 141 (Ekim-Aralık 1909), s.12-28, 207-222, 361-379.

....., "Diplomatenleben am Bosphorus. Aus dem literarischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 138 (Ocak-Mart 1909), s.203-222, 380-405.

Keskin bir gözlemci olup Türkçeyi iyi bilen, 1861-1868 yıllarında ve 1877 başında İstanbul'da bulunan Alman tercümanın anıları ve günlüklerinden oluşan makaleler. Üçüncü kitap 1861-1868, ilki esas olarak 1875-1876, ikincisi ise 1877-1868 yıllarını ele alır.

Raschdau, Ludwig, *Ein sinkendes Reich; Erlebnisse eines deutschen Diplomaten im Orient 1877-1879*. Berlin, 1934.

İstanbul'a Nisan 1877 sonunda gelmiş bir Alman konsolosluk görevlisinin.

Reden, Freiherr F.W. von, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit; eine geschichtlich-statische Skizze*. Frankfurt a.M., 1856.

1855'de yazılmıştır. Asıl olarak Türkiye üzerinedir. Maliye, ordu, nüfus sorunlarını vb. ele alır.

Redjai, Ömer, *L'évolution constitutionnelle en Turquie et l'organisation politique actuelle*. Strasbourg, 1934.

Esas olarak Ankara'nın yönetimi üzerine. 1877'e dek olan dönem hakkında çok zayıftır.

Reed, Howard A., *The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826*. Princeton Üniversitesi, yayımlanmamış Ph. D. tezi, 1951.

Hem Türk hem Batı kaynaklarından yararlanır; ayrıntılı bir incelemidir.

Riker, Thad Weed, *The Making of Roumania: A Study of an International Problem, 1856-1866*. Londra, 1931.

Asıl olarak büyük devlet diplomasisi konusunda, ama Osmanlıların durumu ve politakalarına da ışık tutan, Britanya, Fransız ve Avusturya arşivlerinden ayrıntılı biçimde yararlanan bir çalışma.

....., "Michael of Serbia and the Turkish Occupation," *Slavonic and East European Review*, 12:34-36 (Temmuz 1933), s.133-154, (Ocak 1934), s.404-429, (Nisan 1934), s.646-658.

Nitelik olarak öncekinin benzeridir.

Risal, P., *La ville convoité-Salonique*. Paris, 1914.

Eski zamanlardan 1914'e dek uzanan genel bir Selanik tarihi. Yahudi yanlısı. Tanzimat devri üzerine küçük bir bölümü vardır.

Rodkey, F[rederick] S[tonley], "Ottoman Concern about western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856," *Journal of Modern History*, 30:4 (Aralık 1958), s.348-353.

Bütününü Britanya Dışişleri Bakanlığı arşivlerine dayanan ve hemen hemen tümü borç önerileri üzerinde duran bir eser.

Rosen, Georg, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*. 2 Cilt. Leipzig, 1866-1867.

Temperley'le birlikte, bu dönem hakkındaki çalışmaların en iyisi. Prusya arşivleri ile İstanbul ve Suriye'deki kendi deneyimlerine temellenir.

Rouvière, Franck, *Essai sur l'évolution des idées constitutionnels en Turquie*. Montpellier, 1910.

Kaynaklar yetersiz olsa bile, 1876 Anayasası'nın tarafsız bir tartışılmasıyla birlikte çoğu tezlerden daha iyidir.

Rumbold, Sir Horace, *Recollections of a Diplomatist*. 2 Cilt. Londra, 1902.

İstanbul'da 1871'den 1873'e dek Elliot döneminde maslahatgüzar olan birisinin eğlenceli ve anekdotlu kitabı.

Sabry, M., *L'Empire égyptien sous Ismail et l'ingérence anglofrançaise (1863-1879)*. Paris, 1933.

Başlıca olarak maliye, Süveyş, Sudan ve müdahale konularında Londra ve Paris arşivlerinden yararlanılan bir çalışma. Bab-ı Âli ile ilişkiler konusuna fazla yer vermez. Büyük bölümü 1924'te Paris'te hazırladığı tezinin kelimesi kelimesine aynısıdır.

Said Paşa, [Mehmed], *Said Paşanın Hâtıratı*. 3 Cilt. İstanbul, 1328.

Said, 1876'dan 1877'ye dek Abdülhamid'in kâtibiydi, ama bu yıllar hakkında neredeyse hiç bir şey söylemez.

St. Clair, G.G.B., ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria*. Londra, 1877.

Yine kendilerine ait *A Residence in Bulgaria* (1869) adlı kitabın gözden geçirilmiş bir basımı. Polonyalı akrabaları olan, Edirne yakınında yaşayan ve Türkçe bilen eski bir İngiliz yüzbaşı ile eski bir konsolosun kitabı. Fazlasıyla Müslüman yanlısı, Hristiyan karşıtı. Bazı maddi hatalar olsa da pek çok bilgi sağlar.

Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867*. Paris, 1867.

Âli'nin damadının. 1865-1866 *Salname*'sinden alındığı anlaşılan, ama Ubicini'nin (*Etat présent*, s.vi'de) Viquesnel sayesinde yine kendisine ait *Lettres*'den çalışıldığını iddia ettiği Türkiye hakkındaki istatistiki bir bölümle birlikte, Türk sergilerinin bir değerlendirilmesi.

Salname. İstanbul, 1263 (1846-1847) ff.

Osmanlı hükümetinin yıllığı, esas olarak merkezi ve taşra görevleri ile memurlarının kayıtları yönünden yararlı. No: 24 (1869-1870), No: 27 (1872-1873), No: 29 (1874-1875)'den yararlanılmıştır.

Sammarco, Angelo, *Histoire de l'Egypte moderne, depuis Mohamed Ali jusqu'à l'occupation britannique (1801-1882), d'après les documents égyptiens et*

étrangers, III: Le règne du Khedive Ismail, de 1863 à 1875. Kahire, 1937.

Mısır, İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya ve Amerikan arşivlerine dayanan, çok dikkatli ama yaratıcı olmayan bir çalışma. Bab-ı Âli ile ilişkiler konusunda aşağıdaki çalışmasındaki kadar bazı bilgiler vardır, ama Douin kadar iyi değildir.

....., *Les règnes de 'Abbas, de Sa'id et d'Isma'il (1848-1879) avec un aperçu de l'histoire du Canal de Suez.* Roma, 1935.

Kaynaklar ve yaklaşım bakımından tam önceki gibi.

Sarkiss, Harry Jewell, "The Armenian Renaissance, 1500-1863," *Journal of Modern History*, IX:4 (Aralık 1937), s.433-448.

Kültürel bir yaklaşımla.

Sarkissian, A.O., *History of the Armenian Question to 1885.* Urbana, Illionis, 1938.

Ermeni kaynaklarından alınmış bilgilerle doludur.

Sassoon, David Solomon, *A History of the Jews in Baghdad.* Letchworth, Eng., 1949.

On dokuzuncu yüzyıl hakkındaki kısımları ayrıntılı değildir.

Sax, Carl Ritter von, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der "orientalischen Frage" bi auf die Gegenwart,* 2. basım. Viyana, 1913.

Bazısı Türkçe olan iyi kaynaklara dayanır. Tamamen siyasi bir yaklaşımı vardır.

Scheltema, J.F., der., *The Lebanon in Turmoil. Syria and the Powers in 1860.* New Haven, 1920.

Notlar, giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte, İskender ibn Yaq'ub Abkâriyûs'un tarihinin çevirisi. Bir ölçüde Fuad'ın özel müfettişlik çalışması üzerinde durur.

Schlechta-Wssehrd, O. Freiherr von, "Bibliographische Anzeigen. Bericht über die in Constantinopel erschienen neusten orientalischen Druckwerke," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 20:2/3 (1866), s.448-455.

Bianchi ve Belin'in listelerine benzer. *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*'de Wssehrd'in önceki listelerini devam ettirir.

....., "Über den neugestifteten türkischen Gelehrter-Verein," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 17:43/4 (1863), s.682-684.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye üzerine bir rapor.

Schmeidler, W.F. Carl, *Geschichte des osmanischen Reiches im letzten Jahrzehnt*. Leipzig, 1875.

Kabataslak, ancak olduğu kadarıyla doğru. Bütünsel bir tarih değil ama bölüm bölüm imparatorluk hakkında bir değerlendirme.

Schuyler, Eugene, *Selected Essays. With a memoir by Evelyn Schuyler Schaeffer*. New York, 1901.

Anı, s.1-204, kız kardeşi tarafından yazılmış ve mektuplarından pek çoğunu aktaran bir biyografidir. Schuyler, İstanbul'a Haziran 1876'da Amerika Birleşik Devletleri temsilciliğine gelmişti.

....., *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*. 2 Cilt. New York, 1876.

Rus bilim adamı ve Amerikalı diplomatın çarpıcı bir gezi öyküsü. Osmanlı-Türkistan ilişkilerine referanslar vardır.

Schweiger-Lerchenfeld, *Amand Freiherr von, Bosnien, das Land und seine Bewohner*, 2. gözden geçirilmiş basım. Viyana, 1879.

Vilayet sistemi üzerine bilgiler yanında iyi bir genel tanıtım.

....., "Ingenieur Josef Cernik's Technische Studien-Expedition, durch die Gebiete des Euphrat und Tigris....," *Petermann's Mittheilungen. Ergänzungshefte*, 44 ve 45 (1875-1876).

Günlükler ve kişisel anlatımlardan. Cernik, Pressel tarafından Suriye ve Irak'ta Bağdat demiryolu hatlarını incelemek üzere gönderilmişti. Ağırlıklı teknik bir kitap, ancak insanlar, yönetim ve Midhat'ın Bağdat'taki şöhreti üzerine gözlemler de vardır.

....., *Serail und Hohe Pforte, Enthüllungen über die jüngsten Ereignisse in Stambul, nach Original-Aufzeichnungen und Documenten*. Viyana, 1879.

Yazar anlaşılan Türkiye'yi iyi biliyor ve Yeni Osmanlılar'ı -herhalde sürgündelerken- tanıyordu. İstanbul Masonu olmuş da olabilir. Bir yerinde Midhat'ın notlarını kullanmıştır.

....., *Unter dem Halbmonde: ein Bild des ottomanischen Reiches und seiner Völker nach eigener Anschauung und Erfahrung*. Jena, 1876.

Açık bilgilere rağmen ayrıntıya girmemesi nedeniyle hayal kırıklığı yaratan, Osmanlılardaki bozulma üstüne gerçekten uzun bir deneme.

Schweitzer, Georg, *Emin Pascha, eine Darstellung seines Lebens und Wirkens mit Benutzung seiner Tagebücher, Briefe, und Wissenschaftlichen Aufzeichnungen*. Berlin, 1898.

Bar civarında 1864-1874'de Türk hizmetinde bulunan bir doktor, Eduard Schnitzer'in hikayesi. Bol mektup vardır.

Senior, Nassau W., *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*. Londra, 1859.

İstanbul, İzmir ve Çanakkale bölgesinde yabancı ve yerli sakinlerle yapılan görüşmelerin kelimesi kelimesine raporları.

Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: a study in diplomacy and party politics*. Londra, 1935.

Az sayıda Fransızca ve Almanca kaynak yanında ağırlıklı Britanya kaynaklarına dayanır. Slav yanlısı, Türk karşıtı ama bilgilendirici.

[Sevük], İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz. Garpten Tercümeler*. İstanbul, 1940-1941.

Antik Yunan'dan yirminci yüzyıla kadar, dönem ve ülkelere göre konu konu bölünmüş kronolojik bir bakış.

Shaw, Stanford J., "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey," *Journal of the American Oriental Society*, 80:1 (Ocak-Mart 1960), s.1-12.

Başvekâlet, Top Kapı ve öteki resmi arşivlerdeki kaynakların bilimsel, yöntemsel bir taranması ve bazı özel materyaller. Monografik incelemeler üzerinde daha ne kadar çok çalışma yapılmasına gerek olduğunu gösterir.

Sidarouss, Sésostri, *Des patriarchats. Les patriarchats dans l'Empire ottoman et spécialement en Egypte*. Paris, 1906.

Ortodoks, Ermeni ve Katolik patrikhaneleri ile mezhep bölünmeleri üzerinde duran oldukça iyi bir hukuk tezi.

Silbernagl, Dr. Isidor, *Verfassung und gegenwärtiger Bestand sämtlicher Kirchen des Orients. Eine kanonistisch-statistische Abhandlung*. 2. basım, gözden geçiren: Joseph Schnitzer. Regensburg, 1904.

Katolik, Ortodoks ve Gregoryen kiliselerinin olaylara dayanan iyi tanımlamaları, Hristiyan kiliselerine daha az yer verir.

Sousa, Nasim, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin, and Nature*. Baltimore, 1933.

Hukuki bir bakış açısından, yakın zamandaki incelemelerin en ayrıntılısı.

Sperling, E., "Ein Ausflug in die isaurischen Berge im Herbst 1862," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Neue Folge, 15 (1863), s.418-438; 16 (1864), s.1-69.

Prusyalı tercümanın kitabı. Sperling'in asıl ilgi alanı haritacılıktı, ama taşra yönetimi konusunda bazı zekice gözlemlere de yer vermiştir.

Spuler, Bertold, *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg (mit einer Einleitung über das türkische [mohammedanische] Schulwesen)*. Breslau, 1936.

1800'den 1877'ye dek Türk eğitiminin ana hatları, sonra da azınlıkları ele alır.

Stavrianos, L[efter] S[tavros], *Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*. Northampton, Mass., 1944.

1860-1878 ittifak sisteminin ayrıntılı bir irdelenişi dahil, 1770-1941 yıllarını kapsar.

Steen de Jehay, le Comte F. van den, *De la situation légale des sujets ottomans non-musulmans*. Brüksel, 1906.

Belçikalı bir orta elçinin. Millet örgütlenmelerini özetler. İyi bir kaynakça vardır.

Stern, Bernhard, *Jungtürken und Verschwörer, Die innere Lage der Türkei unter Abdul Hamid II. Nach eigenen Ermittlungen und Mittheilungen osmanischer Parteiführer*, 2. basım. Leipzig, 1901.

İlk baskı Abdülhamid tarafından yasaklanmıştı. Kaynak göstermese bile iyi bilgi sağlar. Asıl olarak 1876 sonrası üzerinedir. 1876 öncesi bölümü ağırlıkla daha sonraki Jön Türklerin görüşlerini temsil eder. Stern, Midhat'ın doktorunu tanıyordu.

Story, Sommerville, der., *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*. Londra, 1920.

Midhat'ın yaverliğini yapan Müslüman bir Arnavutun anıları. Yetmiş yaşında Paris'te bulunduğu sırada dikte ettirmişti. Yer yer biraz karışık olsa da yararlıdır.

Stratford de Redcliffe, "Turkey," *Nineteenth Century*, I:4 (Haziran 1877), s.707-728, ve 5 (Temmuz 1877), s.729-752.

1877'de tutulmuş bazı notlarıyla birlikte, 1861'de kaleme alınmış

gözlemlerini içerir. Reformların gerekliliği ve olasılıklarının bir analizi.

Summer, B[enedict] H[umphrey], "Ignatyev at Constantinople," *Slavonic Review*, II:32 (Ocak 1933), s.341-353, ve 33 (Nisan 1933), s.556-571.

Istoricheskii Vestnik ve Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del'den Ignatyev'in anılarının kısa bir özeti.

....., *Russia and the Balkans, 1870-1880*. Oxford, 1937.

Osmanlı olaylarına yer yer ışık tutan basılmış Rus kaynaklarından geniş biçimde yararlanır. Çok iyi bir inceleme.

Sungu, İhsan, "Galatasaray lisesinin kuruluşu," *Belleten*, VII:28 (Ekim 1943), 315-347.

Zamanın belgeleri ve basındaki yorumlardan yararlanır.

....., *Namık Kemal, 21 Birinci Kanun 1840 - 2 Birinci Kanun 1888*. İstanbul, 1941.

Kendisinden geniş alıntılarla, yazarın yaşamını öven bir biyografi.

Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkilâb, Yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamisin Cülusu*. İstanbul, 1326.

Bu olaylara katılan bir kişinin ilk elden anlatımlarını veren ve anılardan oluşan değerli, küçük bir cilt. Büyük olasılıkla hemen sonra, 1876 yazı ve sonbaharında yazılmıştır. Murad'ın hükümdarlığının ilk günlerinde anlamsız biçimde kesilir.

Süleyman Paşa Zade Sami, der., *Süleyman Paşa muhakemesi...* İstanbul, 1328.

1877 Rus-Türk savaşı sırasındaki paşalığından kaynaklanan sorgulanması ve yargılanması üzerine geniş bölümlerin de yer aldığı, oğlunun meşruiyetçi babası hakkındaki biyografisi ve onu savunuşu. Süleyman'ın anayasaya ilişkin Aralık 1876 ve Ocak 1877'deki olaylar konusundaki bitmemiş bir incelemesinin bir bölümü de yer alır.

Süssheim, Karl, "Der Zusammenbruch des türkischen Reiches in Europa," s.67-104, *Die Balkanfrage*'de, *Veöffentlichungen der Handelshochschule München*'in 3. cildi. Münih, 1914.

1566-1913 yıllarını kapsarken, 1826 sonrasında yoğunlaşır.

Synvet, A., *Les Grecs de l'Empire ottoman. Etude statistique et ethnographique*,

2. gözden geçirilmiş basım. Konstantinopolis, 1878.

Osmanlı yönetimi ve Ortodoks kilisesi istatistikleriyle özel bilgilere dayanır. Avrupa hakkında Asya hakkında olduğundan daha eksiksizdir.

....., *Traité de géographie générale de l'Empire ottoman*. Konstantinopolis, 1872.

Fransız eğitimi almış bir Galatasaray lisesi öğretmeninin ders kitabı.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Sultan Aziz: Hususi, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü*. İstanbul, 1949.

Belgelemeler eksik olmasına rağmen yayımlanmış en iyi kaynaklardan bir bölümüne ve bazı el yazmalarına dayanan bir kitap. 1876 üzerinde çok fazla durur.

Tanpınar, Ahmed Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, 2. gözden geçirilmiş basım. İstanbul, 1956.

Genel olarak Batılılaşma hareketi üzerine; Yeni Osmanlı yazarlar hakkında oldukça eksiksizdir.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884), *Belleten*, 17:66 (Nisan 1953), s.223-249.

Münif Paşa, Ahundzade Feth-Ali ve dönemin öteki yazarlarının görüşleri ve önerileri.

....., *Namuk Kemal ve Abdülhak Hâmid, Hususi Mektuplarına Göre*, Ankara, 1949.

1875-1885 yıllarını kapsar, edebi düşüncelerinin yanı sıra siyasal yaşam ve kişiler üzerine düşünceler yer alır.

Tanzimat, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile, C.1. İstanbul, 1940.

Dönemin çeşitli yönleri üzerine otuz kadar düzensiz denemeden oluşan, bütünsellik taşımayan, ama büyük çoğunluğu, dar hukuki bakış açısından ele alınmakla birlikte değer taşıyan hacimli bir çalışma. İhsan Sungu'nun Yeni Osmanlılar hakkındaki uzun denemesi gerçekte gazetelerden alınmış yazılardan oluşan bir kaynak derlemesidir.

Taylor, J.G., "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia... in 1866," *Journal of the Royal Geographical Society*, 38 (1868), s.281-361.

Kızılbaşlar hakkındaki bazı bilgilerle birlikte, asıl olarak coğrafya ve ilk

çağlar üzerine. Taylor, Kürdistan'daki Britanya konsolosuydu.

Temperley, Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)," *Cambridge Historical Journal*, IV:2 (1933), s.156-191.

....., "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-1858," *English Historical Review*, 47:186 (Nisan 1932), s.216-259.

....., "The Treaty of Paris of 1856 and its Execution," *Journal of Modern History*, IV:3 (Eylül 1932), s.387-414, ve 4 (Aralık 1932), s.523-543.

Asıl olarak diplomasi üzerine, ama aynı zamanda Osmanlıların iç koşullarını yansıtan üç makale. Ağırlıklı Britanya ve Avusturya arşivlerine dayanır.

....., *England and the Near East. The Crimes*. Londra, 1936.

Britanya, Hollanda ve Fransız arşivlerine dayanarak Türk yönetimi ve reformları üzerine geniş bölümlerle birlikte, 1808'den 1853'e kadar Anglo-Türk ilişkilerinin hikayesi.

Thielmann, Max von, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien, und in der asiatischen Türkei*. Leipzig, 1875.

1872-1873'deki bir gezinin ilginç öyküsü: Poti-Tiflis-Tebriz-Bağdat-Şam-Beyrut.

[Thornbury, George Walter], "The Late Insurrection in Turkey," *Chamber's Journal*, 13:326 (31 Mart 1860), s.193-197.

O sırada İstanbul'da bulunan bir İngilizin ağzından, başarısız 1859 isyanının konuşma biçimindeki bir öyküsü.

....., *Turkish Life and Character*. 2 Cilt. Londra, 1860.

1859'da İstanbul ve Bursa'ya yapılan bir gezinin konuşma tarzındaki ve aşırı dramatize edilmiş bir öyküsü, çoğunlukla dış görünüşler üzerinde durur. 1859 Kuleli Vak'ası üzerine olan bölümünde yukarıdaki makalesi yeniden aktarılır.

Thouvenal, L., *Trois années de la Question d'Orient, 1856-1859*. Paris, 1897.

Büyük ölçüde, bu yıllarda Bab-ı Âli'deki Fransız Büyükelçisi olan Thouvenal'in mektuplarından oluşur. Diplomatik sorunlar üzerinde odaklanır.

Tischendorf, Paul Andreas von, *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche*. Leipzig, 1872.

Alman büyükelçiliği tercümanının. 1858'e kadar olan toprak sorunlarını

özetleyen, feodal araziler üzerine iyi bir çalışma. Ayni Ali'nin tumarlar üzerine çalışmasını yeniden basar.

Treitschke, Heinrich von, "Die türkei und die Grossmächte," *Preussische Jahrbüchen*, 37:6 (1876), s.671-712.

Osmanlıların kuvvetini katı İslamcılıkta ve mutlak sultanda görürken, Batılılaşmacı reformları doğaya aykırı bir günah sayar.

Tschihatscheff, P. von, *Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847-1863. Petermann's Mittheilungen*, Ergänzungsheft 20, (1867).

Yazarın, yayıma Kiepert tarafından hazırlanan, haritacılığa yönelik ama siyasal gözlemler de içeren, 1848-1863 yıllarındaki sekiz gezisinde tuttuğu muhtıra defterleri.

Tunaya, Tark Z., *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*. İstanbul 1952.

Gerçek bir siyasal parti kimliği taşımayan gruplarınki dahil, partilere ve programlara düzensiz ama çok yararlı bir bakış. Çoğu 1908'den itibaren gelişen dönemi konu almakla birlikte, Tanzimat dönemi üzerinde de durur.

Les Turcs et la Bulgarie. Paris, 1869.

Çok sert olmayan, Midhat'ın ve vilayet kanununun eleştirisini de taşıyan, imzasız bir Bulgar yarınlısı broşür.

La Turquie après la Conférence. Konstantinopolis, 1877.

Bu çalışma büyük olasılıkla Midhat'ındır. Görünüşe bakılırsa 29 Ocak 1877 tarihli, Türkiye'nin konumunun yönetim açısından bir açıklanması.

Tutundjian, Télémaque, *Du pacte politique entre l'Etat ottoman et les nations non musulmanes de la Turquie*. Lozan, 1904.

1863 Ermeni milleti anayasası ile örgütlenmesinin ayrıntılı bir tanıtımını içerir.

Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekilliği. *Türkiye Bibliyografyası, I: Resmi Neşriyat, 1928-1938, II: Hususi Neşriyat, 1928-1938*. İstanbul, 1939.

....., Milli Eğitim (ya da Kültür) Bakanlığı, *Türkiye Bibliyografyası*. İstanbul, 1935 ff.

Bütün bu ciltler, hiçbir seçmeci ya da eleştirel ilke bulunmasa bile, tarihsel eserler dahil alfabenin değişmesinden itibaren çıkan yayımları kaydederler. Kitaplar, farklı basımlar, gazeteler ve dergiler birbirine karışmıştır. İkinci dizi yıllık fasiküllerin değişik sayılarıyla çıkmıştır.

Tyser, C.R., F. Ongley, ve M[ehmed] İzzet, *The Laws Relating to Immoveable [sic] Property Made Vaqf*. Nicosia, 1904.

Düstur'a ve İstanbul'da çıkan çeşitli incelemelere dayanan bir inceleme.

Ubicini, J.H. Abdolonyme, *Letters on Turkey: an account of the religious, political, social, and commercial conditions of the Ottoman Empire; the reformed institutions, army, navy, etc.* Çev. Lady Easthope. 2 Cilt. Londra, 1856.

Moniteur Univarsal için yazılmıştır. Ubicini, Lombard doğumlu ve Eflak'ta taşra yönetiminde kâtip olup Fransız eğitimi almıştı.

....., *La Turquie actuelle*. Paris, 1855.

Bu da iyidir; yerlerin, halkların ve kurumların tanıtılması.

....., ve Pavet de Courtille, *Etat présent de l'Empire ottoman, statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communatés non-musulmanes, etc.* Paris, 1876.

Letters'dan daha ince ama çok yararlı. Büyük ölçüde resmi *Salname*'lere dayanır. 1876 Devrimlerinden önce yazılmıştır.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Ankara, 1950.

Türk yanlısı ve kötü biçimde düzenlenmiş, ama aktarılan belgeler nedeniyle yararlı. Ermenice yayımlanmış kaynaklardan yararlanır. Çoğu 1878 sonrasına ilişkin olsa bile, 1863 Ermeni milleti anayasası üzerinde durur.

Urquhart, David (?), *Fragments on Politeness*. Londra, 1870.

Türklerin vekarını yüceltir. Tamamen Türk yanlısı.

Us, Hakkı Tarık, der., *Meclis-i Meb'usan, 1293-1877 Zabıt Ceridesi*. 2 Cilt. İstanbul, 1940-1954.

Gerçek zabıtlar değil, ama devrin gazetelerindeki raporlardan yeniden düzenlenmiş görüşmeler.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar, 1876-1905, *Belleten*, X:38 (Nisan 1946), s.317-367.

Esas olarak belgeler vardır, 1876 yılının yazı ve sonbahar başlarına ilişkin bir kaç hekimin raporları da yer alır.

....., "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyini Ailesi," *Belleten*, 18:72 (Ekim 1954), 545-580.

On sekizinci yüzyıl başlarından itibaren Tunus beylerinin kısa bir tarihi,

Hayreddin Paşa'nın 1862-1877 dönemi üzerine anlatımları da vardır.

Valmy, le Duc de [F.C.E. Kellermann], *La Turquie et l'Europe en 1867*. Paris, 1867.

Osmanlıların bütünlüğünü ve ilerlemesini destekler, akılcıca, ama genelde yeterli kanıtlama bulunmaz.

Vambéry, Arminius, [ya da Hermann], *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: a series of political papers*. Çev. F.E. Bunnet, Londra, 1874.

Unsere Zeit'te, ikisi Yakub Bey, birisi İran-Türk ilişkileri üzerine olan, 1867-1873 yıllarındaki makalelerden.

....., "Erinnerungen an Midhat Pascha," *Deutsche Rundschau*, II:8 (Mayıs 1878), s.186-195.

Vambéry 1858'de İstanbul'da, kâtibi Midhat olan Afif Bey'in evinde kalıyordu.

....., "Freiheitliche Bestrebungen im moslemischen Asien," *Deutsche Rundschau*, 77:1 (Ekim 1893), s.63-75.

Esas olarak 1890'lardaki Türkiye, İran ve Hindistan üzerine, ama herhalde 1864'deki "Genç Türkler" üzerine de ilk elden bilgiler verir.

....., *His Life and Adventures, written by himself*. New York, 1883.

Oryantalistin gençlik yıllarının otobiyografisi. 1856'dan 1860'a dek İstanbul'da bulunan Vambéry, 1862-1863'de Buhara'ya gitmişti.

....., *Der islam im neunzehnten Jahrhundert: eine culturgeschichtliche Studie*. Leipzig, 1875.

İslamiyet ile onun Batı ilerlemesi ve ilişkilerine genel bir bakış. İngiliz yanlısı önyargılar taşır.

....., "Jugendwanderungen," *Globus*, 25:11, 13, 14 (1874), s.171-173, 201-204, 218-221.

Egoistçe. İstanbul'dan Buhara'ya hareketi üstüne.

....., *Sittenbilder aus dem Morgenlande*. Berlin, 1876.

İran, Afganistan, Orta Asya ve hepsinden önce Türkiye'deki aile, kadınlar, tütün, okullar, dervişler vb. üzerine denemeler. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı oyununu yeniden basar.

....., *Sketches of Central Asia*. Philadelphia, 1868.

Edebiyat, giyim, yaşam, İslamiyet vb. üzerine bölümleri vardır.

....., *Travels in Central Asia; being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*. New York, 1865.

Üç hanlık hakkındaki gözlemler. Vambéry bir derviş kılığına girmişti. Osmanlıların Orta Asya'yla ilişkilerine dair bilgiler bulunur. Mordtmann'ın 14 Temmuz 1865 tarihli *Augsburger Allgemeine Zeitung*'daki kusursuz ve küçümseyici değerlendirmesi.

....., *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig, 1885.

Osmanlıların karışması üstüne kısa bir bölümle birlikte, Asya'daki bütün Türkler hakkında.

....., *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*. Çev. Georges Tirard, Paris, 1898.

Argyll'in Türkiye'yi kınamasına yanıt. Vambéry, 1856-1860 yıllarındaki deneyimlerini 1897 yılında yaptığı bir ziyaretteki deneyimleriyle karşılaştırarak kaydedilen ilerlemeyi değerlendirir.

....., *Ueber die Reformähigkeit der Türkei*. (Separat-Abdruck aus dem *Pester Lloyd*). Budapeşte, 1877.

Akla yatkın, Türklere dostlukla bakar, bazı reformların başarıldığını görür.

Van Lennep, Henry J., *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*. 2 Cilt. Londra, 1870.

İstanbul, İzmir ve Tokat'ta otuz yıl kalmış bir Kongregasyon misyonerinin kitabı. Misyoner olmasından kaynaklanan önyargısı çok azdır, keskin gözlemler ve Türkiye hakkında yakından edinilmiş bilgiler vardır.

"Vefyk Pasha on Asia and Europe," *Littell's Living Age*, Dizi V: 23 (20 Temmuz 1878), s.185-188.

Paris'te kendisiyle yapılan bir görüşmeye dayanır.

Verney, Noël, ve George Dambmann, *Les puissances étrangères dans le Levant en Syrie et Palestine*. Paris, 1900.

Büyük devletlerin, büyük ölçüde 1880'den 1900 yılına kadar olan, ama genelde geçmişteki siyasal, eğitsel, dini ve ekonomik ilgileri hakkındaki

gerçeklerin can sıkıcı bir özeti.'

Viquesnel, Auguste, *Voyage dans la Turquie d'Europe, description physique et géologie de la Thrace*. 2 Cilt. Paris, 1868.

1. cilt, yaklaşık olarak 1850 yılındaki Osmanlı İmparatorluğu'na genel bir bakıştır.

Vucinich, Wayne S., "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions," *Journal of Modern History*, 27:3 (Eylül 1955), s.287-305.

On dokuzuncu yüzyıla ilgili pek çok makaleyi tanıtır.

Wachenhusen, Hans, *Ein Besuch im Türkischen Lager*. Leipzig, 1855.

Konuşma şeklinde, Balkanlar'da bulunmuş bir Prusyalının Osmanlı ordu-su ve idaresine ilişkin çarpıcı anlatımı.

Wanda, *Souvenirs anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*. Paris, 1884.

Otuz yıl Osmanlı ordusunda subaylık yapmış bir Slavın çeşitli konularda-ki anıları.

Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston, 1909.

1872-1903'te Robert College'in ikinci başkanlığını yapmış ve 1856'dan itibaren İstanbul'da yaşamış birisinin kitabı. Ağırlıkla kolej hakkındadır. Akla yatkın, Bulgar yanlısı ama Türk karşıtı değil.

Wassa Efendi, *The Truth on Albania and the Albanians, historical and critical*. Çev., Edward St. W. Fairman. Londra, 1879.

Hristiyan bir Arnavut yetkilinin. Osmanlı yönetimi üzerine bir bölüm vardır.

[Werner, Franz von], Murad Efendi, *Türkische Skizzen*. 2 Cilt. Leipzig, 1877.

Werner, Kırım Savaşı'nda Türkiye'de hizmet etmek üzere Avusturya ordusundan ayrılmış, daha sonra Türk hükümeti hizmetine girmişti.

White, Wilbur W., *The Process of Change in the Ottoman Empire*. Chicago, 1937.

Başlığı yanıltıcıdır, tarih çalışması olarak önemsizdir ve uluslararası hukuk üzerinde odaklanır.

Widerszal, Ludwik, *Sprawy Kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864*. Varşova, 1934.

Türkiye'deki Polonyalı sürgünler ve onların Kafkas sorunundan yararlanma çabalarını yansıtır. Polonya, Britanya, Fransız arşivlerine dayanır.

Wolff, Sir Henry Drummond, *Rambling Recollections*, 2 Cilt. Londra, 1908.

Wolff, çeşitli Dışişleri Bakanlığı heyetleriyle Yakın Doğu'ya gönderilmişti ve Fuad'ı iyi tanıyordu.

"A Word for Turkey," *Knickerbocker*, 58:6 (Aralık 1861), s.476-486.

Tahta çıkışında Abdülaziz'e bağlanan ümitleri yansıtan, Türkiye hakkında içten bir değerlendirme.

Y.A. Midhat-Pacha, *la constitution ottomane et l'Europe. Extrait du "Mechveret."* Paris, 1903.

Midhat ile Said Paşa arasındaki bazı yazışmalardan yararlanarak, Yeni Osmanlılar'ı ve Midhat'ı değerlendiren, iyi bilgi veren bir broşür.

[Yalman], Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*. New York, 1914.

Kabataslak ama, bazı maddi hataları olmakla birlikte, yararlı bilgilerle dolu. İlk yansı 1908 öncesine ilişkindir.

Ydlibi, Abdoullah, *Why Turkey is in its Present State; an exposition of diplomatic interference*. Manchester, 1861.

Manchester'deki Osmanlı konsolosunun kapitülasyonlar ve dış müdahale aleyhindeki kitabı.

Zboinski, H., *Armée ottomane. Son organisation actuelle tell quelle resulte de l'exécution de la loi de 1869*. ... Paris, 1877.

İstanbul'daki harb okulunda ders vermiş bir Belçikalı topçu subayının yazdığı, Osmanlı askeri ve deniz gücü ile örgütlenmesi hakkında objektif ve istatistiki bir tanıtım.

Zinkeisen, Johann W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. 8 Cilt. Hamburg, 1840-1863.

1812'de kalır, o noktaya kadar oldukça tamdır, Batı kaynaklarından yararlanır, Avrupa ve dış ilişkiler üzerinde yoğunlaşır.

çeşitli yayınlar

Augsburger Allgemeine Zeitung.

Osmanlılara dair haberleri oldukça eksiksiz olarak verir. 1856-1877 yıllarının çeşitli kısımları ve özellikle 1876 yılı için yararlanılmıştır. İstanbul muhabiri Mordtmann'dı. Başka haberleri yeniden basıyor ve ayrıca sık sık İzmir mektuplarına yer veriyordu.

The Diplomatic Review.

Görünüşe bakılırsa Urquhart, Butler-Johnstone ve onların arkadaşlarının görüşlerini yansıtan bir organ. İmzasız Türk yanlısı makaleler. Ocak 1874 ile Ocak 1877 yılları arasında çıkan sayılarından yararlanılmıştır, c.22-25.

Journal des débats. Paris.

İstanbul ve Beyrut'tan gelen telgraflar ile mektuplara yer verir. 1867 yılının bazı kısımları için yararlanılmıştır.

The Levant Herald. İstanbul.

1873'den 1 Mart 1877'ye kadar günlük çıkan sayıları düzensiz çıkan daha önceki sayılar ve 5 Temmuz 1876 tarihli, sekiz haftalık bir kapatmadan sonra yeniden çıkan haftalık sayıdan.

The Levant Times and Shipping Gazette. İstanbul.

16 Kasım 1868 tarihli ilk sayıdan 30 Haziran 1874 tarihine kadar çıkanlardan yararlanılmıştır. Günlük, yarısı İngilizce yarısı Fransızca ve iki bölümü her zaman birbirinin aynısı değil. Ekonomik haberlere ek olarak resmi haberler, çok sayıda taşra mektupları ve azınlıklardan haberler yer alır.

Le Nord. Brüksel ve Paris.

Ocak-Haziran 1867 sayılarından yararlanılmıştır. Yakın Doğu haberleri oldukça Türk karşıtıdır ve gazete Rus organı olarak tanınır.

Smyrna Mail. İzmir.

23 Eylül 1862'den 1 Ekim 1863'e ve 23 Nisan'dan 21 Mayıs 1864'e kadar çıkan sayılarından yararlanılmıştır. Haftalık; Ağustos 1863'den sonra aylık; anlaşılan yerel Britanya kolonisinin ve ticari çıkarlarının organı.

Stamboul. İstanbul.

16 Ağustos 1875 tarihli ilk sayısından 5 Mart 1877 sayısına kadar çıkanlardan yararlanılmıştır. Pek çok haber içerir.

La Turquie. İstanbul.

7-13 Mart 1867, 1870 (16 Ağustos'tan sonra), 1871, 1873, 1875'de (30 Eylül'e kadar) çıkan sayılardan yararlanılmıştır. Genellikle yarı resmi bir gazete sayılıyordu; resmi haberleri verir ve genellikle görevdeki kabineyi savunur.

osmanlı imparatorluğu'nda reform: 2. cilt

r o d e r i c h . d a v i s o n

iki cilt halinde yayınladığımız bu araştırmada modern türkiye'nin anahtar bir dönemi tartışılıyor: tanzimat!

1876 hatt-ı hümayunu'ndan 1876 anayasası'na kadar geçen sürede yönetim alanında yapılan reformların çözümlemesi günümüz sorunlarına da ışık tutmaktadır. tanzimat dönemi sonrasındaki reform çabalarının ve türkiye cumhuriyeti'nin farklı aşamalarının tarihsel temelinde neler yatmaktadır? modern türk ulusunun doğuşunu önceden haber veren hangi gelişmeler meydana gelmiştir? osmanlı imparatorluğu'nun geniş ve heterojen yapısından kaynaklanan sorunlar nelerdir?

- ali ve fuad'ın son başarıları, 1867 - 1875
- kaos dönemi, 1871 - 1875
- 1876, üç padişahlı yıl
- 1876 anayasası

ISBN 975-7432-90-3

9 789757 143290 6

